

В 5114

т. 6. кн. 2

1968-1969

ПАИС
III 87

ТРУДОВЕ

НА ВИСШИЯ

ПЕДАГОГИЧЕСКИ

ИНСТИТУТ • БРАТЯ

КИРИЛ И МЕТОДИИ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ГОДИНА 68 - 69 ТОМ 6

TRAVAUX

DE L'ECOLE NORMALE

SUPERIEURE

• CYRILLE ET METHODE

VI, TIRNOVO

ANNEE 68 - 69 TOME 6

наука и изкуство

ТРУДОВЕ

НА

ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

„БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Филологически факултет

T R A V A U X

de

L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE

„CYRILLE ET METHODE“

V. TIRNOVO

Faculté philologique

НАУКА И ИЗКУСТВО

София — 1970

TRAVAUX
DE L'ECOLE NORMALE
SUPERIEURE
• CYRILLE ET METHODE •
V, TIRNOVO
ANNEE 68 - 69 TOME 6

ТРУДОВЕ
НА ВИСШИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ · БРАТЯ
КИРИЛ И МЕТОДИЙ ·
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
ГОДИНА 68-69 ТОМ 6

ЧАСТ 2

СОФИЯ · 1970
НАУКА И ИЗКУСТВО

ПАИС
5087

Редакционна колегия

Проф. д-р Г. Димов (отг. редактор), проф. П. Русев,
проф. Г. Тагамлица, доц. Бл. Блажев, доц. Н. П. Ковачев,
доц. П. Еленски, доц. Г. Данчев (секретар на ред. колегия)

14056/1973
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО

Редактори на издателството

Мария Гургулова
Екатерина Пеева

Художник Мариана Генова, Техн. редактор Н. Минчева
Худ. редактор Румел Ракшиев, Коректор Ст. Радойчева

Дадена за набор на 30. III. 1970 г. Подписана за печат на 25. XI. 1970 г.

Печатни коли 25. Формат 65 x 92/16. Издателски коли 25

Изд. № 18501/II-6. Тираж 536. Тем. № 567

ДП. „Д. Найденов“ — В. Търново

TABLES DES MATIÈRES

N. Kovačev — Sur les denominations des rues en Bulgarie	1
Г. Тагамлицкая — Тип местоименных частиц в современном болгарском языке	2
Bl. Blajev — Expression des valeurs circonstanciellés de direction et de lieu des verbes вешать, вешаться, повисать, нависать, виснуть et neutralisation de leurs oppositions	3
St. Georgiew — Satzgefüge mit adverbialsätze der Bedingung	4
A. Ančev — Problèmes des dernières oeuvres de Lev Tolstoï	5
S. Dyacova — Collective nouns in Bulgarian and English	6
Chr. Staneva — Contribution à la caractéristique des constructions comparatives avec „ като “	7
D. Tcizmarov — De l'emploa des maguscules d'après la shilishique des liens des proposition	8

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Николай П. Ковачев — За названията на улиците в България.	1
Глинка Тагамлицка — Тип местоимени частици в съвременния български език	53
Плажо Блажев — Выражение значений направления и места при глаголах вешать, вешаться, повисать, нависать, и виснуть в случаи нейтрализации их оппозиции	82
Таньо Георгиев — Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие	145
Ангел Анчев — Проблеми на късното творчество на Л. Толстой	227
Елена Дякова — За събирателните съществителни в английски и в български език	303
Кристина Станева — Към характеристиката на сравнителните конструкции с като	321
Иван Чизмаров — За употребата на главните букви в зависимост от стилистиката на връзките между изреченията.	357

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VI, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1968/1969

Faculté philologique

НИКОЛАЙ П. КОВАЧЕВ

ЗА НАЗВАНИЯТА НА УЛИЦИТЕ
В БЪЛГАРИЯ

N. P. KOVAČEV

SUR LES DENOMINATIONS DES RUES EN BULGARIE

НАУКА И ИЗКУСТВО
София — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Измежду многобройните задачи на ономастиката, по-конкретно на топонимията, която проучва местностните, водните и селищните названия — микро- и макротопонимията, както отбелязва известният полски езиковед-ономаст Витолд Ташицки, в градовете трябва да намерят място заниманията върху „названията на улиците и площадите“¹. По този въпрос в немската научна литература се наброяват над сто кратки и по-пълни изследвания, които намират обобщение в труда на А. Бах². Във Франция такова обобщаване извършва Алберт Доза³. В славянската топонимия върху названията на улиците (УН) досега е отделяно недостатъчно внимание. В полската „Bibliografia opomatyki polskiej do roku 1958 włącznie“ Kraków 1961 с. 196—204 са посочени доста статии, по значителен добре разработен материал се намира главно в проучванията на С. Томкович, В. Гомулицки и М. Бучински⁴. Въпросът за названията на улиците не е по-добре поставен и в други славянски страни: в Чехословакия могат да се посочат работи на Л. Двонч и В. Мареш⁵; в Югославия на М. Могуш и П. Шимунович⁶; в СССР на И. М. Маслов, Н. П. Милонов, П. В. Ситин, М. Н. Морозова и др.⁷ Специален доклад „Изучения имен улиц и площадей города“ изнася С. А. Копорский⁸ на конференция по макротопонимия.⁸

ВЪПРОСЪТ ЗА НАЗВАНИЯТА НА УЛИЦИТЕ (УН) В НАШАТА ЛИТЕРАТУРА

В нашата литература названията на улици и площади досега не са били обект на сериозни занимания, а са засягани по повод на други основни проблеми и въпроси. Братя К. и Х. Шкорпил в кратка бележка съобщават, че благодарение на Кр. Мирски във Варна се поставят исторически имена на улици. През 1914 г. специална комисия за пръв път назовава 162 безименни улици. Същата изработва проект, в който залягат няколко основни принципа на наименоуването им: по имена на видни български писатели, на борци за свобода и исторически личности; по имена на местни и общонародни дейци от епохата на Възраждането; по названия на български градове, останали под робство в съседни държави; по имена на чужденци — приятели на България; по названия на племена и народи, обитавали Черноморието, и др.⁹

Преди това географът А. т. Иширков в книгата „Град София през XVII век“ отделя специална глава „Улици“, гдето дава названия на 40 улици и ги класифицира в шест групи.¹⁰ Тези основни принципи, залегнали в УН на София, по-късно открива и в други селища. Той разкрива промените, настъпили в основата на назоваването на улиците и площадите преди и след Освобождението: „Сега с планирането на градовете се изоставиха старите имена на улиците и се кръстиха на имената на царе, светни, революционери, общественици, предводители в Освободителната война, на имена на чужденци, принесли заслуги на народа, и други. Сегашните имена малко връзка имат с характера на улицата и историята на града. В последно време се забелязва желанието да не отива планирането на градовете до шаблонност и да се кръщават улиците по-смислено, та да служат по-лесно за ориентирание и имената да имат повече смисъл.“¹¹

Според Ал. Миланов улиците и площадите в столицата са носели български и турски имена, като последните вземат връх над българските. До късно в столицата ни се запазват старите среднобългарски имена на ул. „Болярска“ и „Калоянова“. Към 1869 г. поради изселване населението на столицата намалява от 50 000 до 18 000. Увеличава се значително българският етничен елемент, който започва да внася промени в УН в полза на българския език¹². Краеведът Б. Даскалов по повод решение на общинския съвет и на комисия по наименоване на новосъздадени улици в гр. Трявна предупреждава: „Налага се едно планомерно наименование на новите и стари улици, площади, паркове и пр. Кръщаването имена на тия улици обаче не трябва да стане прибързано и недогледано“, и предлага 52 названия за обсъждане.¹³ Върху УН на В. Търново се спрех вече в две статии и аз, изтъквайки някои основни принципни положения.¹⁴

Отбягването на УН като обект на изследване от наши езиковеди до известна степен се дължи на това, че тези названия са предимно нови, появили се изкуствено; че те „нямат значение за историята на българския език“. Дори ако това е така, въпросът има и практическа страна, която също налага тяхното проучване. Трябва да се разкрият основните принципи, залегнали в имената на досегашните улици у нас; да се посочат кои от тези принципи са най-целесъобразни, за да се имат пред вид при бъдещите наименования и преименувания. Необходимо е също така да се открият и посочат структурните типове, които дават най-широки възможности за прилагането им в ежедневните нужди на обществото. Само едно по-цялостно изследване на УН и имената на площадите ще даде здрава основа на специалните комисии по места за създаване на УН в отделните селища.

Изследването ми до известна степен има за цел да попълни тази празнина в нашата топонимична литература. Въз основа на

една съвкупност от 9484 УН в 40 града ще се постарая да разкрия основните положения, залегнали в наименоването на улиците, ще се опитам да изтъкна тяхната семантична и структурна целесъобразност и възможностите за тяхното разнообразяване и обогатяване с цел да задоволяват нуждите при общуването, възпитаването и просвещаването на гражданите.

ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА УЛИЦИТЕ И УЛИЧНАТА МРЕЖА

Появата и разво̀л на улиците и площадите в населените места се обуславя исторически от нуждите на обществото, от неговия икономически, политически и културен живот. В редица гръцки и римски градове редом с благоустроените квартали за знатните съществували тесни и мръсни квартали на бедните. В нашите земи римляните изго̀лзували градоустройствения опит на местното тракийско население, разширявайки го количествено и качествено. Формата на съответния град най-често се е предопределяла от особеностите на избраната местност. Най-често тази форма е неправилна (Ескус до III в. е неправилен пето̀гълник, по-сетне четириг̀гълник; Абринтус до Разград е седмо̀гълник). Ранните и късните антични градове независимо от формата си са планирани въ̀тре по право̀гълна система, с прави улици, пресичащи се под г̀гъл (сравни Севтополис при Копринка). Най-често улиците са съобразени с четирте небесни посоки и са именувани „*cardines*“ (с посока север — юг) и „*decumani*“ (изток — запад). Двете улици, които идват от главните порти към форума (градския площад), са „*cardo maximus*“ (север — юг) и „*decumanus maximus*“ (изток — запад). Цялата улична мрежа е успоредна вече с тях. Разбира се, имало е и отклонения от това основно планиране. Разграничавани са били няколко вида улици: тротоарни и безтротоарни, в зависимост от важно̀ста им в селището; павирани и непавирани, с различна ширина, главни и второстепенни. В староруските градове улиците също са водели към тържищата и вместо с плочи са били постилани с дървена настилка.¹⁵

За нашите средновековни градове все още знаем малко поради липса на цялостни археологически разкопки. Улиците на средновековния Средец са следвали посоките на старите римски улици, като тяхната разнебитена каменна настилка е била засипана с пръст. Идването на турците и съграждането на многобройни джамии са нарушили „многовековните традиции на уличната градска мрежа“ в София.¹⁶ Описания на смесени българо-турски селища преди Освобо̀ждението от чужди пътешественици дават представа за техния благоустройствен план и за техния въ̀ншен изглед. А.т. Иширков характеризира този тип селища по следния начин: „Две-три главни улици, доста широки и с площади, кръс-

тосват града и по тях водят пътищата от съседни и далечни селища; останалите улици са повече тесни, криви и често задънени, свършват с портата на някоя къща. Много улици са без калдъръм и тесни тротоари и напречни каменни прескачници подпомагат съобщението в кално време. . . Модерните градове се отличават по това, че улиците са прави, широки, зданията новопостроени и солидно зидани; градовете имат градски градини и площици.¹⁷ „В много наши градове е останал старият, ориенталски навик — пазарът, чаршията, да е отделен от градската част за живеене на семействата. В пазара се редят дюкяни и ханища.“¹⁸

Под **улица** се разбира свободно пространство между редовете на постройките, предназначено за движение на пешеходни и превозни средства в населено място. Съвкупността от всички улици е уличната мрежа на селището, която обикновено заема 20—25% от неговата територия.¹⁹ В славянските селища улични пространства са съществували много рано, за което говори общославянската дума за понятието улица: стб. **ОУЛЦА**, сърбохърв. *ulica*, рус. *улица*, пол. *ulica*, южнолуж. *ulica*, чеш. *ulice* в литов. *uly* е от славянски; сродно с армен. *uj* 'път', гръц. *ὄλος* 'планинска долина, канал, морска теснина'; нашето улей 'канал за вода', стб. **ОУЛЬН** 'кошер'²⁰. Образоването ула 'улица' не е запазено нигде. Виж рус. диалектно и старорус. *улка* 'уличка', *переулок*. Коренът *ul — има индоевропейски произход.²¹ В лат. *vicus* 'имение, селище, квартал, главна улица', *via*, 'път, проход, улица' гръц. *ὄδος* 'път, улица, пътека'. От времето на турското робство в някои говори е запазено араб.-тур. *sokak* 'улица', компонент на редица УН у нас преди Освобождението: *çlk naz sokak* 'сляпа, задънена улица', *cadde*, 'главна улица'.

В уличната мрежа влизат и площадите, които изпълняват разнообразна функция. Главните площади са в центъра на селищата, где то се издигат обществените сгради и паметниците. Тук се провеждат важни обществени демонстрации, събирания, чествувания. На второстепенните площади са тържищата и някои други обществени сгради. Етимологията на думата площад (рус. *площадь*, едни смятат за гръцка заемка в старобългарски — гръц. *πλατὴς*, *πλατὴ* 'широк път, улица'; по-вярно е, че тя е от славянски произход. старорус. *плочь* 'плоскост, ширина', съчетанието —ск— в плоский става щ: *плоскiадь* > *площадь*: сравни в рус. черний — чернь — чернядь, синий — синь — синядь, где то суфиксът —адь, —ядь, —едь има събирателно значение. За същото понятие в гръцки срещаме *αγορ*: 'народно събрание, пазар, площад', лат. *forum*, 'тържище, пазарен площад', араб. *meudan*, общослав. си остава стб. **ТРЪГЪ**²².

НЕОБХОДИМОСТ ОТ НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИТЕ

С нарастването на селищата се увеличава и броят на улиците и площадите. Намирането на отделните обекти в селищата се затруднява, явява се естествена необходимост от название — ориентир за улесняване на общуването. „Колкото по-пълно човечеството овладява природата, толкова по-огромно е количеството на названията и по-важна е тяхната роля“²³ — пише В. А. Никонов. Без наименоване на улици, квартали, площади, учреждения, заведения, институти и домове е немислимо бързо, лесно и без загуба на време ориентирани в селищата; не бихме могли да намерим определени обекти, да опишем успешно историята на селищата и пр. Да си представим за минута нашата столица без названия от този вид. Веднага в живота ѝ би настъпил хаос: отделни граждани не биха могли навреме да получат и отправят пощата си, гостите на града едва ли биха намерили необходимите им учреждения, домове и граждани; ако някъде се появи пожар, съответната служба не би могла светкавично да се притече на помощ, а това би причинило огромни материални щети.

Названията на улици са необходими. Ако това не е така, те не биха се появили, не биха просъществували. У някои ръководители има склонност към въвеждане вместо УН на улични номера, като смятат, че „това е една модерна система, която улеснява гражданите при търсенето и намирането на улиците“²⁴. Такава тенденция е налице в САЩ, гдето в някои градове улиците са номерирани: примерно „42-а улица“. В гр. Камбера (Австралия) известен брой групирани улици са останали и до днес с номера. Когато този район още се е развивал и благоустроявал, временно улиците условно получили номера, за да могат впоследствие да се наименоват. Първоначалните номера обаче били възприети и се запазили официално и до днес.²⁵ В СССР улиците на нововъзникращия град Ангара са носели също номера. В „Указателя“ на София са посочени 18 безименни и 708 цифрови улици, които очакват наименоване.²⁶ Това е оправдано за първоначалния етап на новостроящи се градове и квартали, където уличната мрежа е в процес на възникване и уточняване. Но създаде ли се изцяло, по-целесъобразно е всеки квартал, площад или улица да получи свое име вместо номер. Номерирането подхожда за концентрационните хитлеристки лагери и комплекси, където хилядите хора бяха загубили имената си и също носеха номера. УН освен предназначението си на ориентир играят и възпитателна роля върху съзнанието на гражданите. Те ги възпитават в дух на патриотизъм и интернационализъм, на любов към родната страна, към нейните красоти и забележителни обекти; създават усет към красивото и поетичното у човека. . . Такова въздействие не могат да имат номерираните улици и площади.

СЪЗДАВАНЕ НАЗВАНИЯТА НА УЛИЦИТЕ

Първоначалните УН, както и топонимите вероятно са възниквали непринудено, естествено, исторически, „стихийно“. Това се забелязва с редица УН у нас преди Освобождението, след което с наименоването вече се натоварват специални административни органи и комисии. Те често създават названия в противоречие с езиковия усет на народа, на обществената среда. В София може да се посочат ул. *Болярска* и *Калоянова*, чиито имена вероятно датират още от XIV—XV в. В средата на XVIII в. са били запазени названия като *Цариградско шосе*, *Орханийско*, *Самоковско*, *Ломско* и *Кюстендилско шосе*; улица *Банска*, *Берковска*, *Бочнска*, *Бистошка*, *Видинска*, *Врачанска*, *Гергьовска*, *Девическа*, *Драгалевска*, *Дупнишка*, *Златишка*, *Малашевска*, *Перловска*, *Плевенска*, *Урвишка* и др.²⁷ Многобройните турски названия на улиците А. т. Иширков смята, че възникват естествено: а) според посоката на пътя, който влиза в тях; б) според характера на градската част, в която се намират; в) по името на някоя главна сграда, разположена край уличното платно; г) по името на виден човек, живеещ в квартала; д) по името на характерен предмет на улицата (шадраван, джамия, баня); е) по занаята, който се упражнявал, или по стоките, които се произвеждали в улицата, и пр.²⁸

Тази непринудена естественост на названията, която определям относително като „стихийност“, а „стихийност е власт на неосъзнатите закономерности“²⁹, в софийските УН съществува приблизително до 1880 г. С протокол № 1 от 16. I. 1880 г. Градското управление променя многобройните стари названия на улиците. Това до известна степен е продиктувано от основното преустройство на регулационния столичен план по времето на Димитър Петков от 1881 г. Към 1907 г. вече почти нищо не остава от старата улична мрежа на София.³⁰ От 1919—1926 г. се създават многобройни крайни квартали за бежанци от българските земи на Беломорието, Одринска Тракия, Македония. Приетият план на А. Мусман от 1938 г. остава неприложен, тъй като след 1945 г. се създава нов план с помощта на съветски специалисти.³¹ С министерско постановление от 1951 г. се приема проект за изграждане на градски център, а от 25. I. 1956 г. специално постановление на МС и ЦК на БКП задължава Софийския градски съвет да разработи цялостен план за реконструкция на столицата и крайградския район до 1967 г. при едно увеличение на жителите до 1 милион.³²

Непосредствено след Освобождението през 1878 г. Руското управление дава много порусени улични названия, като въвежда термина „переулок“ 'малка напречна уличка, пресечка': *переулок свети Николский*, *Синаггский*, *Денкогловский*, *Верижний*, *Полицейский*, *Ветвистий* и др.³³

ЗАКОНОДАТЕЛНИ РАЗПОРЕДБИ ВЪВ ВРЪЗКА С НАЗВАНИЯТА НА УЛИЦИ

Бързото израстване на градовете у нас след Освобождението, а във връзка с това и разширяването на уличната мрежа, налагат въпросът за УН да намери място в редица закони и укази. Откога датират първите разпоредби, не ми е известно, но около 1934 г. вече има „Закон за наименоване и преименуване на обекти с обществено значение“. След това 25-ото обикновено народно събрание в заседание от 11. IV. 1941 г. приема нов „Закон“, където в т. 1 буква „в“ се урежда и въпросът за наименоване и преименуване на „улицы и площади“;³⁴ в т. 2 се урежда изграждането на специална комисия при МНП. Наредба-закон от 1945 г. внася поправки в стария закон, като УН остават в компетенцията на областни комисии, а техните решения се одобряват от комисия при МНП.³⁵ По-сетне с указ от 11. V. 1949 г. се извършват доуточнявания в смисъл, че главната комисия е при Президиума на НС, а по места действуват комисии при околийските народни съвети.³⁶ Нов указ от 23. VIII. 1957 г. определя „улицы и площади“ като обекти от местно значение, чиито назовавания стават от ИК на градските и селските народни съвети, а се санкционират от ИК на окръжните народни съвети.³⁷

Така поставен въпросът за наименоването и преименуването на улиците, изисква от специалните комисии сериозна отговорност. Те трябва умело да подбират УН, като отговарят на съответните обществено-политически, исторически, естетически и езикови изисквания. Доколко това е било осъществено успешно, могат да посочат многобройните УН в нашите селища и специални проучвания.

Настоящото изследване се основава на примери, събрани от указатели, карти и планове на 40 града. За София и В. Търново използвах някои архивни материали, част от протоколите на градските съвети и на специалните местни комисии.

МЯСТОТО НА УН В ТОПОНИМИЯТА

Преди да пристъпя към конкретния анализ и класификация на материалите, налага се да се спра и да определя мястото на УН в топонимията. Известно е, че според размера на географските обекти (естествено-природни и създадени от човека) някои изследователи говорят за макротопоними и микротопоними,³⁸ други — за микротопоними, топоними и макротопоними.³⁹ Първите са индивидуални названия на незначителни обекти, свързани най-често с признаци и свойства на нарования обект. Те представляват собствени имена, известни на тесен кръг жители, или това са т. нар. наченки на топоними. Същинските топоними са индиви-

дуални названия на природни обекти, които се знаят широко от населението на даден край, а в някои случаи и извън границите на дадено землище. Макротопонимите са индивидуални названия на геолого-географски системи или на изкуствено отделени системи (държави, провинции и др.)⁴⁰

Названията на улиците и площадите се отнасят до обекти, изкуствено създадени в селищата, тясно свързани с обществено-политическите борби, което до известна степен ги прави нетрайни. Ези названия В. А. Никонов поставя към микротопонимията. „Микротопонимията е съвкупност от названия на малки географски обекти“, към които спадат „ручен, блата, гори, ливади, полета, пътища, улици и др.“⁴¹ А. В. Суперавска я неоправдано изключва от микротопонимията уличните названия.⁴²

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ, ЗАЛЕГНАЛИ В НАЗОВАВАНЕТО НА УЛИЦИТЕ

Навлизането в лабораторията на българските УН изисква наличният материал да се обработи и класифицира основно, за да могат да се разкрият преобладаващите семантични и структурни типове названия; да се провери тяхното предпочитание в практиката на обществото, на народа, тяхната целесъобразност, езикова издържаност и пр.

У нас за пръв път прави опит да класифицира 40 УН от София географът Ат. Иширков. Като изхожда от техния смисъл, т. е. по семантичен признак, той разкрива следните групи названия: 1) по посока на пътя, който води в тях; 2) по характера на градската част; 3) по името на някой важен предмет, намиращ се на улицата; 4) по името на някой виден човек в махалата; 5) по името на известна обществена, култова или друга сграда; 6) по основни занаяти, практикувани в улицата; по стоките, що се продавали в разположените там дюкянчета.⁴³ Полякът М. Бучински по отношение на УН в гр. Люблин също изхожда от семантична страна, като ги класифицира в 9 основни групи: 1) названия, образуващи от топографични термини; 2) названия по имена на сгради и други културни обекти; 3) названия по собствени имена; 4) названия, свързани с материална, обществена и духовна култура; 5) названия по народности групи; 6) възпоменателни названия; 7) вторични названия (без мотивираност в гр. Люблин, а внесени отвън); 8) комплексни названия; 9) нееднозначни и неясни. Всяка група се поделва на подгрупи; Квиринска Хандке предлага семантична класификация от три групи: 1. Названия на улици от собствени имена. 2. Названия на улици от простонародни имена. 3. Неясни и двузначни названия на улици.⁴⁴ Всяка група има подгрупи, а във всяка подгрупа — мотивирани и немотивирани.

Българските УН в границите на отделно селище могат да се разглеждат в два основни дяла: А. **Мотивирани УН**, които са тясно свързани с особеностите на селището, в живота на обитателите, с характера на улицата. Такива названия всякога носят известна историческа информация подобно на оронимите (местностните названия) и на хидронимите (водните названия). Б. **Немотивирани УН**, които целят да назоват дадена безименна улица изобщо, без да изхождат от нейния характер, от историята на селището и пр. Вторичната функция на тези УН е да възпитават, да въздействуват естетически, психологически върху хората.

Анализът на УН от 40 града — бивши околийски центрове, разкрива следните основни семантични принципи, залегнали при назоваването на нашите улици:

1. НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИ СПОРЕД ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА УЛИЦАТА

1. По физикогеографски и хидрографски особености на терена

Блатиста — Пд, *Первий блатистий переулук* — Сф, *Вторий блатистий* — Сф, *Водний переулук* — Сф, *Водчянка* — Сф, *Первий калний переулук* — Сф, *Вторий калний* — Сф, *Третий калний* — Сф, *Каменистий* — Сф, *Каменна* — Х, *Порой* Сф, *Поройна* — Б, Х, *Ташьол* — В, *Лодотечна* — Сф. **Всичко 15 УН.**

2. По вида и размерите на улицата

Ветвистий переулук — Сф, *Яглений* — Сф, *Дарсокак* — ВТ (*Училищна улица, днес Цар Крум*), *Тесний переулук* — Сф, *Кривоперловский* — Сф, *Крива* — Р, *Кривоизворний* — Сф, *Кривоколений* — Сф, *Криворечний* — Сф, *Кривотесний* — Сф, *Кръгла* — Пд, *Неравний* — Сф, *Острий переулук* — Сф, *Просечеч* — Пд, (*Тотлебен*). *Наклонений* — Сф (до 1883 г.), *Стръмна* — Б, ВТ, Г, Пд, Р, Х, *Малкий* — Сф, *Малкий Св. Георгиевский* — Сф (1878 г.), *Завой* — Сф, Х и др. **Общо 25.**

3. По особености от климатичен, битов и друг характер

Первий ветерский переулук — Сф (до 1883 г.), *Глух переулук* — Сф, *Горолом* — Пд, Сф, *Кръгозор* — Г, *Отдых* — Сф, *Прохладна* — Г, Сф, Х, *Пуст переулук* — Сф, *Панорамен път* — Сф, *Панорамна* — ВТ, *Погледец* — Сф, *Простор* — В, Сф, *Самотна* — Сф, *Тиха* — Г, Пд, Р, Сф, *Тихий път* — Г, Сф, *Хоризонт* — Сф, *Усойна* — Б, и др. **Всичко 35 УН.**

4. По положение спрямо други улици и части на селището

Верижний переулок — Сф (до 1883 г.), *Висока* — Р, *Главна* — ГоЛ, *Главна магистрала* — Го, *Горна-главна* — ГоЛ, *Гранична* — Го, *Долний переулок* — Сф (1883 г.), *Западен булевард* — Пд, *Изток* — Пд, *Х, Източен булевард* — Пд, (от 1964 г. Д. Благоев), *Край* — Сф, *Крайбрежна* — Бс, ВТ, Г, Е, Св, *Крайна* — Вр, *Крайний* — Сф (от 1883 г.), *Крайречна* — Г, Сз, Сф, Х, *Край дерето* — Тб, *Марица десен (булевард)* — ПД, *Марица ляв* — Пд, *Междубоянски първи* — Сф (1878 г.), *Междубоянски втори, трети* — Сф, *Напречна* — Пл, *Околопаркова* — Г, *Окръжен булевард* — Б, Сф, Р, *Подгорица* — Сф, *Подграмада* — Сф, *Подножие* — Сф, *Преки път* — Сф, *Придунавска* — Р (сега Боримечка), *Приморска* — В, *Примостний* — Сф (1878 г.), *Первий, втори, трети преки переулки* — Сф (1878 г.), *Първа пряка* — Сф, *Речний* — Сф, *Север* — Х, *Северен булевард* — Пд, *Средний Св. Георгиевский* — Сф, *Централна* — ВТ, и др. **Всичко 52 УН.**

5. По посоката, към която водят улиците

Тук могат да се посочат УН, които носят информация за съседни селища, към които водят: *Белоградчишко шосе* — Л, *Ботевградско шосе* — Сф, *Дървенишко шосе* — Сф, *Илченско шосе* — Сф, *Евксиноградско шосе* — В; *Белковска улица* — ВТ, *Берковска* — Сф, *Борованска* — Вр; за определен природен обект: *Брод* — Сф, *Първоизворний переулок* — Сф, *Гробарска* — Сф, *Градинска* — Сф, *Дървенишка река* — Сф, *Железпътна* — Г, *Коширъла* — ВТ, *Ксилифорска* — ВТ; по определено разстояние: *4-и километър* — Сф, *10-и километър* — Сф, *11-ти километър* — Сф, и др. **Всичко 129 УН.**

II. НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИ СПОРЕД СГРАДИ, СЪОРЪЖЕНИЯ И ДР.

Известен брой улици са наименувани във връзка с важни обществени сгради, бани, крепости, заводи и съоръжения, разположени край съответната улица: *Асклепия* — Кд, *Артилерийска (5)* — Сф (по казарми), *Арменска църква* — Р, *Арсеналска* — Сф, (за военни съоръжения), *Банкова* — Б, Пд, Р, *Банска* — ВТ, Сф, Х, Я, *Баля* — Пд, *Банянска* — Кл, *Первий бански* — Сф, *Болницата* — Б, *Болнична* — П, Р, *Вилите* — Пд, *Военна рампа* — Сф, *Гимназиална* — Бс, ВТ, Пд, *Госпитална* — Р, *Детска градина* — ВТ, *Еврейска синагога* — Р, *Епитрополска* — Р, *Заводска* — ВТ, Пд, Сф, *Здравна* — Г, *Имарет джамия* — Пд (сега Висла), *Институтска* — Сф, *Йоновка* — ВТ (по чешма), *Кадъджамеси* — ВТ, *Казармена* — Вд, Сф, *Казарменска* — Св, *Каменното здание* — Сф, *Качица* — ВТ (по чешма), *Конак* — Тб, *Крепостна* — В, Р.

Сщ, Кулата — Кд, Лъвова чешма — Сл, Манастирска — ВТ, Машинстрой — Сф, Менкова — Л (по чешма), Мермер камък — Р, Метохска — ГоЛ, Митрополска — В, ВТ, Момина баня — Сф, Момина чешма — Сф, Момкова баня — Сф, Мостова — Пд, Николска — Сщ (по църква), Овча купел — Сф (по баня), Орлов мост — Сф, Паркова — ВТ, Пк, Паропроводна — Сф, Пожарна — Л, Р, Пощенска — В, Сф, Сщ, Просветна — П, Черковна — ВТ, Черковска — Пд, Читалишна — ВТ, Вр, Школска — Сщ, Язовирска — Сф, и др. **Общо 143 УН.**

III. НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИ СПОРЕД ПРОФЕСИОНАЛНО-СЛУЖЕБНОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА ОБИТАТЕЛИТЕ ИМ И ПО ДЕЯТЕЛНИ ИМЕНА (*NOMINA AGENTIS*)

На първо място тук трябва да се поставят мотивирани названия на улици, които говорят за съсредоточаване в миналото на лица от един и същ производствен бранш на определена улица (т. нар. търговски или занаятчийски рести) или пък посочват обитатели с една и съща професия, служба, звание, дейност. Напр. *Абаджийска улица* — Пд, Сл, *Арабаджийска* — Пд (на коларите), *Армейска* — Сз, Тб Х, *Бръшнорска* — Р, *Въдичарска* — Г, *Градинарска* — Кд, П, Пд, Р, Сф, *Грънчарска* — Р, Св, Сф, *Губернаторска* — Р (сега *Блъсков*), *Дърварска* — Р, (по пазар за дърва), *Дърводелска* — Р, Сф, *Лъкарска* — Р, *Епитропска* — ВТ, *Железарска* — Пд, Р, Сф, *Жетварска* — П, *Житарска* — Г, Нз, Сс, *Житарна* — Р (сега *Арда*), *Зидарска* — Сф, *Зографска* — Сл, *Златарска* — Г, Пд *Златарският първий, вторий* — Сф (1878 г.), *Казанджийска* — Го, *Казашка* — Вп, П, *Каменделска* — Сф, *Касапска* — Сф, *Кожарска* — Г, Сф, *Кожухарска* — Пд, *Коларска* — Р, *Коларският переулък* — Сф, *Консулска* — Р (днес *Тодор Мичков*), *Копринарска* — Сф, *Кръчмарска* — Сщ, *Ловджийска* — ВТ, *Лозарска* — ВТ, П, Тб, *Люледжийска* — Р, *Мастерският переулък* — Сф (до 1878 г.), *Медникарска* — ВТ, Сф, *Милиционерска* — Сф, *Миньорска* — Сф, *Млекоарска* — Сф, *Ножарска* — Сс, *Овощарска* — Кд, ВТ, *Овчарска* — Пд, Р, Сф, Я, *Ораческа* — Пд, *Офицерска* — ВТ, *Пожарникарска* — ВТ, *Полицейска* — Сщ (сега *Др. Цанков*), *Полицейски переулък* — Сф (до 1878 г.), *Регентска* В, Сф, *Резбарска* — Сф, *Рибарска* — Вд, Г, Р, Сщ Тк, *Сапунджийска* — ВТ, Сф, *Свещарският переулък* — Сф (до 1883 г.), *Столарска* — Сф, *Стругарска* — Сф, *Табшкка* — ВТ, Св, *Тухларска* — ВТ, Сф, Х, *Търговска* — В, ВТ, Вр, Го, Пд, Св, Сф, *Цветарска* — ВТ, Го, Пд, Сф, *Чеснарска* — Го, *Шерекетска* — Р, и др.

Включената информация в този семантичен тип не трябва да се забравя, когато се пише поселищната история на отделните градове. По тези названия може да се съди за видовете профе-

зии, а също така и за топографското им съсредоточаване в един или друг поселищен квартал.

В трети раздел могат да се поставят и уличните названия по лица, които извършват постоянна или временна професия или дейност. Семантично те не са мотивирани, тяхното предназначение е да назоват една или друга безименна улица. От този тип са: *Артист* — Сф, *Железничар* — Пд, *Жетварка* — П, *Журналист* — Сф, *Книжовник* — Сф, *Металик* — Х, *Орач* — Сф, *Рационализатор* — Сф, *Рударка* — Сф, *Рудничар* — Сф, *Стахановец* — Сф, *Стрелочник* — Сф, *Строител* — Г, Пд, Сф, Х, Ш, *Танкист* — Сф, *Текстилец* — Г, Сф, *Грудовак* — Сф, *Тютюнороботник* — Сф, *Химик* — Г, Сф, *Хороводец* — Сф, *Шлосер* — Сф, *Звеновод* — Сф, и др. **Всичко 126 УН.**

IV. НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИ СПОРЕД МЕСТНИ СЪБИЩА И НАРОДНОСТЕН ПРОИЗХОД НА ЖИТЕЛИТЕ

В редица случаи произходът на жителите, преобладаващи в дадена улица, е давал повод за нейното назоваване, което в повечето случаи го прави ценно за историята на града. Тук могат да се посочат примери като: *Арменска* — Р, Сс, *Безименска* — Пс, Р, *Добруджанска* — Нз, *Долнокрушовска* — Св, *Дряновска* — П, *Еврейски първий, вторий переулък* — Сф, *Загорка* — В, *Загорска* — ВТ, *Земляне* — Сф (по жит. от *Землен*), *Маличствена* — И, *Мияци* — Сф, *Турски първий, вторий переулък* — Сф, *Цигански переулък* — Сф (1878 г.), *Пролетарска* — Кд, Сз, Х, *Селски переулък* — Сф, *Тетевенска* — Сф (1907 г.), *Тракийска* — Ш, и др. **Всичко 57 названия.**

V. ПО ИМЕТО НА ИЗВЕСТНИ ГРАЖДАНИ ИЛИ РОДОВЕ, ЖИВЕЛИ В ТАЗИ УЛИЦА

Във В. Търново много години преди Освобождението градските махали са носели имената на свещениците, които са ги обслужвали. Това е един старинен начин за назоваване на селища, квартали и улици по имената на лица и родове, заемащи известно икономическо и обществено-политическо положение по места. Такъв произход имат названията на улиците: *Болярска* — ВТ, Пд, Р, Сф, Х, *Дядо Никола* — В, *Ион Пашата* — Сф, *Каломенска* — П (по РИ Каломени), *Княжевска* — Р, *Костовска* — ВТ, *Лисичкова* — ГоЛ, *Негенска* — Г, *Панаретова* — ВТ, *Поповски переулък* — Сф (1878 г.), *Поп Златан* — Пд, *Поп Костадин* — В, *Поп Манол*, Пд (сега *Вук Караджич*), *Поп Танчо* — Пд, *Поп Тошо* — Сф, *Поп Христо* — В, *Пълковников* — Сф (1878 г.), *Робоска* — Е, *Свещеник Ганчо* — Пд (днес *Фр. Шилер*), *Седем братя* — Пд, *Се-*

мейство Кротневи — Сф, Семейство Мичон — Сф, Хаджийска — Сф, Хината — Кл, Челеби Георгаки — Пд, Ченчеви — Св, Черневска — Сщ, Червенска — В. Всичко 47 названия.

VI. НАЗВАНИЯ ВЪВ ВРЪЗКА С ВРЕМЕТО НА ПОЯВЯВАНЕ НА УЛИЦАТА ИЛИ ПО СЪСРЕДОТОЧАВАНЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ПРОИЗВОДСТВО В НЕЯ

Тук могат да се посочат незначителен брой названия на улици, като: *Първа Боянска*, *Втора Боянска* — Сф, *Первий Варуш*, *Вторий Варуш* — Сф, *Новий пазар* — Сф, *Нова* — Сф, *Стар пазар* — Р, *Стара* — П, *Старинна* — Пд, (преди *Павел Куртевич* и *д-р Вълкович*).

Индустриална — ВТ, Г, ДрТ, Сф, *Промишлена* — ВТ, *Рибница* — Пд, *Свиленица* — Сф, *Свила* — Пд, *Солний переулук* — Сф, *Железна* — Сф, *Житарна* — Р (сега *Арда*), *Житница* — Сф, *Х, Житницка първа* — Сф, *Житницка втора* — Сф.

Джумаята — Пд (по пазар в петък), *Пазарище* — Пд, *Панаирска* — Х, *Съборищна* — Пд, *Съборна* — В, Р, Сф, *Хорото* — Г, и др. Всичко 42 названия.

VII. НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИ ПО ИМЕНА НА РАСТЕНИЯ И ЖИВОТНИ

Тук преобладават названията от имена на растения пред тези на животни. Те носят предимно името на самото растение или животно без да са образувани прилагателни имена от съответните съществителни нарицателни.

Названия по имена на растения: *Акация* — Е, Пд, *Св*, ВТ, Х, *Бял крем* — В, *Белите брези* — Сф, *Белите липи* — В, *Божур* (7) — Г, Пд. . ., *Бор* — В, Вр, Пд, Св, Х, *Борова* — ВТ, ДрТ, *Боровете* — Г, *Бреза* (7) — В, ДрТ. . ., *Брест* — В, Сф, *Брестова* — Сф, *Бръшлян* — Пд, Сф, *Бръшлянска* — ДрТ, *Бук* — Г, *Буките* — Сф, *Бял люляк* — Сф, *Виолетка* — Сф, *Вишнева* — Сф, *Върба* — Г, *Габър* — Пд, *Гергина* — Пд, Сф, *Гладиола* — Сф, *Гледичия* — Сф, *Глоговска* — Кл, *Глухарче* — Г, Сф, *Гороцвят* — Г, Сф, *Детелина* (6) — В, Г. . ., *Дъб* — Вр, *Дъбница* — Сф, *Дъбрава* — Сф, *Дъбова* — Сф, *Еделвайс* (9) — Вр, Г. . ., *Елха* — Г, *Елиа* — Сф, *Жасмин* — Сф, *Звъника* — Сф, *Здравец* (13) — В, Вр, Г. . ., *Зюмбюл* — В, *Иглика* — Кл, Пд, Сф, Тб, Х, *Кавашка* — П, *Калинска* — Сф, *Карамфил* — В, Сф, Х, *Кедър* — Сф, *Кокиче* (9) — Вр, Г. . ., *Коприва* — Сф, *Красна китка* — Сф, *Къпина* — Сф, *Лавандила* — Сф, *Лале* — Вр, Г, Сф, *Латинка* — Г, Пд, Сф, *Лилия* — Сф, *Липа* (6) — Вр, Кл. . ., *Липите* — Г, Тб, *Лоза* — В, *Лотос* — Сф, *Люляк* (8) — В, Вр. . ., *Люлякова* — Пд, Сф, *Лютиче* — Пд, Сф, *Магнолия* — Сф, *Мак* — Сф, *Малина* — Г, Е, *Маточина* — Сф, *Мащерка* — Сф, *Минзухар* — Вр, Г, Сл, Сф, *Момина сълза* —

В, *Мушкато* — Сф, *Нарцис* — В, Пд, Сф, *Невен* — Сф, *Незабравка* (5) — Г, Пд. . ., *Омайниче* — Сф, *Орех* — Вр, *Павит* — Сф, *Палма* — Г, Сф, *Папрат* — Г, Сф, *Перуника* — Пд, Сф, *Петуния* — Сф, *Праскова* — Сф, *Ракита* — Сф, *Ранобудник* — Сф, *Роза* (4) — Г, Сл. . ., *Ружа* — В, Сф, *Синчец* (11) — В, Вр, Г. . ., *Слънчоглед* — Сф, *Смоковица* — Сф, *Смрика* — Сф, *Смърч* — Г, Сф, *Сълза* — Г, *Теменуга* (9) — В, Г, ДрТ, . . . Използувани са още названията: *Тинтява*, *Топола*, *Тополите*, *Трендафил*, *Трепетлика*, *Търница*, *Фиданка*, *Фигус*, *Хмелница*, *Хризантема*, *Циклама*, *Църноок*, *Чемерика*, *Чимшир*, *Червен мак*, *Червена роза*, *Череша*, *Чинар*, *Явор*, *Ягода*, *Ясен*. **Всичко 275 названия на улици.**

По имена на животни: *Гълъбите* — Г, *Змийна* — Х, *Канарче* — Сф, *Корал* — Сф, *Крокодил* — Сф, *Кукувица* — Сф, *Ластовичка* — Г, Сф, *Мечка* — Сф, *Орел* — ВТ, Г, Р, Сф, *Орлик* — Кл, *Орлица* — Кд, Пд, Сф, *Орлова* — Пд, *Пчела* — Г, Сф, *Светилка* — Г, Сф, *Северна мечка* — Сф, *Славей* — Г, Сф, *Сокол* — Сф, *Сърна* — Г, *Сърница* — Х, *Чайка* — В, Г, Св, Сф, Тб, Х, *Чучулига* — Г, Пд, Сф, *Ястреб* — Пд, Х. **Всичко 42 УН.**

VIII. НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИ ОТ ТОПОНИМИ

Една голяма част от УН носят имена по географски названия, намиращи се непосредствено в селището или край него; други са по местни названия в България и вън от нея. Първите запазват част от топонимията на града и трябва да се поощряват при назоваването на нови улици у нас. УН по-тясно и по-здраво трябва да се свържат с орографията и хидрографията на нашите селища, с тяхното минало и история. Така те по-лесно ще бъдат възприемани от гражданите, ще бъдат чувствувани по-естествени и близки. Тази група може да се поделени на три подгрупи:

1. Названия на улици от топоними в селището

Аспарухов хълм — Л, *Бабина поляна* — Сф, *Бабишка* — Кт, *Бадема* — Х, *Бадемова гора* — Сф, *Баждар* — Г, *Банишор* — Сф, *Батулийска скала* — Сф, *Баталова воденица* — Сф, *Белноврѝх* — ДрТ, *Белянка* — Пд, *Бешик тепе* — Нп, *Беримирска вода* — Сф, *Беримирски извор* — Сф, *Божур* — Го, *Борова гора* — Г, Сф, *Боровец* — Тщ, *Бояна* — Тщ, *Боянска река* — Сф, *Боянски водопад* — Сф, *Боянско езеро* — Сф, *Булина ливада* — Сф, *Валандово* — Сф, *Варуш* — Нп, *Вишнева градина* — Сф, *Владийска река* — Сф, *Ябълкова градина* — Сф, *Яворова гора* — Сф. **Всичко 139 УН.**

2. Названия на улици по топоними от България

Съобразно с вида на обектите те могат да се поделят на три подгрупи:

а) По хидроними (водни названия): Арда -- (21 УН) Арчар — Гб, Арчарица — Сф, Асеница — Пд, Батова — В, Батовска — Тб, Батуля — Сф, Бели Дунав — Сф, Бели Искър — Сф, Бели Лом — Кб, Бистра — Г, Бистрица (85) — Го, Кд, Бистришка — Сф, Брагин дол — Сф, Бързия — Пд, Сф, Бяла вода — Сф, Василяшко езеро — Сф, Видбол — Сф, Видима — Г, Пд, Св, Вит (14) — Вд, Г. . ., Вита — Сф, Въча — Г, Пд, Сф, Дамяница — Пд, Сф, Дерекланица — Тб, Джерман — Сф, Дунав (25), Ерма (5), Етър — ВТ, Р, Жарково дере — Сф, Живата вода — Сф, Златен дол — Г, Златна Панега — Пд, Сф, Зли дол — Сф, Ибър (5), Извор — Х, Искър (18), Камчия (14), Крива река — Сф, Ледено езеро — Р, Леси Искър — Сф, Лом — Вд, Кб, Луда Камчия — Кт, Я, Луда Яна — Пд, Сф, Люти дол — Сф, Марица (21), Места (7), Мъти-вир — Р, Негована — ВТ, Огоста (9), Опорска река — Сф, Осъм (13), Панега — Р, Сф, Пирински извор — Сф, Радин дол — Сф, Река Велека — Сф, Река Левня — Тб, Река Дунав — Сл, Река Лева — Вр, Река Места — Сф, Река Осъм — Сф, Река Суходол — Сф, Река Чая — Сл, Речка — Вр, Рилски езера — Сф, Родопски извор — Сф, Ропотома (7), Росица (14), Ручей — Сф, Сазлийка — Сф, Самодивско изворче — Сф, Самодивско кладенче — Сф, Сини вир (3), Синьото езеро — Сф, Скъта — Бс, Р, Сф, Стария кладенец — Сф, Стоянков дол — Др, Стрема (5), Струма (16), Струмица — Б, Стряма — Пд, Суха река — Тб, Тимок (11), Тича (6), Тополница (7), Треска — Сф, Тунджа (17), Тъжа — Кл, Св, Хубча — Сф, Цибра — Сф, Цибър — Вд, Р, Цибрица — Р, Чая (4), Черни Лом — Г, Сф, Черно море (14), Янтра (17). **Всичко 371 УН.** От броя на едноименните улици може да се направи извод за популярността на нашите реки. Първенство държат: Дунав, Арда, Марица, Искър, Тунджа, Вит, Камчия, Янтра, Струма, Росица, често възпявани и в народните ни песни.

б) По ороними (местности названия): Амбарица — Пд, Р, Арабаконак — Пд, Ангелов връх — Сф, Балкан (13), Балканска — В, П, Бандера — Сф, Бачево — Сф, Бедек — Г, ДрТ, Сф, Беленска равнина — Сф, Бели мел — Сф, и др. Между тях особено са популярни: Белмекен (4), Вежен (8), Витоша (18), Вихрен (10), Гълъбец (5), Ком (7), Люлин (11), Марагидик (7), Мургаш (10), Мусала (17), Осогово (7), Пирин (19), Рила (21), Родопи (25), Розова долина (8), Руен (12), Средна гора (22), Стара планина (29), Черни връх (15), Чумерна (7), Юмрукчал (5), Юндола (4) и др. **Всичко 760 УН.**

в) По ойконими (селищни названия): Абланово — Сл, Айдемир — Сф, Айтос — Сф, Алдемировци — В, Р, Сф, Ш, Ардино —

Сф, *Байлово* — Сф, *Балчик* (10). — Сф, *Балша* — Сф, *Баница* — Сф, *Банско* — Сф, *Бачково* — Пд, *Белвица* — Сф, *Белово* — Р, *Белградчик* — Р, Сф, *Белослав* — Сф, *Белчин* — Р, *Берковица* — Пд, Сф, *Бобовдол* — Х, *Бобошево* — Сф, *Богданци* — Сф, *Боянци* — Р, и др. **Всичко 400** названия.

Една част от УН могат да бъдат дадени във връзка с това, че известна част от жителите в улицата произхождат от съответното селище; в такъв случай те могат да бъдат мотивирани семантично. По-често са използвани названията на градовете: *Бургас* (3), *Варна* (5), *Видин* (4), *Калोфер* (6), *Карлово* (4), *Котел* (4), *Лом* (6), и др.

3. Названия на улици по топоними от чужди страни

Във връзка с международните отношения известен брой топоними от чужди страни са послужили за имена на наши улици: *Албания* — Сс, *Алма-ата* — Пд, *Амазонка* — Х, *Ами дая* — Пд, *Байкал* (10) УН, *Бснат* — В, *Белград* — Пд, Пд, *Будапеща* (3), *Букурещ* (2), *Варшава* — (3), *Волга* — (7), *Москва* — (9), *Московска* — Вд, Сф, Сш, *Микден* — Сф, *Мусул* — Сф, *Нева* — Пд, *Нил* — Х, *Одеса* — (6), *Остромила* — Пд, *Памир* — Пд, *Панония* — Рч, *Париж* — Сф, *Пекин* — Пд, *Петербургска* — Сщ, *Полтава* — Пд, *Прага* (5), *Пхенян* — Пд, *Рига* — Сф, *Ростов* — Сф, *Сахалин* — Пд, *Света гора* — Пд, Р, Сф, и др. **Всичко 184**.

IX. ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИ (МЕМОРИАЛНИ) НАЗВАНИЯ НА УЛИЦИ

Повечето от половината названия на улиците в изследваните 40 града са във връзка с имена на лица, събития, дати, годишнини от нашата и световната история; във връзка с прославени места, войскови и партизански поделения, по известни литературни герои или произведения. В такъв случай едни названия са свързани тясно с историята на дадено селище и са мотивирани, а други са слабо мотивирани. За по-голяма прегледност всички названия на улици могат да се поделят на две групи:

А. Мемориални названия на улици за лица и Б. Мемориални названия на улици за дати, събития и др. под. Всяка една група от своя страна се диференцира в подгрупи. При отделните подгрупи ще бъдат посочени определен брой примери за илюстрация без да се изчерпва цялостно материалът.

А. Мемориални названия на улици за лица (по имена на исторически личности, политици и др.)

Това са названия в чест на местни, национални или чужди дейци, живели през различни исторически епохи. Тук спадат още духовници, светци, монаси, царе, военачалници; борци за църковна, национална и социална свобода, за демокрация и социализъм, за международна солидарност; книжовници, писатели, деятели на науката, културата, изкуството, театъра и пр.

1. УН във връзка с исторически личности

Държавни глави, царе, ханове и техните съпруги: *Александровска (4)*, *Ал. Батенберг* — Пс, Сщ, *Ал. Македонски* — Сф, *Ал. Невски* — Сф, Тк, *Александър I* — Нз, Сф, *Асенов* — ВТ, Сф, *Асенова* — Сл, *Асеновска* — Сл, *Аспарух (14)*, — Б, Бс, В. . . , *Аспарухова* — Вд, Р, *Батенберг* — ВТ, Пл, *Ив. Александър* — ВТ, Сл, *Ив. Асен* — В, Сф, *Ив. Шишман* — В, Кд, Нз, Сф, *Исперих* — Тк, *Калоян (11)* — Б, В, Г. . . , *Калоянска* — Сф, *Кардам* — В, Пд, *Княз Александър (5)* — В, Пд. . . , *Княз Батенберг* — Б, *Княз Борис* — Р, Сф, *Княз Михаил* — Р, *Клементина* — В, Го, Р, Я, *Княгиня Евдокия* — Пд (дн. *Братан Шукеров*), *Хан Аспарух* — Вр, Л, *Хан Кардам* — Сф, *Цар Асен (18)* — Б, В, Г, и др.

Военачалници: *Генерал Антон Квачев* — Сф, *Ген. Георги Попов* — В, *Ген. Дамянов* — Пл, *Ген. Колев* — В, Пд, Р, Сс, Сф, Тб, Х, Ш, *Ген. Кутизов* — Пд, Сф, *Генерал Кюркчиев* — Пд, Сф, *Генерал Леонов* — Вр, и др.

Капитан Андреев — Пд, *Кап. Златев* — В, Сф, *Кап. Квачев* — Я, *Кап. Маринов* — Р, *Лейтенант Минков* — В, *Майор Азов* — Сф, *Майор Векилски* — Тб, *Подофицер Ат. Чернев* — Пд, *Подпоручик Васил Маголов* — Сщ, *Полковник Д. Кирков* — Сф, *Щабскапитан Фок* — Сщ, и др.

Боляри, управители и техни съпруги: *Алеко Богориди* — В, Г, Сф, *Балик* — В, *Борислав* — В, Пд, Р, Сф, *Борислава* — Б, *Витрасий* — В, *Георги Войтех* — Пд, *Десислава* — Сф, *Добротмир Хриз* — В, Сф, *Добротич* — В, Пд, Сф, *Драгаиш* — В, *Драгота* — Пд, *Елемаг* — Сф, *Елтемир* — Сф, *Ивац* — В, Пд, Р, Сф, *Кракра* — В, Вд, Вр, ВТ, Г, Кд, Пд, Р, Сл, Сф, *Крали Марко* — Б, В, Вр, Г, Кд, Кл, Л, Пд, Пл, Р, Сс, Сф, Тщ, Х, Я, *Марко Балабанов* — В, Р, Сф, и др.

Светци, монаси, духовници: *Апостол Карп* — Сф, *Богомил* — В, Вр, Пд, Пк, Р, Сф, Я, *Боян Маг* — Сф, *Гаврил Лесновски* — Сф, *Гесрги Софийски* — Сф, *Горазд* — Вд, Р, Сф, *Григорий Доростолски* — Сф, *Давид* — Р, *Евстатий Пелагонийски* — Сф, *Иван Рилски* — Б, В, Пд, Пл, Р, Сф, Тб, Я, *Свети Георги Софийски* —

Сф, Св. Горазд — В, Св. Иван Бигор — Сф, Св. Иван Рилски — В, Пд, Св. Илия — В, и др.

Заслужили чужденци: Алабин — Сф, Х, Аксаков — ПлЛ, Р, Сл, Сф, Алберт Лонг — Сф, Вошбрън — Сф, Еренротска — Сщ, Йос. Шросмайер — Сф, Карнеги — В, Сф, Макензен — ВТ, Фресансие — Сф.

2. УН по имена на борци за църковно и национално освобождение

Радетели за църковна и духовна независимост: Авксентий Велешки — В, Рд, Сщ, Сф, Ал. Екзарх — Сз, Сф, Антим I (15) — Б, ВТ, Вд. . ., Архиеп. Дамаскин — Пд, Архимандрит Евлогий — Пд, Архим. Панаретов — В, Архим. Сава Филаретов — В, Ат. Георгиев — В, Пл, Гаврил Кръстевич — В, Г, (8), Екзарх Йосиф (10) — В, Г, Л, Захари Княжески — Пд, Сз, Ив. Найденов — Пд, Кл, Иван Хус — Я, Иларион Ловчански — Сф, Иларион Макариополски — В, Го. . . (9), Йосиф Соколски — Г, Сф, Митрополит Гедео — Сф, Несфит Бозвели (10) — Б, В, Г, Панарет Плевдивски — В, Х, и др.

Хайдути, четници, комити: Алтън Стоян — Кт, Сф, Ангел войвода — Пд, Сф, Х, Атанас Николов — Вр, Балканджи Йово — Сф, Богдан войвода — Го, Р, Сс, Видул войвода — Сф, Делю войвода — Пд, Детелин войвода — Пд, Сф, Жельо войвода — Сл, Злати войвода — Сл, Ильо войвода — В, Вд, ВТ, Г, Пд, Нп, Кд, Р, Сф, Тб, Индже войвода — В, Сф, Мануш войвода — В, Пд, Сф, Момчил войвода — В, Пд, Р, Сз, Сф, Х, Сидер войвода — Го, Пд, Сирма войвода — Пд, Сф, Страхил войвода (12) — В, Кл, Таньо войвода — Сл, Филип Тотю (18) — Б, В, Вр, Хаджи Димитър (36) — Б, Бс, В, Вд, Хайдути — Сф, Хайдут Сидер — ГоЛ, Сф, Хайдут Вельо — Сф, Хайдут Велко — Х, Хайдутшка — Кд, Пд, Христо Македонски — В, Чавдар — Г, Кд, Сф, Тб, Тщ.

Революционери и въстаници: Ангел Кънчев (23) — Б, В, ВТ, Антраник — Пд, Апостол войвода — Пд, Апостол Конкович — Сщ, Апостол Узунов — Пд, Атанас Узунов — Сф, Х, Бачо Киро (20) — Б, Бс, В, ВТ, Бенковска — Б, В, Вр, П, Тщ, Бенковски (17) — Вд, Г, Др, Братя Обретенови — Р, Братя Станиславови — Пл, Сф, Гарибалди — Пд, Гоце Делчев — В, Г, Кд, Кл, Л, Нз, Нп, П, Пл, Пк, Р, Сз, Сл, Сф, Тб, Я. Даме Груев — В, Пд, Сф, Тб, Пл, Д-р Хр. В. Стамболски — В, Кл, Сф, Д-р Стойчо Христов — Св, Пере Тошев — Пд, Сф, Тб, Петко войвода — Кл, Пд, Сф, и др.

Радетели за Освобождението и Съединението на България:

Баба Куна — Вд, Баба Минка — Тб, Баба Мота — ВТ, Баба Нанка — Кт, Баба Рада — В, Баба Ружа — Вд, Баба Тонка — Б, В,

Вд, Го, ДрТ, Л, Нп Пд, ПлЛ, Р, Сл, Сс, Сф, Тб, Тк, Тл, Баучер — В, Пд, Св, Сф, Бяла Бона — ВТ, Бояджи Яне — Сс, Братя Бъкстон — В, Кл, Св, Сф, Тш, Верещагин — Св, Генерал Баранов — П, Ген. Гурко (12) — В, Вр, Г, Ген. Ганецки — Рл, Ген. Скобелев — В, Вд, Го, (14), Ген. Столетов — В, Г, Го, (11), Гладстон (13) — В, Вд, Г, Господин Славов — Сз, Граф Игнатиев (17) — Б, В, Вр, Гурко (10) — В, Джеймс Баучер — В, Д-р Лонг — ВТ, Пд, Сф, Д-р Селимински — В, Пд, Иван Аксаков — В, Иконом Христо Василев — Сш, Мак Гахан — В, Пд, Сф, Ноел Бъкстон — Пд, Ген. П. Д. Паренсов — В, Р, Сф, Петрана Обретенова — Р, Подполковник Калигин — Сз, Сф, Ген. Радко Димитриев — Сф, Скайлер — В, Пд, Скобелев — В, Вд, Нз, Нп, Пк, Сф, Тш, Скобелева — Б, Р, Сз, Скобелевска — Г, Кл, Стелетов — В, Г, Др, Кб, Кд, и др.

Буржоазни партийни лидери: Найчо Цанов — Вд, Пд, Св, Сф, Петко Каравелов — Пд, Р, Сф, Тб, Тодор Бурмов — В, Г, Пд, Сф, Янко Забунов — Сф, и др. **Всичко 1012 УН.**

3. УН по имена на борци за демокрация, социализъм, международна солидарност и мир

След 9. IX. 1944 г. много улици у нас бяха преименувани и получиха названия на заслужили борци против капитализма и фашизма, на участници в Септемврийското въстание и в партизанското движение и пр.

Членове на БКП: Аврам Ганчев — В, Г, Аврам Стоянов — Вр, Пл, Сл, Сф, Адалберт Антонов — Малчика — В, Сф, Адил Дервишев — Пл, Ал, Атанасов — Др, Ал, Димитров — Сашо (6) — В, Вг, Ал, Карастоянов — Л, Александър Пъшев — Пл, Ал, Хр. Кисьов — ПлЛ, Ана Вентура — Р, Сс, Ана Май — Пд, Ан. Абаджиев — Нп, Ана Меймункова — Кл, Сф, Х, Антон Иванов (13) — Б, В, Вг, Асен Халачев — Пд, Пл, ПлЛ, Сф, Баба Параскева В, Г, Сф, Тб, Пл, Благоев — В, Сф, Васил Коларов (23) — Б, Бс, ВТ, Васил Мавриков — ВТ, Вела Пеева (8) — Б, Бс, Владимир Поптомов (6) — Кб, Кд, ПлЛ, Ген. Вл. Заимов (12) — Пд, Р, Сф, Гаврил Генов (6) — Б, В, Вр. . ., Георги Бакалов (6) — В, Вг, Го. . ., Георги Димитров, (23) — Б, Бс, В, Вд, Вр, ВТ, ГоЛ, Др, Кб, Кл, Нп, П, Пд, Пл, Р, Сз, Сл, Сс, Сф, Тб, Тк, Тл, Димо Хаджидимов — Сф, Емил Марков — Пл, Сф, Йорданка Николова (11) — Бс, Кд, Пл. . ., Ламби Кандев — Пд, Сф, Лиляна Димитрова (14) — Вд, Г, Кб, Пл, ПлЛ. . ., Малчика — Адалберт Антонов (11) — Вр, Г, Кб. . ., Митко Палаузов (7) — Б, Г, Го, Др. . ., Пело Пеловски — Пл, ПлЛ, Сф, Поп Андрей (7) — Вд, Вр. . ., Свилен Русев — Кд, Пд, Станке Димитров (9) — В, Кд, Пл. . ., Съби Димитров — Др, Сл, Трайчо Костов — Б, Сф, и др.

Членове на БЗНС: Александър Стамболийски — Б, Бс, В, Вг, Вд, Г, ВТ, Го, Др, ДрТ, Кд, Л, Нз, Нп, П, Пк, Пл, ПлЛ, Пс, Р, Св.

Сл, Сс, Сф, Сщ, Тк, Тб, Тл, *Александър Н. Петров* — Р, *Димитър Грънчаров* — Бс, ПлЛ, Сф, *Марин Попев* — Св, *Николай Петрици* — Сф, *Петко Д. Петков* — Нз, Нп, Кл, Пд. . . (7), *Райко Даскалов* — Бс, В, Вг. . . (12), и др.

Радетели за мир и прогрес в света: *Ал. Матросов* — В, Вр, Сф. . . (7), *Алексей Мересев* — Сф, *Серг. Сев. Бирюзоз* — Сф, *Будьони* — Вг, Сл, *В. И. Ленин* — П, Пл, Сф, *Ленин* — В, Вд, Кд. . . (14), *Г. Г. Деж* — Сф, *Жданов Андрей* — Кд, П, Сф, *Зоя Космодемьянская* — Г, Кл, Нп, Пд, Сф, *Карл Либкнехт* — В, Пд, Сл, *Карл Маркс* — В, Вр, Кл, Кд, Пд, Сл, *Клара Цеткин* — В, Пд, *Майор Томпсън* — Сф, *Маршал Толбухин* — В, Вг, Вд, Кл. . . (10), *Михаил Калинин* — Сф, *Патрис Лумумба* — Пд, Р, Сф, *Раймонда Диен* — Сф, *Роза Люксембург* — В, Пд, Сл, *Светозар Маркович* — Пд, *Толбухин* — Б, Бс, В, и др. *Фридрих Енгелс* — Кд, Кл, Пд, Сл, и др. **Всичко 1061 УН.**

4. УН по имена на книжовници, писатели и литературни герои

По български писатели: *А. Константинов* — Б, Бс, В, Вг. . . (26), *Антон Страшимиров* — В, Кл, Пд, *Борис Шивачев* — Пд, *Ботев* — Р, Сф, *Ботева* — Вд, *Братя Миладинови* — Б, В, Вр, Г, Кл. . . (22), *Вапцаров* — Б, Кб, ПлЛ, Сл. . . (7), *Вас. Друмев* — Б, В, ВТ. . . (13), *Велексин* — Сф, *Веселина Геновска* — ПлЛ, *Гео Милев* — Б, В, Вд. . . (18), *Г. П. Стаматов* — Кд, *Григор Пърличев* — В, Пд, Сф, Сщ, *Григорий Цамблак* — В, ВТ, Сф, *Димитър Полянов* — В, ВТ, Кб. . . (7), *Димчо Дебелянов* — Вг, Вр, ВТ, Пд, Пл, Сф, *Добри Войников* — В, Пд, Пк, Сс, Сф, *Добри Чинтулов* — Б, В, Вг. . . (10), *Дойно Граматик* — Е, *Д-р Петър Берон* — В, Г, Кт. . . (7), *Д-р Ив. Богоров* — В, Пд, *Евтимий Търновски* — Я, *Елин Пелин* — Бс, В, ВТ. . . (11), *Епископ Константин* — В, Вд, Г, Пд, *Епископ Софроний* — Сз, Тш. . . (6), *Жинзифов* — В, Сл, *Захари Стоянов* — Бс, В, ВТ. . . (18), *Иван Вазов* — Б, Бс, В. . . (34), *Иван Грозев* — Сф, *Иоан Екзарх* — В, Пд, Сф. . . (5), *Иван Йончев* — Сф, *Иван Кирилов* — Е, Кт, *Илия Блъсков* — Пд, Сс, Сф, *Йоаким Кърчовски* — Пд, Сф, *Йордан Йовков* — В, ВТ, Го, Кт. . . (10), *Йосиф Брадати* — Сф, *Киприан* — ВТ, *Кирил и Методий* — Бс, Вг, Вр. . . (26), *Кирил Пейчинович* — Сф, *Климент* — В, Вд. . . (6), *Климент Охридски* — Б, Г, Кд. . . (9), *Козлев* — Пд, *Константин Величков* — Б, В, Г, Кл. . . (8), *Константин Преславски* — Сф, *Константин Фотинов* — В, Пд, Сф, *Крум Кюляков* — Кд, *Кузма Шапкарев* — Сф, *Любен Каравелов* — Бс, В, Вг. . . (31), *Методи Драгинов* — Вг, *Миладинов* — В, *Миладинови братя* — В, *Михайловски Никола* — В, Р, *Михалаки Георгиев* — Вд, *Найден Геров* — В, Пд, Пл, Сл, Сф, *Наум* — В, Го, Кл, Р, *Ник. Йонков Вапцаров* — Бс, В, Вд. . . (11), *Никола Козлев* — В, ГоЛ, Сф, *Ник. Вас. Ракитин* — Сф, *Николай Хрелков* — Вг, Сф, *Отец*

Паисий — Б, В, Вг. . . (23), *Паисий* (6), *Партений Нишавски* — Сф, *Патриарх Евтимий* — В, Вг, Вр, Вд. . . (18), *П. К. Яворов* — В, Вд, ВТ, Г. . . (17), *П. П. Славейков* — В, Г, ДрТ, Р, Сф, *П. Ю. Тодоров* — В, Е, Пд, Сф, *П. Р. Славейков* — ВТ, Вр, ДрТ. . . (13), *Петър Берон* — Б, Бс, ВТ. . . (13), *Презвитер Григорий* — В, *Презвитер Козма* — В, Пд, Сф, *Райко Жинзифов* — В, Вд, Пд, Сф, *Ран Босилек* — Пд, *Рачо Стоянов* — Др, *Сава Добреплодни* — В, Пд, Сз, Сф, Тш, *Св. Кирил и Методий* — Пд, Сф, *Св. Климент* — В, Пд, Сф, *Св. Наум* — В, Пд, Сф, *Св. Методий* — В, *Светослав Миларов* — Сф, *Светослав Минков* — В, *Сергей Румянцев* — Вг, ВТ. . . (11), *Славейков П. Р.* — Б, В. . . (8), *Славейкова* — Я, *Смирненски* — Г, ДрТ, Нп, Сл, *Софроний* — Кл, Кт. . . (6), *Софроний Врачански* — Б, В, Вр. . . (9), *Стефан Руневски* — Др, *Стоян Михайловски* — В, Е, Кл. . . (7), *Страшимир Кринчев* — Я, *Страшимирова* — Вд, *Страшимировска* — Сщ, *Теодосий Синаитски* — Сф, *Теодосий Търновски* — В, ВТ, Пд, Сф, Сщ, *Тодор Г. Влайков* — Пд, Пл, Сф, *Фотинов* — В, Сл, Х, *Фотинова* — Нп, П, *Христо Ботев* — Бс, В, Вр. . . (33), *Хр. Г. Данов* — В, Пд, Сф, *Христо Кърпачев* — В, Пд, Пл, ПлЛ, Тк, Сф, *Христо Максимов* — Сф, *Хр. Смирненски* — В, Вд, ВТ. . . (17), *Христо Ясенов* — В, Пд, Сф, *Цани Гинчев* — В, ВТ, ГсЛ, Сф, *Цанко Б. Церковски* — Вд, ВТ, Г, Кл. . . (13), *Цветан Спасов* — Вг, Пд, Пл, *Черноризец Храбър* — В, Вр, Пс, Р, Сл, Сф, Сщ, Тб, *Яворов* — Кл, П, Пк, *Яким Кърчовски* — Сф, *Янко Дряновец* — Др.

По имена на чужди писатели: *Александър Пушкин* — В, Кл, Пд, Сф, *Александър Фадеев* — ПлЛ, *Алексей Толстой* — Сф, *Анри Барбюс* — Пд, Сф, *Антон П. Чехов* — Пд, Сф, *Белински* — В, *Веркович Ст.* — Пд, *Виктор Юго* — Пд, Сф, *Вл. Маяковски* — Сл, *Всеволод Гаршин* — Сф, *Волтер* — Пд, *Гогол Н. В.* — Сл, *Данте Алигиери* — Пд, Сф, *Достоевски* — Пд, Сф, *Емил Зола* — Пд, *Иван Тургенев* — Сф, *Иля Ернбург* — ВТ, *Лев Толстой* — Пд, Сф, *Лермонтов* — Кл, *Леся Украинка* — Сф, *Максим Горки* — В, Вг, Вр. . . (9), *Маяковски* — Пд, *Назъм Хикмет* — ПлЛ, Тк, Тл, *Некрасов* — Кл, *Немирович Данченко* — Сф, *Николай В. Гогол* — Пд, Сф, *Петьофи Шандор* — Пд, Сл, *Пушкин Ал.* — Б, Сл, *Ромен Ролан* — Пд, *Сабактан Али* — Тк, *Тарас Шевченко* — Пд, Сф, *Толстой* — Сл, Кл, Сс, *Тургенев* — Пд, *Хайнрих Хайне* — Хд, *Шандор Петьофи* — Сф, *Шевченко Тарас* — Сф, *Шилер* — Пд, *Юлиус Фучик* — Пд.

Всичко 720 УН.

5. По имена на литературни герои и произведения

Баба Илияца — Сф, *Бойчо Огнянов* — Пд, Сф, *Болен Дойчин* — Сф, *Боримечката* — В, Пд, Тб, Р, *Боряна* — В, Сф, *Геновева* — В, *Иван Боримечката* — В, Сф, *Иван Кралица* — Сф, *Калин Орела* — Сф, *Калитко* — Сф, *Ралица* — В, Пл, Сф, *Секула Детен*

це — В, Сф, Хибава Грозданка — Сф, Тамара — В, Пд, Уляна Громова — Тк, Сф.

Броят на едноименните УН ясно говорят за известността на дадени писатели. Първо място и тук заемат: Хр. Ботев, Ив. Вазов, Л. Каравелов, Ал. Константинов, Братя Кирил и Методий, Отец Паисий, П. Р. Славейков, Патриарх Евтимий и Н. И. Вапцаров.

6. По имена на дейци на науката и културата

На първо място можем да посочим УН по имена на лекари, историци, пътешественици, като: Авицена — Сф, д-р Ал. Пеев — Пд, д-р Ан. Головина — В, д-р Анастасия Желязкова — В, акад. Иван Павлов — Пд, Ал. Дякович — В, Ами Буе — Сф, Ас. Златаров — Б, В, Вг. . . (13), Беньо Цонев — Сф, Братя Шкорпил — Сф, Васил Кънчев — В, Пд, Р, Сф, Венелин — В, Вр, Сф. . . (8), Виктор Григорович — Сф, Вук Ст. Караджич — Пд, Густав Вайганд — В, Пд, Димитър Матов — Сф, Джовани Горини — Сф, д-р Никола Михов — Г, д-р Петър Цончев — Г, д-р Р. Даскалов — Сф, д-р Стоилов — Пд, и др. Всичко 189 УН.

7. По имена на деятели на театралното изкуство, архитектурата, музиката, живописата, скулптурата и др.

По имена на артисти: Адриана Будевска — Сф, Васил Кирков — Сф, Георги Костов — Сф, Елена Снежина — Сф, Иван Попов — Сф, Константин Кисимов — ВТ, Кръстьо Сарафов — Сф, Сава Огнянов — Кт, Сс, Сф, Тк, Стефан Киров — Сф, Христина Морфова — Сз, Сф, Христо Ганчев — Сф, Цветана Табакова — Сф.

По имена на музиканти: Ангел Букурещлиев — Пд, Сф, Бетховен Лудвиг — Пд, Сф, Добри Христов — Сф, Маестро Атанасов — Сф, Модест Мусоргски — Сф, Моцарт — Пд, Паганини — Пд, П. Пипков — Сф, Росини — Пд, Фредерик Шопен — Пд, Цв. Радославов — Сщ, Чайковски — Пд, Сл.

По имена на художници и скулптори: Андрей Николов — Вр, Антон Митов — Сф, Атанас Самоковеца — Пд, Верещагин — Сз, Вл. Димитров-Майстора — Кд, Владимир Зограф — Сл, Георги Данчов — Пд, Сф, Димитър Добревич — Сл, Захари Зограф — В, Пд, Сф, Леонардо да Винчи — Пд, Сф, Мърквичка — Пд, Сф, Николай Павлович — ВТ, Сщ, Сф, Петьо Ганин — Кл, Обербауер Йосиф — Сф, проф. Антон Митов — Сф, Репин — Пд, Симеон Цонев — ДрТ, Станислав Доспевски — Пд, Сф, Христо Станчев — Пд, Сф, Христо Цокев — Г, Цаньо Захариев — ДрТ, Ценко Тодоров — Вр, Ярослав Вешин — Сф.

По имена на архитекти и майстори-строители: Арх. Йор. Миланов — Е, Сф, арх. Симеон Велчев — Сф, арх. Христо Пеев — Пд, Златьо Ошански — ДрТ, Кольо Фичето — Б, Др, Сщ, Сф, Тб, Май-

стор *Манол* — Сф, *Уста Генчо* — СрТ, Пд, Сф, *Уста Димитър* — ДрТ, *Уста Иван* — ДрТ, и др. **Всичко 83 УН.**

8. По имена на просветители, общественици и благодетели

По места не е малък броят на мемориалните УН по имена на местни просветни дейци и общественици, като: *Аверици* — Кд, *Анастасия Тошева* — Сз, *Ангеларий* — В, Пд, *Антон Безеншек* — Сф, *Априлов* — В, Вр. . . (28), *Ат. Каменаров* — Пд, *Баба Неделя* — Сф, *Бсй Михал* — Сф, *Белчев* — ВТ, *Ботьо Ангелов* — Св, *Ботьо Петков* — Сф, *Братя Гъбенски* — Г, *Братя Джевреви* — Др, *Братя Тедески* — В, *Вела Благоева* — В, ВТ, Пд, Сф, *Велико Николов* — Кт, *Величко В. Христов* — В, и др. **Всичко 228 УН.**

9. По известни наши спортисти и герои на труда

Само две УН: *Дан Колов* — Сф и *Фердо Стоименов* — Пл.

Останаха неопределени по заслуги още 339 УН. Всичко в тази група влизат 3946 мемориални УН по лица.

Б. Мемориални УН по дати, събития, исторически места

Това е втората най-голяма група УН. И тук няма да посочим всички примери в отделните подгрупи, а само ограничен брой за илюстрация, като в скоби ще означим честотата на срещането.

1. УН — забележителни исторически дати

Тези дати се отнасят до местната или националната история: *2 август* 'Илинденско въстание' — Сз, *2 юни* 'Ден на Хр. Ботев и загиналите в борбата срещу фашизма' — Вр, Нп, Сф, *2 юли* 'освобождението на града от руските войски 1877 г.' — Св. (виж в. „Севлиевска трибуна“, X, бр. 28. 10. VII. 1968); *20 април* 'избухване на Априлското въстание в 1876 г.' — Вд, Кд, Пд, Сф, *22 септември* — Сф, *25 октомври* — Сф, *28 август* — Вр, *24 май* 'ден на славянската писменост' — Сф, *23 декември* — ДрТ, Сз, Сл, Сф, *23 септември* 'избухване на Септемврийското въстание' — Вр, Нп, П, Л, Нз, Сф, *12 юни 1923 г.* — Др, *9 май* 'ден на победата над фашистка Германия' — Кд, *9 септември* — Б, В, Вг, ВТ. . . (25), *19 август* 'Просображенско въстание' — Нз, *19 февруари* 'обезвтането на В. Левски' — Вд, Кл, Пк, Р, Сл, Сф, X, *10 ноември* — Вр, *10 февруари* 'откриване на Учредителното велико народно събрание във В. Търново' — ВТ; 'освобождението на Силистра' — Сс, *11 август* — Пд, Сф, *11 май* — Нз, *5 декември* 'ден на Българската конституция' — Нп, Сл, X, *5 октомври* — Б, *5 септември* — Тб, *5 юли* — Кл, *15 ноември* — Сф, *15 септември* — Г, *15 юни* пре-

минаване на Дунава от руските войски през 1877 г. — Сщ, 8 март 'международния ден на жената' — В, Вд, ВТ, Г, Го, Др, ДрТ, Е, Кд, Л, Сл, Сф, Тб, Х, 8 септември 'освобождение на затворниците във Варна през 1944 г.' — В, 1 август — Сф, 1 май — ВТ, Г, Е. . . (22), Първомайска — Сф, 7 юли 'освобождение на града от русите' — ВТ, 7 ноември — Сф, 7 септември 'разбиване на заговора в 1944 г.' — Сс, 31 януари — Сф, 18 март — Сф, 3 март 'освобождението на България' — ВТ. . . (13), 30 септември — Вр, 4 септември — Вг, 4 януари 'освобождение на града от русите' — Сф, 6 септември 'обявяване на ОФ правителство в България 1944 г.' — В, Вд, Л, Нп, Сф, Х.

Вече много дати са неясни за населението в градовете; това налага поставянето на видни места в улиците обяснителни текстове. **Всичко 151 УН.**

2. УН — исторически събития, епохи и др.

Оправдано място в УН намират редица важни исторически събития, епохи, славни битки, героични места от нашата и световната история: *Алеи Възраждане* — Р, *Алеи Освобождение* — Р, *Априлското въстание* — Сл, Сф, *Балванска битка* — ВТ, Сф, *Батулийска битка* — Сф, *Бойчиновски бой* — Сф, *Борбидиски бой* — Сф, *Фородино* — П, *Браилски бунт* — Кт, *Бузлуджански конгрес* — Сф, *Варненска комуна* — В, *Велики октомври* — Л, *Велики прелом* — Сф, *Велчова завера* — В, ВТ, Тл, Е, Сф, *Владайски събития* — Сф, *Владайско въстание* — Ш, *Волоколамско шосе* — Сф, *Волочески дни* — Сф, *Възраждане* — В, Г, Гол, Кд, П, Пд, С, Сф, Тб, Тщ, Я *Възраждеческа* — ВТ, ДрТ, Е, *Димитровска петилетка* — Сф, *Дровски бой* — Сф, *Липчишка комуна* — Сф, *Еледжикски бой* — Сф, *Илинден* — В, Кд, Пд, Сф, Тб, Х, *Илинденско въстание* — Сф, *Испанска революция* — Сф, *Комunistически манифест* Г, Сф, *Котленска комуна* — Кт, *Кумановски бой* — Сф, *Кюстендилска комуна* — Кд, *Шипченска епопея* — Сл, *Ямболска стачка* — Сф, **Всичко 107 УН.**

3. УН по исторически места и селища

На младите поколения често трябва да се припомнят редица места, крепости, селища, свързани с героични битки или с купнеж по български земи в други страни.

а) По прочути крепости, селища и местности: *Ахелой* — Пд, *Баба* — Сф, *Бабина глава* — Сф, *Белатон* — Кд, Нз, Пд, Сз, Сл, Сф, Х, *Балван* — Г, Р, *Балванска* — Св, *Батак* — В, Г, Кб. . . (12), *Беласица* — Б, В, Вд. . . (16), *Бойчиновци* — Тщ, *Бренигово* — Пд, Пя, Р, Сз, Сл, Сф, Тб, Х, *Брегалница* — Сф. . . (8), *Бояджик* — Пд, *Бузлуджа* — Г. . . (24), *Букова глава* — Р, *Булаир* (9),

Бунархисар (7), *Велбужд* — Кд, Пд, Р, Сф, *Веслец* (13), *Владая* (5), *Волът* (3), *Гредетин* — Сф, *Гривица* — Г, Пд, Пл, Сф, Тб, *Гургулят* (9), *Дойран* (8), *Добро поле* — Тб, *Драва* (12), *Драгоман* (12), *Дряновски манастир* — Сф, *Дренова глава* — Сф, *Дуранкулак* — Тб, *Ижиклер* — Р, *Каймакчалан* (7), *Калиманци* — Пл, В, Сф, *Канлъдере* — Св, Сф, *Клокотница* (13), *Козлодуй* (22), *Кресна* (8), *Клисюра* (4), *Косматица* — Вр, *Косово поле* — Го, Сф, *Кирволак* — Г, Кд, Пд, Пс, *Милин Камък* (11), *Модра стеча* — Ст, Мур, Нз, Пл, Сл, Сф, *Мъглиж* (5), *Оборище* (28), *Одрин* (15), *Околчица* (7), *Орлово гнездо* (6), *Осеникова поляна* — Св, *Петра* — В, Сф, *Пирот* — Сф, *Подирео* — Г, Сф, *Пичня* — Сф, *Равна гора* — Г, Св, *Река Черна* — Кд, *Самара* — Г, Пд, Пл, *Сан Стефано* (17), *Селюли* — В, Сф, *Сечен камък* — ДрТ, *Славозица* — Сф, *Сливница* (17), *Стрџин* (15), *Софач* — Пд, *Стрџижа* (19), *Султан тепе* — В, Сп, *Тутракан* (8), *Удово* — Сф, *Царево село* — Сф, *Чаталджа* (7), *Чепна* — В, Тк, Тб, *Чипровци* (8), *Чорлу* — Пл, Пл, Сф, *Шабла* — В, Сф, Тб, *Шеркоу* — Пд, Сф, *Шейново* — Б, В, Вл, ВТ, . . . (18), *Шипка* (28), *Яребична* — В, Го, Сф, *Ястребино* — П, Сф, и др. **Всичко 590 УН.**

б) По имената на антични селища и местности. Мост между настояще и минало хвърлят УН, като: *Асенова крепост* — Сф, Х, *Абоба* — (4), *Абриг* — Тб, *Агликчича горача* — Сф, *Алиш* — Л, *Ангиста* — Пд, Сф, *Бакладжик* — Р, Я, *Борий* — Сф, *Бдин* (5), *Баткин* — Пт, Сф, *Велико Търново* — Б, Вр, Г, Нз, Пл, Пл, Р, Сс, Сф, Тб, Тщ, Х, Я, *Видински кули* — Сф, *Врегос* — В, *Галац* — Сф, *Галечник* — Сф, *Добрич* (7), *Добриджа* (17), *Лопостол* (5), *Дръстър* — Сф, *Иринполис* — Сз, *Кабиле* — Я, *Кварна* — Х, *Мадара* (5), *Нозе* — Сп, *Одгос* — В, *Патлейна* — В, Сф, *Плиска* (11), *Пулпудева* — Сф, *Пауталия* — Кд, *Преслав* (11), *Преславска* — Вл, Кд, Кт, Нз, Пк, *Приста* — Р, *Римелия* — Х, *Севтополис* — Кд, *Сердика* (7), *Силистра* (11), *Средец* (5), *Стопозвизя* — Пл, *Трансмориска* — Тк, *Трапезица* (11), *Траянова врата* — Сф, *Триадица* — Тб, Сф, *Търново* (5), *Урвич* — Сф, Х, *Хеброс* — Пл, *Хемус* — Г, Кд, Пл, Р, Сф, *Царевен* — В, ВТ, Кд, Пд, Р, Сл, Сф, Тщ, *Червен* — Р, и др. **Общо 212 УН.**

в) УН по имена на селища и места в чужди страни, свързани с българската история: *Атон* — Р, Сф, *Бабадаг* — В, Пд, Сф, *Бабуня* — В, Вр, Кд, Сщ, Р, *Беломорец* — Сф, *Беломорска* — Сл, Х, *Бесарабия* — Сс, Сф, *Битоля* — Б, В, Тб, Кд, Р, Сф, Сщ, *Битолска* — Кд, *Босилеград* — Пд, Р, Кд, Пл, Сф, *Браила* — Пд, Пл, Сф, Ш, Я, *Бяло море* — Кд, Пд, . . . (7), *Вардар* — В, Вр, . . . (12), *Велес* — Б, В, Л, *Виница* — Кд, Пс, Сф, *Воден* — Б, В, Пд, Я, *Враня* — Г, Сф, Х, *Галечник* — Пл, Сф, Я, *Гевгелий* — Пл, Р, Сф, *Горни полог* — Сф, *Горноброди* — Пд, *Гостивар* — Б, *Гюмюрджина* — Пл, Х, Я, *Дебър* — Б, В, Пд, Пл, Р, Сф, Х, *Дедеагач* — Нз, Пд, Пл, Сф, Х, Ш, Я, *Демир капия* — Сф, *Демотика* — Пд, Р, Сф,

Доган хисар — X, Драма — Пд, Пл, Р, Сф, X, Я, Драч — Сф, Дрин — В, Кд. . . (6), Енос — Пд, Сф, Я, Еркене — Нз, Сф, Зайчар, Пд, Р, Сф, Зимница — Сф, Златен рог — Сф, Зографски манастир — Сф, Кавала — В, Пл. . . (7), Карагач — В, Зр, Кенали — Сф, Кешан — Я, Кичево — Б, Пл, Р, Костур — Пд, Р, Сф, Кочани — В, Пл, Сф, Кратово — Пд, Пл, Сф, Крушево — Пд, Пл, Р, Сф, Кубадин — В, Го, Пд, Сф, Тб, Ш, Кукуш — Сф, Куманово, — Пд, Р, Сф, Кюстенджа — Го, Сф, Лерин — Б, Пл, Сф, Я, Лозенград — Сф, Македония — В, Го, Л. . . (11), Мачин — Б, В, Ш, Мидия — Сф, X, Я, Ниш — Б, В, Вр. . . (7), Пехчево — Пд, Сф, Пирот — В, Го, Пд, Сф, Тб, X, Охрид — Сф, Преспа — Б, В, Вд. . . (10), Прилеп — Г, Пд, Пл, Сф, X, Я, Ресен — Л, Родосто — Пд, Р, Сф, Я, Серес — Пд, Сс, Сф, X, Силиврия — Пд, Сф, Скопие — В, Пл, Пл. . . (9), Смилево — Пд, Сф, Солун — Б, В, Вр. . . (11), Солунска — Бс, Струга — Бс, В. . . (7), Сер — Р, Тетово — Р, Тиквеш — Сф, Тиса — В, Тспраххисар — В, Сф, Ш, Тракия — В, Вд. . . (17), Тулча — В, Пд, Р, Сф, Ш, Фере — Сф, Нарибродски край — Сф, Черна вода — Вр, Сф, Ш, Щип — Пд, Р.

Общо 389 УН.

г) По исторически селища и местности в чужди държави, свързани предимно със световната история: Белград — Пд, Пл, Будапешта — X, Бугирец — Сщ, Варшава — Г, Пд, X, Виена — Сс, Загреб — Пд, Ленинград — Пд, Сс, X, Любляна — Пд, Пекин — Пл, Париж — Сф, Прага — В, Г, Пд, Сф, Рига — Сф, Москва — Кл, Пд, Пл, Владивосток — Пд, Сф, Воронеж — Сф, Дубровник — В, Дурацо — Я, Запорожие — Пд, Керч — Пл, Сф, Киев — Пд, Кишинев — Сф, Краснодар — Пд, Крым — В, Пд, Сф, Кронщад — Пд, Сф, Кубан — Пд, Ладога — Пд, Сф, Полтава — Пд, Порт Артур — Пд, Одеса — Пд, Пл. . . (6), Понюния — Вд, Ростов — Сф, Севастопол — Пд, Тщ, Сочи — Пд, Сталинград — Пд, Украйна — ДрТ, Хабаровск — Кд, Ялта — Кд, Сф, и др.

Общо 184 УН.

4. УН по имена на войскови поделения, на партизански части и др.

Тук се отнасят названия, като Ботева чета — Сф, Бунтовник — Пл, Сф, Брянска „по Брянски полк“ — Г, Българска легия — Сф, Българско опълчение — Сз, Войводска — ВТ, Сщ, X, Войнска — Сщ, Войнишка — В, ВТ, Нз, Тб, Тщ, Я, Волентирска — Сл, Волинска 'по руски Волински полк' — Сщ, Въстаник — Нп, Сф, Въстаническа — ВТ, П. Пд, X, Грочичар — Г, Сф, Гренадирска — Пд, Добровolec — Пд, Сф, X, Доброволци — В, Доброволски перулок — Пл, Парашутист — Сф, Партизанин — Тщ, Партизанска — Кл, Сф, Партизанка — В, Вр, ВТ, 53 Волински полк — Сщ, 54 Мички полк — Сщ, Поборническа — ВТ, Нз, Св, X, Опълченска —

В, Вр, ВТ. . . 24), *Освободител* — Сф, *8 дружина* — ВТ, *17 партизани* — Вд, *Трудов фронт* 'трудова казарма и войски' — ВТ, *Червена армия* — Сф, X, *Червени ескадрони* — Сф, *Червеноармейска* — В, Сл, Ш, *Четник* — Пд, Сф, *Шопски отред* — Сф. **Всичко 117 УН.**

5. Във връзка с труд, кооперативно и бригадирско движение

Резултат на социалистическата революция у нас са названия на улици, като: *Бригадирска* — Св, X, *Бригадирски огън* — Сф, *Волюяк* — Сф, *Кооперативна* — ВТ, *Кооперативен труд* — Сф, *Копринка* — Г, Пл, Сл, Сф, *Младежки проход* — Сф, *Младежко звено* — Сф, *Първа бригада* — Сз, *Росстрой* — Сф, *Съревновавание* — Сф, *Труд* — В, Г, *Трудов герой* — Г, Сф, *Ударник* — Г, Пд, Св, Сф. **Общо 25 УН.**

6. По предмети-символи

Аврора — Кд, Кл, Пд, Сз, Сф, Тб, X, *Ален мак* — В, Кл, Пд. . . (7), *Барикада* — Сф, X, *Барикадна* — П, *Братска могила* — Сф, *Дръзки* 'торпеден миноносец' — В, *Комбайна* — Сф, *Крайцер* „Аврора“ — Пл, *Къкринско ханче* — Сф, *Меджидие* 'тур крайцер, торпилиран от наш миноносец' — Сф, *Петолъчка* — Пл, Сф, X, *Потемкин* 'руски броненосец, на който избухва револ. въстание на моряците в 1905 г.' — Сф, *Радецки* — 'парачод, свързан с преминаването на Ботевата чета в България' (17 УН) — В, Вр, ГО. . ., *Ракета* — Пд, *Самарско знаме* — В, Сф, *Смолний* 'сграда в Петроград, откъдето В. И. Ленин през 1917 г. ръководи Октомврийската революция' — Пд, *Спътник* — Сф, *Сърп и чук* — Пд, Сф, *Факел* — Г, Пд, *Червена звезда* — Г, Пд, Пл, Сф, X, *Червено знаме* — Г, Пд, Сф, X, *Червена искра* — Сф, *Черешово топче* — В, Л, Пд, Сф, X. **Всичко 49 УН.**

7. По периодични издания, книги и литературни произведения

Вестник „Народна дима“ — Тб, В, „*Български орел*“ — В, Сф, *Будилник* — Сф, *Грамада* — В, Пл, Сф, *Горски пътник* — Б, Сф, *Дамаскините* — В, *Денница* — В, Сф, *Дунавски лебед* — В, Сф, *Кървага песен* — Сф, *Ленинска искра* — Сф, *Любословие* — В, *Неразделни* — Сф, *Развигор* — Пд, Сф, *Разорачата целина* — Г, Сф, *Рибен буквар* — В, Сф, *Под игото* — В, Сф, *Следите остават* — Сф. Във връзка с литературата и филмовото изкуство, вероятно са подсказани и УН: *Волоколамско шосе* — Сф, *Волочаевски дни* — Сф. **Всичко 28 УН.**

В група „Б“ влизат общо 1650 УН, което представлява 27,80% от мемориалните названия, чийто брой е 5935; група „А“ е 72,20%

от всички мемориални названия, които са 62,73% от всички УН, проучвани в настоящото изследване.

Х. ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИ, АСТРОНОМИЧНО-МИТОЛОГИЧЕСКИ, МЕТАФОРИЧНИ И ДР.

Към тази група поставям значителен брой названия, някои от които семантично мъчно могат да се класифицират точно. Поделям ги на:

1. **Идейно-политически:** *Активист* — Сф, *Антифашистка* — Пд, *Бодга смяна* — Т. Сз. Сф, *Болшевик* — Г. Пл, Сф, *Болшевишка* — Х, *Борба* — Г, Сл, Х, *Братска дружба* — Сф, *Братство* — Пд, *Булевард Писнерски* — В, *Герой* — Сф, *Глас народен* — Сф, *Дружба* — Г, Пд, Р, Сф, Х, *Знаме* — В. Пл, Сф, *Знаме на мира* — Сф, *Знаме на труда* — Г, Сф, *Класова борба* — Сф, *Клетва* — Сф, *Комсомолец* — Сз, Сф, *Комсомолска* — Вр, ВТ. . . (9), *Комуна* — Пд, Пл, Х, *Комунист* — Сф, *Красноармеец* — Пл, Сф, *Младежка* — Сф, Х, *Народен борец* — Сф, *Народен герой* — Нз, Сф, *Народен страж* — Сф, *Народоволец* — Сф, *Пионер* — Х, *Пионерски площад* — Р, *Пионерска* — ВТ, Г, Сл, Сс, *Пролетарий* — Г, Сф, *Първенец* — Сф, *Работник* — Пд, Сф, *Работническа* — ВТ, *Работническа класа* — Г, Сф, *Ремсис* — Г, Сф, *Ремсова* — Пд, *Република* — П, Пл, Сф, Х, *Септемврийци* — Тб, *Септемврийче* — ВТ, Г, Сф, *Синдикалист* — Сф, *Чавдарче* — ВТ, Сф. **Всичко 151 УН.**

2. **Астрономично-митологически:** *Венера* — Г, Пл, Сф, *Вечерница* — Сф, *Лъга* — ВТ, Сф, *Звезда* — В. Г, Сф, *Ирис* — Сф, *Комета* — Сф, *Лада* — Сф, *Луна* — Г, *Орфей* — Сф, *Перун* — Пд, *Рисолка* — Вр, Пд, Пл, Сф, *Самодива* — Сф, *Свентовит* — Сф, *Слънце* — Сф, *Тракийски конник* — Сф. **Всичко 26 УН.**

3. **Метафорични и др.:** *Благотица* — Сф, *Бодрост* — Сф, *Ведрица* — Пд, Пл, Сф, *Видро небе* — Сз, *Весела* — Б, Пл, Р, *Виделина* — Пд, Пл, Сф, *Вихър* — Г, Пл, Сф, Х, *Волната* — Сс, *Възход* — Г, Сф, *Гранит* — Сф, Х, *Ливна* — *Добро волч* — Г, Сф, *Единство* — Х, *Ехо* — Г, *Зоря* — Х, *Зора* — Г, Кл, Пд, Сф, *Знание* — Сф, *Зов* — Г, *Бяра* — Пд, Сф, *Бисер* — Г, Пд, Сф, *Букет* — Г, Пд, Сф, Х, *Разцветна* — Г, Сф, и др. **Всичко 315 УН.**

ХІ. НОМЕРИРАНИ И БЕЗИМЕННИ УЛИЦИ

Повади бързото нарастване и разширяване на уличната мрежа много улици в нашата столица дълго време носят поведни номера. В най-новия „Указател“ са посочени с № 1, 2, 3 и т. н. 609 улици. Други са означени като I, II, III. . . безименна. Трети притежават по цялото си протежение общо название, но се поделят с цифрови показатели на сектори, напр. I, II. . . VIII Матинчева улица.

Прави впечатление, че отделни комисии и отговорници по

места, натоварени да предложат названия за новооткрити улици, често са използвали списъци за УН на големите градове. Това е довело до масово повторение на названията за улици в провинциалните селища, като ги е лишило от техния местен географски, исторически и икономически колорит. От друга страна, първата назована улица по асоциация е подсеждала за даване названия на улици в рамките на същия семантичен кръг. Например в северния край на Благоевград са наименувани улици по писатели: *П. Р. Славейков, Ал. Константинов, Г. С. Раковски, В. Априлов, Патриарх Фтимий, Цанко Церковски*; в югозападния край са групирани УН по имена на градове: *Пирот, Радовиш, Крушево*; по-любно нещо имаме в североизточната част на Бургас: *Перущица, Батак, Кел-фер, Коприешица*, а също и по имена на реки: *Дуняв, Камчия, Места, Струма, Вардар*. В северозападния край на Толбухин имаме УН по вълхове: *Еледжик, Богдан, Вежен, Миргаи, Столетов*, в югоизточната част са налице речни названия: *Брегалница, Струма Ардс, Места, Динав, Лом, Рогога, Камчия, Ропотамо, Росица, Чая, Суха река*. В Балчик няколко названия са по птици: *Гларус, Чайка*⁴⁵.

Този начин на назоваване чрез групиране на УН по семантични гнезда има положителна страна, когато в даден град не се дават мотивирани названия с оглед на местната топонимия и история. Чрез групиране по-лесно се заучават и запомнят групите УН в даден град, а това улеснява комуникацията. Поради желанието на Моссъвета да внесе историко-културния принцип в уличните названия на Москва възникват маса имена от един тип. Около театрите в града се намират улици по фамиличите имена на артисти, в центъра — по имена на писатели, в района на метро „Сокол“ — по фамилии на художници.⁴⁶ Някои, разбира се, могат да възразят, че ще се получи еднообразие, но групирането ще бъде от полза за бързото намиране на дадена улица по квартали. Във Велико Търново като исторически, туристически и културен град съсредоточаване на УН може да се извърши по етапите на развитието на самия град. Тук ярко са изразени частите на средновековния, възрожденския, капиталистическия и социалистическия град. Едно малко разместване на няколко улични названия изцяло ще изпълни със съдържание този основен принцип.

В днешната практика недостатъчно внимание се обръща на старата топонимия в отделните селища, която умело и пълнокръвно може да се втече в мрежата на улиците, площадите и кварталите на селищата и по този начин те няма да се лишават от своя исторически колорит. Такива названия лесно ще се възприемат от гражданите, тъй като ще ги чувствуват естествени, близки, родни. Други названия трябва да бъдат свързани непосредствено със събитията, с живота на лицата, чието име носят: напр. *ул. Ангел Кънчев* в Трявна или *П. Р. Славейков* говорят,

че на тях се намират къщите, гдето са живели тези дейци. Това са вече улици-ориентир и те са много важни за отделните селища. техният брой в отделните селища по възможност трябва да преобладава. Не случайно някои славянски езиковеди твърдо настояват за една здрава историческа, а аз бих казал и езиково-народностна основа на УН и на площадите в славянските селища⁴⁷. Наченки на такъв подход се забелязва в Габрово: там повечето квартали са запазили имената на предишни местности и селища, върху които допълнително се е развил нов квартал. Сравни: *Божката, Богово, Бождар, Велчевци, Варовник, Голо бърдо, Дядо Лянко, Златари, Йонково, Камъка, Лъката, Манев дол, Падало, Петкова нива, Радичевец* и др.⁴⁸ В Берковица редица УН вероятно са първоначални местни названия: *Синият вир, Шабовница, Бековска река, Тузлата, Калето, Заряница*; в Лъм: *Гредовете, Горанова чешма, Войводина баща, Девици бряг, Йолова чешма, Кален поток, Могилата, Орляк, Шиновец* и др.⁴⁹

Тук обаче се намесва и езиковата страна на въпроса, дали местните названия трябва да се включат непроменени в уличната мрежа, или структурно-морфологически трябва да се преработят, за да се съчетават в известен случай по-пълно с компонента „улица, площад, квартал“.

Структурни типове в названията на улиците

При структурния анализ на УН редица изследователи в СССР не изхождат от единична основа и това ги довежда до определяне на различни типове УН.⁵⁰ Тези типове у нас не правят изключение от онези на географските названия въобще. И те се полчиават естествено на общите закономерности на езика ни. Книжовният нормативен език е обеднил структурните типове на нашите УН, тъй като се стреми на първо място да поставя компонента „улица“ (ул. „Блатиста“, ул. „Кръгла“, ул. „Крайбрежна“, ул. „Берковска“, ул. „Иван Вазов“, ул. „2 август“...). В говоримия език и в просторечиято обаче има по-голямо разнообразие, понеже в редица случаи компонента „улица“ се употребява на второ място („Балканска“ улица, „Асенова“ улица).

Като изходим предимно от граматическия характер на съответните компоненти в структурата на УН, могат да се различат следните типове:

1. Съчетание на съществителното име „улица“ с прилагателно име

А. С качествено прилагателно: ул. *Крива* — Р, ул. *Кръгла* — Пд, ул. *Стръмна* — Б, ВТ, Г, Пд, Р, Х, ул. *Самотна* — Сф, ул. *Тиха* — Г, Пд, Р, Сф, ул. *Висока* — Р, и др.

Б. С относително прилагателно име: За лична принадлежност — ул. Асенова — Сл, ул. Аспарухова — Вд, ул. Менкова — Л, ул. Скобелева — Б, Р, ул. Бориславова — Б, ул. Абаджийска — Пд, ул. Брашнарска — Р, ул. Дърводелска — Р, ул. Арменска — Р, Сс, ул. Епитропска — ВТ, ул. Пролетарска — Кд, Сз, ул. Асеновска — ВТ, ул. Въстаническа — ВТ, П, Пд, ул. Партизанска — Кл, Сф, ул. Каломенска — П, ул. Костовска — ВТ; б) За най-обща принадлежност, за предназначение, за отношение към географски обект, историческа епоха и пр.: ул. Брестова — Сф, ул. Вишнева — Сф, ул. Ковашка — П, ул. Орлова — Пд, ул. Бръшлянска — ДрТ, ул. Банкова — Б, Пд, Р, ул. Мостова — Пд, Р, ул. Балканска — Св, ул. Беляковска — ВТ, ул. Кошарска — ВТ, ул. Варушка — ВТ, ул. Заводска — ВТ, Пд, Сф, ул. Пощенска — В, Сщ, ул. Школска — Сщ, ул. Битолека — Кд, ул. Беломорска — Сл, Х, ул. Възрожденска — ВТ, ДрТ, ул. Брянска — Г, и др.

**2. Съчетание на съществително име „улица“
с две прилагателни имена**

Ул. Горна главна — ГоЛ, ул. Долна главна — ГоЛ, переулок Малкий Георгиевский — Сф, и др.

**3. Съчетание на съществително име „улица“
с числително редно и прилагателно**

Переулок Первий благистий — Сф, пер., Первий калний, пер. Первий ветерский — Сф, ул. Първа безименна — Сф, ул. Втора безименна — Сф, ул. Първа Матанчева — Сф, и др.

**4. Съчетание на съществително име „улица“
с числително име + съществително**

Ул. 2 август — Сз, ул. 21 юли — Вр, Нп, Сф, ул. 8 дружина (виж. IX. Б. 1).

**5. Съчетание на съществително име „улица“
със съществително име**

Ул. Дунав — Сф, Кулата — Кд, ул. Върба — Г, ул. Акация — Е, Пд, Св, ВТ, Х, ул. Светулка — С, Сф, ул. Мечка — Сф, ул. Вазов — Сф, и др.

6. Съчетание на съществително име „улица“ и устойчиво словосъчетание

(прилагателно + съществително или
съществително + съществително)

Ул. Панорамен път — Сф, *ул. Белоградчишко шосе* — Сд, *ул. Казанджийски мегдан* — ВТ, *ул. Северна мечка* — Сф, *ул. Бирмирски извор* — Сф, *ул. Суха река* — Тб, *ул. Ангелов връх* — Сф. Или *ул. (река) Арчарица* — Сф, *ул. (река) Асеница* — Пд, *ул. (река) Тополница* и др.

7. Названия на улици с топонимични суфикси

Често срещан тип при географските названия, който не е характерен за УН. Тук можем да посочим само няколко примера: *ул. Воднянка* — Сф, *ул. Свиленца* — Сф, *ул. Загорка* — В, *ул. Жетварка* — Сф, *ул. Богатица* — Сф, *ул. Блчатица* — Сф, *ул. Подгорица* — Сф, *булевард Погледец* — Сф.

При някои семантични групи се забелязва смесване на два структурни типа. Сравни: *Порой* — Сф и *ул. Поройна* — Б, Х, *ул. Воднянка* — Сф и *Водний перецлок* — Сф, *ул. Житница* — Сф и *ул. Житарска* — Г, Нз, Сс, *ул. Загорка* — В и *ул. Загорска* — Сл, *ул. Орел* — ВТ, и *ул. Орлова* — Пд.

При мемориалните УН преобладава несъгласуваният тип названия: *ул. Аспарух* — Б, Бс, В, *ул. Ремсис* — Г, Сф, *ул. Пионер* — Х. По-рядко се срещат съгласуваните УН: *ул. Аспарухова* — Вд, Р, *ул. Ремсова* — Пд, *ул. Пионерска* — ВТ, Г, Сл, Сс. Струва ми се, че там, където не се получава двусмислие, последният тип трябва да намери по-значително разпространение в интерес на говоримия народен език в неговия вариант „*Аспарухова улица, Асенова улица*“ — „*Живея на Асенова улица*“ вм. „*Живея на улица „Асеноза*“.

При УН често в практиката се чувствава стремеж към субстантивирание, без да се достигне до пълна субстантивация. Налице е елипса — изпускане на компонента „улица“, който в съзнанието на хората се запазва: „*Живея на (улица) Иван Вазов*“.

ПРЕИМЕНУВАНЕ НА НАЗВАНИЯТА НА УЛИЦИ У НАС

Всяко УН притежава основна називна (адресна) функция, а редом с нея и идейна страна. В моменти на социални и партийни борби втората функция добива особено актуално значение. Редица названия на улици, квартали и площади по политически и класови съображения се налага да се преименуват. Често пъти това става прибързано, немислено, което довежда до редица не-

приятни последици. Налага се преработване на селищните планкарти, на уличните и телефонните указатели, затруднява се за дълго време бързото обшуване, кореспонденцията. В това отношение масовите преименувания са вредни. Само в столицата от 9. IX. 1944 г. до 1967 г. са променили названията си 1500 улици, а да оставим настрана многобройните селища, местности, предпочитания (виж в „Отечествен фронт“, XXV, бр. 6961, 28. I. 1967). У нас през периода на култа към личността се получиха забелки за премахване на УН по имена на български царе, вождове, духовници, монаси, книжовници, местни благодетели и общественици, които не са били народни врагове и не са задържали общественото развитие. В много отношения отправеният укор на П. Незнакомов преди известно време беше уместен: „В богоразрушителната си жар ние с лека ръка замазвахме с боя уличните табелки, та да не се четат титлите на царете и хановете. И се получаха улици с такива смешни имена като Крум, Асен, Симеон, Аспарух, Борис и Калоян. . .“ На Отец Паисий „ние му отнехме званието „отец“ и съвсем интимно си му викахме Паисий (така беше наречена и улица на негово име, някаква съвсем забутана, мъничка уличка, също такава като тази наречена „Ивайло“)“⁵¹.

Понякога на значителни, заслужили наши синове и дъщери в далено селище се отстъпва за назоваване незначителна уличка, която нищо не говори за ръста, за заслугата на това лице към народ и родина. Не случайно художникът Г. Спиридонов посвети своята карикатура „Някъде по Варуша“ „на тези, които кръшават. . . улиците във Велико Търново“, които на отец Матей Миткалото, дясна ръка на апостола Васил Левски, посветиха една незначителна, тясна уличка в квартал Варуша. Подтекстът на карикатурата жигосва: „Матей Миткалото: Кешки да бях помиткал още малко, та да заслужи улица поне за двата крака.“⁵²

В известни случаи промени са наложителни и оправдани, особено когато улици носят имена на народни врагове, на лица с не кой знае какви заслуги за съответното селище; когато известно название не буди естетическа наслада и пр. Всяка промяна изисква компетентна намеса, широко обсъждане на специалисти езиковеди и краеведи, всякакви случайни хрумвания и временни увлечения да се игнорират. В тази насока у нас бяха направени много пропуски по места и не току-така се наложи в чл. 5 на Закон за наименованията (Указ 53, 18. IV. 1942) да се каже: „Имена на заслужили лица се използват 20 години след смъртта им, ако те или дейността им имат връзка с обекта на наименоването или преименуването.“ Име на живи дейци се поставя „при извънредно големи заслуги“ (Държавен вестник, 53, бр. 95, 2. V. 1941 г.). Тази постановка обаче се посмекчава (Указ от 11. V. 1949 г., ДВ, г. 71, бр. 110, 16. V. 1949, с. 1—2), като се разрешава да се поставят имената на заслужили дейци, българи и чужденци, живи

и починали, а решенията се одобряват от Президиума на Народното събрание“. В СССР с указ на Президиума на ВС от 11. IX. 1957 г. се забранява да се поставят имена на държавни, обществени и културни деятели върху географски обекти, докато деятелите са още живи⁵³.

За съжаление в нашите градове поради чести промени във връзка с благоустрояване и планиране не се запазват старите улични названия. Така от XVII в. до Освобождението в столицата ни са съществували изключително турски УН: *Войниган сокаги, Спахилар сокаги, Бейлербей, Поша, Хазнидар, Еничар, Банябаши, Кадим, Бююкджами, Балибоба, Муслаташи, Абдулрахман, Клисе, Чаршилар, Капан хан, Бейлък, Медресе, Зарбхана, Владика, Мухмане, Челеби, Кафтанджиян, Миралай, Курджиляр, Кюмюрджиян, Истамбул, Курубуглар, Джебели, Витош, Текилер, Табакхане, Хисреф поша, Балкан джадеси сокаги*⁵⁴

През 1878 г. Временното руско управление дава на града напълно нови УН, някои с руски компонент „переулок“ вм. турското „сокак“. *Св. Николский переулок, Св. Параскевский, Св. Георгиевский, Синагогский, Первый еврейский переулок* и др.⁵⁵ На 26. V. 1878 г. първият Средецки градски съвет назовава редица улици по имена на заслужили към столицата и българите чужденци: Леандър Лёге, Вито Позитано и др.⁵⁶ През 1910 г. в протоколите на Софийския градски съвет се намират предложения за преименуване и назоваване на редица улици със съответни мотивировки: „*Цар Освободител* — главната улица, през която е минала освободителната руска войска“; „*Манастирска*, защото води към манастира „Св. Троица Варовитска“; „*Гладстон* — по името на великия българофил“; „*Пазарска*, защото съелчява два площада със стари имена Големи и Малки пазар“; „*Падеж* — води към едноименна местност“; „*Свети Георги* — минава край едноименна църква“; „*Кърчишница* — върви по течението на едноименна река“; „*Преображенска* — по име на Преображенски руски полк от Освободителната война“; „*Лясковец* — по стар едноименен извор“, и пр.⁵⁷

Преназоваване на улици и заведения често се налага във връзка с чествуване на забележителни събития, дати или дейци. По случай 8 март — Международния ден на жената, една улица във В. Търново се преименува „*8 март*“. При смъртта на големия наш писател Димитър Димов „МС е приел решение за увековечаване на неговата памет. Съгласно решение на ИК на ГНС ще наименува една от улиците на София на негово име“⁵⁸.

УКАЗАТЕЛИ, ПЪТЕВОДИТЕЛИ, ДИПЛЯНКИ

Напоследък у нас се чувствава все по-крещяща необходимост от пътеводители, указатели, планове и диплянки за нашите големи градове, станали средни на вътрешен и международен туризъм. Невъзможно е вече човек да намери дадено лице само по име, без да назове улицата, та дори и номера, където то живее или работи. Дългогодишни местни жители в даден град се затрудняват да дадат направо пълна информация за една или друга улица и лице. Трудно е това и за град като Севлиево. Местният деец Ст. Атанасов пише: „Няма го вече онова Севлиево от миналото със схлупените къщи и занаятчийските дюкянчета, с кривите калдъръмени улечки и махали и с граждани, които познаваха родовете си едва ли не до „девето коляно“. Това Севлиево е вече история. На негово място днес живее един град с почти три пъти по-голямо по брой население, един изграждащ се и благоустрояващ се нов социалистически град със своите широки улици, булеварди и квартали. Един град, в който хората, макар да са си близки по стремеж и живот, не се познават по име. Днес вече е трудно, почти невъзможно да намериш някого само по име, ако не знаеш улицата и номера на къщата, в която живее. Но не само в това е бедата — бедата е повече в това, че малцина знаят улиците по име в града.“⁵⁹

Такива и други съображения вече налагат да се издават редица помощни пособия за градовете, на първо място указатели и пътеводители, на второ място план-карти и диплянки. Към пътеводителите и указателите е нужно да се дават кратки исторически справки за развитието на градската улична мрежа, пълни азбучни указатели на кварталите, площадите и улиците, а също така азбучници на улиците и по квартали. Тук могат да се посочат необходимите данни за названието на отделните улици. Много подръчни пособия от този род страдат от значителни пропуски: „Пътеводител на Коларовград“ притежава азбучник само за улиците.⁶⁰ „Указател“ на Габрово има раздел квартали, площади и улици с общ възходящ цифров ред от 1 до 412.⁶¹ „Указател“ на В. Търново е с разбъркан азбучен ред; след дадена улица е посочен квадратът, в който се намира тя според отпечатаната отделно диплянка и план-карта на града. При това старият указател има по друго разпределение.⁶²

Хубаво впечатление правят издаваните планове-диплянки на големите наши градове, към които са прибавени указатели на улиците, кварталите, площадите и забележителните обекти с административно и културно-историческо значение.⁶³ Някои от тях се препълват с илюстрационен материал, вместо да се отдели място за по-разгънат подробен план на града, гдето да се посочат имената и на най-малките улечки. Такива препоръки бяха дадени в печата за плана на В. Търново.⁶⁴

ПРАЗНИЦИ НА НАШИТЕ КВАРТАЛИ И УЛИЦИ

Пред IX конгрес на БКП от организациите на ОФ в някои наши селища се пое интересна културно-просветна инициатива: да се провежда „Празник на нашата улица“. В пресата намериха и намират отзвучи чествувания от такъв характер. В Свищов „28 низова ОФ организация“ чествува ул. „Хаджи Димитър“; в Генерал Тошево „2 низова организация“ празнува ул. „В. Алексиев“; Кирковски район в София — ул. „Летница“, а в Севлиево — патрона на ул. „Марин Попов“ и „В. В. Верещачин“.⁶⁵ Знаменателна е връзката, която се създава между жителите на ул. „Летница“ в София и на населението на с. Летница (Ловешки окръг): размените на делегации, посещения и познанства. Една от дописките по този случай завършва: „Срещи, запознанства, разговори, размяна на адреси, покани за гостувания, нови приятелства, които ще се вляят в общия подтик на дружбата“⁶⁶.

Пред гражданите на много наши селища се изнасят беседи, а в пресата се поместват материали на тема „Познаваш ли името на своята улица“, „Защо нашата улица носи това име“. Това е непринудена идейно-политическа просвета, особено сред подрастващото младо поколение. По този начин УН в дадено селище оживяват в съзнанието на своите граждани, будят у тях чувство на гордост и признателност, възпитават ги в дълг към род и родина. В начални и средни училища в часа на класния ръководител, на пионерски сборове и на комсомолски събрания често трябва да се изнасят доклади на тема „Нашата улица“, „Нашият квартал“ и пр. В това отношение много е направено в Котел, в Севлиево и другаде.⁶⁷

ОБЯСНИТЕЛНИ НАДПИСИ КЪМ НАШИТЕ УЛИЦИ

За да могат УН всеки момент да говорят на гражданите и на гостите в съответното селище, необходимо е на видни места в дадена улица да се поставят кратки съдържателни обяснителни текстове във връзка с патрона, названието на улицата. За отлепени изтъкнати личности е наложително да се поставят и барелефи, а дори и бюстове. Разбира се, това е свързано със средства, но при един по-дълъг срок задачата може успешно да се осъществи. За патриотичното възпитание и за всестранното развитие на нашите млади и възрастни граждани средствата не трябва да се жалят. В редица европейски градове такива обяснителни надписи отдавна са налице. В нашите исторически градове, където всеки ъгъл, всеки площад или улица има своя история, както това ярко е изразено във В. Търново, в София, това начинание трябва да се осъществи планово, предварително добре обмислено, с художествени, правилно езиково и стилово издържани текстове.

ОСНОВНИ ИЗИСКВАНИЯ ОТНОСНО НАЗВАНИЯТА НА УЛИЦИТЕ

При стихийно възникналите (естествено исторически) УН закономерността е действувала като вътрешна сляпа сила, като вътрешен подсъзнателен усет за творчество във връзка с особеностите на нашата езикова система. Общественията среда, практиката, която е възприемала или отхвърляла тези названия, е бил единственият критерий за сполучливо или несполучливо създадени названия.

Намесата на държавните институции при това назоваване се стреми вече да внесе планомерност, целесъобразност; стреми се да ръководи и управлява тази сила, но преди всичко трябва задълбочено да се опознаят закономерностите в нейните процеси. Нашите комисии не всякога добре познават условията, на които трябва да отговаря едно УН, тъй като у нас липсват специални езиковедски изследвания в тази насока. Ето какви практически задачи преследва създаването на едно УН:

На първо място, да се даде име на една безименна улица, която да стане ориентир в ежедневните нужди на общуването в града. Да улесни съобщенията, кореспонденцията, търговията и обществено-икономическите връзки в населеното място.

На второ място, да въздейства върху жителите и гостите на селището идейно-политически, познавателно, естетически, образно-емоционално и пр. Непринудено да се обогатяват знанията на хората за събития, исторически дати и дейци, свързани с миналото на дадено селище или на страната ни; да се възпитават гражданите в дух на патриотизъм и интернационализъм, на трудолюбие и миролюбие.

Изхождайки от тази основа, за УН трябва да се подбират най-подходящите семантично-структурни езикови типове. Основна трябва да си остане целта на общуването и ориентирането в населеното място, а на второ място идейно-възпитателната страна. Едно УН би задоволило максимално предназначението си, ако от него могат да се образуват производни думи за означаване жителите на улицата, да се образуват елиптични форми с изпускане на компонента „улица“. Например във В. Търново от кв. „*Варуша*“ успешно се образуват: *варушанин, варушанка, варушански*; а от кв. „*Асенов*“: *асеновец, асеновка, асеновски*. . . По начало географските названия в това число и УН, са обществени явления, създавани поради нужди на обществото; следователно човек съзнателно може да ръководи и управлява тези названия по желание, но в духа на родната езикова система.

При всяко УН трябва в подходяща форма да се вложи подходящо съдържание. Избирането на един или друг признак, който да легне в основата на УН, се определя от причини и подбуди, лежащи в обществото в конкретния исторически момент. Всяка

епоха има свои тежнения и идеали, свои разбирания и свои тенденции. Различieto в тенденциите на епохата намира най-ярък израз в идейно-политическата, в общественно-възпитателната страна на названията за улици. Тази страна може да активизира или пасивизира един или друг семантичен тип в определена епоха.

Всяко УН крие в себе си историцизъм, в повечето названия проличават очебиешно идеологическите тенденции на времето. Особено ярко това е подчертано в мемориалните названия. Освен називна (адресна) и дескриптивна (описателна) функция УН могат да притежават и идеологическа насоченост. Първата функция си остава основна и задължителна както за всеки топоним, така също и за всяко название на улица, останалите две функции не са задължителни. При създаването на нови УН, когато в тях влиза и втората функция — идеологическото им съдържание, комисииите по назоваването трябва да бъдат на мястото си. От тях се иска всестранна ориентираност: да познават топографските особености на селището, стариината му топонимична мрежа, стопанското, културно-просветното и общественно-историческото му минало, та дори и неговото бъдеще. При такава подготвеност комисииите ще могат да създадат най-целесъобразни названия за новооткрити улици в населените места.

Много често „борбата на обществените интереси решава дали да се заимствуват имената“ на улиците и площадите, или да се преименуват; това се преценява от гледна точка на народните маси и на управляващата партия. В моменти на революционни промени се получават масови преименувания на улици, в чиито названия предишната управляваща класа е била възвеличила имената на свои представители, свои идеали и копнежи.

НЯКОИ ИЗВОДИ

В настоящия пръв по-широк опит за проучване названията на улиците у нас могат да се направят няколко по общи изводи от разнообразен характер:

1. Повечето названия на улици спрямо историята, географията, икономиката и културно-обществения живот на съответното селище са немотивирани семантично. Тяхната основна роля в такъв случай е да назоват определени безименни улици, за да могат те успешно да се включат в съобщителните връзки между хората. Към този вид УН влизат част от названия по топоними в България и вън от нея; по-голяма част от мемориалните, идейно-политическите, астрономично-митологическите и метафорическите названия.

2. Структурният тип съществително име + прилагателно име (*улица Блатиста, Поройна, Крива, Стръмна, Балканска, Абаджийска, Панаретова, Комсомолска, Работническа*), което се намира

като приложение на второ място при образуване на УН, трябва да се поощрява. Названията от този тип са по-близки до народното словотворчество, звучат по-интимно, възприемат се по-непринудено. Структурният тип: *ул. Пазарище, ул. Сборище, ул. Акация, ул. Балван, ул. Д. Дебелянов, ул. Аксаков*, преобладава, но не трябва да бъде единствен.

При повечето УН от имена на дейтели, за да се получат кратки форми, в някои случаи може да се вземе само бащиното или фамилното име: освен *ул. Н. Й. Вапцаров* (11) УН) се среща и *ул. Вапцаров* (7 УН), а не звучи лошо и *ул. Вапцарова; ул. Патриарх Евтимий* (18 УН), но е възможно и *ул. Патриарх Евтимиева*.

Не са за изоставяне и названия на улици с топонимична наставка (*ул. Воднянка, ул. Йонова, ул. Подгорица, ул. Загорка*), но възможностите за тяхното създаване е крайно ограничено.

3. За предпочитане са названия на улици, от които могат да се образуват прилагателни имена например от *ул. Асен: асеновец, асеновка, асеновски*; от *ул. Варуша: варушанин, варушанка, варушански*.

4. По-широко приложение трябва да намерят УН във връзка с природната (физикогеографска), културно-историческа и икономическа специфика на населените места, във връзка със заслужили местни лица, по дати и събития във връзка с борбите на населението. С право обществен деец от Севлиево пише: „Някои улици получиха имена „Кокиче“, „Минзухар“, „Тинтява“ и др., а нито една улица не получи името на П. Р. Славейков, на П. Славейков, на Мара Белчева, на Никола Монеv и на други заслужили за града ни граждани.“

5. С оглед на идейно-възпитателното въздействие на УН трябва:

а) Да се създадат образцови указатели и пътеводители за улиците, площадите, кварталите и забележителностите на градовете ни. В указателите да се дадат кратки исторически справки за отделните обекти и техните названия.

б) На видни места в съответните улици, на площадите да се поставят обяснителни текстове във връзка с патрона на назованото място. На първо време това трябва да стане за София, Пловдив, В. Търново, Варна, Бургас, Русе.

в) По линията на политическите и културно-просветните организации да се поеме масово чувстването „Празник на нашата улица, площад, квартал или град“.

г) В местния и централния печат да се дава по-широко и по-често място на рубриките: „Познавате ли историята на нашата улица, на нашия площад, квартал“. Такива рубрики само от време на време се появяват в някои местни и окръжни вестници.

6. Местните и окръжните комисии по преименуването и наиме-

нуването на улиците трябва да направят задълбочена преценка на досегашните УН и да излязат с мотивирани предложения за отстраняване на някои допуснати грешки и нецелесъобразности, като се стремят да увеличат броя на названията с мотивирано местно значение.

Настоящото изследване само поставя някои проблеми във връзка с названията на улиците, без да смята, че окончателно е решило тези проблеми. То приканва други наши специалисти да излязат с подобни проучвания и статии за названията на българските улици.

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

- 1 W. Taszycki, Stosunek onomastyki do innych nauk humanistycznych Onomastika, VIII, 1963, 1.
- 2 A. Bach, Deutsche Namenkunde. Band II, Die deutschen Ortsnamen Teil 1-2. Heidelberg, 1952-1953.
- 3 A. Dozat, Les noms de lieux. Origine et évolution, Paris, 1957, 223-225.
- 4 M. Buczynski, Nazwy ulic i placów Lublina. Onomastika. Warszawa, XI, 1966, 136-181; W. Gomulicki, Z historii ulic i uliczek warszawskich, Warszawa, 1905, t. I, s. 56; A. Nowolicki, Wykaz ulic, placów, kościołów i domów, miasta Krakowa, jego przedmieść i miasta Podgorza. . . . , Kraków, 1878, s. XIII+271; S. Tomkowicz, Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów. Ich nazwy i zmiany po taci, Kraków, 1926, s. 250.
- 5 L. Dvonč, Cudzie názvy ulic v spisovnej slovenčine, Slovenská Rec, XXVIII, 1963, s. 45-53; V. Mareš, Názvy ulic a námestí me ta Bene ova
- 6 M. Moguš, O pisanju imena ulica i trgova. Jezik, Zagreb, 1955-1956, s. 3; P. Šimunović, Za povijesnu patinu v nazivima zagrebckich ulica. Jezik, Zagreb, 1965-1966, s. 155-156; P. Šimunović, Jmenovanje bezimnih ulica. Jezik, Zagreb, XII, 1964, s. 17-21.
- 7 И. М. Маслов, Топонимия Калуги, зеркало и история города. Вопросы географии 58, 1962, с. 158—164; Н. П. Милонов, Топонимика Переяслава Рязанского. Мовознавство. Киев, 1957, с. 110—119; П. В. Сытин, Прошлое Москвы в названиях улиц, Москва, 1967; Из истории московских улиц, изд. 3-е, Москва, 1958; Откуда произошли названия улиц Москвы, Москва, 1959; М. Н. Морозова, Словообразовательные типы географических объектов Москвы. Сб. Микротопонимия, 1967, с. 71—94.
- 8 А. В. Суперанская, Совещания по топонимии, Onomastica, X, 1965, с. 305.
- 9 К. и Х. Шкорпил, Имена на варненските улици и площади. Известия на Варненското археологическо дружество (ИВАД), VII, 1921, с. 31—32.
- 10 А. Иширков, Град София през XVII век. Материали за историята на София, кн. II, 1912, с. 16—18.
- 11 А. Иширков, Характерни черти на градовете в царство България. Годишник на Софийския университет (ГСУ), ИФФ, кн. 21, 7, 1925, с. 26—26.
- 12 А. Л. Миланов, Улиците в София през турско време с български имена. Сп. Сердика, 1946, кн. 42—44.
- 13 Б. Даскалов, Наименование на улиците в Трявна. Общински вестник, Трявна, бр. 130, 21. VI, 1940, с. 4.
- 14 Н. П. Ковачев, За названията на великотърновските квартали, площади и улици. В. „Борба“, XXIV, бр. 90, 1967; същият. За уличните названия във Велико Търново. В. „Борба“, бр. 107, 25. IX, 1967.
- 15 Улица, Большая советская энциклопедия, т. 44, Москва, 1965, с. 189—190; Т. Иванов, Градоустройство през римската и късноантичната епоха в България. Археология, IX, 1967, 4, с. 10—29.
- 16 М. Станчева, По някои проблеми на средновековния Средец. Известия на историческото дружество (ИИД), кн. 25, 1967, с. 231.
- 17 А. Иширков, Характерни черти на градовете. . . с. 5.
- 18 А. Иширков, Характерни черти на градовете. . . с. 16.

- 19 Большая советская энциклопедия, т. 44, Москва, 1957, с. 189.
- 20 Ст. Младенов. Етимологически и правописен речник на българския кряжовен език. София, 1941, с. 651.
- 21 И. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. Краткий этимологический словарь русского языка. Москва, 1961, с. 350.
- 22 Площадь. Большая советская энциклопедия, т. 33, с. 295; Цв. Тодоров. Лекции по славянска етнография, София, 1953, с. 84; Ю. В. Откупщиков. К истокам слова. Ленинград, 1968, с. 139.
- 23 В. А. Никонов. Введение в топонимику. Москва, 1965, с. 9.
- 24 Улицы и имена. в. Отечествен фронт, XXV, бр. 6961, 28. I. 1964.
- 25 Т. С. Смирнова. Сопоставительный анализ микротопонимии Лондона и Канберы. Сб. Микротопонимия. Московский университет, 1967, с. 116.
- 26 П. Пеев, С. Мулешков. Хр. Маринов. Указател на улиците, булевардите, площадите в София. 1965, с. 276.
- 27 Ал. Миланов. Улиците в София през турско време с български имена. Сп. Сердика, 1946, кн. 1—2, с. 43, 44.
- 28 А. Иширков. Град София през XVII век. с. 16—17.
- 29 В. А. Никонов. Введение в топонимику. с. 22.
- 30 Н. Бояджиев. Преустройство на столицата и изграждане центъра на града. Сп. Сердика, София, 1952, XV, с. 17—23; Д. Митов. Бъдеща София. Сп. Сердика, XI, 1948, кн. I, с. 81.
- 31 Н. Бояджиев. Градоустройствено развитие на София. Юбилейна книга на София, 1948—1958, София, с. 16—30.
- 32 Пак там, с. 16—30.
- 33 Из протоколите на Софийската община от 1878 г.
- 34 „Държавен вестник“ (ДВ), г. 56, бр. 109, 14. VIII, 1934, с. 1747—57; бр. 132, 11. IX, 1934, с. 2067; бр. 204, 7. XII, 1934, с. 2947—59.
- 35 „Държавен вестник“, г. 67, бр. 113, 18. V, 1945.
- 36 „Държавен вестник“, г. 71, бр. 110, 16. V, 1949, с. 1—2.
- 37 „Известия на Президиума на Народното събрание“, г. VIII, бр. 69, 27. VIII, 1957, с. 1.
- 38 Н. В. Подольская. Микротопонимы в древнерусских памятниках письменности. Сб. Микротопонимия. Москва, 1967, с. 39.
- 39 А. В. Суперанская. Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственного топонимии. Сб. Микротопонимия, Москва, 1967.
- 40 А. В. Суперанская. Как вас зовут? Где вы живете?, Москва, 1964, с. 38.
- 41 В. А. Никонов. Введение в топонимику. с. 43, 47.
- 42 А. В. Суперанская. Как вас зовут? Где вы живете?, с. 44.
- 43 А. Иширков. Град София през XVII век. с. 16—17.
- 44 M. Wyszynski. Nazwy ulic. Onomastica XI, 1966, с. 140—177.
- 45 Уличен план на Благоевград — мащаб 1:500; Бургас, план-указател, София, 1964; Азбучен указател на улиците, издава Градски народен съвет в Тобухин, 1964.
- 46 А. М. Данилова. Названия улиц Москвы. Сб. Микротопонимия, МГУ, Москва, 1967, с. 83.
- 47 P. Siminovci, цит. съч. с. 155—156.
- 48 Указател на кварталите, площадите и улиците на гр. Габрово, Габрово 1965, с. 1—3.
- 49 Град Берковица, ситуационен план в мащаб 1:2000; Азбучен указател на улиците, ГНС, Лом (без голина), с. 30.
- 50 Н. М. Морозова. Словообразовательные типы названий географических объектов Москвы. Сб. Микротопонимия. Москва, 1967, с. 71—80; А. М. Данилова. Названия улиц Москвы, образование от личных имен, с. 81—84; И. А. Чернова. Топонимы-словосочетания с. 91.
- 51 П. Незнакомов. Да се чудиш и маеш. В. „Стършел“, XXII, бр. 1099, 3. III, 1967.

- 52 Г. Спиридонов, Някъде из Варуша. В. „Борба“, В. Търново, XXIV, бр. 1421, 25. XXII. 1967, с. 4.
- 53 В. А. Николов, Введение в топонимику, с. 161.
- 54 А. г. Иширков, Град София през XVII век, с. 17.
- 55 Из протоколите на Софийския общински съвет от 1878 г.
- 56 Н. Савов, Първите почетни граждани на София. В. „Вечерни новини“, бр. 5199, 10. VI. 1968.
- 57 К. Канева, Не е забравено великото дело. Писма от внучката на граф Игнатиев. В. „Вечерни новини“, бр. 5107, 20. II. 1968, с. 4.
- 58 В памет на Димитър Димов. В. „Народна култура“, X, бр. 15, 1966.
- 59 С. т. Атанасов, Необходим е пътеводител за града. В. „Севлиеvsка трибуна“, Севлиево, IX, бр. 18, 5. VII. 1967.
- 60 Пътеводител на Коларовград. ГНС, Коларовград (б. г.), с. 34.
- 61 Указател на кварталите, площадите и улиците на гр. Габрово, Габрово, 1965, с. 42.
- 62 Указател на кварталите, площадите и улиците в гр. В. Търново, и обозначение на местоположението им, В. Търново, 1955, с. 38; Указател на улиците и площадите в гр. В. Търново. В. Търново, 1967, с. 32.
- 63 Имам пред вид: План на София и околностите, София, 1957; Видин, план-указател, София, 1964; План на Плевен, София, 1962; План на Стара Загора, София, 1963; План на Русе, София, 1965; План на Велико Търново, София, 1965.
- 64 Н. П. Ковачев, Полезно издание, но с някои слабости. В. Отечествен фронт, XXI, бр. 6563, 14. X, 1965.
- 65 Празник на нашата улица (дописка от Свищов на М. Марчева; от Кирковски район на С. Клисурска; от Генерал Тошево на М. Стефанова). В. „Отеч. фронт“, XXI, 6824, 1. X. 1966; З. Желев, Хубава дружба. В. „Отеч. фронт“, XXI, 6860, 1966; Т. Хаджийска и С. Илийчева, Празник на нашата улица, В. „Севлиеvsка трибуна“, VIII, Севлиево, бр. 31, 8. VIII. 1966; И. в. Икова, Ето как ние отговаряме. В. „Отеч. фронт“, XXV, 7224, 6. XII. 1967; Н. П. Ковачев, Родолюбецът Никола Дабев патрон на улица, В. „Балканско знаме“, Габрово, бр. 31, 13. IV. 1960.
- 66 В. Сърбев, Вие как бихте отговорили. Едно предложение за имената на улиците. В. „Отеч. фронт“, XXV, 7209, 18. XI. 1967.
- 67 С. т. Атанасов, Необходим е пътеводител за града. В. „Севлиеvsка трибуна“, IX, бр. 18, 5. VI. 1967; И. Коркинов, Познатите ли историята на родния край. Забележителен патриот (Христо Петев Лазаров). В. „Севлиеvsка трибуна“, VIII, бр. 31, 1. VIII. 1966.

ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

Б — Бяла	Пд — Пловдив
Бс — Бяла Слатина	Пк — Павликени
В — Варна	Пл — Плевен
Вг — Велинград	Пс — Преслав
Вд — Видин	Р — Русе
Вр — Враца	Рл — Разлог
ВТ — Велико Търново	Св — Севлиево
Г — Габрово	Сз — Стара Загора
Го — Горна Оряховица	Сл — Сливен
ГоЛ — Лясковец	Сс — Силистра
Др — Дряново	Сф — София
ДрТ — Трявна	Сщ — Свищов
Е — Елена	Тб — Толбухин
Кб — Кубрат	Тк — Тутракан
Кд — Кюстендил	Тл — Тервел
Кл — Казанлък	Тщ — Търговище
Кт — Котел	УН — улични названия
Л — Лом	Х — Хасково
Нз — Нова Загора	Ш — Шумен
Нп — Нови пазар	Я — Ямбол
П — Попово	

UBER DIE STRASSEN BENENNUNGEN IN BULGARIEN

Nikolai P. Kowatschew.

Zusammenfassung

Der Autor schliesst sich der Auffassung des polnischen Sprachwissenschaftler W. Taschizki an, dass zu Bereich der Onomastik und speziell der Mikrotoponomastik aus die Strassennamen gehören müssen. Diese Benennungen sind in der bulgarischen wissenschaftlichen Literatur noch nicht Gegenstand einer Erforschung gewesen.

In der Forschung werden 9,484 Strassenbenennungen aus 40 Städten in Bulgarien in Betracht gezogen. Von semantischem Standpunkt aus können die Strassenbenennungen in einzelmem Wohnort in zwei Grundgruppen gestellt werden: A. Motivierte und B. Nicht-motivierte. Die allgemeine semantische Analyse deckt folgende Grundprinzipien auf, die in ihren Benennungen liegen:

I. Strassenbenennungen nach den charakteristischen Besonderheiten der Strasse:

1. Nach den physischgeographischen Besonderheiten des Geländes; 2. Nach dem Aussehen und nach dem Umfang der Strasse; 3. Nach Besonderheiten vom klimatischen und ähnlichem Charakter; 4. Nach der Lage zu anderen Strassen des Wohnortes; 5. Nach der Richtung der Strasse.

II. Strassenbenennungen nach Gebäuden und Anlagen der Strasse.

III. Nach der Handwerks=Handels=und Ökonomiebedeutung der Strasse.

IV. Nach dem klassen-sozialen und volkstümlichen Charakter der Einwohner.

V. Nach den Namen berühmter Bürger und Familien in der Strasse.

VI. In Verbindung mit der Zeit des Anlegens und des Exploitationsbeginns der Strasse.

VII. In Verbindung mit der Flora und Fauna.

VIII. Strassenbenennungen nach Toponymen: 1. Nach Toponymen in dem Wohnort; 2. Nach Toponymen in Bulgarien; a. Hydronymen; b. Oronymen (Geländennamen) c. Oikonymen (Wohortsnamen); d. Nach Toponymen aus fremden Ländern.

IX. Memoriale Strassenbenennungen:

A. Memoriale für Personen: 1. nach dem Beruf; 2. nach den Namen historischer Persönlichkeiten.

B. Memoriale Namen nach Daten, Ereignissen, geschichtlichen Plätzen, Militärabteilungen u. a.

X. Ideenpolitische, psychologische, ethische und abstrakte.

XI. Nummerierte und namenlose Strassen.

Nachdem der Autor auf die Fragen der Neubenennungen der Strassen, auf die, für die einzelnen Städte herausgegebenen Strassenführer und Broschüren, und auf die Grundforderungen bei den Strassenbenennungen lenkt, macht er einige verallgemeinerte Schlussfolgerungen:

1. Die meisten Strassenbenennungen in den bulgarischen Städten sind gegenüber dem Wohnort, in dem sie sich befinden nicht motiviert. In solchem Fall erfüllen sie die Aufgabe eine namenlose Strasse zu benennen.

2. Den Strukturtyp Substantiv + Adjektiv muss man fördern.
3. Es ist wünschenswert von einer beliebigen Strassenbenennung abgeleitete Adjektive bilden zu können. Einen breiteren Platz müssen die Benennungen finden, die in Verbindung mit der Natur, mit der kulturell-historischen und ökonomischen Spezifik des Wohnortes stehen.
4. Mit Rücksicht auf die ideenerzieherische Einwirkung der Strassenbenennungen muss man vorbildliche Strassenführer und Plankarten des Strassennetzes der Städte mit kurzer historischen Auskunft über die Namen der einzelnen Strassen verfertigen: an sichtbare Stellen in die Strassen muss man Tabellen mit erklärenden Texten aufstellen; auf die Linie der politischen und Massenorganisationen muss man Feste der Strassen organisieren. Die Ortsausschüsse für Benennen und Umbenennungen der Strassen in einem beliebigen Wohnort müssen die bestehenden Namen neuschätzen und die Veränderung der misslungenen und missklingenden in Vorschlag bringen.

Dieser Beitrag ist der Anfang einer Reihe von Aufsätzen über die Strassenbenennungen in den bulgarischen Wohnorten, bei denen Material aus aller Städten in Bulgarien benutzt wird.

SUR LES DENOMINATIONS DES RUES EN BULGARIE

Nikolai P. Kovacev

r é s u m é

L'auteur abhère à la conception du linnuiste polonais V. Tachitski que dans le domaine de l'onomastique et de la microtoponymie doivent entrer aussi les dénominations des rues. Celles-ci n'ont pas été sujet à une étude à fond dans la littérature scientifique bulgare.

Dans cette étude on a utilisé 9484 dénominations des rues de 40 villes de Bulgarie. Du point de vue sémantique les dénominations des rues d'une agglomération à part peuvent être divisées en deux groupes principaux: A. Motivées et B. Non-motivées. L'analyse sémantique générale découvre les principes fondamentaux suivants, qui sont à l'origine de leur dénomination.

I. Dénominations des rues d'après les traits caractéristiques de la rue:

1. D'après les particularités physico-géographiques du terrain.
2. D'après l'aspect et la dimension de la rue.
3. D'après les particularités de caractère climatique ou autre.
4. D'après la position vis-à-vis des autres rues et des parties de l'agglomération.
5. D'après la direction dans laquelle conduit cette rue.

II. Dénominations des rues d'après les édifices et les aménagements dans la rue.

III. D'après le rôle artisanal, commercial et économique de la rue.

IV. D'après le caractère social, de classe ou de nationalité.

V. D'après les noms de citoyens et de familles célèbres dans la rue.

VI. En liaison avec le temps de l'apparition de la rue et sa mise en exploitation.

VII. En liaison avec la flore et la faune.

VIII. Dénominations des rues utilisant des toponymes 1/ des toponymes dans l'agglomération; 2) Des toponymes en Bulgarie: a) d'après les hydronymes, b) d'après les oronymes, c) d'après les oïconymes, (dénominations des villages et des villes); 3) d'après les toponymes de pays étrangers.

IX. Dénominations commémoratives (mémoriales) des rues.

A. Dénominations mémoriales de personnes: 1) des hommes d'une profession; 2) d'après le nom de personnalités historiques.

B. Dénominations mémoriales d'après les événements, les lieux historiques, les sections militaires etc.

X. Dénominations de caractère idéologique et politique, psychologique, éthique et abstrait.

XI. Des rues numérotées et des rues anonymes.

Après s'être arrêté sur les questions de changement de nom des rues, sur les index et les cartes pliantes, publiés pour les différentes villes, sur les exigences principales envers les dénominations des rues l'auteur fait quelques conclusions d'un caractère plus général:

1. La plupart des dénominations des rues dans les villes bulgares ne sont pas motivées par rapport à l'agglomération correspondante où elles se trouvent. Dans ce cas elles jouent le rôle de donner un nom à une rue anonyme.

2. Le type structural substantif+adjectif doit être multiplié.

3. Il est désirable de pouvoir former d'un nom de rue des adjectifs dérivés. Les dénominations qui se rapportent à la nature, à la spécificité culturelle, économique et historique de l'agglomération, doivent avoir un emploi plus large.

4. Compte tenu de l'effet idéologique et éducatif des dénominations des rues il faut publier des guides et des plans-cartes du réseau des rues des villes avec de brefs renseignements historiques sur les noms des différentes rues; mettre à des lieux très en vue des écriteaux avec des textes explicatifs, célébrer les fêtes des rues d'après le programme des organisations de masses et des organisations politiques. Les commissions locales qui s'occupent des dénominations des rues et du changement de leur nom dans une agglomération donnée doivent revoir les noms existants et donner des propositions de changement des dénominations inconvenables.

La présente étude n'est que le début d'une suite d'articles sur les dénominations des rues dans les villes bulgares, basée sur les matériaux concernant toutes les villes bulgares.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Въпросът за названието на улиците (УН) в нашата литература	3
Исторически бележки за улиците и уличната мрежа	5
Необходимост от названия на улиците	7
Създаване на названията на улиците	8
Законодателни разпоредби във връзка с названията на улици	9
Мястото на УН в топонимията	9
Основни принципи, залегнали в назоваването на улиците	10
I. Названия на улици според характерни особености на улицата	10
II. Названия на улици според сгради, съоръжения и др.	12
III. Названия на улици според професионално-служебното положение на обитателите им и по деятелни имена	13
IV. Названия на улици според местен, селищен и народностен произход на жителите	14
V. По името на известни граждани или родове, живели в тази улица	14
VI. Названия във връзка с времето на появяване на улицата или по съсредоточаване на произведения и производство в нея	14
VII. Названия на улици по имена на растения и животни	15
VIII. Названия на улици по топоними	16
IX. Възпоменателни (мемориални) названия на улици	18
A. Мемориални названия на улици за лица	19
Б. Мемориални УН по дати, събития, исторически места	25
X. Идеино политически, астрономично-митологически, метафори и др.	30
XI. Номерирани и безименни улици	30
Структурни типове в названията на улиците	32
Преименуване на названията на улици у нас	34
Указатели, пътезодители, дуплянки	37
Празници на нашите квартали и улици	38
Обяснителни надписи към нашите улици	38
Основни изисквания относно названията на улиците	39
Някои изводи	40
Обяснителни бележки	43
Приети съкращения	46
Резюме на немски език	47
Резюме на френски език	49

SUMMARY

The following is a summary of the results of the investigation into the effects of the proposed changes on the system. The results are presented in the form of a table, which shows the changes in the various components of the system. The table is divided into two main sections, one for the proposed changes and one for the actual results. The proposed changes are shown in the first column, and the actual results are shown in the second column. The table shows that the proposed changes have resulted in a significant improvement in the system's performance, particularly in the area of data processing and system reliability. The actual results show that the system is now able to handle a much larger volume of data, and that the processing time has been reduced by a factor of two. This is a significant improvement, and it is hoped that these results will encourage other organizations to consider similar changes to their own systems.

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI₂ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE

ТОМ VI₂ „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO

1968/1969

Faculté philologique

ГАЛИНА ТАГАМЛИЦКА

ТИП МЕСТОИМЕННИ ЧАСТИЦИ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ГАЛИНА ТАГАМЛИЦКАЯ

ТИП МЕСТОИМЕННЫХ ЧАСТИЦ В СОВРЕМЕННОМ
БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

НАУКА И ИЗКУСТВО

София — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1. УВОД

Своеобразието на местоименията се проявява по различен начин. Основни са обаче две техни особености. Преди всичко това е отсъствието на собствено предметно значение, поради което местоименията не могат да бъдат непосредствен знак, сигнал за предмет и явления на действителността; някаква „лексическа“ установеност, някакво по-определено значение местоименията придобиват само тогава, когато от контекста (или от самите условия на общуването) ни става ясно какво точно сочат те: кой предмет или кои белези на предметите. На второ място, местоименията се различават от останалите самостоятелни думи с номинативна функция¹ по това, че са носители на особено силно изразена граматична абстракция: граматичните значения са заложени в самото местоимение в корена-основата. В езиците, в които съществуват падежни форми, граматичните значения на местоименните корени-основи се усложняват от граматичните значения на флексията.² Поради наличие на остатъчни падежни форми в личните и в някои други местоимения тази удвоена граматичност на значенията се наблюдава и в съвременните български местоимения. И ако са налице факти за преобразуване на различни типове самостоятелни думи в служебни и дори в частици с лексико-словообразуващо или отвлечено граматикализуващо значение, толкова повече тези факти би следвало да имат място при употребата на местоименията тъкмо поради лексическата им неопределеност и висока граматичност, които създават особено благоприятни условия за подобно развитие. Не току-тъй Пешковски твърди, че „местоименията поради своята отвлеченост навсякъде се оказват „нарушители на реда“, навсякъде създават особени подрубрики, особени комбинации, особени случаи. И своеобразието на тези случаи, колкото и да са разнообразни те, в крайна сметка се свежда към своеобразието на природата на самите местоимения“.³

¹ Сrv. напр. Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология. С., 1964, с. 153—155.

² Д. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6-е, Москва, 1938, с. 164, вижда същинската парадоксалност на местоименията в това, че и основното им значение е формално, и допълнителното е формално, т. е. резултатът е форма върху форма.

³ Пак там, с. 167.

Дали в действителност има подобно нещо например при кратките (енклитичните) форми на местоименията в български език, можем да проверим от два източника — от езиковата практика, т. е. от наблюдения върху съвременната българска реч, и от съответната езиковедска литература. Затова именно трябва да се види какво ни предлагат тези два източника в посочената област.

2. СЪСТАВ НА ПОДГРУПАТА МЕСТОИМЕННИ ЧАСТИЦИ

В пособията и учебниците по граматика на съвременния български език сред групите частици и примерите при класификацията им доскоро не се споменаваха такива, които да ни отвеждат към кратките местоименни форми. Частицата *я*, която се сочеше в някои издания,⁴ има само външна прилика с краткото местоимение за женски род *я*. Първият труд, в който се изнасят редица факти във връзка с такива частици и се градят известни теории, е монографията на К. Чолакова, специално посветена на частиците в съвременния български език, на техния произход, значение и употреба.⁵

В посочената монография се разглеждат следните частици: омонимични на личните местоимения: *ми*, *ми ти*, *ти* и *му*,⁶ които се свързват с местоименията *ми*, *ти*, *му*,⁷ а също така *се* и *си*.⁸ Обхвалят е обширен езиков материал и наблюденията на изследователката са интересни и в основната си част не будят възражения. Обаче и тук не се изяснява — дали частиците *ми*, *ми ти*, *ти* и *му* са все от един и същи тип и изобщо дали частиците, омонимични с кратките форми на местоименията, се изчерпват с изброените. На тези въпроси не може да се отговори и въз основа на най-новото описание на българската морфология от С. Стоянов, тъй като в него се включват все същите частици — *ми*, *ми ти*, *ти*, *му*, а също *се* и *си*, но без каквито и да е допълнителни разяснения.⁹

Приблизително същото положение се наблюдава и в лексикографската литература. И там доскоро частиците, произлезли от кратките форми на местоименията, не се отбелязваха — дори и в един от последните речници на съвременния български език — „Български тълковен речник“.¹⁰ Едва в големия, издаден от Българ-

⁴ А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика, С., 1940, с. 376, д-р Любомир Д. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1942, с. 78, 416—417. Частицата *я* се дава в употреба, напр.: *я послушай*, *мога я*, *я виж* и под.

⁵ К. Чолакова, Частици в съвременния български език, С., 1958.

⁶ Пак там, с. 20, 29, 38, 39, 84, 85 и др.

⁷ Пак там, с. 32—33 и др.

⁸ Пак там, с. 78, 79, 81, 83, 86.

⁹ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, с. 153—155.

¹⁰ Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Левков, Ст. Стойков, Пв. Тодоров, Български тълковен речник, С., 1955.

ската академия на науките речник¹¹ има указания, че *му, ми, ти* се употребяват и като частици, но не като омоними на кратките лични местоимения, а на базата на многозначността на местоименията. Други подобни частици изобщо не се споменават.

Посочените частици в този речник се дават по следния начин: думата *му* се тълкува 1) като форма на *той* или *то*, които се сочат като изходни и 2) като частица при глаголи или при други части на речта.¹² По същия принцип се предлагат също така *ми*¹³ и *ти*.¹⁴ За отбелязване е обстоятелството, че частиците *му, ми, ти* са представени като второ значение или втори начин за употреба на местоименните форми *му, ми, ти*, както това личи от първия пункт на тълкуването. Това показва, че частиците *му, ми, ти* се смятат в речника за тясно свързани с местоименията все още без право за самостоятелно морфологическо съществуване. На друго място в същия речник *му* се нарича местоименна частица.¹⁵

По този начин академичният „Речник на съвременния български книжовен език“ и споменатата по-горе монография „Частици в съвременния български книжовен език“ имат голямата заслуга да утвърдят наличието на частици в български език, които са омонимични на някои кратки местоимения и са произлезли от тях. Обаче конкретният езиков материал ни убеждава, че все още тези частици не са разгледани по същество и дори не са посочени с достатъчна пълнота. Освен това могат да се отбележат известни неточности в тълкуването на семантиката и характера на тези частици, което обуславя недостатъчно точното разбиране и на функциите им, както и на проявяващите се в тази област езикови тенденции, не се добива реална представа за действителната широта и значимост на явлениято.

Прели всичко наблюденията показваха, че частиците, омонимични на кратките местоимения, би следвало според своите функции и значения в съвременния български език да се разделят на три по-значителни групи. В първата група частиците имат подчертано граматичен характер и функции и се характеризират с пълна и стройна система от форми, по облик винителни или дателни, съответстващи на граматичната категория лице, като се съставят с определени типове глаголи или преликативни думи.¹⁶ Тези частици в настоящата работа не ще се анализират, защото се разглеждат другаде, пък и освен това нито те, нито примери за

¹¹ Речник на съвременния български книжовен език, гл. ред. акад. Ст. Романски. С., 1957, т. II и III.

¹² Пак там, т. II, с. 107.

¹³ Пак там, с. 75.

¹⁴ Пак там, т. III, с. 403—404.

¹⁵ Речник на съвременния български книжовен език, т. II, с. 107.

¹⁶ Вж. работата на автора „Някои особености в употребата на местоименията в руски и български език“. Сб. „Славянска филология“, т. III, БАН, С., 1963 с. 265—275.

тяхната употреба не се сочат специално нито в „Речника на съвременния български книжовен език“, нито в труда „Частичи в съвременния български език“. Частичите обаче, които ще станат тук предмет на внимание, се засягат в посочените трудове. Уместно е тези частичи да се разпределят в останалите две групи¹⁷:

а) група частичи, които изпълняват стилистически функции и имат емоционално-експресивно значение (без влияние върху лексическата страна на думата, към която се прибавят), и б) група частичи, които поемат някакви словообразователни функции, т. е. с присъствието си влияят върху лексическото значение на думата, към която се отнасят.

В първата група емоционално-експресивни частичи се включват частичите *ми, ми ти, ти, си, му*, но в определени случаи на употребата им: в съчетание с определени думи или при доказано отсъствие на влияние върху лексическото значение на съпровождащата дума. Към втората група частичи с по-слабо или по-ярко изявено словообразователно значение се отнасят частичите, омонимични на винителния или на дателния падеж на кратките местоимения за трето лице: *го, я, ги* или *му, ѝ, им* (с различна степен на словотворческа продуктивност и често пъти различна степен и нерядко различен характер на лексическа словообразуваща специализация), а също така възвратните *се* и *си*.

3. ЗА ЗНАЧЕНИЕ НА ЧАСТИЦИТЕ, ОМОНИМИЧНИ НА КРАТКИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ

Семантиката на разглежданите частичи е област, извънредно важна за тяхното разбиране, и изисква специално внимание. Почти неизследвана, тя е едва ли не единствен източник за уточняване на характера и функциите им, както и за установяване на данни относно: 1) наличие и степен на семантична специализация, 2) наличие и характер на многозначност в една ли друга частича, 3) наличие и степен на синонимична съотносителност между някои от разглежданите частичи, 4) семантична обусловеност на функционалната им характеристика, защото лексическото им значение (както е присъщо това на служебните думи изобщо) съвпада с граматическото значение, което в основата си е и значение функционално. По този начин се изгражда база за евентуална видова класификация на тези частичи. И т. н.

Семантиката на интересуващите ни частичи естествено следва да се разглежда въз основа на съществуващите вече, макар и не твърде обширни резултати, дадени в езиковедската литература, които в редица отношения са първото завоевание в тази област, завоевание точно и убедително подкрепено с интересни мисли и

¹⁷ Споменават се пак там, с. 260—264.

наблюдения. От друга страна, в редица случаи се налага уточняване, т. е. аргументирано възражение срещу някои възприети становища, в които една или друга неточност или неубедителност явно се дължат на голямата сложност и отвлеченост на разглежданите езикови факти, в които са направени първите стъпки. Естествено в такъв случай следва да се направят усилия и за попълване на съществуващите празнини.

Известно е, че за емоционално-експресивните частици е типична тяхната стилистическа и експресивна функция, способността им да придават по-голяма изразителност на речта чрез експресивно-разговорна интонация с елемент на интимност към онова, за което се говори, като се внася понякога дори колоритът на народна реч. Значението от такъв характер наред с наличието на по-голяма или по-малка граматична немотивираност на употребената форма дават основание да се преценят в същия смисъл и частиците *ми ми ти, ти му*. В тях Ст. Стоянов вижда приложение на *dativus ethicus* „за израз на интимност и емоционално отношение“, напр. *Рипна ми Чавдар от радост. . .* (Хр. Ботев). . . *Като надойдоха ония ми ти юначаги. . .*¹⁸

Обаче в същия труд се сочат същите *ми, ти, му* и като частици, които „се приближават по своята функция до възклицателните междуметия, защото и те служат за израз на различни по сила и качество чувства или пък за усилване на изразяваните с други части или с цялото изречение емоции“¹⁹. Но илюстрация за подобна употреба именно на споменатите частици не се дава. Така неизяснена остава все пак само тази употреба. Затова е необходимо да се види как се тълкуват тези частици в двата труда, в които те са отразени: „Речника на съвременния български книжовен език“ и монографията „Частици в съвременния български книжовен език“.

В монографията на К. Чолакова частиците *ми, ми ти, ти му* се приравняват функционално към частиците *даже, дори, па и пък, просто, хем, чак* и някои други като усилителни, т. е. като такива, с които „обикновено се набляга на смисъла на отделни думи, части на изречението, и на смисъла на цялото изречение“²⁰. Все пак семантиката и функциите на частиците *ми, ми ти, ти и му* значително ги отделят от останалите, изброени на същото място, а освен това и самите частици *ми, ми ти, ти* и *му* следва да се разгледат поотделно, за да бъдат преценени по-точно, което отчасти е направено и в споменатата монография.

Разглеждането на тези частици започва от частицата *ми*, като се сочи специално, че „усилителната частица *ми* рядко се

¹⁸ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, с. 443.

¹⁹ Пак там, с. 442.

²⁰ Частиците в съвременния български книжовен език, с. 42.

употребява сама. Тя обикновено се свързва с частицата *ти* и образува сложната частица за подчертаване *ми ти*. И наистина забележката относно по-рядката употреба на частицата *ми* може да се приеме, но само за онези случаи, когато *ми* е синонимично или вариантно на съчетанието *ми ти*, което действително значително по-често се среща непосредствено след местоименията *онзи*, *онази*, *онова*, *оная*, *ония* (и *онези*) или *такъв*, *такава*, *такова*, *такива* и следователно в подобна връзка *ми* няма смисъл да се разглежда отделно от *ми ти*. Срв. посочения от авторката пример от Вазов: *Двесте лева? В оная ми сиромашия!*²¹

Обаче *ми* се употребява и независимо от *ми ти* в случаи, когато с това съчетание то не е съотносително и не е взаимозаменяемо. Срв. дадените в РСБКЕЗ²² примери, в които *ми* като *dativus ethicus* въпреки тенденцията си за превръщане в частица запазва в някаква степен и значението на дателния падеж. Той, макар и да не е оправдан със синтактическите си връзки в изречението, поне е мотивиран като „израз на отношение“ у говорещия към съобщаваните факти, отношение интимно и душевно-емоционално: *Рипна ми Чавдар от радост. . .* (Хр. Ботев), *Какъв овчарин ще ми станеш ти! Ще заспиш. . .* (Повков). *Дали ми е турчин, мамо, спяхия, или ми е младо, мамо, българче, що ми покрай село, мамо, минава* (нар. песен). Затова, ако формата на падежа не е синтактично обусловена, то поне формата на лицето е смислено оправдана като израз на личната намеса на говорещия в съобщението за фактите, а той може да изкаже това си участие само с формата за първо лице и с никаква друга форма или дума не може да я замени. Затова такава *ми* с *ми ти* не бива да се смесва или да се приравнява. Следователно по-оправдано се оказва становището, застъпено в РСБКЕЗ (вероятно от същия автор), според което *ми* може да бъде употребено както отделно, така и в съчетанието *ми ти* и внася израз на близост, интимност, душевност²³ в изречения (бихме казали — предимно в изречението), общо наситени с емоционалност.

Останалите частици (*ми ти*, *ти*, *му*) са дадени в монографията с една обща характеристика: „Разглежданите дотук усилителни частици се употребяват и за наблягане и изтъкване на емоционални или модални оттенъци, които се изразяват в изречението. За да се изтъкне по-ярко емоционалното съдържание на изречението, най-често се употребяват частиците *пък*, *миц*, *ми ти*, *просто*, *че*. Те могат да усилват най-разнообразни емоционални оттенъци. Например тия частици се употребяват, когато трябва да се подчертае задоволство, възхищение или учудване от нещо.“²⁴ Всред при

²¹ Пак там, с. 43.

²² Речник на съвременния български книжовен език, т. II, с. 75.

²³ Пак там,

²⁴ Частиците в съвременния български книжовен език, с. 43.

мерите, които са дадени, тук представят интерес: *Ех че гуляй му дръпнахме!* (Ал. Константинов), *Каква хубава е пустата му Искърска клисура!* (Ив. Вазов). *Ония ми ти елечета, от ален и зелен атлас, грейнали като слънце* (Йовков).

По-нататък обсегът на въздействие на същите частици значително се разширява, като се твърди, че „със същите частици може да се подчертае някакво неприятно чувство, като яд, недоволство и пр., напр.: *Какъв ти нов живот! Спим, пием, ядем* (П. П. Славейков). . . *Хай човека му с човек! Къде е отишъл?* (Л. Стоянов), *Господ да го порази изденик с изденика м!* — *проклинаха го бабичките* (Г. Караславов)²⁵. Авторката прибавя и една съществена подробност: „Трябва да се отбележи особената конструкция на фразата при подчертаване на някакво неприятно чувство с частицата *му*. В такива случаи, както се вижда и от посочените два примера, думата, която се подчертава, се повтаря и частицата *му* се поставя между повторената дума или след нея.“²⁶ Освен това се сочи, че „усилителните частици *му* и *ти* се употребяват още, за да се подчертае пренебрежение към нещо, когато трябва да се изтъкне, че не се държи за нещо. В този случай частиците *му* и *ти* се употребяват обикновено след въпросителните местоимения *кой, коя, кое, кои* и при глаголите *гледам* и *мисля*.“²⁷

Функционалната активност на тези частици се преценява дори като израз на тяхна собствена експресивност, т. е. като лексическо значение: „Понякога не може да се постави граница между някои усилителни частици, които имат функция да усилят емоционалното съдържание на изречението, и емоционалните частици, защото те покрай усилителната си функция понякога внасят и известен емоционален оттенък. Такава частица е частицата *му*. Тя се употребява, когато се отправя предупреждение или закана към някого. . . В посочените примери, както се вижда, частицата *му* има не само усилителна функция, но също така внася оттенък на предупреждение или закана. В случая тя има усилително-емоционална функция. Емоционално-усилителна функция имат и частиците *пък* и *ти* при изразяване на учудване и изненада, напр.: . . . *Виж ти! Значи в къщи е била!*“²⁸

В застъпваните от авторката положения има много интересни и справедливи, обаче има и такива, които изискват допълнително осветление. Така основателно и справедливо е твърдението, че в някои случаи употребата на една или друга частица е обусловена от стабилизираща се устойчива връзка с някои думи при израз на определени значения. Така например действително съчетанието

²⁵ Пак там, с. 44.

²⁶ Пак там,

²⁷ Пак там,

²⁸ Пак там,

ми ти има афинитет към постпозитивно съчетаване с местоименията, посочени от К. Чолакова (*онези, онази* и т. н. или *такъв*), а частицата *ти* по същия начин нерядко се разполага постпозитивно спрямо местоимението *кой*. Това наблюдение е в съответствие и с основателното твърдение, че частиците (в това число и интересуващите ни частици) могат да се отнасят било към някоя част на изречението (напр. към някоя дума, както това става с частиците *ми ти* и *ти*), било към съдържанието на изречението изцяло (както това става с *dativus ethicus*) Все пак е желателно да се провери дали тези справедливи твърдения не допускат известно уточняване.

Освен това основателно е твърдението, че семантиката на частиците се проявява в различни случаи по различен начин: някои от частиците не притежават собствено значение, а само усилват значението (обикновено емоционалното значение) на отделни думи или на цялото изречение и затова понякога са способни да се включват в изявата на твърде многобройни, различни, понякога съвсем противоречиви емоции (срв. *Просто чудесно! Просто ужасно! Просто скука!* и др.). Но могат да се срещнат и частици със собствено емоционално значение (срв. *Зная я!*). Дали обаче с частиците *ми ти, ти, му* положението е такова, също така следва да се проучи специално.

*

I. Да се спрем върху наблюдението за връзката на частицата *ти* с определени думи. Уточнението, което се налага в тази област, преди всичко може да се изрази в следните два пункта: 1) частицата *ти* наистина установява твърде специфична връзка с местоимението *кой*, но не и с глаголите *гледам* и *мисля*,²⁹ въпреки че може да се окаже с тях в едно и също изречение, и 2) не е само посоченото местоимение (*кой*), с което частицата *ти* се съчетава по същия принцип.

Размисъл би трябвало да предизвика самият факт, че в някакви наглед еднотипни структури участвуват такива семантично различни глаголи: *гледам* и *мисля*. Кон са тези глаголи или глаголите като тях? Каква семантична, морфологична и друга група образуват те? На каква база могат да се поставят в една и съща редица? Очевидно е, че за обединяване на посочените гла-

²⁹ В РСБКЕЗ е казано „при глаголи като *гледам, мисля* и др.“ (вж. т. III, с. 404), което предполага общ критерий, на базата на който да се обединят посочените два глагола и да се намерят други подобни. В монографията „Частици в съвременния български книжовен език“ (с. 44) вече не се правят опити да се търсят общи показатели: сочат се конкретно тези два глагола.

годи в една група няма условия.³⁰ От друга страна, изобщо не са малко глаголите, които биха могли да се окажат в състава на структура от този тип: *кой + ти + глагол*. Напр.: *Кой ти знае за тези неща! Кой ти плаче за такива дреболии! Кой ти носи топли дрехи сега! Кой ти гледа интерес!* и мн. др. При голямото разнообразие на глаголи, които биха могли да се срещнат в такива съчетания, прави впечатление, че те всички се съчетават като сказуеми с един и същи подлог: местоимението *кой*. Употребената в тези примери частица *ти*, следователно се съчетава тъкмо с това местоимение, а не с един или друг глагол, и то с местоимението *кой* (във формата на мъжки род ед. число), но не и с *кой*, *коя*, *кое*, *кои*, както е посочено в монографията. Възможно е този факт да се обуславя от голямата обобщеност на значението, което се влага в тези изрази, отсъствие на съотносителност с конкретно подразбирани действащи лица, които биха наложили уточняване на формата по род и число.

На второ място следва да се посочи, че по същия принцип, както с местоимението *кой*, частицата *ти* се съчетава и с въпросителните местоимения *какъв*, *каква*, *какво*, *какви*, а също и с въпросителното наречие *къде*, както това личи и от материалите в РСБКФз, които ще се използват по-долу. С това не се изчерпва способността на частицата *ти* да съпътствува въпросителни думи, която в устна реч е отбелязана и при наречията *кога*, *защо*, *колко*, *как* (*кога ще ти се занимавам, разправям. . .*)³¹ Тези външни показатели налагат да се разбере дали няма нещо общо в семантиката на тези съчетания. А това на свой ред ще изясни какво е значението на частицата *ти* в тях и каква е функцията ѝ. Ще може да се разбере и дали само частицата *ти* може да се употреби по същия начин, или има и други подобни частици, омонимични на кратките местоимения.

Семантиката на съчетанията *кой ти*, *какъв ти*, *къде ти* несъмнено варира съобразно с различията в самите съчетания. Общото обаче е това, че в тях въпросителните думи не изразяват обикновен въпрос, какъвто е обичаен за тях в други случаи. Не случайно в края на изречението, съдържащо съчетанията *кой ти*, *какъв ти*, *къде ти*, обикновено не е уместно и да се постави знак за въпрос. Особеният нюанс на значението възниква тъкмо при участие на частицата *ти*. Това проличава веднага при съпоставяне на примерите с частицата *ти* и същите примери без нея:

³⁰ Обаче има показатели за изключване на глаголи от списъка на способните да се съчетават с местоимението *кой* и частицата *ти*. Така на първо място трябва да се посочи, че в такива съчетания не са срещани глаголи с възвратна форма. Освен това нещо по-удобно са и глаголи, изискващи допълнения във вид на кратки местоимения.

³¹ Посочено от доц. Блажо Ил. Блажев.

Кой мисли за сватба? — има някой, който мисли, но той е неизвестен и затова се пита с участието на въпросителното местоимение.

Малка ни е още момата, Иванцие, кой ти мисли за това. . . (Елин Пелин)³² — мисли ли някой? Нима някой мисли? Никой не мисли. . .

С други думи, привидният въпрос със съчетанията *кой ти* предполага само отрицателен отговор или изобщо не бива да се схваща като въпрос, а като структура със значение на отрицание.

В известна степен това значение на съчетанието *кой ти* е отразено в РСБКЕз, където е казано, че местоимението *кой* се употребява „с кратките дателни форми *ти* и *му* като частици — за подчертаване, усилване на отрицание“³³. Но това тълкуване е вярно дотолкова, доколкото самото местоимение *кой* в различни случаи на употребата си може да има различни оттенъци на въпросителното значение: като чист въпрос (*Кой е назначен на вакантното място?*), като въпрос, който подсказва утвърдително обобщаващ отговор (*Кой не знае Чавдар войвода? Кой не е слушал за него?* = всеки знае или всички знаят, всички са слушали. . .) или като въпрос, който подсказва отрицателен отговор (*Кой е искал такива жертви от него?* = никой не е искал). Обаче за местоимението *кой* отрицателното значение е функционално обусловено и не е същинското му значение, докато в съчетанието *кой ти* отрицателното значение се стабилизира и се схваща като основно, употребява се често, щом съставът на изречението е благоприятен за това.³⁴ С други думи, съчетанието *кой ти* + глагол все по-често и по-настойчиво изразява значение, което би могло да се предаде и със съчетанието *никой не* + същия глагол. Следователно характеристиката на съчетанието *кой ти* в РСБКЕз е сравнително сполучлива, но тълкуването му като 'никак не', 'съвсем не' е неточно. Сrv. дадените там примери: *Когато в една река плават сомове, кой ти гледа мренките* (П. П. Славейков) = никой не гледа (но не и 'никак не' или 'съвсем не'), *А аз пък трийсет години се трепя и не файтон — кой ти търси файтон!* — ами една лира. . . една турска лира петимен съм да се намира. . . в средната преградка на кесията ми (Ал. Константинов) = никой не търси. . .

Единственото отклонение от такова тълкуване на съчетанието *кой ти* (и то дори не отклонение, а известно усложняване на значението) се наблюдава при възможността да се подразбира и някое конкретно лице наред с обобщеното отрицание на лицето (никой не, т. е. аз не, и той не, и ние не и т. н.).

³² Литературните примери тук са взети от Речника на съвременния български книжовен език.

³³ Пак там, т. I, с. 617.

³⁴ Т. е. когато няма възвратен глагол или допълнение, изразено с кратко местоимение.

Напр.: *Кой ти гледа пашите, той с везира приказва* (Ал. Константинов) = той не гледа пашите. . . Срв. също така примера погоре пак от Ал. Константинов, където наред с тълкуването 'никой не търси файтон' е възможно и 'аз не търся файтон'.

От казаното дотук личи: 1) че частицата *ти* влиза в съчетание с местоимението *кой*, но не и с глаголите в изречението и няма непосредствено отношение към израза на учудване, негодуване или др., които може и да се съдържат в изречението;

2) че дори и да се приеме наличието на въпрос, това ще е въпрос, който ясно изразява очакване на отрицателен отговор или се оказва вариант на отрицателна структура;

3) Оттук следва, че съчетанието *кой ти* е стилистически вариант било на съчетанието *няма кой да*. . . или *никой не*. Следователно *ти* е местоименна частица не само поради произхода си, но и поради това, че с нейно участие местоимението *кой* се преобразява в нов тип местоимение.

4) стилистическите функции на частицата *ти* в разглежданото съчетание не се ограничават с това, че тя предлага един вариант за израз на определено значение, но зависят и от това, че съчетанието *кой ти* принадлежи към ресурсите на разговорната реч, а наред с това може да участва в израза на емоционални оттенъци.

Способността на частицата *ти* да се съчетава не само с местоимението *кой*, но и с *какъв*, *каква*, *какво*, *какви* и с наречието *къде* води към все същия резултат: превръщане на получените съчетания в отрицателни изрази. Естествено е, разбира се, че всяко от тези съчетания има и нещо свое в значението и в употреба на употреба. Така съчетанието *кой ти* отрича наличие на действащо лице. Съчетанието *какъв ти* (*каква ти*, *какво ти*, *какви ти* — отразени на съответното азбучно място в споменатия РСБКЕЗ) обикновено се съчетава със съществително име (но е възможно свързването им и с прилагателни имена). В такъв случай в съответствие с естеството си на израз с атрибутивна употреба съчетанието *какъв ти* означава 'никакъв'. Напр.: *Какъв ти помагач е той* (= никакъв помагач не е той) или *„Я виж, яворът зелен ли е“ — Какъв ти зелен! Той е изсъхнал!* (= никакъв зелен не е). *Какъв ти тук ужас! Той пеел човека!* (Н. Й. Вапцаров).

Съчетанието *къде ти* няма семантична връзка с първоначалното локално значение на наречието *къде*. По значение това съчетание може да се съпостави или с въпросителната частица *нима*, ако се очаква отрицателен отговор, или просто да се схваща като отрицание на действието, за което се говори в същото изречение, и то отрицание категорично, с подчертана невъзможност на изпълнението или дори безнадеждност. Напр.: *Ето, вижда се кой ще победи. . . Къде ти може да се бори бай Илия с тези младежи?* (Кр. Григоров).³⁵ Срв. също така: *къде ти виждам* = не виж-

³⁵ Речник на съвременния български книжовен език, т. I, с. 674.

дам, никак не виждам, съвсем не виждам; *къде ти знае* = *не знае* и т. н.

На въпроса, дали всред частиците, омонимични на кратките местоимения, има синоними на частицата *ти* в разгледаната по-горе употреба, следва да се отговори отрицателно. Отделни твърдения напр. за синонимични отношения на частицата *ти* с „кратките дателни форми на личното местоимение“³⁶ или конкретно с *му*, характеризирано като частица,³⁷ почиват на недоразумение с изключение може би само на *му* от примера: *Че оставете тъмното, него кой му гледа, ами резил пред сърбите станахме* (Ал. Константинов),³⁸ Но частицата *му* заслужава специално разглеждане, което ще бъде сторено по-надолу. Колкото за дателните форми на краткото местоимение, то не може да се смята за синоним на частицата *ти* при местоимението *кой* както това личи и от приведенния пример: *Не знам да играя карти. . . Къде ми е станало време за такива работи* (Вежинов). В това изречение, както и в други подобни случаи, значението на съчетанието *къде ти* е осъществено само чрез единия компонент (както очевидно това е ставало първоначално). Отсъствие на частицата *ти* се обяснява не с употреба на синонимична частица, а с неудобството тя да бъде употребена при наличие на граматически мотивирано допълнение, изразено с кратко местоимение, и то в дателна форма, съзвучна с частицата *ти* (за това се говори и по-горе).

Че краткото местоимение *ми* тук е само допълнение, но не и синоним, заместващ частицата *ти*, може да се провери чрез редица преобразувания на същото изречение, където да не се изисква нито частицата *ти*, нито *къде*, нито съчетанията *къде ти*. Дателното допълнение остава на лице във всички тези случаи. Напр.: *Не ми е останало време за такива работи. Остава ми време за такива работи. Утре ще ми остане време за такива работи* и т. н. Като твърде рядък случай на едновременна употреба на частицата *ти* и краткото местоимение като допълнение (но не и дателно!) в едно и също изречение може да се посочи следният пример от П. П. Славейков: *Сам можеше и той да види ясно, / невъзтата му че ще стане майка / наскоро, ала кой ти я поглежда. . .*

Всички тези факти обаче не се отнасят към думата *ти* в съчетанията *виж ти* или *гледай ти*, въпреки че така може да изглежда на пръв поглед. Поради това не е основателно застъпването в РСБКЕЗ мнение, че *ти* в *гледай ти* и в структурите от типа на *кой ти гледа* са употребени по един и същи начин, тъй като са поставени „при глаголи като *гледам* и *мисля* и др. за изразяване на

³⁶ Речник на съвременния български книжовен език, т. I, с. 617.

³⁷ Пак там.

³⁸ Частиците в съвременния български книжовен език, с. 44.

учудване, пренебрежение, негодуване“: *Гледай ти, глупаво момче* (Вазов).³⁹ Не е съвсем точно и разяснението в монографията „Частиците в съвременния български книжовен език“, че *ти* тук е употребено като частица с „емоционално-усилителна функция... при изразяване на учудване и изненада“,⁴⁰ тъй като възможното емоционално съдържание на изразите *виж ти* и *гледай ти* нито се внася, нито се усилва от това *ти*.

*

II. Изясняване на разликата между *ти* в съчетанията *кой ти, какъв ти, къде ти* и *ти* в изразите *виж ти, гледай ти* помага и за разбирането на компонента *ти* в последните два израза. Тази разлика не е само в това, че произходът му е от друга синтактична връзка и от друга форма на личното местоимение. Съществена разлика има и в употребата, и в значението, което се изразява. Наистина в съчетанията *гледай ти, виж ти* се съдържа някакво емоционално-експресивно значение: най-често учудване, понякога пренебрежение, негодуване, в отделни случаи дори възторг и т. н. Но всички тези значения не се дължат на присъствието на компонента *ти*, което е явно остатъчен елемент, една следа от старата му употреба на подлог в първоначалното пълноценно изречение (срв. и руските *смотри ты! Вишь ты!* и дори *ишь ты!*). Експресията и емоционалното съдържание са заложени в цялото съчетание, което на времето като нешо единно е придобило междуметен характер (срв. и *боже мой*). В ролята на междуметен израз се употребяват *гледай ти, я гледай, я гледай ти* и *виж ти*, но без тези частици глаголите веднага уплътняват своето първоначално значение на глагол в заповедна форма. Следователно частиците са компонентът, който специализира израза, помага той да се схваща като междуметен, без самите те да внасят каквото и да било експресивно значение. Ясно е, че думичката *ти* в тях не може да бъде от същия тип, както *ти* в *кой ти, какво ти, къде ти*, в които частицата въздейства върху лексическото значение на съпроважданата дума, т. е. играе ролята на словообразуваща морфема.

*

III. Пак словообразуваща функция поема частицата *ти* (сама или в съчетание с *ми* — *ми ти* или *ти му*: *както започна да изважда онця ти му дрехи, онця ти му дарове* или дори *ми ти му*⁴¹) в онези, отбелязани в литературата случаи, когато се употребява с местоименията *онзи* и *оня*, *онази* и *оня* и т. н., както и с ме-

³⁹ Т. III, с. 40.

⁴⁰ Частиците в съвременния български книжовен език, с. 44.

⁴¹ Посочено от доц. Бл. Блажев.

стоименията *такъв, такава* и т. н. Тази функция се изразява не само в това, че с посочените местоимения *ми ти* влизат все в по-ясна връзка на съвместна употреба и позиционно взаимно разположение. Но особено съществено е, че присъединяването на *ми, ти, ми ти* се отразява върху лексическото съдържание на съпровождащите местоимения. Местоимението *онзи (оня)* и т. н. и без тези частици може да се употребява в значение, твърде различно от обичайното за него като показателно местоимение. Това става във възклицателни изречения, в които *оня* има назначението да подчертае някое от употребените съществителни, да изтъкне названия предмет като необичаен в някакъв смисъл (обикновено в положителен смисъл, като необичайно хубав или чудесен, силен и т. н., но в отделни случаи и в отрицателен смисъл — като необичайно лош). С други думи, местоимението *оня* може да послужи за емоционално оцветяваща или внасяща експресивна сила съгласувана частица. Срв. *Като задухал она вятър...* Обаче в такава функция за местоимението *онзи (онзи)* днес все по-често става употребата в съчетание с частиците *ми, ти*, а най-често *ми ти*. Наличието на тези частици изобщо не допуска друго разбиране на съпровождащото местоимение, защото изключва естественото за него демонстративно значение, т. е. частиците *ми, ти* и особено *ми ти* напоследък все по-устойчиво се специализират в изграждане на израза *оня ми ти (онзи ми ти и т. н.)* с експресивно значение и с ограничаване на лексическото му значение само в някаква емоционално-експресивна сфера.

Местоимението *такъв (такава и т. н.)* в съчетание с *ми, ти*, особено *ми ти*, сякаш по-малко се отдалечава от показателното си значение. Обаче на лице остава специализацията в сферата на експресивните значения, толкова повече, че дадените съчетания сме имали възможност да срещаме само в разговорния израз *такива ми ти работи*. Ако съчетанието *такъв ми ти* се среща в други случаи, те очевидно са толкова малко по вид и на брой, че намирането на съответни примери представлява трудност.

*

IV. Оказа се, че особено трудно е било да се изяснят ролята и значението на частицата *му*. Прави впечатление, че на тази частица се приписва способността да осъществява най-различни значения. Така напр. в РСБКЕЗ освен правилно отбелязаната ѝ склонност да се употребява с някои определени думи (напр. с членуваното прилагателно *пустият, пустата* и т. н. или при членувани съществителни имена с неодобрително значение^{41а} частицата *му* се

^{41а} Т. П. с. 107. В монографията на К. Чолакова употребата на *му* в последния случай се детайлира (с. 44): „думата, която се подчертава, се повтаря“ (трябва да се уточни обаче: не задължително!) и „частицата *му* се поставя меж-

характеризира като 1) изразител на „пренебрежение по отношение на това, което става или което ще става“, 2) средство за засилване на някои изрази, като *Да му опустее! Да му се не види!*, 3) засилваща смисъла при увещаване и 4) употребявана при закана. Въз основа на дадените примери обаче не е трудно да се забележи, че всички тези значения се градят не върху многозначността на частицата *му*, а предимно на различията в употребата на цялото съчетание *мисля му* в различни форми. Срв. 1) *Засмя се и, без да му мисли много, полетя с дружината си право към шарампола* (Йовков); 2) *Не мога да разбера какво си се загрижил за бързия влак. Има там кой да му мисли* (А. Каралийчев); 3) *Хвани се на хорото! Не му мисли!* (Йовков) и 4) *Ана, мисли му! — закани ѝ се той с пръст. — Който пилее по вятъра народна пара, на съд отива* (Гуляшки). *Ако още веднаж ме оставиш тъй, та да ходя да те търся, да му мислиш!* (Йовков). В някои от примерите освен това решаваща се оказва многозначността на самата употребена заповедна глаголна форма, която независимо от лексическото значение на глагола и присъствието или отсъствието на частици може да изразява значения като увещания, закана и т. н. Такива значения се отбелязват и в монографията за частиците и те също така са подкрепени предимно с примери, които съдържат съчетанието *мисля му*⁴² наред с някои други значения, онагледени с други илюстрации.

Същността на частицата *му* във всички тези случаи може да се установи на базата на два критерия: 1) промените, които настъпват в употребения глагол с присъединяването на частицата *му* и 2) трайността на връзката, която се установява между съпроводения глагол и частицата *му* при осъществяване на промените в значението. Така, колкото е по-близко значението — в дадения случай на съчетанието *мисля му* — до основното значение на самия глагол (т. е. *мисля* = отдавам се на мисли, размишлявам), толкова е по-слаба връзката между глагола и частицата *му* и глаголът дори би могъл да се употреби сам. Срв. *Има там кой да ми мисли* (Каралийчев), *Кой му е мислил някога, че ще изпадна до такава ниска точка* (Вазов).

Обаче дори в тези примери се осезава известно отклонение от основното значение на глагола, който започва да се схваща при-близително със значенията 'права предположения', 'права смет-

лу повторената дума или след нея" (второто сравнително нарядко). Има обаче още нещо: с подобни съществителни, но в мн. число *му* се съчетава много по-трудно, затова не разполагаме с подобни примери. Не може да се употреби *му* и при някакво отношение към I или II л. ед. или мн. число. Тогава с оглед на непосредствената му връзка с подлога като съставка на сказуемото по-уместна става частицата *си*: *Диване съм си, диване и тъй то!* (Е. Пелин). Срв. в друга синтактична функция: *И аз, диването му с диване, съм взел да го защитавам* — пример, даден от доц Бл. Блажев.

⁴² Частиците в съвременния български книжовен език, с. 42, 43, 44

ка' или под. А в други случаи значението му може да се отклони още повече. Но само при съвсем точното съответствие на значенията *мисля* = *размишлявам* (напр. *Трябва дълго да мислиш, за да прецениш правилно*) или *мисля* = *смятам*; струва ми се (напр. *Мисля, че си прав*) частицата *му* е съвсем неуместна. Колкото повече се отклонява глаголът *мисля* от тези значения, толкова по-трайна и по-наложителна става неговата употреба с частицата *му*. Затова тази частица става задължителна в някои изречения, в които наистина се съдържа значението на предупреждение и закана, но то се дължи не отделно на частицата *му*, а на лексическото съдържание на цялото съчетание *мисля му* = *внимавам, правя си сметката*, облечено в заповедна форма: *мисли му* = *внимавай!* *Прави си добре сметката* (за това, което те чака), *да му мислиш* = *внимавай!* *Да си правиш добре сметката* (за това, което те чака). Тези изрази — така, както са в заповедна форма — укрепват вътрешните си връзки и се доближават до устойчивите съчетания и в това си състояние имат посоченото значение. В някои други форми на същия глагол при наличие на частицата *му* преобладава значението 'колебая се': *Какво ще му мислиш много? Без да му мисли*, срв. дори и заповедната форма, но с отрицание — *Не му мисли (много)*. Тези изрази също така проявяват тенденция не само към лексическа специализация, но и към фразеологична спойка. Следователно частицата *му* придобива все по-тясна и по-устойчива закрепеност спрямо глагола при условие на определено значение, за осъществяването на което *му* има твърде действена, т. е. по същество лексическа функция.

Подобен е случаят с частицата *му* и в редица други съчетания, в които има тенденция към лексически изменения, отклоняващи употребения глагол от първоначалното му, обикновено конкретно значение. В повечето от тези съчетания отклонението е доста силно и рядко се ограничава в емоционално-експресивната сфера. Такива лексични изменения се наблюдават наред със склонността към устойчива, от фразеологически тип връзка на частицата с глагола или с целия израз. Това са редица съчетания, характерни обикновено за разговорната или дори за фамилиарно-разговорната реч (с присъщата им емоционалност и експресивност). Такива са: *ще му ударя* или дори *ще ми ударя на* + отглаголно съществително, които означават 'ще почна да', 'ще се заловя да...' и под. (напр. *Че като му ударихме един гуляй, чак до съмнало* — Йовков) или същото съчетание (но без частицата *на*) в значение 'ще изпия': *Ще ми ударим по едно шишенце сливова* (Д. Димов)⁴³. Срв. също така: *Ще ми друнем едно хоро; Хайде да му дръпнем едно хорце*;⁴⁴ *Ще му дръпнем една критика* и др. Следователно тук

⁴³ РСБКЕз, т. III, с. 471—472. Вж. специално значенията I, 16, 18.

⁴⁴ Ст. Стоянов. (Грамматика на българския книжовен език, с. 443) смята, че в случая има *dativus ethicus*.

трябва да се отнесе и примерът *Ех че гуляй му дръгнахме* (А. Константинов), в който значението на задоволство, възхищение⁴⁵ или под. се дължи на други причини; а частицата *му*, която към всичко това няма никакво отношение,⁴⁶ въздейства на глагола *дръгна*, заедно с него осъществява такова значение, което вече няма нищо общо с лексиката на самия глагол *дръгна*. Самата частица *му* при това положение става задължителна.

Понякога по същия начин частицата *му* участва в състава на цял един фразеологизуван израз, каквито са напр. *Здраве му кажи*. *Прави му сметка*. *Да му се не види (макар) и др.* Интересно е да се отбележи, че тенденцията за употреба на частици, омонимични на кратките местоимения, е твърде активна и обуславя проникването на подобни изрази, напр. със задължително присъствие на частицата *ми*, дори и в книжовния език — без каквато и да е отсянка на емоционалност и експресивност: напр. такива са изразите *Където (по-рядко — както) му е мястото*. *Когато му дойде времето*, *Както му е редът*.

*

V. Частици от същия тип, омонимични на кратките местоимения, както се каза вече, не се ограничават с посочените в академичния РСБКЕз и в монографията за частиците. Срв. употребата на частиците *го*, *я*, *ги* в следните случаи: *Чак сега я опръскахме! Кой ме караше да влизам в кафенето?* (Ал. Константинов); *Още в първия ден в Сърнено Филчев отишъл в дома на касапина да го застрахова, а оня го изгонил. . . По всичко личеше, че той силно желее да си го върне по някакъв начин на касапина* (Дим. Вълев). *Хубаво я свършихме, оплескахме я, наредихме я, вапцахме я; Какво го осуквои? Ше я зокъсате; Ше го загазиш; Какви ще ги овъче? Дявол да го вземе* (във всички примери, ако не се отнася до синтактично мотивирана употреба на допълнение).

Голяма група изрази възникнаха по същия начин на основата на възвратните частици. За частицата *се*⁴⁷ (в повечето случаи смятана за възвратно местоимение) тук не ще се говори, тъй като словообразуващата функция на *се* е отбелязана вече при значително запазване на основно лексическо значение, заложено в корена на глагола.⁴⁸ А въпросът, дали *се* е частица или местоимение, не влиза в задачите на дадената работа. Но ролята на частицата *си* все пак заслужава да се разгледа в рамките на отбе-

⁴⁵ Частиците в съвременния български книжовен език, с. 43.

⁴⁶ Значението на задоволство и др. се предизвиква от междуметията *ех че*, от общата възклицателна структура и интонация на изречението и т. н.

⁴⁷ Срв. у К. Чолакова, цит. съч., с. 81, 83 и др.; Ст. Стоянов, цит. съч., с. 153—155 (обаче другаде у него *се* се нарича местоимение).

⁴⁸ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 173.

лязаните вече показатели: стабилизиране на задължителната връзка между частицата и глагола (или целия израз) при наличие на решителна промяна в лексическото значение на съпроводения глагол. В този смисъл интересни примери могат да се посочат за употребата и значението на следните съчетания:

лягам си (срв. и *легна си*) значи 'лягам да спя', докато само *лягам* значи 'заемам хоризонтално положение'. *Събуди го с ритници и го накара а си легне не вътре в саята, а при вратата* (Повков),

ще си почина значи 'ще получи почивка' за разлика от *ще почина* — ще умра, срв. обаче *почивам си* и *почивам* без толкова голяма разлика в значенията, т. е. и без такова задължителност в употребата или отсъствието на *си*. Напр. *Той стигна хана. . . Най-после имот му беше, ще го види, пък и щеше да си почине* (Повков);

той си отиде значи 'замина, за да се прибере или да се върне', на руски *ушел, уехал*, докато същият глагол без *си* значи 'отправи се', 'тръгна' или под., срв. руските *пошел, поехал*. Подобна промяна претърпяват изобщо глаголите за движение в зависимост от присъствието или отсъствието на частицата *си*. Напр.: *И аз на своя ред ще си замина, трева и мен ще растне над прахът* (Вазов). *Да си иде* — каза той сухо на учителката, — *извикайте дъщеря* (Вазов). *Ама ние я хайдете скоро да си вървим, че нас никой няма да придружава и пази* (Т. Г. Влайков). *Надвечер, когато вече сяха да се връшат, те се намериха с Алекси и Милчевски и докато се питаха кой кога ще си ходи, зададе се каруца със звънци и в нея видяха Галчева* (Повков), *Абе, Еньо, я ни остави да си вървим* (Ел. Пелин). *Чак когато излезе и си тръгна, Казака усети в гърдите си товар, тежък и голям, но и приятен* (Г. Кабаславов) и др. Под въздействие на същите образци при подобен семантичен резултат, особено през последните десетилетия, с частицата *си* често се съчетава и глаголят *излизам* (*изляза*): *Преди да си изляза от кабинета му, аз. . .* (Кр. Вълков);

мисля си, съчетание в значение 'размислявам', 'разсъждавам', за разлика от същия глагол без частицата *си*, за който по-общайно е вече да значи 'смятам'. Срв. — *Хай дявола! — мисл си бай Ганьо, — какво ще правя сега?* (Ал. Константинов), *„Той обеща да ми донесе нещо — помисли си тя, — това ще да е“* (Повков), *„А-а, попаднал си в ръцете ми, приятелю“ — помисли си Андрешко* (Ел. Пелин), *Слушай Елке, не говори така. Я си помисли за детето* (Ел. Пелин).

мълча си също така не се покрива напълно с глагола без частицата, затова обикновено е присъствието на частицата да зависи от употребата на глагола, от нюанса в значението му. Срв. *Мълчи, не казвай такова нещо и Те приказват, той си мълчи*. Срв. също така: *Жените помрънкаха, помрънкаха, пък свиха знамената: и колегата си мълчи, и ние свиваме рамене и това е.* (Т. Белчев).

Употребата на частицата *си* при местоименията *някой, някоя. . . , някакъв, някаква. . .*, както и при наречията *някъде, нейде, негде, някога, нявга* е разгледана добре от К. Чолакова като средство, което може да придаде пренебрежителен оттенък на съпроводжданата дума, и предимно като частица, която „усилва тяхното неопределено значение, като същевременно им придава оттенък на по-голяма отдалеченост в пространството и времето“⁴⁹. Единственото нещо, което може да се отбележи, е, че оттенъкът на неопределеност в частицата *си* при изброените думи става типичен, т. е. в такива съчетания частицата *си* придобива някаква лексическа специализация, а в резултат на това в последно време изразяване на неопределеност без тази частица, а само от основните думи на израза става все по-рядко и по-несвойствено за съвременния български език. Следователно в тези съчетания частицата *си* става не само лексически специализирана, но и задължителна за изразяване на предметна, качествена, пространствена или темпорална неопределеност.

4. ЗА ВЪЗНИКВАНЕТО И СТАБИЛИЗИРАНЕТО НА ЧАСТИЦИ, ОМОНИМИЧНИ НА КРАТКИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ

Положително причините, които предизвикват появата на тези частици и обуславят подбора им за различните съчетания, са разнообразни и сложни. Основният път на формирането им обаче е безспорно пътят от местоимението към частицата. Това е пътят от дума пълноценна, обусловена граматично по форма (по род и число според връзките на съгласуването и по падеж според изискванията на глаголното управление, напр. *Кажи му всичко*) към дума служебна, с форма граматично неоправдана, на пръв поглед произволна (*Мисли му! Дръгни му една реч!*). Естествено е, че при такъв развой има и междинни случаи, когато на лице са вече частиците, а граматичната мотивираност е само привидна: формата, усвоена като служебна частица, не противопечи на изискванията на глаголното управление и може да създаде илюзия за употреба на местоименна падежна форма. Обаче при едно повнимателно търсене в контекста (а дори и да потърсим в обстановката на общуването) не ще намерим в единия случай предмет, който да се сочи от такова бивше местоимение, нито съществително, с което в другия случай да се съгласува то. Съв например при изразите *Здраве му кожи. Дявол да го вземе, Какви ги дъвчеш. Не ми ги разправяй, Не му връзвай кусур* и др. подобни.

Също така естествено е, че при стабилизирането на думичките *ми, ти, му, ѝ, го, я, ги* като частици, т. е. при разкъсване на смис-

⁴⁹ Частиците в съвременния български книжовен език, с. 78 и 79.

лово-синтактичните връзки с околните думи и установяване на връзки от лексико-фразеологичен тип, може да има случаи на успоредна употреба на няколко такива частици в едни и същи изрази, докато се закрепят употребата предимно или изключително на някоя от тях. Така напр. все още е възможно да се срещнат в разговорната реч: *Как го мислите? Как я мислите?* в значение 'как преценявате', 'как смятате' (както пролича по-горе, съчетаването на същия глагол с частиците *си* и *му* дава други семантични резултати: *мисля си* и *мисли му*). Срв. също така възможността да се употреби било частицата *я*, било частицата *го* в следните съчетания: *ще я оправим, ще я наредим, ще я нагласим* и *ще го оправим, ще го нагласим; докъде я докарахме* и *докъде го докарахме; оплескахме я* и *оплескахме го*; да се употребят частиците *я, го* или *ги* в следните примери: *как ще го свърши, как ще я свърши, как ще ги свърши; не ми го разправяй, не ми я разправяй, не ми ги разправяй* или *обърка го, обърка я, обърка ги; ама че го каза, ама че я каза, ама че ги каза; откъде я почна, откъде го почна, откъде ги почна*; срв. също така възможността на успоредна употреба и между другите частици, напр. *ударихме му;* и *ударихме го* (*Чекото ми ударихме един гуляй чак до съмвало* — Йовков, и *Мнозина го удряха на смях и на подигравка* — З. Стоянов); срв. също така *Дисциплината си мислят през идната година овцете и агънцата от Печурково. Какво ли ги чака?* (Н. Казалиева) при напълно обичайното да *му мислят; Похарчи порите от тотото, похарчи де що имаше грошче и я удари на заеми* (В. Ченков) при често употребяваното *удари го, удари му!* *С тая щатна дисциплина и фонд „Работна заплата“ каквото се насадихме, как ще я караме, сам не зная. Ако дойде някоя проверка — съвсем ще я закъсаме. . .* (Т. Белчев) при възможните *как ще го караме, ще го закъсаме* и др.

Впечатлението за употребата на кратките местоимения в ролята на някакви допълнения в посочените примери и други подобни се създава не само от възможността за синтактично управление, което, макар и формално, да отговаря на обичайната синтактична съчетаемост с управляващите глаголи (въпреки че и това нещо играе немалка роля). Може да се предположи, че повечето примери от същия тип са се оформили в резултат на своеобразна елипса като преходен стадий. Първоначалната и пълната структура би могла да се реконструира с участието на някое съществително (допълнение) със съвсем общо, дори избледняло лексическо значение. Така напр. лесно би могло да се представи, че изречението е включвало съчетания от типа *тези работи, тази работа, това нещо, тези неща* (така, както това може нерядко да се наблюдава в езиковата практика). Възприемането на тези изрази в пълния им състав предполага двойното изразяване на допълнение-

то, т. е. едновременно и участие на местоименните форми. Такава формална пълнота на изречението намираме в примерите: „Ти остави *това*, *дето* няма да *го* бъде. ами кажи за прокаро“ (Ст. Даскалсв) или „Няма да *я* бъде *тази работа!* На автомати да се превърнем, пак не можем сколаса. . .“ (И. Коджахристов), които са станали основа за по-опростената структура със загатната, но не и разиритата синтактична мотивираност в самата употреба на местоимението и в избора на формата му, което открива пътя за преминаването на местоимението в частица, срв.: Турили са ме в дружеството на кавалерите. Но както *я* мислят нашите полемци, май няма да *я* бъде“ (Кр. Григоров).

Колкото по-осезаема е загатнатата синтактична мотивировка на употребените местоимения-частици, толкова по-явно е, че изразите имат преходен характер. Такива са напр.: *ще го наредим* (срв. *ще го наредим това нещо*); *ще я наредим* (срв. *ще я наредим тази работа*); *Ти пак я обърка* (срв. *ти пак я обърка тази работа*). Като води началото си от нормалната за всяко лично местоименно функция на допълнение, всяка от тези форми следва да сочи към някакъв обект на действието. Постепенно обаче такова кратко лично местоимение не само престава да сочи обект, но и граматически престава да бъде допълнение. Първоначално то следва рода и числото на някое от посочените съществителни, към които би трябвало да се отнася. Именно това обуславя известната възможност за употреба на различни по облик (първоначално падежна форма) частици, като *го*, *я*, *ги* или др., в един и същи израз: *Вещта го! Вещта я! Ама го обърка! Ама я обърка! Ама ги обърка!* и др. под.

Такива възможности се наблюдават в примери, в които не се чувства съвсем явен и пълен преход на свободен във фразеологично споен израз (и то далеч не във всички случаи). Възможността за подобен избор разрушава границите между тях, т. е. липшава думите от първоначалната им съдържателност по категориите род и число. Но и самата връзка с управляващия глагол престава да бъде наистина синтактична. Първоначално употребявани като допълнения, тези думи привидно поемат някакви граматични функции за формално задоволяване на нуждите от допълнение. Фактически обаче тъкмо поради употребата си в най-общ смисъл те отклоняват говорещия от необходимостта да конкретизира обекта (защото това започва да се чувства като излишно или ясно от само себе си). Затова излиза, че глаголят не следва да се свързва с такова допълнение, което би уточнило обекта на действието. Говорещият се изразява така, че режестта на вниманието се насочва именно към действието, а допълнението (дори при глаголи със силно управление) може да не се изразява.

Деграматикализирането на местоименията обаче не спира до-

тук. Преобразували връзката си с управляващия глагол, те постепенно губят и своята съотносителност с възможни имена-допълнения, пък дори и да са така неопределени и общи по лексическо значение, каквито са изразите *тази работа, това нещо, тези работи (неща)*. Щом загуби своята съотносителност с каквото и да е съществително в контекста, местоименното престава да бъде дума, която не назовава, но все пак сочи предмет. С други думи, загубила синтактичните си качества, думата *го, я, ги* и др. в значителна мярка се изпразва и от своите морфологически и семантически качества на местоимение. Естествено е при това положение, че такава дума, макар и запазила формата си на краткото лично местоимение, но несъотнасяща се вече по род и число с някое определено съществително, може да загуби и своята зависимост по падеж от управляващия глагол.

И наистина в съвременния български език все по-широко се употребяват съчетания, в които се включва винителната форма на краткото лично местоимение въпреки непреходността на глагола или дателна форма, въпреки че глаголят по начало сякаш не е способен да се съчетава с такова косвено допълнение. Такава е употребата на частиците с ярък местоименно-падежен облик — *го, я, ми*, напр. в съчетанията: *мисли ми, без да ми мисля много, ще му дръпнем една критика, ще му друснем едно хоро, ще го загизши, ще я позакъсат, няма да го (или да я) бъде* (в значение „няма да оздравее“ — „скоро ще умре“), както и *няма да го (или да я) бъде* (в смисъл — „това няма да се случи, няма да стане“). Срв. също така: *Той бил чудо човек. Извади една ракийка, пийнохмо му по чашка, разпуснаха ни се душиците, наприказвахме се“* (В. Ченков).

Към всичко това следва да се прибави, че краткото лично местоимение, стигнало до положението на частица при съответния глагол или в състава на дадено фразеологическо съчетание, в значителен брой случаи става стилистически значимо. Като средство за стилистическо диференциране то варира не само при допускане на възможност за замяна на едни частици с други, но и в някои случаи и чрез включване или изключване на местоименната частица в даден израз. Срв. например по-строга стилистична оформеност на по-присъщ за литературната реч израз без допълнение: *Откъде почна?* И успоредно с това стилистическа оцветеност на фамилиарно-разговорната реч при включване на местоименна частица: *„В окръга няма като неговото стадо“, той позабви, сякаш обмисляше какво да каже, „погледнете му овцете, едри като мгарета, все едни, едни... Чобанско племе е той“*. — *„Ех, ти пък, откъде я почна — шеговито възрази някой от другата маса“* (Л. Конакчиев).

Първоначална граматична мотивираност има и при употребата на частицата *си*, поради което са възможни грешки в фраз-

граничаването на частицата от местоимението.⁵⁰ Елемент от значение на съотносителност с извършителя на действието, типична за възвратни местоимения, понякога доста силно се чувствава в частицата *си*, като засенчва промените, възникнали в значението на самия глагол. Срв. *Ония обаче си стоих на масата и пиеха, без дори да погледнат насам. . .* (Л. Стоянов) = *стояха по местата си*, не ставаха, не се юбръщаха; *Думите на свекърва ѝ я шибаха като с пръчка. „Кеиши да бях си останала там!“ — си думаше тя* (Т. Г. Влайков) = *да бях останал на мястото си*, у дома си (тъй като гл. *остана* не изисква дателно допълнение); в други случаи се смесват първоначалните значения на *си* като местоимение с функция на *dativus ethicus* или на дателен падеж с притежателно значение или със значение на взаимно или съвместно участие в действието. Напр.: *„Майстор си ти, ама едно ти е лошото“ — „Кое, бай Нейко, гдето си попиивам ли? (Йовков); „Да си изпием кафетата“, рече Хадър бей на Рашида, „че да се зотвим да си ходим* (Ц. Гинчев); *Ех, а доиграйте си дъще — додаде струна Илчовица* (Т. Г. Влайков); *Ти помниш, дете снощи си приказвахме, че ще ни трябва какво годе добиче* (Ил. Блъсков) — 'приказвахме помежду си' с насока на значението към 'договаряхме се'; срв. освен това частицата *си* при глаголите *имам* и *нямам*: *Ами като си нямаме свое, нека да помага на вуйчо си* (К. Петканов) и произлезлите оттук устойчиви изрази със задължителна употреба на частицата *си*: *Не познаваш ли ме? . . . Има си хас!* *Че аз съм Велин* (Ел. Пелин) и *Е да, но Тилво хабер си няма от тия работи!* (Хар. Русев), в последния израз с тенденция към задължителна употреба.

Въз основа на споменатата първоначална граматична или семантична мотивираност стана вече обичайна употребата на съчетанието *влизам си* в значение 'влизам в дома си, в стаята си', *сядам си* в значение 'сядам на мястото си', срв. споменатите вече *отивам си* = *тръгвам*, за да се върна у дома си, и т. н. Връзките, които укрепват на тази основа, водят към все по-честа координация на един или друг глагол с частицата *си* за израз на едно общо значение. Напр. днес явно се предпочитат съчетани с тази частица глаголите: *хапни си, пийни си, поспи си, полегни си, отдъхни си*. В редица случаи отсъствието на частицата *си* е дори не само нежелателно, но и невъзможно. Срв. глаголите *представям си, въобразявам си, спомням си* и др.

Задължителна става също така частицата *си* и за образуване на тъй наречената пълна форма на възвратното местоимение

⁵⁰ К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, С., 1962, с. 172, специално предупреждава: „Дателните форми *ми, ти, му, ѝ, си* не са допълнения, когато са употребени като модални частици или частици за усилване: *„Дълбоко че ми въздъхнат. . .* (Ботев)“.

себе си (срв. появилата се в разговорната реч възможност *си* да придава подобно значение и на други местоимения: притежателните *мой, твој* и др.⁵¹ и дори личните *мене, тебе* и т. н.: *грижа се за моята си черга*).

Пълната форма на възвратното местоимение *себе си* има очевидна прилика с тъй нареченото „двойно местоименно изказване“⁵². Обаче има и важна принципна разлика. Кратките лични местоимения при двойното местоименно изказване поемат функциите на семантично подчертаване, съпроводено от своеобразно синтактично дублиране, и то само в безпредложна употреба: *Него го познават в завода*. Предположението за морфологизиране на връзката между двата компонента е допустимо поради тенденцията за стабилизиране на тази употреба (и вече не съвсем общоприетото в езиковата практика използване само на пълната форма: *Него познават в завода* — освен ако има за това специални условия, напр. логическо изтъкване или съпоставяне с друго допълнение).

Но въпреки широката употреба на двойното местоименно изразяване не се е стигнало до положението *него го, нему му, нея я* и тъй нататък да станат и морфологически единни местоименни форми. За това свидетелствува както възможността да се използва синтактически само кратката форма (*Познават го в завода*) или само дългата форма (*Него ли познават в завода?*), така и способността на двата компонента (и на пълното и на краткото местоимение) при нужда да се съчетават с предлози: широко и по-често — а в пълната, макар и само за винителната, а не дательната форма на местоимението (*за него, пред него, от него, срещу него* и мн. др.): по-ограничена, очевидно остатъчна съчетаемост, но все пак съществуваша и за краткото местоимение (само в дательна, не и във винителна форма, и то само с някои предлози): *насреща му, отпреде му, срещу им, помежду им* и някои други.⁵³ Може би именно поради тази морфологическа самостоятелност на компонентите в съчетанията *него го, нему му, тях им* и др. е възможно и тяхното разделяне в изречението или размяна на местата въпреки тенденцията към постоянно взаиморазполагане и непосредствено съседство при словоред в изречението. Срв. *Него аз вече отдавна съм го виждала много пъти*. Или: *Вече съм го вижда-*

⁵¹ А. Теодоров-Балан, Позив и отзив за език у нас. „Български език“ 1955, кн. 3, с. 193. За случай на „типичен български балканизъм“ го смята К. Мирчев (За хронологията на основните балканизми в българския език, „Бълг. език“ 1966, кн. 4, с. 283).

⁵² Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, с. 241; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език с. 155; Любомир Андрейчин, Основна българска граматика, с. 361; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, с. 277.

⁵³ Срв. в статиите „Некоторые наблюдения в связи с болгарским предлогом *срещу* и его русскими параллелями“ Год. на СДУ, ФФ, С., 1950, с. 14, 10 и 20 и Някои особености в употребата на местоименията в руски и български език, с. 257.

ла аз **него** много пъти и по-често срещаното: *Него го виждам в стола постоаянно.*

Съвсем друг е характерът на възвратното местоимение *себе си*. Съчетанието само наглед наподобява двойното местоименно изразяване. В действителност то е вече и морфологически единна структура. Затова компонентите ѝ не могат да си разменят местата (т. е. *си себе* вм. *себе си*), не могат да бъдат раздалечени чрез интерпретиране на други думи. Не по-малко интересно е това местоимение (*себе си*) с оглед на морфологичната самостоятелност на компонентите: компонентът *си*, както е случаят и с другите кратки (лични) местоимения, може да се употребява синтактично независимо от компонента *себе*: *Аз си казах така. . . Помогни си сам. . .* и т. н. Както кратките лични местоимения, *си* може да се свърже и с някои предлози: *отпреде си, помежду си, насреца си* и някои др.

Що се касае до другия компонент — *себе*, то той е загубил всички свои изяви на самостоятелна дума: нито може да се употреби като самостоятелно звено (допълнение) в изречението, нито пък е способен отделно от компонента *си* да се съчетае с предлози (т. е. вече не са допустими: *той гледа само себе*, а не *себе си* или *Той пригответи това за себе*, а не *за себе си*). Следователно при утвърдено вече морфологично единство на структурата *себе си* като пълна форма на възвратното местоимение може да се приеме, че *си* се превръща в словообразуваща частица. Именно като частица тя в зависимост от функцията на пълното възвратно местоимение не може да се редува със *се*. Св. *Погледни себе си* (като пряко допълнение) и *Пригответи за себе си* (косвено допълнение), но *Погледни го него* и *Пригответи му нему*.

Но *себе* в такъв случай става нещо като основа, която сама по себе си не притежава завършеността и пълноценността на самостоятелна дума.

З а к л ю ч е н и е

Употребата на всички тези сравнително нови частици обогатява възможностите за словотворчество и за стилистична диференциация в съвременния български език. В повечето случаи това са съчетания и изрази, понякога вече с фразеологична устойчивост, типична за разговорната дори фамилиарната реч. Обаче редица изрази са утвърдени и в книжовния език. Продуктивността на създадения модел (пълнозначна дума + частица, особено често — глагол + *му*, глагол + *го*, *я*, *ги*, глагол + *си*) и лексическата или стилистическата активност на тези частици са засвидетелствувани от езика на художествената литература, която избиструва с подобни съчетания и поставя сериозно въпроса за пълното и внимателно проучване на частиците, омонимични на кратките лични и възвратни местоимения.

ТИП МЕСТОИМЕННЫХ ЧАСТИЦ В СОВРЕМЕННОМ БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Г. Тагамлицкая

Резюме

Материал о частицах местоименного происхождения ограниченно представлен в большом толковом словаре, издания БАН — „Речник на съвременния български книжовен език“, и в монографии Кр. Чолаковой. Эти первые данные уточняются и дополняются в предлагаемой работе, целью которой является изучение только словообразовательных и стилистических функций этих частиц (об их своеобразной грамматической функции см. сб. „Славянская филология“, т. III, С., 1963). Прослеживая процесс перехода местоименных форм в класс частиц, автор устанавливает существование частиц *го, я, ги, му, ѝ, им, си* наряду с ранее отмеченными *ми, ми ти, ти*. Отмечаются возможности их взаимного семантического (т. е. и функционального) сближения параллельно с процессами обособления. Рассматриваются семантические разновидности этих частиц и активные процессы словообразовательного порядка с их участием. Таким образом выявляются очень своеобразные особенности и процессы в области грамматики, семантики и стилистики современного болгарского языка, в значительной мере отличающие его от остальных славянских языков.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИИ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE

ТOME VI, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1968/1969

Faculté philologique

БЛАЖО БЛАЖЕВ

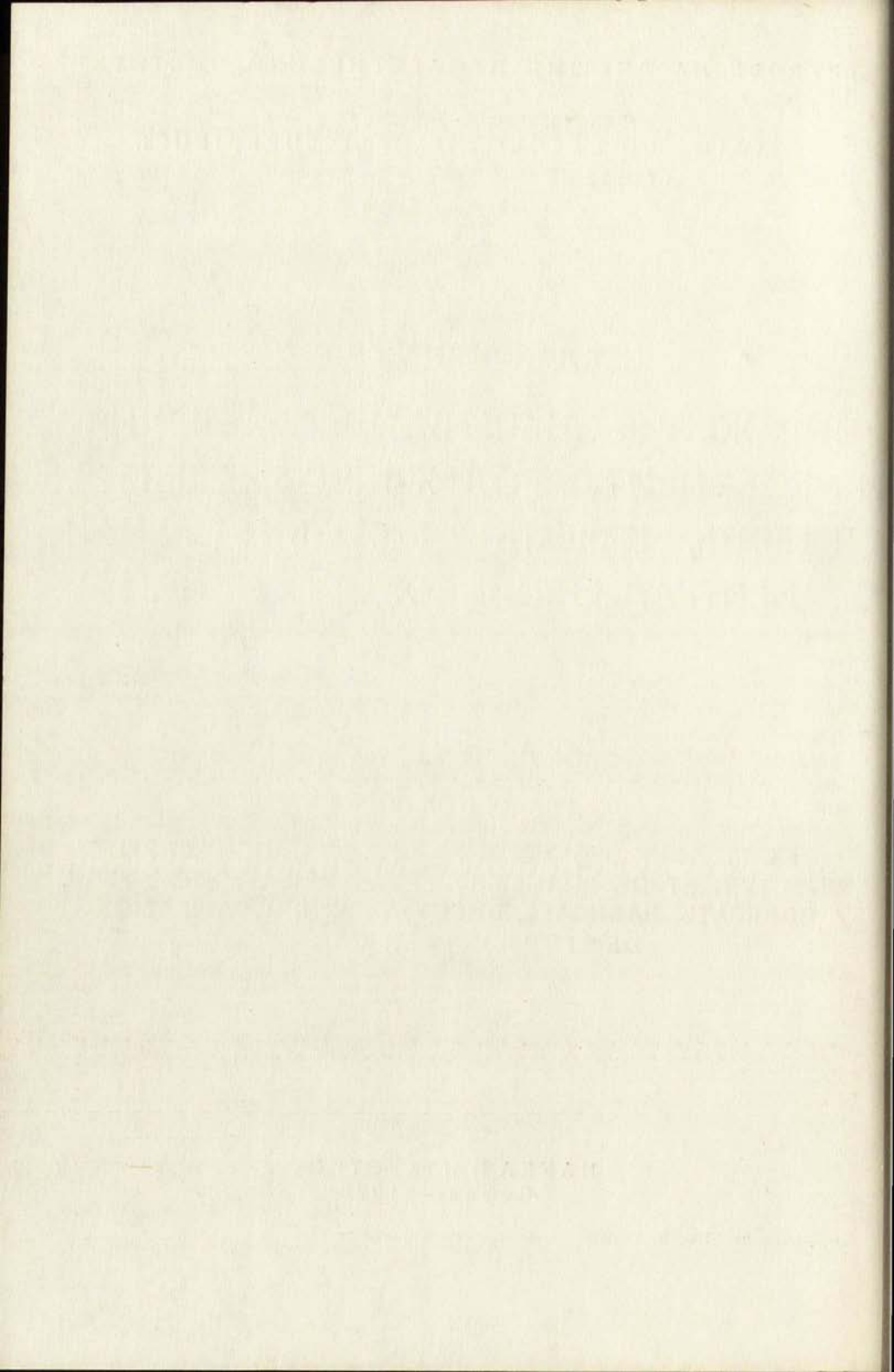
ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ НАПРАВЛЕНИЯ
И МЕСТА ПРИ ГЛАГОЛАХ ВЕШАТЬ, ВЕШАТЬСЯ,
ПОВИСАТЬ, НАВИСАТЬ И ВИСНУТЬ И СЛУЧАИ
НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ИХ ОППОЗИЦИИ

BLAJO BLAJEV

EXPRESSION DES VALEURS CIRCONSTANCIELLES DE
DIRECTION ET DE LIEU DES VERBES ВЕШАТЬ, ВЕШАТЬСЯ,
ПОВИСАТЬ, НАВИСАТЬ, ВИСНУТЬ ET NEUTRALISATION
DE LEURS OPPOSITIONS

НАУКА И ИЗКУСТВО
София — 1970

ВВЕДЕНИЕ

§ 1. Некоторые ученые серьезно оспаривают наличие локатива в индоевропейском языке¹. Его появление считается бесспорным на более поздних этапах развития отдельных древних индоевропейских языков. В. Н. Топоров предполагает, что в праславянском языке локатив встречался не только при глаголах пребывания (жить, сидеть) или при глаголах с ослабленной моторностью (ставить, положить и т. п.), но также и при глаголах с четко выраженным значением направленного движения (идти, ехать, везти, нести и т. п.)². Дифференциация направления и места, по его мнению, началась прежде всего при глаголах с ярко выраженной моторностью (идти, нести, везти и т. п.), затем она наступила в локативных конструкциях при глаголах *прикоснуться, прицепиться, напасть* и т. д. и, наконец, при глаголах с „ослабленной“ моторностью (*поставить, положить, посадить, сеять* и нек. др.)³. Не случайно в старых пометниках славянских языков при глаголах последнего типа сохранилось широкое употребление локатива. Между прочим, В. Н. Топоров отмечает, что „в ряде случаев факультативное употребление здесь локатива возможно и теперь“⁴.

Процесс грамматической дифференциации значений направления и места не был закончен и ко времени появления древнерусских пометников. Об этом свидетельствуют не только случаи, когда при глаголах направленного движения употреблялся местный падеж (Яко стрѣлы твоя *унызоша во мнѣ*. Лавр. л., 130; И насунуша ѥ когыи и прободоша Бориса, и слугу его, *падиша на немѣ*, прободоша съ нимѣ. Лавр. л., 131), но и случаи, когда при глаголах пребывания, хотя и исключительно редко, употреблялись конструкции с предлогами *в* и *на* с вин. п.: Отъ нихже первие Сирии, *живищеи на конецъ* земли. Лавр. л., 13; Отъ нихже кривичи, иже *сѣдять на верхѣ* Волги, и на *на верхѣ* Двины и на *верхѣ* Днепра. Там же. 10⁵

В. Н. Топоров предполагает, что „праславянские локативы направления первоначально являлись локативами места в конструкциях с глаголами „слабой“ связи, и лишь со временем в результате более тесного взаимодействия глагола с локативом место стало восприниматься как пункт, к которому направлено движение“⁶. Это предположение он связывает со значениями и противопостав-

лениями отдельных падежей в некоторых индоевропейских языках или диалектах. Так, в индоиранских языках локатив обозначает место как достигнутую цель, в то время как датив обозначает предмет, который рассматривается как еще не достигнутая цель⁷.

§ 2. Случай, когда в древнерусском языке при глаголах *поставить, положить, возложить, класть, падать, пасть, посадить, сеять* и нек. др. были допустимы взаимозаменяемые конструкции направления и места, Д. С. Станишева рассматривает как случаи нейтрализации оппозиции направления и места.⁸ От них она, по-видимому, отличает, случай, когда вин. и предл. п. встречается при глаголах с четко выраженной, моторностью (*приехать, возвратиться, внести, прийти*). „... Эти случаи, — пишет она, — в древнерусском языке сравнительно нечасты, а главное — они не отражают регулярного проявления нейтрализации оппозиции. Поэтому их следует расценивать только как признак неустановленности оппозиции для более раннего состояния.“⁹

§ 3. Дальнейшая дифференциация значений направления и места приводила к их все более последовательному формально-грамматическому противопоставлению. Но возможность употребления конструкций направления и места при одном и том же глаголе движения (перемещения) наблюдается и в современном русском языке (ср. *сесть сюда и сесть здесь, повесить на стену и повесить на стене* и т. д.). Подобные случаи давно привлекают внимание исследователей. В своей статье „Основни особености на падежните отношения в руски език и трудностите при изучаването им“¹⁰ Н. М. Дылевский сопоставляет конструкции с глаголами *положить* и *сесть* с вин. п. (*я положил книгу на стол; я сел на диван*) и соответствующие конструкции с предл. п. (*я положил книгу на столе; я сел на диване*). „В изразите: *Я положил книгу на столе* и *я сел на диване*. — отмечает проф. Н. М. Дылевский, — глаголът *положил* е равен на „оставих да лежи, да стои“, а глаголът *сел* — на „останал да седе“. С тях се определя не динамичният, а статичният момент. За разлика от първите два изречения с винителен падеж, във вторите се фиксира „образът“ на положението, покой. В съзнанието ни е отпечатана представата за положението на книгата, а „завесата“ е спусната над момента на поставянето на предмета. Говорейки: *я положил книгу на столе*, ние възпроизвеждаме в съзнанието си образа на лежащата, оставена да лежи на масата книга. Като възстановяваме в паметта си например две извършени в миналото действия: *я положил книгу на стол* и *я положил книгу на столе*, ние по твърде определен начин дифференцираме (различаваме) двете действия. В изречения: *я положил книгу на стол* ние не си представяме последствието на поставянето, не можем да си спомним дали книгата е останала да лежи, да стои на масата и по-нататък, докато с втория израз ние искаме да подчертаем, че сме оставили книгата да лежи на масата и че образът на оста-

вената от нас на масата книга е запечатан в паметта ни.“¹¹ Как видно, проф. Н. М. Дылевский сопоставляет эти случаи для того, чтобы обратить внимание на различия, с которыми может быть связано употребление конструкций направления или места при глаголах *положить* и *сесть*. Его наблюдения и анализ вполне обоснованы и согласуются со взглядами других исследователей, которые при рассмотрении аналогичных фактов из истории русского языка исходят из положения, что понимание старого локатива в местном или направительном плане „в значительной степени субъективно, поскольку оно зависит от позиции наблюдателя по отношению к пунктам начала и конца движения“¹². Может быть, из методических соображений проф. Н. М. Дылевский не рассматривает вопроса о том, может ли конструкция с вин. п. употребляться и в случаях, когда глаголы *положи* и *сесть* имеют результативно-перфектное значение, т. е. возможно ли употребление конструкций *положить* на стол или *сесть* на диван с таким же значением, что и соответствующие конструкции с предл. п. (*положить* на столе и *сесть* на диване). В возможности такого употребления вряд ли можно сомневаться (ср. фразы: „Я не знаю, кто положил эту книгу на стол“ или „Ах, вы уже сели на диван, а я хотел предложить вам кресло“).

§ 4. Употребление вин. и предл. п. при глаголах типа *прятать*, *запирать* и т. п. отмечается в кандидатской диссертации В. А. Силкуовой. „Если глагол не означает передвижения в пространстве, — пишет она, — то он может сочетаться и с винительным и с предложным падежом: „ . . . Чувство жалости к городу и жителям его, к матерям и малым детишкам, *попрятавшимся в холодные подвалы, мокрые шели*“ (А. Фадеев. Мол. гв., гл. 62); „Все ольховцы *попрятались в домах*“ (М. Бубеннов. Белая береза, ч. II, гл. 20); „ . . . Нюша *запирала* гармонь в сундук и клала ключ на место“ (В. Панова. Ясный берег, гл. 9); „Телегина *заперла* в сарае (А. Н. Толстой. Хождения. . . , кн. I, гл. 29)“¹³.

Вопрос о возникновении и употреблении конструкций типа *спрятать куда-нибудь*, *во что-нибудь* и *спрятать где-нибудь*, *в чем-нибудь* попутно затрагивается и в других работах¹⁴. Конструкции *за дерево* и *за деревом* или *за горизонт* и *за горизонтом* при глаголе *спрятаться* К. Бабов квалифицирует как „синонимические“¹⁵. Что касается употребления предл. п. в конструкциях типа *положить книгу на столе*, рассмотренных в статье Н. М. Дылевского. К. Бабов считает, что оно может быть вызвано не только представлением о результате действия, но и грамматической аналогией с конструкцией *оставить книги на столе*.¹⁶

§ 5. Конструкции типа *ложиться на диван* и *ложиться на диване* сопоставляются и Ю. Д. Апресяном.¹⁷ По его мнению, „Во фразе *Он ложится на диване* по сравнению с фразой *Он ложится на диван* обязательно что-то подчеркивается: либо то, что он ложится

(а не садится), либо то, что он делает это на диване (а не на постели), либо, наконец, то, что он делает это с определенной целью (например, на ночь)¹⁸. Нет никакого сомнения, что указанные, а также и некоторые другие, различия могут быть налицо при употреблении конструкций с предложным падежом.

Так, глагол *поместить* может употребляться как с вин. (*поместить статью в газету*), так и с предл. п. (*поместить статью в газете*). Если в значении этого глагола на первый план выступает оттенок „включить“, то он употребляется с конструкцией направления (*поместить в газету*). Если же он получает оттенок „напечатать“, при нем употребляется конструкция места (*поместить в газете*). Эти различия могут наблюдаться не только у разных людей, но и у одного и того же говорящего в разных случаях употребления глагола *поместить* в сочетании с существительным *газета*. Возможно, что в разных случаях один и тот же говорящий более или менее осознанно подчеркивает тот или иной оттенок и поэтому употребляет разные конструкции. Но вряд ли можно исключить и такие случаи, когда говорящему совершенно безразлично, какую из этих двух конструкций он употребит — *в газету* или *в газете*. Эти разные конструкции оказываются просто-напросто „техникой“, которая применима в совершенно одинаковых целях. Считать, что, выбирая с полным безразличием одну из двух конструкций, говорящий в этих случаях обязательно что-то подчеркивает этой именно конструкцией, а не другой, нет никаких логических оснований. Если бы это было не так, то в языке вообще была бы невозможна полная нейтрализация различных оппозиций, которая однако нередко наблюдается, и то не только в области синтаксиса.

В своей статье „Об особенностях обозначения направления движения в отдельных языках“¹⁹ проф. А. И. Смирницкий ставит в самом общем плане вопрос о способах обозначения направленного движения в отдельных языках, в том числе и в русском. Здесь однако вопрос о нейтрализации оппозиций направления и места вообще не затрагивается. По поводу этой интересной статьи можно добавить, что в ней, в сноске на стр. 7, высказывается положение, с которым никак нельзя согласиться: „Глагол *сесть*, — пишет проф. А. И. Смирницкий, — можно рассматривать как глагол движения, поскольку он сочетается с *куда, на что*, а не с *где, на чем* и т. д.“. В действительности, однако, глагол *сесть*, как известно, может употребляться не только с конструкциями направления, но и с конструкциями места (ср. *Где мне сесть, сесть на диване* и т. д.).

§ 6. В лингвистической литературе немало еще других работ, в том или ином плане касающихся вопросов грамматического противопоставления значений направления и места. Таковы, например, работы Л. Андрейчина²⁰, Г. А. Тагамлицкой²¹, И. Дуриланова²², П. Ф. Монахова²³, К. Ивановой²⁴, С. Геродеса²⁵, Я. Бавэра²⁶, К. Бабова²⁷, С. Спасовой-Михайловой²⁸, Н. В. Косека²⁹ и др.

В них, также как и в более общих трудах³⁰, можно найти много интересных наблюдений, мыслей и соображений относительно возникновения или разрушения оппозитивных отношений между значениями направления и места в славянских языках. Но поскольку эти наблюдения, мысли и соображения не связаны непосредственно со случаями нейтрализации оппозиций направления и места в современном русском языке, на них здесь останавливаться не будем.

§ 7. В заключение к сделанному выше краткому обзору можно отметить следующее. В некоторых работах, в особенности в крупных исследованиях В. Н. Топорова и Д. С. Станишевой, очень обстоятельно и углубленно рассматриваются основные вопросы возникновения и функционирования оппозиций направления и места в русском языке на протяжении всей его истории. В других или в этих же работах особо отмечаются случаи т. н. нейтрализации оппозиций направления и места не только в древнерусском, но и в современном русском языке (см. В. Н. Топорова, Д. С. Станишевой, А. А. Силуковой, Е. Кржижковой, К. Бабова). В некоторых из указанных работ отмечаются особенности в значении сочетаний с конструкциями с предложным падежом в отличие от сочетаний с конструкциями направления (например, результативное и другие значения, указанные в работах Н. М. Дылевского, К. Бабова, М. Х. Партенадзе и Ю. Д. Апресяна).

Учитывая всю ценность накопленных наблюдений и теоретических обобщений в связи с употреблением конструкций направления и места в русском языке, следует, однако, обратить внимание на то, что в лингвистической литературе, насколько нам известно, нет ни одной работы, в которой вопрос о нейтрализации оппозиций направления и места в современном русском языке был бы предметом специального и достаточно полного исследования. Необходимость в монографическом исследовании этого вопроса очевидна. В первую очередь нужно собрать обширный материал из письменных литературных источников, который охватывал бы всю основную массу случаев, когда нейтрализация оппозиций направления и места допустима (до сих пор отмечались в основном только случаи при глаголах типа *поставить*, *положить* или *спрятать*, *скрыть*). Нужно провести более широкие наблюдения над тем, при каких условиях осуществляется эта нейтрализация, каковы частные особенности ее реализации в отдельных конкретных случаях и т. д., и лишь после этого сделать соответствующие окончательные обобщения и выводы.

§ 8. Исходя из этого, в течение нескольких лет мы постарались выписать из художественных, публицистических, научных и других текстов, а также, в основном, из больших словарей русского языка, прежде всего из 17-томного „Словаря современного русского литературного языка“, почти все случаи, при которых наблю-

дается или предполагается возможная нейтрализация оппозиций направления и места. Значительная часть этих случаев (около 1500 предложений) была включена в лингвистические анкеты, проведенные нами в Москве в декабре 1967 и в январе и марте — апреле 1968 года. Данные этих анкет, несмотря на их экспериментальный характер и отдельные пропуски и недостатки, оказались очень полезными при выяснении вопросов о возможности нейтрализации оппозиций направления и места, о границах, частоте и условиях ее реализации и т. д. Даже самый беглый предварительный обзор собранного материала и результатов проведенных опросов свидетельствует о том, что процессы нейтрализации наблюдаются при гораздо большем количестве глаголов, чем можно было бы допустить на первый взгляд.

Исследование данного вопроса в широком плане вызвано не только теоретическими, но также и несомненно важными практическими соображениями, главным образом, задачами более углубленного преподавания русского языка иностранцам.

Поскольку данная работа является лишь небольшим отрывком из более крупной работы по вопросу о нейтрализации оппозиций направления и места в современном русском языке, здесь мы не будем останавливаться на многочисленных более общих наблюдениях и выводах в связи с этой темой, а коснемся лишь тех основных вопросов, которые связаны более непосредственно с случаями нейтрализации при глаголах *вешать*, *вешаться*, *повисать*, *нависать* и *виснуть*. Анализ этих случаев проводится при каждом глаголе в отдельности, но с необходимыми ссылками и сопоставлениями.

Считая, что определенное количество примеров из литературных (письменных) источников (далее сокращенно: ППИ) и результаты проведенных нами опросов информантов с родным языком русским (далее сокращенно: РОР) будут совершенно необходимы не только читателю, но также и в процессе самого анализа, мы вынуждены привести их в качестве приложений в конце работы. (Там же даются и другие сокращения, используемые в работе.)

Несмотря на то, что некоторые глаголы в русском и болгарском языках обозначают одно и то же действие и имеют одинаковую лексико-синтаксическую сочетаемость, действие обозначаемое ими, может по-разному представляться в мысли русских и болгар. Так, русские представляют себе действие *приземляться*, обычно сосредоточивая внимание на этапе прикосновения к земле. Поэтому по-русски говорят: *самолет приземляется на аэродроме*. При употреблении же глагола *приземявам се* болгары сосредоточивают внимание на этапе опускания вниз. Поэтому болгары, изучающие русский язык, на начальном этапе его усвоения очень часто говорят: *самолет приземляется на аэродром*. Учитывая теоретическое

и практическое значение подобных сопоставлений, мы провели опросы болгарских учащихся, включив в анкеты около 200 предложений с различными глаголами, представляющими интерес с этой точки зрения. Результаты опросов болгарских учащихся (далее сокращенно: РОБ) также приводятся в качестве приложения.

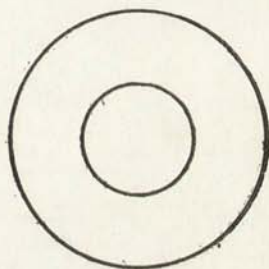
Поскольку монография, частью которой является данная работа, еще не закончена, некоторые положения и соображения в ней будут иметь предварительный характер. Но, как нам кажется, ее опубликование и в таком виде не было бы бесполезным.

§ 9. Прежде чем приступить к рассмотрению случаев выражения значений направления и места при отдельных глаголах и чей-гализации их оппозиций, считаем необходимым ввести рабочие термины „конкретноместное“, „общеместное“, „конкретнонаправительное“ и „общенаправительное“ значение.³¹

В фразе „Этот портрет висит на гвозде“ конструкция *на гвозде* обозначает конкретное место (в данном случае приспособление), где непосредственно совершается действие. Такое значение мы условно называем „конкретноместным“ в отличие от „общеместного“. Графически конкретное место, где совершается действие, можно представить маленьким кружком (см. фиг. 1).

„Портрет“ и „гвоздь“ висит на гвозде.“

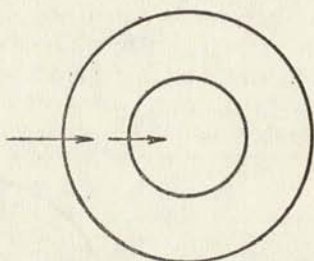

Фиг. 2. „Этот портрет висит в соседней комнате.“

„Общеместным“ же называем такое значение, которое имеют конструкции, обозначающие более широкое место или пространство, внутри которого находится более узкое место, где непосредственно совершается действие. Так, в фразе „Этот портрет висит в соседней комнате“ общеместное значение имеет конструкция *в соседней комнате*, так как она обозначает более широкое место, пространство, внутри которого находится более узкое место, предмет или, в данном случае, приспособление, где непосредственно совершается действие. Графически более широкое пространство, внутри которого находится более узкое место, где непосредственно совершается действие, можно изобразить большим кругом, внутри которого расположен маленький кружок (см. фиг. 2).

Аналогичным образом можно дифференцировать и „общенаправительное“ и „конкретнонаправительное“ значения. В фразе „Я еду в город на базар“ конструкция *на базар* имеет „конкретнонаправительное“ значение, так как обозначает конкретное место, куда непосредственно направлено действие, в то время как конструкция *в город* имеет общенаправительное значение, так как обозначает общее направление действия, более широкое место, пространство, внутри которого находится более узкое место, куда непосредственно направлено действие. Графически направление действия можно обозначить стрелкой, пересекающей большой круг (общее направление действия) или маленький кружок (конкретное направление действия) (см. фиг. 3).

Целью высказывания может быть одновременное обозначение как более общего, так и более конкретного места действия („Этот

Фиг. 3. „Я еду в город на базар.“

портрет висел *на гвозде в той комнате*“), или как более общего, так и более конкретного направления действия („Я ехал *в город на базар*“). Возможно также одновременное обозначение общего места действия и его конкретного направления („Я повесил портрет *на гвоздь в соседней комнате*“), а также общего направления действия и общего или конкретного места его совершения („Она повесила платье *в шкаф на протянутой веревочке*“).

§ 10. Взаимоотношения между представлениями об общем и конкретном месте действия или об общем и конкретном его направлении, а также взаимоотношения между соответствующими им синтаксическими конструкциями могут быть довольно сложными.

Так как любое место (предмет) в пространстве является более широким по отношению к какому-либо месту, находящемуся внутри него, и более узким по отношению к какому-либо пространству, окружающему его, то в соответствующей конструкции выступает общестное или конкретноместное, общенаправительное или конкретнонаправительное значение в зависимости от позиции говорящего, т. е. в зависимости от того, в соотношение с каким

пространством (предметом) он ставит данное место или предмет — с более широким или более узким по отношению к нему. Так, в предложении „Он жил в уютном доме в небольшой комнате“ конструкция *в уютном доме* получает общественное значение по отношению к конструкции *в небольшой комнате*, которая имеет конкретноместное значение. А в предложении „Он живет на окраине города в уютном доме“ та же конструкция (*в уютном доме*) получает конкретноместное значение по отношению к конструкции *на окраине города*, которая имеет общественное значение.

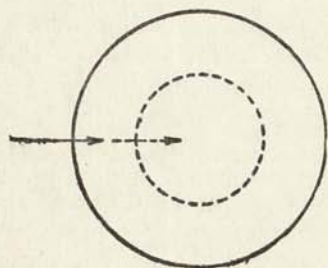
Данное место (предмет) может, хотя и очень редко, быть поставлено одновременно как в соотношение с более общим, так и в соотношение с более узким по сравнению с ним пространством (предметом), в результате чего соответствующая конструкция может совмещать в себе как общественное, так и конкретноместное значение. Так, в предложении „Он живет в небольшой комнате в уютном доме на окраине города“ конструкция *в уютном доме* имеет общественное значение по отношению к конструкции *в небольшой комнате* и конкретноместное значение по отношению к конструкции *на окраине города*.

Следовательно, общественное и конкретноместное, так же как и общенаправительное и конкретнонаправительное, значения имеют относительный характер.

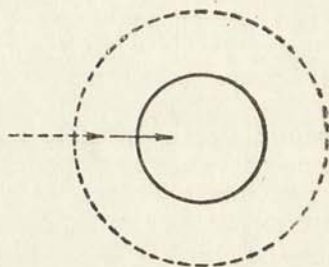
В языковой практике для обозначения общего или конкретного места или же общего или конкретного направления действия гораздо чаще употребляется одна синтаксическая конструкция. Так, мы можем сказать „Я еду на базар“, обозначая только конкретное направление действия, или „Я еду в город“, обозначая только общее направление действия. Нередко эти конструкции теряют всякую соотносительность с каким-либо общественным и конкретноместным или общенаправительным и конкретнонаправительным значением и являются просто-напросто конструкцией места или конструкцией направления.

Но, с психологической точки зрения, возможно, что при употреблении только одной из двух конструкций, например, только конструкции с общенаправительным значением, в мысли говорящего представление о более конкретном направлении действия не устраняется, но не получает языкового (лексико-синтаксического) выражения. Так, мы можем сказать „Мы едем в город“, думая о том, что мы едем на базар. И наоборот, мы можем сказать „Мы едем на базар“, думая о том, что мы едем в город. Таким образом, в этих случаях в нашей мысли налицо оба представления, но лексико-синтаксическое выражение получает только одно из них. Установить при помощи лингвистических средств и методов, когда у другого говорящего налицо оба представления, нередко довольно трудно, а иногда совсем невозможно. Но на основе самонаблюдения и анализа своих собственных представлений это вполне

не удастся. Представление, которое лексико-синтаксически не выражено, но сопутствует представлению, которое лексико-синтаксически выражено, графически можно изобразить пунктиром (см. фиг. 4 и 5).

Фиг. 4. „Я еду в город.“

Фиг. 5. „Я еду на базар.“

§ 11. Когда определенная синтаксическая конструкция может быть связана говорящим только с обозначением места („Он живет в уютном доме“ или „Он живет на окраине города“) или только с обозначением направления („Я еду в город“ или „Я еду на базар“), разграничение обобщенного от конкретноместного или общенаправительного от конкретноподнаправительного значения, естественно, не вызывает различий в употреблении падежных конструкций, так как в первом случае возможна только конструкция места (в уютном доме, на окраине города), а во втором — только конструкция направления (в город, на базар). В этих случаях возможные представления о более общем и более конкретном месте (или же о более общем и более конкретном направлении) действия, независимо от того, выражены они лексико-синтаксически или нет, связаны с разными предметами (ср. в уютном доме и на окраине города или в город и на базар).

Но в качестве более общего и вместе с тем более конкретного места (или соответственно более общего и вместе с тем более конкретного направления) действия в мысли говорящего может выступать один и тот же предмет (не разные предметы). Так, например, в фразе „Полотенце висит на протянутой веревочке“ как более общее место действия может выступать вся веревочка в целом, а как более конкретное место действия — та часть ее, на которой непосредственно висит полотенце. Но эта часть физически не отграничена от остальной части, от целого, и лексически более общее и более конкретное место действия обозначается одним и тем же словом (веревочка). Аналогично положение и при обозначении общего и конкретного направления действия в фразе „Она повесила полотенце на протянутую веревочку“, где конструкция на про-

тянутую веревочку может обозначать как более общее, так и более конкретное направление действия. Таким образом, и в этих случаях разграничение *общеместного* от *конкретноместного* (а также *общенаправительного* от *конкретнонаправительного*) значения на вызывает необходимости в употреблении разных грамматических конструкций: конструкция *на протянутой веревочке* употребляется как в *общеместном*, так и в *конкретноместном* значении, а конструкция *на протянутую веревочку* — как в *общенаправительном*, так и в *конкретнонаправительном* значении.

Сопоставляя случаи, когда в качестве более общего и более конкретного места или более общего и более конкретного направления в представлении говорящего выступают разные предметы („Он живет в уютном доме на окраине города“, „Я еду в город на базар“), со случаями, когда такую функцию принимает на себя один и тот же предмет (ср. „Полотенце висит на протянутой веревочке“ или „Она повесила полотенце на протянутую веревочку“), нужно отметить следующее:

1) то, что конструкции первого типа связаны с представлениями о разных предметах, а в лексическом отношении с разными словами, способствует более четкому разграничению *общеместного* от *конкретноместного* или *общенаправительного* от *конкретнонаправительного* значения;

2) то, что конструкции второго типа связаны с представлениями об одном и том же предмете, в котором часть где непосредственно совершается или куда непосредственно направлено действие, физически не отграничена от остальной части предмета, а лексически эти представления выражаются одним и тем же словом, не способствует четкому разграничению *общеместного* от *конкретноместного* и *общенаправительного* от *конкретнонаправительного* значения.

Само собой разумеется, что, когда в мысли говорящего возникают только представления о месте действия (более общем и более конкретном), то нет необходимости употреблять конструкции направления и, наоборот, когда в его мысли возникают только представления о направлении действия (более общем и более конкретном), то нет необходимости употреблять конструкции места.

Но, как известно, при глаголах движения (перемещения) наряду с представлением о направлении действия может возникнуть и представление о месте, где оно совершается („Я повесил портрет на гвоздь в соседней комнате“). Здесь следует разграничивать случаи, когда, например, *общеместное* и *конкретнонаправительное* значения связаны с разными предметами и соответственно с разными словами (к этим случаям относится и приведенный выше пример: „Я повесила портрет на гвоздь в соседней комнате“), и случаи, когда представления о месте и направлении действия связаны с одним предметом и соответственно с одним и тем же словом. В слу-

чаях второго типа, так же как и в случаях первого типа, у говорящего, теоретически рассуждая, может быть наличие желания, стремление обозначить не только конкретное направление действия, но и более общее место, где оно совершается. Но, в отличие от случаев первого типа (когда обозначение направления и места действия связано с двумя предметами и двумя разными названиями), здесь говорящий оказывается в невозможности обозначить одновременно как направление, так и место действия, так как они названы одним и тем же словом (предложным сочетанием). Таким образом, если даже теоретически и предполагать какое-то первоначальное стремление у говорящего обозначить одновременно и направление, и общее место действия, в этих случаях это практически оказывается невозможным, так как одновременное обозначение и направления, и места действия не свойственно ни конструкции направления (ср. *на протянутую веревочку*), ни конструкции места (ср. *на протянутой веревочке*).

§ 12. Что касается того, какие представления возникают у говорящего в случаях, когда возможное обозначение направления и места связано с одним предметом, логично предположить следующее. В этих случаях в мысли одного и того же говорящего, по-видимому, более естественно возникает или, по крайней мере, доминирует какое-либо одно из возможных представлений (или только представление об общем месте действия, или же только представление об его общем или конкретном направлении). Этому в полной мере способствует физическая неотграниченность части предмета от предмета как единого целого. Так как конкретное (или общее) направление действия естественно сливается с общим местом его совершения, говорящий легко выбирает какую-либо одну из конструкций (направления или места), и выбирает именно ту из них, которая соответствует представлению, возникающему или доминирующему в его мысли в данный момент.

В случаях, когда обозначение общего места и конкретного направления действия связано с двумя разными предметами (ср. „Я повесил портрет *на гвоздь в соседней комнате*“), различия между конструкцией места и конструкцией направления связаны с различным лексико-синтаксическим оформлением и являются настолько яркими, что смешивать или не разграничивать их нельзя. В случаях же, когда обозначение общего места и конкретного или общего направления действия связано с одним и тем же предметом (ср. „Она повесила платье *на протянутую веревочку*“ или „Она повесила платье *на протянутую веревочку*“), различия между конструкцией места и конструкцией направления оказываются не столь яркими и в коммуникативном отношении не столь существенными. Поэтому, независимо от того, какие представления у говорящего сопутствуют употреблению им той или другой конструкции, для слушающего не столь важно, какую конструкцию при-

глаголе *повесила* употребил говорящий: *на протянутую веревочку* или *на протянутой веревочке*. Таким образом, в этих случаях конструкция места и конструкция направления оказываются на пороге коммуникативного неразчленения. А это есть и порог нейтрализации их оппозиции.

§ 13. Нет сомнения, что у одного и того же говорящего в данном конкретном случае или же в разных случаях употребления какой-либо одной из конструкций направления и места их противопоставление может сохраняться. Но нет основания исключить как недопустимые случаи, когда несущественное в коммуникативном отношении противопоставление конструкций направления и места пренебрегается самим говорящим, т. е. нейтрализация оппозиции направления и места наступает и для самого говорящего.

В беседе после проведения анкеты по предложению „Мама взяла со стола портрет и повесила его (на стену, на стене)“ (ОЛ 18) информанты, подчеркнувшие конструкцию направления *на стену*, оспаривали допустимость конструкции места *на стене* при глаголе *повесить*. „Так никто не говорит“, — утверждали они. Возражая на это не соответствующее действительности утверждение (см. приложения к I разделу, ППИ-6 и 7), один из информантов, подчеркнувших конструкцию *на стене*, сказал: „Как же никто не говорит. Если я говорю „Сегодня я сделала то-то и то-то, то-то и то-то, я могу в порядке перечисления сказать не только „повесила портрет на стену“, но и „повесила портрет на стене“. И действительно, более углубленные наблюдения показывают, что в определенных случаях коммуникативной целью высказывания может являться не обозначение направленности или ненаправленности действия, а более общее упоминание этого действия как такового, безотносительно к тому, направлено оно или нет. Поэтому употребление соответствующей конструкции направления или места представляет собой употребление данного грамматического оборота как чисто „технического“ средства, как средства, которое можно было бы заменить другим, таким же чисто техническим средством. В этих случаях есть все основания говорить о полной нейтрализации оппозиций направления и места.

I. ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕСТА ПРИ ГЛАГОЛЕ ВЕШАТЬ И НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ ИХ ОППОЗИЦИЙ

§ 14. Глагол *повесить* относится к тем глаголам, при которых употребление локатива в древнерусском языке было обычным.³² Сомнение в том, возможно ли употребление конструкций места при этом глаголе и в современном русском языке, решительно отвергается не только многочисленными экспериментальными данными

(см. POP-1 — 8, 10, 11, 14, 15), но также и фактами живой разговорной и письменной речи, например, случаями употребления конструкций *повесили на стенах доски* — у Ф. Гладкова, *на стене повесил объявление* у К. Паустовского или повесил портрет на стене у Н. Носова (см. ППИ — 6, 7 и 9); ср. также у А. С. Пушкина: „Сохранил я балалайку — с нею рядом, *на стене я повешу* и нагайку“ (Словарь языка Пушкина, т. III, стр. 392); у В. Карасевой: „Мама раздела Шурика и *повесила шубку на батарее сохнуть*“ (Я сам, стр. 12). Как вполне употребительные рассматриваются эти конструкции и специалистами-языковедами (ср. приводимый Ю. Д. Апресяном пример *вешать картины на стене* наряду с примером *вешать картины на стену*).³³

В „Введении“ (см. § 10) отмечался относительный характер общеместного и конкретноместного или общенаправительного и конкретноподнаправительного значений, в которых определенное сочетание выступает в зависимости от того, в соотношении с каким другим местом или предметом говорящий ставит данное место или предмет. Теоретически название любого места или предмета может стать выразителем общеместного значения, поскольку любое место или предмет в пространстве является более широким по отношению к месту, предмету или его частям, находящимся внутри данного места или предмета. В предложении „Я повесил портрет на стену в соседней комнате“ общее место действия обозначено сочетанием *в соседней комнате*. Конструкция же *на стену* обозначает конкретное направление действия. Но в предложении „Я повесил портрет на стене, на гвоздь“ конструкция с тем же словом (*на стене*) обозначает более общее место действия по отношению к тому месту, предмету, куда оно непосредственно направлено (*на гвоздь*).

§ 15. Но можно ли практически до бесконечности или хотя бы еще на один шаг продолжит. изменения соотношения в обозначении более общего и более конкретного места или направления действия, т. е. можно ли, например, в данном случае слово *гвоздь* употребить для обозначения более общего места действия по отношению к той части гвоздя, к тому месту, куда непосредственно направлено действие? Хотя теоретически это возможно, практически фраза „Я повесил портрет на гвозде“ не встречается ни в естественных, ни даже в экспериментальных условиях. В анкете по предложению „Повесьте полотенце (на гвоздь, на гвозде)“ все десять информантов считают единственно допустимой только конструкцию направления: *повесьте на гвоздь* (см. POP—12). Этот факт связан с тем, что в быту, в жизни при осуществлении действия *вешать на гвоздь* практически обычно или даже почти никогда не приходится дифференцировать более общее место действия от его более конкретного места или направления в пределах самого этого приспособления. Хотя такая дифференциация прин-

ципально возможна, для практической деятельности человека она оказывается совершенно несущественной, а для его речи излишней. В практической деятельности человека гвоздь как приспособление для вешания применяется как предмет, на который непосредственно направлено действие *вешать* или на котором непосредственно совершается действие *висеть*, и ставится в соотношение не с какой-либо своей частью, а с такими предметами, как, например, стена, доска и т. п., которые выступают в качестве более общего места, где совершается или куда направлено действие. Именно поэтому, по нашему мнению, употребление конструкции направления со словом *гвоздь* при глаголе *вешать*, *повесить* является практически обязательным.

Это вовсе не означает, что слово *гвоздь* не употребляется в общеместном значении вообще ни с каким другим глаголом направленного движения. Можно привести случаи, когда характер действия и положение гвоздя к нему заставляют говорящего рассматривать гвоздь (крючок и т. п.) как место, где совершается направленное действие. Так, наряду с сочетаниями *наматывать* или *навивать* нитку (*провода* и т. п. на *гвоздь* (крючок и т. д. вполне допустимы и сочетания *наматывать* или *навивать* нитку (*провода* и т. п.) на *гвозде* (крючке и т. д.) Ср. также сочетания *наматывается на феритовое кольцо* и *наматывается на феритовом кольце* в следующих примерах из технического текста „Высокочастотный трансформатор L_3 и L_4 наматывается на феритовое кольцо“ и немножко ниже в этом же тексте „Дроссель L_5 наматывается отдельно на другом таком же феритовом кольце, как и высокочастотный трансформатор“ (Инструкция по сборке детского карманного радиоприемника, М., год. не обозначен).

Для того, чтобы говорящий воспринимал или рассматривал какой-либо предмет как более общее место действия, или же, наоборот, как более конкретное место, куда направлено или где совершается это действие, важную роль играют размеры, протяженность, форма и положение этого предмета. В этом можно убедиться при сопоставлении различных приспособлений для вешания. Сравнительно небольшие размеры и заостренная форма гвоздя как приспособления для вешания вызывают представлении о нем как о конкретном месте, куда направлено действие. При сочетании глагола *повесить* с существительным *гвоздь* в его семантике как бы присутствует еле заметный побочный элемент „надеть“, который может появиться в мысли говорящего благодаря представлению о положении и заостренной форме гвоздя. Не так обстоит дело, например, с длинной веревочкой, протянутой где-нибудь в качестве приспособления для вешания. Ее форма и протяженность (сравнительно большие размеры) создают естественные условия для ее дифференциации как в практической деятельности, так и в речи говорящего не только как конкретного места, куда направлено дей-

ствие, но и как более общего места, где оно совершается. В анкете по предложению „Катя повесила полотенце (на протянутую веревочку, на протянутой веревочке)“ конструкцию места допускают 6 из 10 информантов (студенты ОРЯЛ ФФ МГУ), (см. РОР—11). У Ал. Н. Толстого в „Хмуром утре“ в предложении „Катя повесила на протянутую веревочку полотенце и вышла за занавеску“ (см. ССРЛЯ, т. 10, стр. 89) употреблена, как быдно, конструкция направления.

Большая протяженность вешалки, в особенности длинной, и ограниченность ее крючков или колышков как приспособлений, на которые непосредственно вешаются соответствующие предметы, от остальной ее части, также создают возможность для употребления слова *вешалка* при глаголе *повесить* в общеместном значении. Здесь однако заметно определенное стремление употреблять слово *вешалка* исключительно в вин. п. („Она повесила пальто на вешалку“), связанное, по-видимому, с тем, что слово *вешалка* этимологически и семантически очень тесно связано с глаголом *вешать*, который лексически обозначает направленное движение; в семантике слова *вешалка* доминирует представление „то, на что вешают“ (соответствующие предметы).

По-другому обстоит дело со словом *стена*. Оно не обозначает предмета как приспособления для вешания. По отношению к действию *вешать* стена представляет собой предмет, место, внутри которого расположено приспособление для вешания. Поэтому в речи говорящего слово *стена* в сочетании с глаголом *вешать* легко получает общеместное значение (*вешать портреты на стене*). В качестве эксперимента по предложению „Мама взяла со стола портрет и повесила его (на стену, на стене)“ были проведены три анкеты, в каждой из которых участвовало по 10 человек (см. РОР—1, ОЛ 18, 20 и 23): две с одними и теми же информантами (ОЛ 18 и 20) и третья (ОЛ 23) — с другими. Данные всех трех анкет без существенных различий показывают, что в этом предложении половина информантов (в первой анкете — 5 чел., во второй — 4, в третьей — 6) допускает употребление конструкции места (*повесила на стене*). Следовательно, допустимость конструкций места со словом *стена* по сравнению, например, со словом *вешалка*, а тем более со словом *звоздь*, сильно (или абсолютно) возрастает. Что касается, однако, общей предпочтительности этой конструкции (*на стене*) в указанном предложении, то ее удельный вес по отношению к предпочтительности конструкции направления (*на стену*) является в общем незначительным и выражается соотношением 8,5:1,5 по данным первой анкеты, 4,5:4,5 по данным второй и 8:2 по данным третьей анкеты (в пользу конструкции направления).

§ 16. Высокий процент частотности конструкции *на стену* при глаголе *повесить* можно связать с тем, что слово *стена* может обозначать не только общее место действия по отношению к его кон-

кретному направлению к приспособлению для вешания, но и более общее или более конкретное направление действия *вешать* по отношению к какому-либо другому, более общему или более конкретному месту этого действия. Когда кто-нибудь вешает портрет, картину и т. п. на стену, он, конечно, вешает эти предметы непосредственно на соответствующее приспособление для вешания (гвоздь, крючок и т. п.). Но, направляя портрет непосредственно к приспособлению для вешания, он реально направляет его к тому месту около приспособления для вешания, где от будет располагаться (висеть), т. е. направляет его на часть поверхности стены. Такое представление о направленности действия естественно вызывает употребление конструкции направления *повесить на стену* в конкретнонаправительном значении. Но представление о стене как месте, куда направлено действие *вешать*, может охватывать не только пространство около приспособления для вешания, которое непосредственно занимает соответствующий предмет (портрет, картина и т. п.), но и более или менее широкое пространство около него. Такое представление естественно вызывает употребление конструкции *на стену* в общенаправительном значении. Особенно ярко выступает это значение в случаях, когда стена как место, куда направлено действие *вешать*, противопоставляется какому-либо другому предмету или месту (ср., например: „Не клади портрет на стол, а повесь его на стену“ или „Не держи картину в руках, а повесь ее на стену“ — в этих случаях возможна и конструкция места *на стене* с обшестным значением).

Таким образом, в зависимости от того, какое представление доминирует у говорящего в данном конкретном случае, слово *стена* в сочетании с предлогом *на* и глаголом *вешать*, *повесить* может получать не только обшестное, но и общенаправительное и конкретнонаправительное значения. Чаще, по-видимому, возникают представления, которые ведут к употреблению слова *стена* в общенаправительном и конкретнонаправительном значении и тем самым к более частому употреблению конструкции направления *на стену*.

§ 17. До сих пор мы обращали внимание на те особенности и различия в представлениях говорящих, которые обычно приводят к смысловому разграничению и противопоставлению конструкций направления и места. Но здесь придется еще раз подчеркнуть, что нередко бывают случаи, когда с точки зрения коммуникативной цели высказывания эти различия оказываются несущественными и пренебрегаются, что приводит к ослаблению или даже к полной нейтрализации оппозиций направления и места. В „Введении“ (см. § 13) мы уже приводили высказывание одного из информантов, подчеркнувших в предложении „Мама взяла со стола портрет и повесила его (на стену, на стене)“ конструкцию места (*на стене*), о том, что при перечислении действий он мог бы упо-

требить без всякого различия в значениях как конструкцию *на стену*, так и конструкцию *на стене*. Здесь остановимся на вопросе о том, является ли перечисление каких-либо действий само по себе причиной предпочтения конструкции места при соответствующем глаголе. Чтобы установить роль контекста с перечислением действий, для опроса, помимо предложений без перечисления, были предложены и предложения типа „Она вымыла окна и помыла полы и повесила портрет (на стену, на стене)“, в котором перечисляются два действия (см. РОР — 3), и „Она вымыла окна и помыла полы, переставила мебель и повесила портрет (на стену, на стене)“, в котором перечисляются три действия (см. РОР — 4 и 5). Предположение о том, что с увеличением количества перечисляемых действий будет увеличиваться и предпочтительность конструкции места, не подтвердилось. По данным трех анкет, наибольшая предпочтительность конструкции места наблюдается в предложении с перечислением двух действий: по первой анкете предпочтительность конструкций направления и места выражается соотношением 4,5:5,5 в пользу конструкции места (см. РОР—3), в то время как в предложении с перечислением трех действий по данным двух других анкет предпочтительность конструкций направления и места выражается соотношением 6:4 (см. РОР—4) и 7:3 в пользу конструкции направления (см. РОР—5). Не показывает закономерного увеличения в зависимости от увеличения количества перечисляемых действий и допустимость конструкции места: в анкете по предложению с перечислением двух действий допустимость конструкции направления и конструкции места выражается соответственно соотношением 8:7 (см. РОР—3), а в анкетах по предложению с перечислением трех действий — соотношением 7:4 (см. РОР—4) и 7:7 (см. РОР—5).

Следовательно, контекст с перечислением двух или более действий сам по себе не оказывает какого-либо закономерного воздействия на употребление конструкций направления и места. Конечно, нет сомнения, что могут быть случаи, когда говорящий перечисляет несколько действий только для того, чтобы подчеркнуть, например, что он многое сделал, не обращая внимания на то, направлены соответствующие действия или нет. Но если в таких случаях он употребляет не сочетание *повесить на стену*, а сочетание *повесить на стене*, то он это делает не потому, что перечисляет много действий, а потому, что его не интересует, направлено ли соответствующее действие или нет, и он мог бы одинаково употребить как вин., так и предл. п.; факт перечисления только сопутствует процессу нейтрализации оппозиции направления и места, но не является его причиной.

Один из информантов по ОЛ 18 связывал возможность употребления конструкций направления и места при глаголе *повесить* с дифференциацией и выражением значений определенности и не-

определенности. „Я повесил портрет *на стену*“, — говорил он, — означает, что я повесил портрет на определенную стену, а „Я повесил портрет *на стене*“ не определяет, на какую именно стену я его повесил“ (высказывание информанта передаем по смыслу, а не дословно). Правда, вин. п. в плане предпочтения может принимать на себя функцию выражения определенности, например, в конструкциях с отрицательным переходным глаголом (ср. „Я не читал газету“ и „Я не читал газеты“). Но выражение значения определенности конструкцией с вин. п. при глаголе *повесить* по нашему мнению, только кажущееся. Можно сказать „Я повесил портрет на эту стену“ и „Я повесил портрет на этой стене“. Употребление указательного местоимения *эта* в обоих предложениях придает значение определенности как конструкции направления (*на эту стену*), так и конструкции места (*на этой стене*). Возможность употребления той и другой конструкции связана здесь не с выражением значений определенности и неопределенности, так как в обоих предложениях налицо только значение определенности, а с теми причинами, которые были рассмотрены выше. Тот факт, что у отдельных говорящих безразлично к тому, направлено ли действие *вешать* или нет, может сопутствовать и значение определенности или неопределенности, именно и только сопутствует этому безразличию и не является причиной возможной нейтрализации оппозиций направления и места.

Мнение упомянутого информанта о том, что конструкция *на стене* связана с представлением об определенности, могло бы возникнуть на основе какой-то соотнесенности его представлений об определенности (неопределенности) стены, на которую направлено действие, с нашим разграничением конкретнонаправительного значения, выражаемого конструкцией *на стену*, и обобщенного значения, выражаемого конструкцией *на стене*, поскольку конкретнонаправительная конструкция *на стену* действительно обозначает что-то „более определенное“ по сравнению с обобщенной конструкцией *на стене*, обозначающей что-то „менее определенное“. Совершенно ясно, однако, что нет лингвистических оснований отождествлять категорию определенности / неопределенности с разграничением обобщенного и конкретнонаправительного значений.

§ 18. Здесь мы снова вернемся к мнению Ю. Д. Апресяна о том, что „Во фразе *Он ложится на диване* по сравнению с фразой *Он ложится на диван* обязательно что-то подчеркивается: либо то, что он ложится (а не садится), либо то, что он делает это на диване (а не на постели), либо, наконец, то, что он делает это с определенной целью (например, на ночь)“³⁴. Правда, здесь говорится о конструкциях с глаголом *ложиться*, но, по-видимому, в какой-то мере это можно отнести и к глаголу *вешать*. Из предыдущего изложения видно, что мы сами приводим такие случаи, когда в данном конкретном акте речи говорящий может подчеркивать какое-

либо значение, используя конструкцию места *на стене*. Так, например, он может выразить и подчеркнуть возникшее у него представление об общем месте действия, используя конструкцию места с общим значением („Я повешу портрет на стене“). Для него лично в этом случае употребление конструкции места будет показателем особого значения, грамматически противопоставленного таким возможным значениям, как конкретнонаправительное или общенаправительное, которые грамматически выражаются конструкцией направления *на стену*. Следовательно, для него конструкция *на стене* действительно обязательно что-то подчеркивает. Но возможно, что в других случаях тому же говорящему будет совершенно безразлично, какую конструкцию он употребит (*на стену, на стене*), так как целью его высказывания является не обозначение общего места действия в отличие от его конкретного или общего направления, а обозначение простого наличия этого действия. Если, например, его сосед по квартире оставил у него на столе портрет, который мешает ему работать и для него важно, чтобы сосед убрал его со стола, и не важно, куда он его уберет, ему может быть все равно, как он скажет: „Убери, пожалуйста, этот портрет. *Повесь его на стену* или положи куда-нибудь“ или „Убери, пожалуйста, этот портрет. *Повесь его на стене* или положи где-нибудь“. Можно было бы сказать, что, пренебрегая тем, какую конструкцию он употребит (*на стену* или *на стене*), говорящий в этом случае стремится подчеркнуть простое наличие действия. И это несомненно так. Говоря словами Апресяна, здесь действительно „обязательно что-то подчеркивается“. Но признание того, что при употреблении фразы „Повесь его на стену (*на стене*) или положи куда-нибудь“ обязательно что-то подчеркивается (подчеркивается простое наличие действия) не есть признание того, что грамматическим показателем этого подчеркивания является употребление конструкции с предложным падежом (*на стене*). Такое утверждение было бы логически противоречивым, так как в сущности простое наличие действия может подчеркиваться не только тогда, когда употребляется конструкция места (*на стене*), но в той же степени и тогда, когда употребляется и конструкция направления (*на стену*). То, что при нейтрализации оппозиции направления и места эти две конструкции перестают противопоставляться друг другу по смыслу, означает, что при употреблении какой-нибудь из них говорящий уже не подчеркивает чего-нибудь отличного от того, что означает, другая конструкция. Следовательно, нельзя считать, что употребление какой-нибудь из нейтрализованных конструкций направления или места (*на стену* или *на стене*) является грамматическим показателем подчеркивания в отличие от другой параллельной конструкции, которая таким показателем будто бы не является, так как при нейтрализации оба члена оппозиции совершенно одинаковы по своей различительной способности, т. е. они

одинаково не отличаются друг от друга и одинаково противопоставляются каким-либо другим конструкциям, например, конструкциям с предлогами *за*, *к* и т. д.

Подчеркивание простого наличия действия в приведенном выше примере („Убери, пожалуйста, этот портрет. Повесь его на стену (= на стене) или положи куда-нибудь“) выражается не какой-либо одной из двух конструкций (*на стену* или *на стене*), а смыслом и строением всей фразы, всего контекста в целом, в соответствии с конкретной ситуацией их употребления.

Таким образом, положение Ю. Д. Апресяна о том, что при употреблении фраз с конструкциями с предл. п. типа „Он ложится на диване“ по сравнению с соответствующими фразами с вин. п. типа „Он ложится на диван“ „обязательно что-то подчеркивается“, мы считаем правильным и применимым только к случаям, когда оппозиция направления и места еще не подверглась нейтрализации. Может быть, Апресян только такие случаи и имел в виду, так как по другому поводу и относительно других конструкций он сам говорит о нейтрализации. „Отметим — пишет он, — что в некоторых конструкциях первого типа противопоставление моторно-кратных и моторно-некратных глаголов по существу нейтрализуются (разрядка наша — Б. Б.), ср. После обеда он бегал, ходил (бежал, шел) к теткам.“³⁵

§ 19. Относительно влияния более крупных отрезков контекста на употребление конструкций направления или места при глаголе *вешать* отметим следующее. Можно было бы предположить, что в предложении „Мама взяла со стола портрет и повесила его на стену (на стене)“ отрезок „мама взяла со стола портрет“ будет создавать более благоприятные условия для употребления конструкции направления *на стену*, поскольку сочетание *взяла со стола* предварительно вызывает представление о направленности действия; и, наоборот, что в предложениях, где отсутствуют подобного рода отрезки контекста, как, например, в предложении „Я сама повесила портрет (на стену, на стене)“ условия для употребления конструкции направления будут менее благоприятными. Однако результаты опросов не подтвердили этих предположений (см. POP—1. ОЛ 18, 20, 23 и POP—8).

§ 20. К нейтрализации оппозиций направления и места приводят, как уже отмечалось в „Введении“, не только случаи различия общеместного от конкретнонаправительного или общенаправительного значений („Она вешает полотенце на протянутую веревочку или на протянутой веревочке“, „Он вешает портрет на стену или на стене“), но также и случаи, когда с точки зрения цели высказывания различия в представлении разных этапов одного и того же действия оказываются несущественными и говорящий употребляет соответствующие конструкции направления и места без всякого отличия в значении.

Разграничение направительного и резултативного значений при глаголах направленного движения хорошо дано на примерах „Я положил книгу на стол“ и „Я положил книгу на столе“ или „Я сел на диван“ и „Я сел на диване“ в цитате из статьи проф. Н. М. Дылевского, приведенной в „Введении“ (см. § 3). Вряд ли необходимо снова приводить здесь эту цитату или подробно передавать ее содержание. Важно только еще раз отметить, что при употреблении конструкций типа *положить на стол* и *положить на столе* обозначение и подчеркивание представления с процессе и, следовательно, вместе с тем о направлении действия в первом случае („Я положил книгу на стол“) и обозначение и подчеркивание резултата и вместе с тем места действия во втором случае („Я положил книгу на столе“) действительно могут иметь место в речи говорящих.

Но, указывая на случаи, когда эти различия действительно налицо и в данном конкретном акте речи действительно подчеркиваются говорящим, нужно также учитывать и наличие таких случаев, когда говорящий фактически пренебрегает разграничением направительного и резултативно-местного значений. Если, например, у кого-нибудь на столе лежит книга, но он не знает, кто ее туда положил, для него, конечно, совершенно ясно, что ее кто-то положил туда. Спрашивать, что сделали с этой книгой до того, как она появилась на столе (положили ее на стол или не положили), или куда ее положили (на стол или не на стол), совершенно бессмысленно, так как книга уже лежит, и лежит на столе; она могла появиться там только в результате того, что кто-то ее туда положил. Более естественно здесь задать вопрос о том, кто ее положил. Следовательно, коммуникативная цель вопроса „Кто положил эту книгу на стол?“ или возможного ответа „Я не знаю, кто ее положил на стол“ сводится к тому, чтобы установить субъект уже совершенного действия. Внимание говорящего здесь сосредоточено именно на субъекте действия, а не на самом действии, на его направленности или ненаправленности. В подобных случаях некоторым говорящим может быть совершенно безразлично, какую конструкцию они употребят при глаголе *положить*: „Кто положил эту книгу на стол?“ или „Кто положил эту книгу на столе?“; ср. также: „Я не знаю, кто ее положил на стол“ или „Я не знаю, кто ее положил на столе“. Следовательно, в этих случаях наступает полная нейтрализация оппозиции направления и места; *положить на стол* = *положить на столе*.

Если вернуться немножко выше, то можно заметить, что, когда речь шла о действующей оппозиции конструкций *на стол* и *на столе* при глаголе *положить* в прошедшем времени, т. е. когда мы говорили об их противопоставлении по значению, мы использовали термин „резултативное значение“ по отношению к значению, которое конструкция *на столе* получает в сочетании с глаголом *по-*

ложить в прош. вр. с перфектным значением („Я положил книгу на столе“) в отличие от конструкции *на стол*, которая имеет направительное значение („Я положил книгу на стол“). Этот термин („результативное значение“ или „значение результата“) встречается в аналогичных случаях и у других авторов (например, у Н. М. Дылевского и М. Х. Партенадзе). Если речь идет только о таких случаях (т. е. о случаях, когда нейтрализация оппозиции направления и места еще не наступила, то этот термин, пожалуй, можно было бы употреблять, и то не только потому, что он более краток, но и по тому, что в грамматической литературе он нередко употребляется, когда речь идет о значении перфекта.

Но когда речь идет о случаях, при которых наступает нейтрализация, употребление этого термина связано с некоторыми неудобствами и не соответствует фактическому положению вещей. В интересах точности мы должны обратить внимание на следующее. Так называемое „результативное“ значение конструкции *на стене* в случаях, когда оппозиция конструкции *на стену* с направительным значением и конструкции *на стене* с „результативным“ значением еще не нейтрализовалась, является в сущности не просто „результативным“, а и результативным, и местным-результативным, потому что связано с наличием результата действия, и местным, потому что этот результат связан с местом, где он находится. Таким образом, значение конструкции *на столе* в предложении „Я положил книгу *на столе*“ следует назвать „результативно-местным“. При отсутствии нейтрализации оно противопоставлено значению процесса, направления действия, которое в сущности является „нерезультативно-направительным“.

Как было показано выше, при осуществлении нейтрализации в предложениях „Кто положил эту книгу *на стол* (= *на столе*)“ или „Я не знаю, кто ее положил *на стол* (= *на столе*)“ результативное значение сохраняется, а нейтрализуются значения направления и места в конструкциях *на стол* и *на столе*. Если бы мы использовали традиционный и удобный в других случаях термин „результативное“ значение, то мы бы не могли отразить того факта, что здесь нейтрализуются значения направления и места, а в этом сущность данного явления. Именно поэтому мы считаем предложенные нами термины „результативно-местное“ и „нерезультативно-направительное“ значения совершенно необходимыми и в этом смысле более удачными.

При нейтрализации оппозиции направительного и местного значений исчезает и противопоставление их результативного и нерезультативного компонентов, но исчезает так, что результативное значение конструкции места *на столе* сохраняется в нейтральной конструкции *на столе*, а нейтральной конструкции *на стол*, которая до нейтрализации имела нерезультативно-направительное значение, начинает сопутствовать то же результативное значение.

Это объясняется тем, что наличие результативного значения в этих случаях является обязательным условием нейтрализации. Чтобы нейтрализация оппозиции направительного и местного значений могла наступить, сначала нужно, чтобы наряду с конструкцией *на стол*, которая имеет нерезультативно-направительное значение, существовала какая-нибудь конструкция с результативно-местным значением. Такой конструкцией оказывается конструкция места *на столе* с результативным значением, так как именно результативное значение связано со значением места действия.

Итак, после нейтрализации ни одна из конструкций *на стол* и *на столе* не может обозначать что-то отличное от соответствующей другой параллельной конструкции. Следовательно, нельзя было бы утверждать что какая-либо одна из этих конструкций является грамматическим средством выражения какого-либо значения в отличие от другой параллельной конструкции, которая будто бы не является совершенно таким же средством выражения того же значения.

Подобное утверждение, как уже отмечалось, логично по отношению к этим конструкциям до наступления нейтрализации. Поэтому есть все основания утверждать, что при отсутствии нейтрализации грамматическим средством выражения результативно-местного значения является конструкция места (*на столе*) в отличие от конструкции направления (*на стол*), которая является грамматическим средством сосредоточения внимания говорящего на процессе и направленности действия.

Что касается того, почему при отсутствии нейтрализации в качестве грамматического средства выражения результативно-местного значения выбирается именно конструкция места (*на столе*), то это кажется довольно ясным и без особых объяснений: если говорящий представляет себе, что какое-либо действие доведено до конца, то он представляет себе что результат этого действия находится, имеется, наличествует в определенном месте, которое, как и любое место нахождения, пребывания, наличия и т. п., выражается грамматически именно конструкциями места.

Поскольку условием нейтрализации оппозиции направления и места (*на стол* и *на столе*) является наличие результативного значения и поскольку до нейтрализации это значение возможно при употреблении конструкции места (*на столе*), то каким-то ориентиром, по которому можно судить о вероятной нейтрализации оппозиции направления и места, может служить именно конструкция места (*на столе*), но именно и только ориентиром, но не и несомненным показателем этой нейтрализации. Поэтому чем больше случаев употребления конструкций места с результативным значением (например, *на столе*), тем больше случаев вероятной нейтрализации оппозиции соответствующих конструкций направления и места (*на стол* = *на столе*) можно предположить.

§ 21. Как известно, из финитных форм глагола с выражением результивно-перфектного значения чаще всего связаны формы прошедшего времени (на примерах с такими формами иллюстрируется данное значение и у проф. Дылевского) и, в особенности, формы страдательных причастий прошедшего времени

Наиболее часто конструкция места при глаголе *вешать*, *повесить* встречается при обособленном страдательном причастии прош. вр.; так в предложении „Она долго рассматривала повешенные (на стену, на стене) портреты“ (см. РОР—6) 8 из 10 информантов считают допустимым употребление второй конструкции: *повешенные на стене портреты* (6 из этих 8 информантов являются специалистами по русскому языку); ср. также результаты опроса по предложению „Она долго рассматривала повешенные (в шкаф в шкафу) платье“, в котором 5 из всех 6 информантов (спец. р. я.) допускают употребление конструкции *в шкафу* (см. РОР—15). Частота употребления конструкции места при страдательном причастии в обособленных оборотах гораздо ниже. Так, в предложении „Отсюда я хорошо вижу платье, повешенное (на плечики, на плечиках)“ из 10 информантов только 4 допускают конструкцию *на плечиках* (см. РОР—10). Правда, понижение частоты конструкции *на плечиках* здесь может быть связано не только с обособленностью оборота, но и с употреблением некоторыми информантами слова *плечики* в конкретнонаправительном значении (*на плечики*). Однако наблюдения и над другими случаями в общей сложности показывают заметное понижение частоты конструкций места при обособленных страдательных оборотах. Это связано с тем, что в обособленном обороте страдательное причастие чаще и в большей степени сохраняет свое процессуальное значение. Мнение лингвистов, в частности, например, акад. А. А. Шахматова, о полупредикативном характере обособленных оборотов широко известны, чтобы не приводить из здесь специально.

§ 22. Выше мы подробно остановились на вопросе с том, почему в сочетании со словами *гвоздь*, *крючок* и т. п. глагол *вешать* употребляется только с конструкцией направления (*повесить на гвоздь, на крючок* и т. д.). Здесь нужно сопоставить эти случаи со случаями, когда глагол *повесить* сочетается, например, со словами *ушко*, *петля*, *колечко*, *шнурок*, *нитка* и т. п. В то время как существительные *гвоздь*, *крючок* и т. д. обозначают приспособления для вешания, не являющиеся принадлежностью тех предметов, которые на них вешаются, существительные второго типа (*ушко*, *петля*, *шнурок* и т. п.) обозначают приспособления для вешания, которые предварительно прикреплены к предметам вешания (например, к портрету, картине и т. д.), соединены с ними, являются их принадлежностью, их составной частью и надеваются на соответствующие парные приспособления (*крючок*, *гвоздь* и т. п.), которые, как бы-

ло отмечено, не являются принадлежностью данных предметов и находятся в другом месте, а не на самих этих предметах.

При употреблении глагола *вешать* в сочетании с названиями этих двух типов приспособлений для вешания наблюдаются следующие различия. В отличие от названий приспособлений типа *гвоздь*, которые, как уже отмечалось, употребляются в сочетании с глаголом *вешать* и предлогом *на* только в вин. п. (*повесить картину на гвоздь*), названия приспособлений второго типа допускают употребление как вин. (*повесить на шнурок, на ушки, на петли, на колечки* и т. п.), так и предл. п. (*повесить на шнурке, на ушках, на петлях, на колечках* и т. д.), причем более частым, по нашим наблюдениям, является их употребление с предл. п. Некоторые русские считают более правильной конструкцию места (*повесить портрет на шнурке, на петлях, на колечках*), так как она вызывает представление о том, что приспособления для вешания являются принадлежностью соответствующих предметов, которые вешаются, в то время как конструкция с вин. п. (*повесить на петли, на колечки, на шнурок* и т. д.) может вызвать представление о том, что эти приспособления не являются принадлежностью, составной частью соответствующих предметов, а находятся в другом месте, на другом предмете, и к ним направляется предмет, который вешают. Поскольку петли, ушки, колечки и т. п. иногда действительно не являются принадлежностью предметов, которые вешаются, а находятся в другом месте, на другом предмете, то указанное разграничение при употреблении названий этих приспособлений можно порекомендовать как более правильное. Но при отсутствии такой ситуации употребление конструкций направления и места может быть связано с нейтрализацией их оппозиции, поскольку говорящему иногда становится безразлично, какую конструкцию он употребит (*повесил портрет на шнурке, на нитке, на петлях, на колечках* и т. д. или *повесить портрет на шнурок, на нитку, на петли, на колечки* и т. п.).

У тех, кто предпочитает конструкцию места, доминирует, по видимому, представление о том, что прибитые, прикрепленные к соответствующему предмету приспособления для вешания являются такими именно заранее прибитыми или прикрепленными приспособлениями, на которых этот предмет будет держаться и даже в какой-то степени держится и в данный момент (ср. *портрет на шнурке* и *повесить на шнурке*).

У тех же, кто предпочитает конструкцию направления (*повесить портрет на шнурок, на петли, на колечки* и т. д.), те же приспособления для вешания воспринимаются как приспособления, которые ложатся на поверхность парных приспособлений (гвоздь, крючок и т. п.), но вместе с тем ложатся и на свою нижнюю поверхность. В этом случае у говорящих возникает представление, аналогичное представлениям, которые возникают при употреблении сочетаний типа *повернуть* или *положить на*

спину, где конструкция *на спину* обозначает, что соответствующий предмет кладется, ложится на свою нижнюю поверхность.

На вопросе о том, что вместо рассмотренных конструкций в том же или в очень близком ему значении могут употребляться и конструкции с предлогом *за* (*повесить портрет за шнурок, за уши, за петли* и т. д.), останавливаться не будем, поскольку при предлоге *за* в этих конструкциях с глаголом *вешать* возможен только вин. п.

К отмеченным выше случаям возможного разграничения двух типов приспособлений близок следующий случай. Все опрошенные нами информанты утверждают, что в фразе „Я повесила платье на плечиках в шкаф“ конструкция места *на плечиках* может быть употреблена только в том случае, если говорящий представляет себе, что платье повешено на плечики заранее и на них вносится в шкаф. Употребление же конструкции *на плечики* в этой фразе („Я повесила платье на плечики в шкаф“) они связывают с представлением о том, что плечки находятся в шкафу и платье вешается на них после внесения его в шкаф. Относительно употребления конструкции *на плечиках* в первой фразе („Я повесила платье на плечиках в шкаф“) следует добавить, что в отличие от случаев типа *повесить портрет на шнурке* здесь более ярко выступают элементы результативного значения.

§ 23. В связи с взаимным соседством конструкций с обще­местным, общенаправительным и конкретнонаправительным значением, а также в связи с возможностью их взаимного расположения в предложении любопытен следующий факт. В сочетании с глаголом *вешать* конструкция *на крючок*, которая имеет конкретнонаправительное значение, может „сочетаться“ без обособления с конструкцией *в шкаф* в общенаправительном или с конструкцией *в шкафу* в обще­местном значении, при этом как препозитивно, так и пост­позитивно: *повесить платье на крючок в шкаф, на крючок в шкафу, в шкаф на крючок* и *в шкафу на крючок*. Каждая из этих конструкций семантико-синтаксически непосредственно связана с глаголом *вешать, повесить*: Исключение составляет только постпозитивная конструкция *в шкафу*, которая может употребляться не только как непосредственно связанная с глаголом *вешать* (*вешать платье на крючок в шкафу*), но и как непосредственно связанная с существительным *крючок* в качестве его несогласованного определения (*крючок в шкафу*). Так же свободно, без обособления и без ограничений в своем препозитивном или постпозитивном употреблении, „сочетаются“, „соседствуют“ и соответствующие конструкции в следующих примерах: *повесить платье в шкаф на протянутую веревочку, в шкафу на протянутую веревочку, в шкаф на протянутой веревочке, в шкафу на протянутой веревочке; повесить платье на протянутую веревочку в шкаф, на протянутой веревочке в шкаф, на протянутую веревочку в шкафу и на протянутой веревочке в шкафу*.

Не так обстоит дело, например, с обще­местными, общенапра-

вительными и конкретнонаправительными конструкциями, компонентами которых являются слова *стена* и *гвоздь*. При постпозитивном необособленном употреблении конструкции *на стене* следовало бы различать два частных случая. Первый из них — это случай, когда конструкция *на стене* употреблена в качестве несогласованного определения к слову *гвоздь* и, следовательно, семантико-синтаксически связана непосредственно не с глаголом *повесить*, а с существительным *гвоздь*: „Она повесила полотенце на гвоздь на стене, а не на этот гвоздь“. При втором частном случае необособленного употребления конструкция *на стене* связана семантико-синтаксически с глаголом *повесить* („Она повесила полотенце на гвоздь на этой стене, а не в кухне“), но связана с глаголом так, что в ней в данном контексте и применительно к данной ситуации очень четко выражено общеместное значение. В приведенном примере общеместное значение выражено очень четко благодаря противопоставлению конструкции *на этой стене* конструкции *в кухне*: *повесила . . . на этой стене, а не в кухне*. Если бы противопоставление шло по линии конкретнонаправительного значения конструкции *на гвоздь* то это противопоставление вызвало бы вторичное употребление конструкции *на гвоздь* („Она повесила полотенце на гвоздь на этой стене, а не на гвоздь в кухне“) или же употребление какой-либо другой конструкции с конкретнонаправительным значением („Она повесила полотенце на гвоздь на этой стене, а не на крючок в кухне“). Следовательно, в последних двух примерах конструкция *на этой стене* получает значение несогласованного определения и семантико-синтаксически связана непосредственно с существительным *гвоздь*.

Во всех приведенных случаях необособленное употребление конструкции со словом *стена* рядом с конструкцией *на гвоздь* является допустимым, а при подчеркивании указанных противопоставлений и необходимым, хотя при таком употреблении стилистически чувствуется некоторая громоздкость. Но если при всей стилистической громоздкости в этих случаях синтаксическая комбинация *на гвоздь на (этой) стене* оказывается все-таки возможной и допустимой, то все остальные синтаксические комбинации, которые допустимы в аналогичных случаях, например, при употреблении конструкции со словами *шкаф* и *крючок* (*повесить в шкаф на крючок, в шкафу на крючок, на крючок в шкаф* и *на крючок в шкафу*), при употреблении конструкции *на гвоздь, на стену* и *на стене* являются недопустимыми. Нельзя сказать „Она повесила портрет на гвоздь на стену, на стену на гвоздь или на стене на гвоздь“. Отвечая на вопрос, почему в речи эти комбинации конструкций со словами *стена* и *гвоздь* не реализуются, мы должны еще раз обратить внимание на тот факт, что комбинация *на гвоздь на стене* реализуется только когда конструкция *на стене* является несогласованным определением к существительному *гвоздь* (ср. *гвоздь на стене*)

или когда она получает четкое общеместное значение; подчеркнем еще раз: именно четкое общеместное значение. Почему конструкцию направления *на стену* нельзя употребить постпозитивно в качестве несогласованного определения к существительному *гвоздь* (ср. недопустимое сочетание *гвоздь на стену*)? Это становится ясным, если сопоставить этот случай с теми случаями, когда конструкция направления действительно может употребляться в качестве несогласованного определения к соответствующему существительному. Так, например, в сочетаниях *дорога в город* или *дверь на балкон* конструкции направления *в город* и *на балкон* употреблены в качестве несогласованных определений к существительным *дорога* и *дверь*. Но здесь конструкция направления *в город* и *на балкон* становятся несогласованными определениями к существительным *дорога* и *дверь* только потому, что эти существительные в данных сочетаниях получают направительный оттенок вследствие эллипсиса глагола со значением направленного движения. *Дорога в город* значит *дорога (ведущая) в город*, а *дверь на балкон* — *дверь (ведущая) на балкон*. Совершенно очевидно, что слово *гвоздь* в сочетании с предлогом *на* и существительным *стена* такого оттенка не получает, и поэтому конструкция с несогласованным определением в вин. п. *гвоздь на стену* оказывается недопустимой. Само собой разумеется, что конструкция с тем же словом *стена*, но в предл. п., может употребляться в качестве несогласованного определения к слову *гвоздь*, так как она получает значение пребывания, нахождения в определенном месте. *Гвоздь на стене* значит *гвоздь (находящийся) на стене*.

Употребление конструкции направления *на стену* в качестве препозитивного несогласованного определения к существительному *гвоздь* невозможно, так как эта конструкция вообще не может употребляться в качестве несогласованного определения к слову *гвоздь* (потому что оно не имеет направительного оттенка). Невозможна в функции препозитивного несогласованного определения и конструкция места *на стене*, так как несогласованное определение с предлогом *на* в русском литературном языке ³ бывает, по видимому, только постпозитивным.

Выше было отмечено, что конструкция *на стене* может употребляться постпозитивно рядом с конструкцией *на гвоздь* (не в функции несогласованного определения) только в том случае, если ее общеместное значение выражено достаточно ясно (ср. „Она повесила полотенце на гвоздь на этой стене, а не в кухне“). То же самое можно сказать и о препозитивном употреблении конструкции *на стене* в общеместном значении („Она повесила полотенце на этой стене на гвоздь, а не на той“) и препозитивном и постпозитивном употреблении конструкции *на стену* с четко выраженным общенаправительным значением („Она повесила полотенце на гвоздь на эту стену“, „Она повесила полотенце на эту стену на

гвоздь, а не на ту стену". Таким образом, во всех случаях, когда обшественное или общенаправительное значение конструкций со словом *стена* выражено достаточно четко, соответствующие конструкции с этим словом (*на стену* или *на стене*) могут употребляться неособобленно как препозитивно, так и постпозитивно по отношению к конструкции с конкретнонаправительным значением *на гвоздь*, хотя такое употребление характеризуется довольно заметной громоздкостью.

Но если конструкция *на стену* с общенаправительным значением или конструкция *на стене* с обшественным значением в приведенных случаях, т. е. в случаях достаточно четкого выражения этих значений, все-таки допустимы в неособобленном употреблении (несмотря на свою громоздкость), в случаях нечеткого выражения обшественного или общенаправительного значения эти конструкции (*на стену* или *на стене*) не могут употребляться обособленно ни препозитивно, ни постпозитивно по отношению к конкретнонаправительной конструкции *на гвоздь*; ср. такие недопустимые фразы, как „Я повесил портрет на гвоздь на стену“, „Ты повесил картину на гвоздь на стене“ (когда конструкция *на стене* должна быть употреблена не в функции несогласованного определения), „Мы повесим портрет на стену на гвоздь“, „Она повесила картину на стене на гвоздь“. Правда, в этих случаях конструкции *на стену* и *на стене* внешне занимали бы позиции конструкций с общенаправительным и обшественным значением, так как они были бы употреблены рядом с конкретнонаправительной конструкцией *на гвоздь*. Но непосредственное соседство конструкций *на стену* или *на стене* с конструкцией *на гвоздь* при отсутствии достаточно четкого выражения их общенаправительного или соответственно обшественного значения может осознаваться как последовательное употребление однозначных конструкций. Как уже отмечалось в начале данного раздела (см. § 16), направляя соответствующий предмет (портрет, картину и т. п.) непосредственно к приспособлению для вешания, субъект действия *вешать* вместе с тем реально направляет его непосредственно и к тому месту, к той части стены, где этот предмет будет висеть. Поэтому для говорящего *повесить портрет на гвоздь* обозначает одновременно и *повесить портрет на стену* и, наоборот, *повесить портрет на стену* или *на стене* обозначает вместе с тем *повесить портрет на гвоздь* или *на крючок*, находящийся на этой стене. Поставить в соседство, например, конструкции *на стену* и *на гвоздь* без достаточно ясного выражения общенаправительного значения конструкции *на стену* значит допустить понимание или восприятие этой конструкции в конкретнонаправительном значении, что, со своей стороны, означало бы употребить рядом две равнозначные конструкции: *на стену* с конкретнонаправительным и *на гвоздь* с таким же, конкретнонаправительным, значением. Но с точки зрения

цели высказывания такое, тавтосемантическое, употребление конструкций со словами *стена* и *гвоздь* (на стену на гвозд, на гвоздь на стену и т. д.) является немотивированным, нелогичным и излишним, ввиду чего и избегается говорящими.

§ 24. Здесь возникает вопрос, почему в отличие от случаев со словами *стена* и *гвоздь* или *крючок*, в таких случаях, как *повесить платье в шкаф на крючок*, возможны все комбинации конкретно-направительной конструкции *на крючок (на гвоздь на вешалку и т. п.)* с конструкциями *в шкаф* или *в шкафу*. На первый взгляд, между случаями первого и второго типа нет никакой разницы. Когда субъект действия направляет соответствующий предмет (платье, пальто и т. п.) к приспособлению для вешания, он вместе с тем направляет его и к шкафу, и, наоборот, когда он направляет этот предмет к шкафу, для того чтобы повесить его, он вместе направляет его и к соответствующему приспособлению для вешания. С этой точки зрения между случаями данного типа и случаями со словами *стена* и *гвоздь* в сочетаниях *повесить портрет на стену* и *повесить портрет на гвоздь* разницы действительно нет. Но разница есть в другом отношении. Начнем с того, что существительное *стена* может быть связано с разными представлениями. Мы можем представить себе всю стену или всю ее поверхность (ср. „Каменщик кончил кладку стены“, „Я вычислил площадь стены“, „Ты уже покрасил стену“ и т. п.). Но довольно часто или даже чаще при употреблении слова *стена* мы представляем себе не всю стену, не всю ее поверхность, а только большую или меньшую ее часть (ср. испачкаться о стену, прислониться к стене и т. д.). Стеной мы можем назвать даже самое незначительное пространство или поверхность около приспособления для вешания (под самим портретом или около него). Поэтому конструкция *на стену* может свободно получать не только общенаправительное, но и конкретнонаправительное значение. Именно в этом, конкретнонаправительном, значении конструкция *на стену* становится равнозначной с конструкцией *на гвоздь* (или *на крючок* и т. п.), и именно поэтому необособленное их употребление рядом без какого бы то ни было противопоставления по значению воспринимается как употребление тавтосемантических конструкций и избегается говорящим.

А как обстоит дело со словом *шкаф* и названиями соответствующих приспособлений для вешания. Хотя место или пространство, где находится приспособление для вешания в шкафу, является частью шкафа или пространства внутри него, это место или пространство около приспособления для вешания никто не называет шкафом. Поэтому конструкция *в шкаф* может получать только общенаправительное значение по отношению к конструкции *на крючок*, и т. п. и никогда не становится равнозначной с этой конкретнонаправительной конструкцией (*на*

крючок, на гвоздь на вешалку, на веревочку и т. п.). И хотя в конкретном акте речи применительно к данной ситуации мы можем сказать „Она повесила платье на крючок“ в смысле „Она повесила его в шкаф“ и, наоборот, „Она повесила платье в шкаф“ в смысле „Она повесила его на крючок“, т. е. хотя мы можем в значительной степени сближать общенаправительную конструкцию *в шкаф* с конкретнонаправительной конструкцией (*на крючок, на гвоздь и т. д.*), конструкция *в шкаф* не превращается в конкретнонаправительную конструкцию по отношению к конструкции *на крючок* и т. п. Поэтому необособленное употребление конструкции *в шкаф* рядом с конструкцией *на крючок* (и т. п.) не воспринимается как употребление тавтосемантических конструкций и является вполне допустимым (ср. *повесить платье в шкаф на крючок, в шкафу на крючок, на крючок в шкаф и на крючок в шкафу*).

Итак, выше мы рассмотрели случаи, когда необособленное употребление конструкций направления и места допустимо или недопустимо. Здесь нужно коротко отметить, что при обособленном употреблении конструкций направления и места снимаются все ограничения, которые наблюдаются при их необособленном употреблении. Поскольку при обособлении обязательно выделяются или уточняются какие-нибудь семантические особенности соответствующих конструкций (что является и целью самого обособления) и поскольку средства обособления (пауза и интонация или соответствующий графический знак на письме) достаточно четко выделяют или уточняют эти особенности, конструкции направления и места, употребленные рядом и обособленно по отношению друг к другу, воспринимаются как вполне допустимые, так как обособление устраняет то возможное восприятие их как тавтосемантических конструкций, которое наблюдается при отсутствии обособления. Вот почему при обособлении рядом, в непосредственном соседстве, употребляются не только конструкции со словами *шкаф* и *крючок* или *гвоздь, вешалка* и т. п. (ср. „Я повесила платье в шкаф, на крючок“, „Я повесила платье в шкафу, на крючок“, „Она повесила платье на крючок, в шкаф“ или „Она повесила платье на крючок, в шкафу“), но и конструкции со словом *стена* и названиями соответствующего приспособления для вешания (ср. „Я повесила портрет на стену, на гвоздь“, „Она повесила портрет на стене, на гвоздь“, „Мы повесили портрет на гвоздь, на стену“ или „Я повесила портрет на гвоздь на стене“).

§ 25. В отличие от первого своего значения („придавать чему-либо висячее положение“), которое в зависимости от различных условий, рассмотренных выше, допускает употребление как конструкций направления, так и конструкций места, во втором своем значении („подвергать смертной казни“) глагол *вешать* употребляется только с конструкциями места: *повесить на дереве, на балке, на виселице* и т. н. см. также *вешаться*¹. РОР—4). Конструкция

с предлогом *на* и существительным со значением орудия казни (*виселица, балка, берево* и т. п.) совмещает в себе значение места с стенками орудия и способа действия (где, как, на чем?).

Только с конструкциями места употребляется также и омонимичный с *вешать*¹ глагол *вешать*² со значением „определять вес, взвешивать“: *вешать на безмене, на весах* и т. п., ср: Тетя Соня лениво играла железным безменом, на котором вешали ягоды (Вересаев, Ребята СРЯ, т. I, стр. 200).

§ 26. Чтобы закончить несколько затянувшийся, но необходимы анализ употребления глагола *вешать, повесить* с конструкциями направления и места, остановимся совсем коротко на результатах опроса болгарских учащихся, изучающих русский язык. Эти результаты показывают однотипность с данными, зарегистрированными при опросе русских (ср. РОБ—1 и РОР—1, ОЛ 18, 20 и 23; РОБ—2 и РОР—8; РОБ—3 и РОР—6 и 15; РОБ—4 и РОР—8). Наиболее показательным в этих результатах следует считать то, что они подтверждают большую допустимость и частоту конструкций места в необособленных страдательнопричастных оборотах по сравнению с предложениями с другими глагольными формами. Так, в предложении „Она долго рассматривала повешенные (на стену, на стене) портреты“ в соотношении конструкций направления и места как по предпочтительности, так и по допустимости решительный перевес имеет конструкция места: 1:9 (см. РОБ—3), в то время как в предложении с непрячными формами глагола *вешать, повесить* это соотношение изменяется в пользу конструкции направления: 6:4 по предпочтительности и 7:4 по допустимости в анкете по предложению „Мама взяла со стола портрет и повесила его (на стену, на стене)“ (см. РОБ—1) и 7:3 по предпочтительности и по допустимости в анкетах по предложениям „Я сама повесила портрет (на стену, на стене)“ (см. РОБ—2) и „Сестра повесила портрет (на стену, на стене)“ (см. РОБ—4). С данными анкет по предложению с необособленным причастным оборотом больше всего сближаются результаты опроса по предложению, в котором глагол *повесить* сочетается со словом *веревочка* — „Поля повесила полотенце (на протянутую веревочку, на протянутой веревочке)“ — 3:7 по предпочтительности и 3:8 по допустимости в пользу конструкции места (см. РОБ—IV, пр. 14). Количественные отличия результатов опросов русских от данных опросов болгарских учащихся не являются качественно существенными и не противоречат общему выводу о том, что необособленный страдательнопричастный оборот благоприятствует процессу нейтрализации оппозиций направления и места.

II. ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕСТА ПРИ ГЛАГОЛЕ ВЕШАТЬСЯ И НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ ИХ ОППОЗИЦИИ

§ 27. В лексическом отношении глагол *вешаться* наиболее близок к глаголу *вешать*, который обозначает „придавать чему-либо висячее положение“ (ср. „Хозяйка вешала портреты на крючки“). В предложении „Портреты вешались (хозяйкой) на крючки“ или „Пальто вешается на вешалку, а не бросается на постель“ (см. РБР, т. I, стр. 94) глагол *вешаться* отличается от глагола *вешать* только в залоговом отношении: здесь он получает значение страдательного залога, и изменения в синтаксической структуре предложения сводятся к новому синтаксическому выражению отношения действия к его реальному и грамматическому субъекту (название реального субъекта становится косвенным дополнением в творительном падеже: *вешались хозяйкой* и к его реальному и грамматическому объекту (название реального объекта становится грамматическим субъектом — подлежащим): *портреты вешались, пальто вешается*. Что касается синтаксической сочетаемости глагола *вешаться* с другими структурными единицами предложения, в частности с обстоятельственными места или предложными дополнениями, то она ничем не отличается от сочетаемости глагола действ. зал. *вешать, повесить*. Поэтому для глагола *вешаться*¹, *повеситься*¹ в страдательном значении характерны в общем все те возможности и особенности нейтрализации оппозиций направления и места, которые характерны и для глагола *вешать, повесить*. Так, например, со словами *гвоздь, крючок* и т. п., обозначающими приспособления, на которые непосредственно вешается соответствующий предмет, глагол *вешаться* употребляется только с конструкцией направления („Портреты *вешались на крючки*“). Со словами же, обозначающими место, где находится приспособление для вешания (*стена, доска* и т. п.), в зависимости от протязанности этого места, от безразличия к тому, направлено ли действие или нет, и т. д., допустима в той или в иной степени и нейтрализация оппозиций направления и места: „Портреты вешались на *эту стену (и на этой стене)*“; „Рубашки и полотенца вешались на *протянутую веревочку (и на протянутой веревочке)*“ и т. д.

Нейтрализация допустима и при употреблении глагола *вешаться, повеситься* в возвратно-среднем значении („Ухватываясь за что-либо руками, принимать висячее положение“): „Гимнасты *вешались на перекладины (и на перекладинах)*“. Конструкция направления относится к конструкции места в анкете по предложению данного типа в соотношении 4,5:5,5 по предпочтительности и 6:7 по допустимости (см. POP—1). Нейтрализации здесь способствует неотграниченность места, куда непосредственно направлено

действия *вешаться* от остальной части предмета, на который вешаются гимнасты (перекладины).

§ 28. В отличие от слова *перекладина* существительное *шея* употребляется в сочетании с глаголом *вешаться* в прямом и особенно часто в переносном значении исключительно в вин. п. (*вешаться, повеситься на шею кому-л.*), так как в представлении говорящих в этом сочетании слово *шея* обозначает предмет (часть человеческого тела), на который непосредственно направлено действие. Представление о направленности действия настолько ярко, что нередко глагол *вешаться, повеситься* в этом сочетании выступает в качестве синонима глагола *бросаться, броситься* (ср. *повеситься кому-л. на шею* и *броситься кому-л. на шею*).

Но в таком случае возникает вопрос, почему в сочетаниях типа *вешаться кому-л. на шею* отдельные информанты допускают употребление слова *шея* в предл. п.: 1 из 10 информантов в предложении „Ты, наверное, помнишь, как он целую неделю не знал, куда деваться и от радости *вешался* всем *на шею*“ и 1 в предложении „Ее считали пустой и ветреной женщиной, готовой *повеситься на шею* встречному и поперечному“ (см. РОР—2 и 3); о наличии колебания, хотя и временного, у одного из информантов по второму предложению свидетельствует тот факт, что сначала он стал подчеркивать сочетание *на шею* но затем отказался и подчеркнул конструкцию *на шею* (см. РОР—3). Употребление слова *шея* в пред. п. в этих случаях является результатом влияния глагола *повисать, повиснуть*, который употребляется исключительно с пред. п.

В отличие от глаголов *вешать* и *вешаться*, в значении которых на первый план выступает представление о передвижении предметов к месту или приспособлению для вешания, глагол *повисать* сосредоточивает внимание на том моменте, когда предмет или лицо, зацепившись или ухватившись за что-либо, задерживается на нем. Правда, глагол *повисать, повиснуть* сам может испытывать влияние других глаголов, в том числе таких, как *бросаться, броситься* и *вешаться, повеситься*, и в результате этого влияния употребляется в сочетании с конструкцией направления *повисать, повиснуть кому-л. на шею*). Но выше мы отметили влияние глагола *повисать, повиснуть* в его специфическом значении (с оттенком „задерживаться“) на глагол *вешаться, повеситься*, так как именно этим влиянием и объясняется употребление слова *шея* в предл. п. вместо вин. в сочетании *вешаться кому-л. на шею*. Предположение об этом влиянии подтверждается и тем, что в „Фразеологическом словаре русского языка“ в качестве варианта к сочетанию *повеситься на шею* дается оборот *повиснут на шею кому, к кому* (стр. 63). Правда, здесь регистрируется вариантность оборотов с конструкцией направления (*на шею*), но совершенно очевидно, что семантически с сочетанием *повеситься на шею* в

такой же степени может соотноситься и оборот с конструкцией места *повиснуть* кому-л. (у кого-л.) *на шею*, в результате чего и оказывается возможным отмеченное выше употребление предл. п. вместо вин. в обороте *повеситься на шею*, которое, может быть, следовало бы квалифицировать как разговорное.

§ 29. Здесь считаем излишним особо останавливаться на употреблении глагола *вешаться*¹ в значении „кончать жизнь самоубийством“ или омонимичного с ним просторечного глагола *вешаться*² в значении „определять свой вес“, которые требуют безыключительно конструкции места (ср. *вешаться, повеситься на балке; вешаться на безмене, на весах*). Из практических соображений отметим только, что просторечный глагол *вешаться*¹ употребляется только в негов. виде: не говорят „Он повесился на весах“ (в таком употреблении глагол *повеситься*² воспринимался бы в значении *повеситься*).

В опросы болгарских учащихся не были включены предложения с глаголом *вешать* в значении „подвергать смертной казни“ (*вешать*¹) или „определять свой вес“ (*вешать*²) и соответствующими возвратными глаголами *вешаться*¹ и *вешаться*². Но в своей практике преподаватели русского языка в болгарской школе наверняка заметили, что при этих глаголах болгарские учащиеся нередко употребляют конструкцию направления вм. правильной конструкции места: „Он повесился *на это дерево*“, „Она вешает (взвесила) ягоды *на весы*“. Они рассуждают так: если кого-нибудь вешают, его сначала поднимают на уровень петли; если ягоды взвешивают на весах, то сначала их кладут туда. Именно поэтому в мысли у этих учащихся на первый план выступает представление о направленности действия и они неправильно употребляют глаголы *вешать, повесить* и *вешаться, повеситься* с вин. п. в указанных значениях.

III. ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕСТА ПРИ ГЛАГОЛЕ ПОВИСАТЬ И НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ ИХ ОППОЗИЦИИ

§ 30. Чтобы лучше понять специфику лексического значения и синтаксической сочетаемости глагола *повисать*, его нужно сопоставить с некоторыми другими глаголами и, в первую очередь с глаголами *вешаться*, с одной стороны, и *висеть* с другой. В то время как в значении глаголов *вешать* и возвратного *вешаться* на первый план выступает представление о передвижении и соответствующих предметов к месту или приспособлению для вешания („Я повесил портрет на стену“, „Пальто вешается на вешалку, а не бросается на постель“), глагол *повисать, повиснуть* сосредоточивает внимание на том моменте, этапе действия, когда предмет

или лицо, зацепившись или ухватившись за что-либо, задерживается, остается висеть на нем. Следовательно, глагол *повисать*, *повиснуть* сближается по семантике с глаголом *висеть*, обозначающим „держаться на чем-либо без опоры снизу“ (см. СРЯ, т. I, стр. 225). Но в значении глагола *висеть* связь данного положения предмета с тем действием, которое к нему привело, не регистрируется („Портрет висит на стене“, „Волосы висели на его голове прямыми прядями“), в то время как семантика глагола *повисать*, *повиснуть*, хотя и не отражает целиком представление о передвижении предмета, все-таки содержит намек на ту динамику, на то действие, которое предшествует положению „висеть“ в тот момент, когда предмет оказывается зацепленным за верхнюю опору: „Гимнаст повис на перекладине“, „Жидкие белесватые волосы повисли на его голове прямыми прядями“ (Салтыков-Щедрин; СРЯ, т. III, стр. 222). С указанными лексико-семантическими особенностями глагола *повисать*, *повиснуть* связаны и возможности его синтаксической сочетаемости. Элемент „задерживаться, оставаться висеть“ в семантической структуре глагола *повисать* приводит к употреблению при нем конструкции места как в прямых, так и в переносных его значениях (ср. *повиснуть на дереве*, *повиснуть на волоске*, *повиснуть на телефоне*, *повиснуть на шее кому-нибудь* или *у кого-нибудь* и т. д.).

§ 31. Но в некоторых случаях (в сочетании со словом *шея*) глагол *повиснуть* получает оттенок „повеситься“, иногда очень близкий к значению глагола *броситься*, в результате чего становится допустимым и его употребление с конструкцией направления: *повиснуть на шею кому-либо*. Влияние глагола *вешаться*, *повеситься* на значение и синтаксические особенности глагола *повисать*, *повиснуть* настолько сильно, что фразеологический оборот *повиснуть на шею кому-нибудь* осознается как вариант оборота *повеситься на шею кому-нибудь*. Как уже отмечалось (см. § 28), так именно трактуется глагол *повиснуть* и в „Фраз. сл. р. яз.“, где в устойчивом обороте *повеситься на шею кому* (к кому) после *повеситься* в прямых скобках дается и глагол *повиснуть* (стр. 63). О взаимной заменяемости глаголов *повеситься* и *повиснуть* в фразеологических оборотах *повеситься на шею* и *повиснуть на шею* или *на шее*, правда, с учетом более четкого выражения значения направленности или ненаправленности действия, свидетельствует в какой-то мере и тот факт, что при заполнении анкеты по примеру „У нее было рублей с тысячу: я и женился очертя голову. Она же влюбилась в меня. Сама мне повисла (на шею, на шее)“ один из информантов (спец. р. я.) подчеркнул первую конструкцию (*на шею*), но над глаголом *повисла* написал *повесилась*.

В отличие от других словарей русского языка ССРЛЯ четко регламентирует употребление косвенных дополнений типа *кому-либо* и *у кого-либо*. Оборот с конструкцией места (*повиснуть на шее*)

сочетается как с дополнением в дат. п. (*повиснуть кому-либо на шею*), так и с дополнением в род. п. с предлогом *у* (*повиснут у кого-либо на шею*), в то время как оборот с конструкцией направления (*повиснуть на шею*) допускает сочетание только с дополнением в дат. п. (*повиснуть кому-либо на шею*). Этой регламентации соответствуют и пометы о сочетаемости рассматриваемого оборота с дополнениями типа *кому-либо* и *у кого-либо* у двух информантов (спец. р. я.) (см. РОР—1). Как известно, в одних случаях дополнение в дат. п. может не обозначать направленности действия (ср. „Мне холодно“, „Я ему верю“), но в других случаях может получать такое значение („Он мне звонил по телефону два раза“). Очень ярко подобное значение направленности действия выражается дат. п. с предлогом („Он ко мне звонил два раза“). В отличие же от косвенного дополнения в дат. п., конструкции типа *у кого-либо* вообще не свойственно значение направления. Именно поэтому в рассматриваемых сочетаниях с оборотами *повиснуть на шею* или *на шею* дополнение *у кого-либо*³⁶ сочетается только с конструкцией места: *повиснуть на шею у кого-либо*.

Выше было отмечено, что в некоторых случаях глагол *повисать*, *повиснуть* может сближаться по смыслу с глаголами *вешаться*, *повеситься* и *бросаться*, *броситься*, т. е. обозначать передвижение действующего лица к тому месту, где оно будет висеть. Наиболее четко представление о передвижении выступает в глаголе *повиснуть* в значении „броситься к кому-либо и крепко обнять его за шею“. В анкете по предложению „Открыв сонные глаза и увидев возле себя маму, Леночка мигом *повисла ей (на шею, на шею)*“ 7 информантов подчеркнули конструкцию направления *на шею* (см. РОР—1). Тот факт, что остальные 3 информанта подчеркнули конструкцию места (*на шею*), свидетельствует о том, что в них глагол *повиснуть* регистрирует не представление о передвижении, а представление о том положении („висеть“), к которому это действие приводит. Таким образом, в одном и том же реальном действии („броситься к кому-либо и крепко обнять его“) разные говорящие регистрируют разные его стороны или этапы. Но несмотря на всю значительность этих психологических и соответствующих им грамматических различий, для говорящих они нередко оказываются несущественными в том смысле, что в данной речевой ситуации они могли бы употребить без ущерба цели высказывания как конструкцию направления, так и конструкцию места, оппозиция между которыми, таким образом, нейтрализуется: *она мигом повисла ей на шею* и *она мигом повисла ей на шею (у нее на шею)*.

§ 32. От этих случаев употребления глагола *повисать*, когда конструкция места *на шею* только возможна, но не обязательна, нужно отличать случаи, когда ее употребление совершенно обязательно. Хотя такие случаи (с названием лиц) довольно редки.

мы остановимся на них, поскольку они все-таки возможны и очерчивают границы процесса нейтрализации. В приведенном выше примере, когда употребление предл. п. возможно, но не обязательно, глагол *повиснуть* может, хотя это и не обязательно, включать в свою семантику представление о движении („броситься, повеситься“), так как в реальном действии, которое непосредственно предшествует положению „висеть“, налицо этап передвижения, словесно регистрируемый такими глаголами, как *броситься* или *повеситься*. Но в отличие от данного случая, может быть и другой, правда, более редкий случай, который представляется удачным проиллюстрировать следующим примером: „Леночка сидела на коленях у матери, крепко обняв ее за шею. Вдруг послышался страшный грохот, мать всгочила, и дочка *повисла у нее на шею*“. В подобных случаях действию *повиснуть* непосредственно не предшествует этап передвижения („броситься, повеситься“), наоборот, ему непосредственно предшествует положение „висеть на верхней опоре и одновременно опираться на нижнюю“, и поэтому употребление конструкции направления *на шею* здесь вообще недопустимо. Употребление же самого глагола *повиснуть* оказывается необходимым для того, чтобы обозначить тот момент, когда соответствующий предмет (лицо) остается без опоры снизу и, таким образом, продолжая держаться на своей верхней опоре, повисает на ней. Следовательно, о нейтрализации оппозиции направления и места в данных случаях говорить нельзя.

Выше рассматривались случаи нейтрализации оппозиций направления и места в оборотах со словом *шея*. В сочетаниях же со словом *плечо* возможность употребления конструкции направления наряду с конструкцией места сводится к минимуму, потому что семантика глагола *повисать*, *повиснуть* не включает в себя элемент „вешаться“, бросаться“. Именно поэтому неупотребительны обороты с конструкцией направления как с глаголами *вешаться* или *бросаться*, так и с глаголом *повисать*, *повиснуть*. Нет фразеологического оборота *вешаться*, *повеситься* кому-либо *на плечо* или *броситься* кому-либо *на плечи*. В письменных источниках мы не встретили также ни одного примера с вин. направления от слова *плечо* в обороте *повисать*, *повиснуть* *на плече* (*на плечах*). В анкете по второму предложению („Дюйшен хотел вернуться, догнать волков и убить их. — Ружье, дайте ружье! — кричал он. — Нет ружья, что ты, куда? — Старики *повисли на плечах* Дюйшена“) только один информант (кончивший среднюю школу) допускает в обороте *повиснуть на плечах* употребление конструкции направления *повисли на плечи* (см. приложения к III разделу, РОР-2). Такое употребление у данного информанта оказалось возможным или под чисто механическим влиянием очень распространенного оборота *повиснуть на шею*, или же в результате того, что у этого информанта действительно возникло представление

о передвижении, соответствующее семантике глаголов *повеситься* или *броситься*. Но употребление конструкции направления *на плечо, на плечи* или *на руку, на руки* в оборотах типа *повиснуть на плечах* или *повиснуть на руках* (кого-либо другого) вряд ли можно рекомендовать как нормативное. В оборотах со словом *шея* конструкция направления *на шею* при глаголе *повисать, повиснуть* оказывается не только возможной, но и нормативно допустимой, так как само действие может иметь специфическую особенность; например, положение тела и рук девочки по отношению к шее матери действительно можно обозначить глаголом *вешаться, повеситься*, в то время как при употреблении оборотов со словами *плечо* или *рука* представление о положении, передвижении, которое можно было бы обозначить глаголами *вешаться, бросаться*, не возникает, такого характера обычно не имеет само реальное действие *повиснуть на плечах*.

§ 33. Из всего сказанного относительно употребления глагола *повисать* с конструкциями направления и места вытекает следующее обобщение, которое могло бы быть методически полезным при изучении русского языка иностранцами: глагол *повисать, повиснуть* может употребляться с конструкциями места во всех своих значениях и оттенках. О случаях же, когда глагол *повисать* может допускать и употребление конструкции направления или когда он требует употребления только конструкции места, нужно справляться с тем, что было изложено выше.

С глаголом *повисать, повиснуть* в некоторых значениях и оттенках сближается глагол *виснуть* (см. раздел V).

IV. ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕСТА ПРИ ГЛАГОЛЕ НАВИСАТЬ И НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ ИХ ОППОЗИЦИИ

§ 34. В словарях русского языка, в особенности в больших, регистрируются подробно значения глагола *нависать, нависнуть*: 1. Опускаться вниз, свешиваться над кем—, чем-либо. 2. Висеть, располагаться низко над кем—, чем-нибудь. 3. Разг. Опирается на что-либо, повисать. 4. Перен. Возникая, появляясь, грозить (см. ССРЛЯ, т. 7, стб. 74—75); 1. Спуститься, свеситься на что-либо. 2. Укрепившись на чем-либо, зацепившись за что-либо, остаться висеть. 3. Над кем, чем. Расположиться низко, распростереться над чем-л. 4. Перен.; над кем, чем. Возникнув, появившись, грозить (об опасности и т. п.) (см. СРЯ, т. II, стр. 458; ср. также ТСРЯ под ред. Д. Н. Ушакова, т. II, стб. 314). Но из этих значений, так как они сформулированы и проиллюстрированы соответствующими примерами, нельзя вывести строгие и точные правила употребления конструкций направления и места. Поэтому прихо-

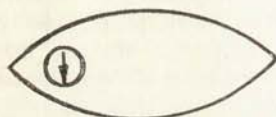

дится обратить внимание на те особенности в семантике глагола *нависать*, *нависнуть*, с которыми, по нашему мнению, может быть связана подобная регламентация и, в частности, возможность нейтрализации оппозиций направления и места.

1. В ППИ-1 („В уголке черного ее глаза внезапно нависла слезинка“) слово уголок обозначает не опору действия *нависнуть*, а скорее участок, место, где это действие совершается. Как опора могло бы восприниматься, например, веко или ресница. Употребление конструкции направления здесь недопустимо.

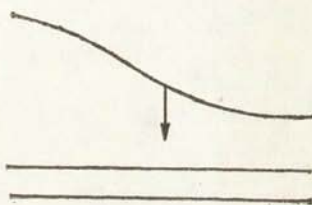
2. В ППИ-2, 3 и 4 (см. приложения к IV разделу) слова *улица*, *лоб* и *груты* обозначают предметы, на которые направлено действие *нависать*, *нависнуть*, а не его опору. Здесь, наоборот, допустимо употребление только вин. п. (*на улицу нависли акации*, *волосы нависли на лоб*) или твор. п. с предлогом *над* (в четвертом примере: *над гуртами нависала пыль*).

Таким образом, для всех этих случаев характерно то, что соответствующие существительные в конструкциях с предлогами не обозначают опору действия; ср. их графическое изображение на фиг. 6, 7 и 8.

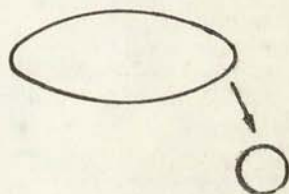
Фиг. 6

В уголке глаза нависла слеза.

Фиг. 7

На улицу нависли акации.

Фиг. 8

Над селом нависла стремная туча пыли.

3. Только с одним падежом (предл.) употребляется существительное в предложной конструкции при глаголе *нависать*, *нависнуть* и в тех случаях, когда оно обозначает неподвижную опору действия: „На крыше нависли сосульки (см. ППИ-5 и фиг. 9).“

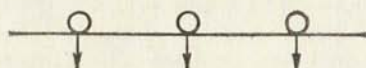

Фиг. 9. На крыше нависли сосульки.

4. Употребление как конструкции направления, так и конструкции места в предложных сочетаниях при глаголе *нависать*, *нависнуть* допустимо лишь в тех случаях, когда соответствующее су-

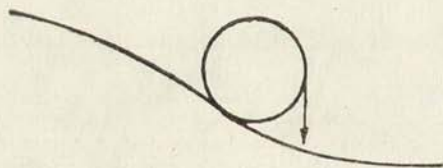
шестивительное в предложной конструкции обозначает подвижную опору: „Пышные комья снега нависли на ветвях“, „Снежинки нависли на ресницы“ (см. ППИ—6, 7 и 8). В отличие от опор, обозначаемых словами *крыша* и т. п., опоры, обозначаемые словами типа *ветви*, *ресницы* и т. д., мы называем подвижными, так как под тяжестью предметов, которые на них держатся, они могут перемещаться, опускаться вниз.

§ 35. Возможность употребления обеих конструкций в указанных случаях связана со следующим. Названия подвижных опор, так же как и названия неподвижных, могут употребляться для обозначения места, где соответствующие предметы совершают действие *нависать*, *нависнуть* в смысле „принимать, принять висячее положение, находиться в висячем положении“: „Пышные комья снега нависли на ветвях“ (см. ППИ—6 и фиг. 10).

Фиг. 10. Пышные комья снега нависли на ветвях.

В этом случае, так же как и с названиями неподвижных опор, глагол *нависать*, *нависнуть* требует предл. п. (ср. „Пышные комья снега нависли на ветвях“ и „На крыше нависли сосульки“). Но в сочетании с названиями подвижных опор этот глагол может получить оттенок, близкий к глаголам *нагромождаться*, *опираться* или *давить*, в результате чего становится допустимой и конструкция направления: „Пышные комья снега нависли на ветви“, „Снежинки нависли на ресницы“, „Наденька обладает способностью нависать на вашу руку всей тяжестью своего тела“ (см. ППИ—7 и 8 и фиг. 11).

Фиг. 11. „Пышные комья снега нависли на ветви.“

В „Толковом словаре живого великорусского языка“ В. И. Даля глагол *нагромождать* дается с вин. п.: *нагромождать что на что или куда* (см. т. II, М., 1955, стр. 396). Для обозначения места действия глагол *нагромождать(ся)* употребляется с предл. п. *на-*

громоздить стульев в комнате (общеместное значение). Но в рассматриваемых примерах глагол *нависать* соотносится с глаголом *нагромождаться* именно в его значении направленности действия: „Пышные комья снега нависли ($\cong$ нагромодились) на ветви“. Употребление вин. п. дает возможность более четко выразить представление о том, что соответствующий предмет, удерживаясь на своей опоре, под воздействием своей собственной тяжести нажимает на нее, устремляясь вниз. О наличии такого именно оттенка в приведенных выше примерах довольно ярко свидетельствует и употребление глагола *давить* после конструкции с глаголом *повиснуть* в ППИ—6. Что касается оттенка „опираться“ в глаголе *нависать* в ППИ—8, то он прямо так и сформулирован в соответствующей статье ССРЛЯ: „опираться на что-либо, повисать“ (см. т. 7, стб. 75).

Подвижная опора (ветви, ресница, рука и т. п.) своим движением может и физически, и зрительно отражать напор тяжести на висшего предмета, в то время как при неподвижной опоре напор тяжести нависшего предмета остается незаметным, зрительно не отраженным. Именно поэтому в конструкциях с названиями подвижных опор возможно употребление как предл., так и вин. п. Хотя по своему значению и внешней синтаксической структуре употребление предл. п. в конструкциях с названием подвижной опоры („Пышные комья снега нависли на ветви“) ничем не отличается от употребления конструкций места с названиями неподвижной опоры („Длинные сосульки нависли на крыше“), эти конструкции все-таки отличаются друг от друга в том смысле, что конструкция места с названием подвижной опоры (*нависнуть на ветвях*) может вступать в отношения взаимной замены или смешения с конструкциями направления с названиями подвижной опоры (*нависнуть на ветви*), в то время как конструкция места с названиями неподвижной опоры (*нависнуть на крыше*) в такие взаимоотношения вступать не может.

Для анкет были подобраны примеры, в которых глагол *нависать* употребляется с названиями подвижной опоры (*ветви, рука*). Все анкеты подтверждают допустимость конструкции направления в предложениях типа „Пышные комья снега нависли (на ветви, на ветвях)“ или „Саша нависал (на руку, на руке) отца всей тяжестью своего тела“. Очень возможно, что отдельные информанты проводили, хотя и неосознанно, то строгое разграничение, которое отмечалось выше: *нависли на ветвях* — значение места, *нависли на ветви* — значение устремленности действия на его опору. Но это разграничение вряд ли может быть таким строгим, каким оно является теоретически, ввиду чего различия между указанными значениями пренебрегается; об этом свидетельствует тот факт, что некоторые информанты (среди них и специалисты по русскому языку) допускают обе конструкции (правда, с предпочтением кон-

струкции места) без разграничения их по значению. Восприятие этих различий как несущественных и пренебрежение ими дают основание рассматривать данные случаи как случаи возможной нейтрализации оппозиции направления и места при глаголе *нависать* в сочетании с названиями подвижных опор (*нависнуть на ветви* и *нависнуть на ветвях*). Прямым доказательством того, что у некоторых носителей русского языка указанные различия пренебрегаются или остаются незамеченными, неотграниченными, мы считаем также тот факт, что, например, в ССРЛЯ к третьему значению глагола *нависать* приводятся иллюстративные примеры как с конструкциями места, так и с конструкциями направления (см. т. 7, стб. 75), хотя в рамках этого значения как будто выделяются два оттенка: „Опирается на что-либо, повисать“. В анкете по предложению „Саша нависал (на руку, на руке) отца всей тяжестью своего тела“ один из информантов (преподаватель в вузе) зачеркнул глагол *нависал*, написал сверху *повис* и подчеркнул конструкцию места *на руке*. Это свидетельствует о том, что в данном контексте он замечает только оттенок „повисать“ и не замечает оттенка „опираться, нажимать, давить“, который в представлении других информантов выступает на первый план.

V. ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕСТА ПРИ ГЛАГОЛЕ ВИСНУТЬ И НЕЙТРАЛИЗАЦИЯ ИХ ОППОЗИЦИИ

§ 36. В одном из своих значений глагол *виснуть* сближается больше всего с глаголом *висеть*, обозначая „находиться в висячем положении“: „Яркозеленые ветки папоротника густой бахромой *виснут над сонными ручьями*“ (Мельников-Печерский, В лесах). Но даже в этом самом близком к глаголу *висеть* значении глагол *виснуть* имеет свой особый оттенок. В то время как *висеть* обозначает „держаться на чем-либо без опоры снизу; находиться на весу, быть подвешенным, привешенным и т. п.“ (см. ССРЛЯ. т. 2, стб. 389), глагол *виснуть*, помимо этого значения, имеет оттенок динамической устремленности, интенсивного тяготения вниз. Поэтому он может синонимически соотноситься с глаголами *свисать*, *свешиваться* и т. п. В этом значении *виснуть* может употребляться в сочетании не только с предлогом *над*, но и с конструкциями с предлогом *на*, которые интересуют нас здесь в первую очередь: „Ни на минуту ребенок не переставал кричать. . . его старались поднять с земли; он *виснул на руках*, употребляя все силы, чтобы сесть“ (Гл. Успенский, Нов. вр., IV, 2). Приведенный пример очень хорошо иллюстрирует оттенок динамической устремленности или тяготения вниз. На основе этого значения глагола *виснуть* возникает его переносное употребление, например, в следующих случаях:

„Дети так и виснут на нем“ в смысле „очень привязаны к нему“ (см. РБР, т. I, стр. 105) или в пословице: „Брань на второту не виснет“.

Во всех этих случаях глагол *виснуть* в сочетании с конструкциями с предлогом *на* определяет положение одного предмета к другому предмету, являющемуся его опорой, и употребляется только с предложным падежом.

Если в сочетании с предлогом *на* глагол *виснуть* получает значение „нависать“ и определяет положение данного предмета не к его опоре, а к какому-либо предмету, не являющемуся его опорой, то он употребляется с конструкцией направления: „Волосы виснут на лоб“ (см. СРЯ С. И. Ожегова, стр. 80).

В значении „повисать“ глагол *виснуть* употребляется с конструкциями места: „[Листья] падают с деревьев, виснут на железных зубьях оград“ (Вс. Иванов, Сервиз); „[Животное] засыпает: закрываются глаза, опускается голова, все туловище расслабленно виснет на лямках“ (И. П. Павлов, Лекции о работе больших полушарий головного мозга).

В этом значении („повисать“) в сочетании с существительным *шея* глагол *виснуть* может употребляться как с конструкцией места (ср. *виснуть на шее* у кого-нибудь или кому-нибудь и *виснуть на шею* к кому-нибудь или кому-нибудь), т. е. в значении „повисать“ для глагола *виснуть* характерна синтаксическая сочетаемость, свойственная глаголу *повисать* в сочетании с существительным *шея*; ср.: „Все видят, как ты к Павлину Ипполитычу виснешь, да жал, что он-то тебя не хочет“ (А. Островский, На бойком месте).

§ 37. В предложениях, в которых при глаголе *виснуть* имеется дополнение с предлогом *у* или *к*, нейтрализация конструкций *на шею* и *на шею* недопустима, так как в этих предложениях дополнение с предлогом *у* требует обязательно конструкции места (*виснуть на шее* у кого-нибудь) и не допускает употребления конструкции направления *на шею*, а дополнение с предлогом *к* требует обязательно конструкции направления (*виснуть к кому-либо на шею*) и вообще не допускает употребления конструкции места *на шею*.

Таким образом, нейтрализация оппозиций направления и места при глаголе *виснуть* возможна только в тех случаях, когда он употребляется в значении „повисать“ в сочетании с существительным *шея* и дополнением без предлога типа *кому-либо* (*виснуть кому-нибудь на шею* или *на шею*).

В сочетании со словом *шея* глагол *виснуть* в приведенных выше случаях настолько близок по значению с глаголом *повисать*, что на основе этой близости в некоторых словарях в качестве совершенного вида к нему приводится глагол *повиснуть* (см. СРЯ С. И. Ожегова, стр. 80). Однако, учитывая эту несомненную близость, нужно отметить, что между глаголами *виснуть* и *повисать* есть

определенное семантическое различие, которое сводится к следующему. В то же время как *повисать* регистрирует скорее начало, начальный этап действия, *виснуть* сосредоточивает внимание на его последующем этапе или на его длительности.

Заключение

На основании обзора литературы по вопросу о выражении значений направления и места, а также на основе подробного анализа различных случаев выражения этих значений при глаголах *вешать вешаться, повисать, нависать* и *виснуть* и случаев нейтрализации их оппозиций можно сделать следующие основные обобщения и выводы:

1. Хотя в лингвистической литературе накоплено немало ценных наблюдений и теоретических установок относительно выражения значений направления и места, во многих отношениях этот вопрос нуждается в дальнейшем изучении. Специального исследования требует вопрос о причинах, условиях, границах и частоте нейтрализации оппозиций направления и места при так называемых глаголах движения или перемещения (см. §§ 1–8).

2. Наблюдения над употреблением конструкций направления и места при глаголах *вешать, вешаться, повисать, нависать* и *виснуть*, а также при глаголах, которые в этой работе не рассматривались показывают, что при анализе употребления этих конструкций при глаголах направленного движения нужно учитывать:

а) наличие раграничения общеместного, конкретноместного, общенаправительного и конкретнонаправительного значений соответствующих конструкций;

б) наличие раграничения результативно-местного и нерезультативно-направительного значения;

в) наличие синонимического влияние конструкции с одним глаголом на конструкцию с другим глаголом, в результате которого при одном и том же глаголе становится возможным употребление как конструкции направления, так и конструкции места, т. е. возникает противопоставление по линии направленности / ненаправленности действия (см. §§ 9–11).

Только при учете наличия этих раграничений можно удовлетворительно объяснить, почему при одном и том же глаголе становится допустимым употребление противопоставленных друг другу конструкций направления и места.

3. Только при таком учете оказывается возможным установить отправные пункты и границы процессов нейтрализации оппозиций направления и места при различных глаголах или в разных случаях употребления одного и того же глагола. И это вполне понятно, потому что нельзя говорить о нейтрализации каких-то оппози-

ций, не зная, какое именно противопоставление пренебрегается и вследствие этого нейтрализуется.

4. Из предыдущего пункта логически следует, что наличие какой-либо оппозиции направления и места само по себе является не причиной, а только предварительным условием возможной ее нейтрализации. Причины же нейтрализации кроются в коммуникативном назначении соответствующей фразы. Если говорящий пренебрегает противопоставлением конструкций направления и места, это значит, что целью его высказывания является не данное противопоставление, а что-то другое. Как отмечалось в разных местах, целью высказывания говорящего может быть и упоминание простого наличия действия как факта (безразлично к тому, направлено это действие или нет), и подчеркивание цели действия опять-таки безразлично к тому, направлено это действие или нет (ср. *ложиться на диван* = *ложиться на диване* на ночь т. е. только для того, чтобы провести ночь), и установление субъекта действия и т. д. и т. д. (см. §§ 13, 17, 18). Коротко говоря, целью высказывания может быть сосредоточение внимания на самых разнообразных сторонах действия и его субъекта или объекта при полном безразличии к тому, направлено это действие или нет. Следовательно, обобщая самые разнообразные причины нейтрализации оппозиций направления и места при глаголах направленного движения, можно сказать, что причиной нейтрализации этих оппозиций является сосредоточение внимания говорящего или слушающего не на том, направлено ли соответствующее действие или нет, а на чем-либо другом.

5. Наблюдения над упогреблением конструкций направления и места при глаголах *вешать*, *вешаться*, *повисать*, *нависать* и *виснуть* показывают, что выражение значений направления и места, а также нейтрализация их оппозиций имеют более или менее негосредственное отношение к конкретным особенностям самого действия или его субъекта и объекта, к условиям его совершения, к относительному характеру общеместного и конкретноместного или общенаправительного и конкретнопонаправительного значений, к тому, насколько часто встречается и встречается ли вообще их разграничение в быту, в практической деятельности человека, связанной с данным действием и данными предметами, к тому, с какими или с одним и тем же предметом связано разграничение этих значений и т. д. (см. §§ 15, 16 и и др.). Поэтому при анализе отдельных случаев употребления рассмотренных глаголов приходилось обращать внимание на многочисленные частные особенности, как, например, на наличие или отсутствие опоры предмета, на котором совершается или на который направлено действие (см. § 34), на подвижный или неподвижный характер этой опоры (см. §§ 34 и 35), на то, является ли приспособление для вешания принадлежностью, составной частью предмета, который вешается, или же

оно находится в другом месте, на другом предмете и т. д. (см. § 22).

6. Нельзя утверждать, что после нейтрализации оппозиций значений направления и места (например в конструкциях *на стену* = *на стене*) употребление какой-нибудь одной из двух конструкций (например, *на стену*) является показателем какого-либо значения, отличного от того значения, показателем которого является другая параллельная конструкция (например, *на стене*). Наоборот, после нейтрализации обе конструкции имеют совершенно одинаковое значение, не являющееся ни тем, которое было свойственно одной из них до нейтрализации, ни тем, которое было свойственно другой из них (см. §§ 17 и 18).

7. Как известно, непосредственное соседство двух конструкций может быть как чисто механическим, так и семантико-синтаксическим, т. е. может быть синтаксическим средством выражения того или иного значения. Но если непосредственное соседство двух конструкций в мысли говорящего невольно связывается с нежелательным для него выражением того или иного значения, то синтаксическая комбинация этих конструкций избегается. В связи с этим были рассмотрены синтаксические комбинации конструкций с общеместным, общенаправительным и конкретноподнаправительным значением при глаголе *вешать* (см. §§ 23 и 24). Анализ этих комбинаций раскрывает некоторые их семантико-синтаксические особенности.

8. Большая или меньшая частота случаев нейтрализации оппозиций направления и места связана не только с тем, что нейтрализация наступает при неразличении разных видов противопоставлений по значению направления и места (например, при неразличении общеместного от общенаправительного или конкретноподнаправительного значений, при неразличении результативно-местного и нерезультативно-направительного значений, а также при неразличении значений направления и места, вызванных синонимическим влиянием конструкции с одним глаголом на конструкцию с другим глаголом). Наличие и большая или меньшая частота нейтрализации связаны также с тем, что она реализуется не только у говорящего (или пишущего) при формировании определенного сообщения, но и у слушающего (или читающего) при восприятии этого сообщения. При этом при восприятии данного сообщения у слушающего или читающего может возникнуть нейтрализация оппозиции направления и места и в том случае, когда у говорящего или пишущего она отсутствует, и наоборот. Кроме того, у одного и того же говорящего или слушающего в другое время реализации сообщения или его восприятия при полном сохранении цели, контекста и структуры сообщения и при полном совпадении ситуации может возникнуть нейтрализация оппозиций направления и места, которая при данном акте речи отсутствует, и наоборот.

9. Наблюдения над частными особенностями употребления конструкций направления и места при рассмотренных здесь глаголов дают основание считать, что подобному анализу следует подвергнуть частные особенности употребления этих конструкций и при других глаголах. Только на основании подобного анализа можно более углубленно и в достаточно широком плане установить конкретные условия и границы нейтрализации оппозиций направления и места и сделать окончательные обобщения и выводы, касающиеся всех основных вопросов нейтрализации этих оппозиций.

10. Обстоятельное исследование вопросов выражения значений направления и места и случаев нейтрализации их оппозиций при глаголах *вешать, вешаться, повисать, нависать, и виснуть*, так же как и подобное исследование этих вопросов в связи с употреблением других глаголов направленного движения, имеет не только теоретическое, но и несомненно важное практическое значение.

Октябрь 1968 г.

Приложения

Кроме примеров из письменных литературных источников (сокращенно: ППИ), списков сокращений, цитированной литературы и примечаний, в качестве приложений здесь даются и результаты проведенных нами в СССР опросов информантов с родным языком русским (сокращенно: РОР), а также результаты опросов болгарских учащихся 8-го и 10-го классов 3-й средней школы (с обучением на русском языке) им. Асена Златарова в г. Велико Тырново. Эти опросы были проведены на основе следующего задания:

„В приведенных ниже примерах в скобках даны сначала сочетания соответствующих предлогов с вин., а затем — сочетания с пред. (или твор. п.). Прочитав пример, сделайте совершенно самостоятельно следующее:

1. *Подчеркните то из обоих сочетаний в скобках, которое, по вашему мнению, правильно и уместно по смыслу в данном предложении.*

Образец. Мама взяла со стола портрет и повесила его (*на стену, на стене*).

2. Затем *подчеркните также и другое сочетание в скобках, если считаете, что в данном примере его можно употребить в совершенно том же значении.* что и сочетание, уже подчеркнутое Вами.

Образец. Мама взяла со стола портрет и повесила его (*на стену, на стене*).

3. Если, таким образом, окажется, что Вы подчеркнули оба сочетания в скобках, считая их совершенно правильными и одинаковыми по смыслу в данном примере, подчеркните еще раз то из них, которое Вы бы все-таки предпочли.

Образец. Мама взяла со стола портрет и повесила его (**НА СТЕНУ, на стене**).“

Дальше следовали соответствующие примеры.

Каждому информанту предлагалось заполнить и некоторые данные о себе, к которым относятся, например, следующие: фамилия, имя, отчество, год рождения, родной язык, образование и место, где оно получено, профессия, адрес и нек. др. К сожалению, не все информанты аккуратно заполняли эти данные.

Каждый пример предлагался для опроса 10 информантам, за исключением примеров в опросном листе (ОЛ) № 75.

Результаты опросов приводятся ниже к каждому из рассмотренных глаголов в отдельности. За сокращением РОР или соответственно РОБ следуют примеры в таком виде, в каком они предлагались информантам. Далее следует указание порядкового номера опросного листа и порядкового номера данного примера в этом листе, например, ОЛ 18, пр. 12. А после этого следуют данные о том, сколько человек (в том числе, сколько специалистов русского языка) подчеркнули только первую конструкцию, например: 5 ч. (из них 1 спец. р. я.): 1 к.; сколько человек подчеркнули только II конструкцию, сколько человек — обе конструкции с предпочтением I, сколько — обе конструкции с предпочтением II, сколько — обе конструкции без особого предпочтения какой-либо из них и, наконец, сколько информантов ничего не подчеркнули или проявили какие-нибудь колебания.

Автор выражает глубокую благодарность всем, кто лично участвовал в наших анкетах или же оказал нам содействие в организации их проведения.

Приложения к I разделу (ВЕШАТЬ)

ППИ: 1. *Повесить на гвоздь сумку* (ССРЛЯ, т. 10, стб. 89). 2. *Мать по праздникам до блеска начищала медный поднос и вешала его на стену около самовара.* Б. Горбатов (СРЯ, т. I, стр. 200). 3. [Оля] *брякнула в шкаф туфли, повесила на плечики платье, сложила шаль.* Львова (ССРЛЯ, т. 9, стб. 1394). 4. [Семен] *повесил на плечо скатку шинели, за спину — вещевой мешок.* Бабаевский (СРЯ, т. I, стр. 201). 5. *Ничего ты не сделаешь с этой женщиной. . . только себе на шею повесишь камень.* Л. Толстой (там же). 6. *У конторок и столовых повесили на стенах доски, и на них мелом наносились цифры задания и выполнения.* Гладков (ССРЛЯ, т. 7, стб. 353). 7. Он [Незнайка] *взял карандаш и подписал под портретом печатными буквами: „ГУНЬКА“.* Потом *повесил портрет на стене* и сказал: — Пусть висит. Все могут смотреть, никому не запрещается. . . (Н. Носов, *Веселые расск. и повести*, М., 1958, стр. 518). *Укреплять в висячем положении: повесить под чем-л.* (толкование глагола подвесить в СРЯ, т. III, стр.

246). 9. На стене своей террасы он [Миша Синявский] *повесил* объявление, что делает увеличенные портреты с фотографий. . . (К. Паустовский, Избранное, 1961, стр. 401).

РОР: 1. Мама взяла со стола портрет и *повесила* его (*на стену, на стене*); информанты — студенты ОРЯЛ ФФ МГУ.

ОЛ 18, пр. 12: 5 ч. (из них 1 спец. р. я.): I констр.; 3 ч.: обе констр. с предпочт. I; 1 ч.: обе констр. с предпочт. II; 1 ч.: обе констр. без предпочт. какой-л. из них.

ОЛ 20, пр. 12: 4 ч. (1 спец. р. я.): I констр.; 1 ч.: II констр.; 3 ч.: обе констр. с предпочт. II; 1 ч.: обе констр. без предпочт. какой-л. из них; 1 ч.: ничего не подчеркнул (те же информанты).

ОЛ 23, пр. 23: 4 ч. (спец. р. я.): I констр.; 1 ч.: II констр.; 4 ч. (из них 2 спец. р. я.): обе констр. с предпочт. I; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. с предпочт. II (другие информанты).

2. Мама взяла со стола портреты и *повесила* их (*на стены, на стенах*) (ОЛ 39, пр. 2).

5 ч. (из них 3 спец. р. я.): I констр.; 3 ч. (из них 2 спец. р. я.): обе констр. с предпочт. I; 2 ч. (спец. р. я.): обе констр. без предпочт. какой-л. из них.

3. Она вымыла окна и полы и *повесила* портрет (*на стену, на стене*) (ОЛ 47, пр. 23).

3 ч. (спец. р. я.): I констр.; 2 ч. (из них 1 спец. р. я.): II констр.; 2 ч. (из них 1 спец. р. я.): обе констр. с предпочт. II; 3 ч. (из них 1 спец. р. я.): обе констр. без предпочт. к.-л. из них.

4. Она вымыла окна и полы, *переставила* мебель и *повесила* портрет (*на стену, на стене*) (ОЛ 40, пр. 22)); это предложение отличается от предыдущего тем, что в него включено сочетание *переставила* мебель.

6 ч. (из них 5 спец. р. я.): I констр.; 3 ч. (из них 1 спец. р. я.): II констр.; 1 ч.: обе констр. с предпочт. II.

5. Сегодня я вымыла окна и полы, *переставила* мебель и *повесила* портреты (*на стену, на стене*) (ОЛ 37, пр. 3); это предложение отличается от предыдущего тем, что сущ. *портрет* употреблено во множ. ч.; различие в подлежащих не считаем существенным.

2 ч. (спец. р. я.): I констр.; 3 ч. (из них 1 спец. р. я.): II констр.; 1 ч. (спец. р. я.): сначала подчеркнул II констр., но затем перечеркнул черту и подчеркнул I констр.; 4 ч. (из них 3 спец. р. я.): обе констр. с предпочт. I.

6. Она долго рассматривала *повешенные* (*на стену, на стене*) портреты (ОЛ 49, пр. 23).

2 ч. (из них 1 спец. р. я.): I констр.; 5 ч. (из них 4 спец. р. я.): II констр.; 1 ч.: сначала подчеркнул I констр., но затем перечеркнул черту и подчеркнул II констр.; 2 ч. (спец. р. я.): обе констр. без предпочт. какой-л. из них.

7. У конторок и столовых *повесила* (*на стены, на стенах*) дос-

ки, и на них мелом наносились цифры задания и выполнения (ОЛ 31, пр. 1).

5 ч. (из них 2 спец. р. я.): I констр.; 3 ч. (спец. р. я.): II констр.; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. с предпочт. I; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. с предпочт. II.

8. Сестра повесила ковер (на стену, на стене) (ОЛ 39, пр. 9).

4 ч. (из них 3 спец. р. я.): I констр.; 5 ч. (из них 3 спец. р. я.): обе констр. с предпочт. I; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. без предпочт. к-л из них.

9. Она бросила в шкаф туфли и повесила (на плечики, на плечиках) платье (ОЛ 1, пр. 1).

10 ч. (из них 9 студентов ОРЯЛ ФФ МГУ): I констр.

10. Отсюда я хорошо вижу платье, повешенное (на плечики, на плечиках) (ОЛ 1, пр. 3).

6 ч. (из них 5 студ. ОРЯЛ): I констр.; 1 ч. (студ.): II констр.; 2 ч. (студ.): обе констр. с предпочт. I; 1 ч. (студ.): обе констр. с предпочт. II.

11. Катя повесила полотенце (на протянутую веревочку, на протянутой веревочке) (ОЛ 3, пр. 12); информанты — студ. ОРЯЛ.

4 ч.: I констр.; 5 ч.: обе констр. с предпочт. I; 1 ч.: обе констр. с предпочт. II.

12. Повесьте, пожалуйста, полотенце (на гвоздь, на гвозде) (ОЛ 2, пр. 4); информанты — студ. ОРЯЛ.

10 ч.: I констр.

13. Сестра повесила платье (в шкаф, в шкафу) (ОЛ 19, пр. 12).

10 ч. (1 спец. р. я.): I констр.

14. Она повесила платье (в шкаф, в шкафу), а не (на спинку, на спинке) стула (ОЛ 61, пр. 22).

8 ч. (из них 4 спец. р. я.): I констр. (в шкаф, на спинку); 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. с предпочт. I; 1 ч. (спец. р. я.): в шкафу, но: на спинку.

15. Она долго рассматривала повешенные (в шкаф, в шкафу) платье (ОЛ 75, пр. 32).

1 ч. (спец. р. я.): I констр.; 2 ч. (спец. р. я.): II констр.; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. с предпочт. II; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. без предпочт.

16. Без всякого суда и приговора его повесили вот (на это дерево, на этом дереве) (ОЛ 2, пр. 9); информанты — студ. ОРЯЛ.

9.: II констр.; 1 ч. (родилась в 1948 г. в Москве, училась на Украине, в Казахстане, на Урале; в Москве с 1959 г.): также II констр., но сначала в качестве допустимой была подчеркнута и I констр., черта под которой затем была перечеркнута.

РОБ: I. Мама взяла со стола портрет и повесила его (на стену, на стене) (ОЛ IV, пр. 6).

3 ч.: I констр.; 2 ч.: II констр.; 1 ч.: обе констр. с предпочт. II; 3 ч.: сначала подчеркнули II констр., но затем перечеркнули

черту и подчеркнули I констр.; I ч.: сначала подчеркнул I констр., но затем перечеркнул черту и подчеркнул II констр.

2. Я сама повесила портрет (на стену, на стене) (ОЛ IV, пр. 3).

6 ч.: I констр.; 2 ч.: II констр.; 1 ч.: обе констр. с предпочт. I; I ч.: сначала подчеркнул I констр. но затем перечеркнул черту и подчеркнул II констр.

3. Катя долго рассматривала повешенные (на стену, на стене) портреты (ОЛ IV, пр. 1).

1 ч. I констр.; 8 ч.: II констр.; 1 ч.: сначала подчеркнул I констр., но затем перечеркнул черту и подчеркнул II констр.

4. Сестра повесила ковер (на стену, на стене) (ОЛ IV, пр. 9).

6 ч.: I констр.; 3 ч.: II констр.; 1 ч.: сначала подчеркнул II констр., но затем перечеркнул черту и подчеркнул I констр.

5. Поля повесила полотенце (на протянутую веревочку, на протянутой веревочке) (ОЛ IV, пр. 14).

2 ч.: I констр.; 7 ч.: II констр.; 1 ч.: обе констр. с предпочт. I.

Приложения ко II разделу (ВЕШАТЬСЯ)

ППИ: 1. Один за другим вешались состязающиеся [гимнасты] на двух перекладинах, и кувыркались, и вытягивали ноги к облакам. Доброл. (ССРЛЯ, т. 2, стб. 258). 2. А внучку жаль! Повесилась на шею, его за: „Купи гостинчик, дедушка!“ Некр. (ССРЛЯ, т. 10, стб. 90). 3. И все из-за женихов, из-за проклятых. До того обнагледа Надеха, что рада всякому встречному на шею повеситься! Салт. (там же). 4. Эти люди поняли меня как пустую ветреную женщину, которая готова повеситься на шею встречному и поперечному. Писем. (ССРЛЯ, т. 17, стб. 1384—1385).

РОР: 1. Один за другим вешались состязающиеся (на две перекладины, на двух перекладинах), и кувыркались, и вытягивали ноги вверх (ОЛ I, пр. 4); информанты — за исключением одного, студ. ОРЯЛ.

4 ч. (в том числе и не-студент): II констр.; 1 ч.: обе констр. с предпочт. I; 1 ч.: обе констр. с предпочт. II; 3 ч.: сначала в качестве допустимой подчеркнули II констр., но затем перечеркнули черту и подчеркнули I констр.: 1 ч.: обе констр. без предпочт. к.-л. из них.

2. Ты наверное помнишь, как он целую неделю не знал, куда делаться, и от радости вешался всем (на шею, на шее) (ОЛ 30, пр. 17).

9 ч. (из них 7 спец. р. я.): I констр.; 1 ч. (спец. р. я.): II констр.

3. Её считали пустой и ветреной женщиной, готовой повеситься (на шею, на шее) встречному и поперечному (ОЛ 3, пр. 8); информанты — студ. ОРЯЛ.

8 ч.: I констр.; 1 ч. (москвичка): II констр.; 1 ч. (родилась в Швейцарии — Берн, училась в Москве): I констр.; в качестве допустимой была подчеркнута и II констр., но затем черта под ней была перечеркнута.

4. Ему стало как-то и грустно, и вместе с тем смешно, вспоминая, что он собирался *повеситься* (на эту балку, на этой балке) (ОЛ 3, пр. 3); информанты — студ. ОРЯЛ.

10 ч.: II констр.

Приложения к III разделу (ПОВИСАТЬ)

ППИ: 1. Пуля попала прямо в голову зверя. Он упал на дерево и *повис на нем* так, что голова и передние лапы свесились по одну сторону, а задняя часть тела — по другую. Арсеньев (СРЯ, т. III, стр. 222). 2. Он обнял Николая, устало *повис на его плече*. Б. Полевой (там же). 3. Жидкие беловатые волосы *повисли на его голове* прямыми прядями. Салтыков-Щедрин (там же). 4. Повиснуть кому — у кого — либо на шее, повиснуть на шею кому-либо. а) Крепко обнять кого-либо за шею. . . Первое лицо, встретившее Анну дома, был сын. . . Добежав до нее, он *повис ей на шею*. Л. Толстой. б) Обременить кого-либо собой, заботами о себе. Хоть сейчас им волю объяви — куда они пойдут! *Повиснут* у меня на шею — пой да корми их! Салт. в) Навязаться. О женщине по отношению к мужчине. — У ней было рублей с тысячу: я и женился очертя голову. Она же влюбилась в меня. Сама ко мне *повисла на шею*. Дост. (ССРЛЯ, т. 10, стб. 110).

РОР: 1. Открыв сонные глаза и увидев возле себя маму. Ляночка мигом *повисла ей* (на шею, на шее) (ОЛ 30, пр. 6).

7 ч. (из них 3 спец. р. я.): I констр.; 2 из этих 7 ч. (спец. р. я.) отмечают, что II констр. (на шее) употребляется в сочетании с *у нее*; 3 ч. (спец. р. я.): II констр.

2. Дюйшен хотел вернуться, догнать волков и убить их. Ружье, дайте ружье! — кричал он. — Нет ружья, что ты, куда? — Старики *повисли* (на плечи, на плечах) Дюйшена (ОЛ, 74, пр.²³).

1 ч. (информант кончил среднюю школу): I конструкция; 9 ч. (из них 5 спец. р. я.): II констр.

3. Боюсь, что они мне *повиснут* (на шею, на шее) и, при моей бедности, я буду их только кормить да поить (ОЛ, 30, пр. 11).

3 ч. (из них 1 спец. р. я.): I констр.; 4 ч. (из них 3 спец. р. я.): II констр.; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. с предпочт. I; 1 ч. (спец. р. я.): подчеркнул I констр., но отмечает стилистическую нежелательность построения фразы; 1 ч. (спец. р. я.): ничего не подчеркнул.

4. У нее было рублей с тысячу: я и женился очертя голову. Она же влюбилась в меня. Сама мне *повисла* (на шею, на шее) (ОЛ 30, пр. 14); те же информанты что и по пр. 11.

5 ч. (из них 3 спец. р. я.): I констр.; 4 ч. (из них 3 спец. р. я.): II констр.; 1 ч. (спец. р. я.) подчеркнул I констр., но под глаголом повисла написала повесилась.

Приложения к IV разделу (НАВИСАТЬ)

ППИ: I. 1. В уголке черного ее глаза внезапно нависла слезинка. Шолохов (СРЯ, т. II, стр. 458). II. 2. На улице из-за заборов и палисадников нависали акации, высокие кусты сирени, черемуха, яблони. Чех. (ССРЛЯ, т. 7, стб. 74). 3. Капитан сидел сторбившись, с нависшими на лоб волосами, и смотрел в стол. Вересаев (СРЯ, т. II, стр. 458). 4. Над гуртами со звоном носились слепни, мухи и жигалки, оводы, сплошным полотенцем нависла пыль. Авдеев (ССРЛЯ, т. 7, стб. 74). III. 5. Торопливая весенняя капель от нависших на крыше сосуллек, . . . теперь разогретых солнцем, стучала тысячью звонких ударов. Корол. (там же). IV. 6. Нависшие на ветвях пышные комья снега давили их книзу, придавая им чудесный, праздничный и холодный вид. Купр. (там же, стб. 75). 7. Каштанка поглядела на незнакомца сквозь снежинки, нависшие на ресницы. Чех. (СРЯ, т. II, стр. 458). 8. Наденька. . . обладает способностью нависать на вашу руку всею тяжестью своего тела. Чех. (ССРЛЯ, т. 7, стб. 75).

POP: I. Пышные комья снега нависли (на ветви, на ветвях) и давили их книзу (ОЛ 25, пр. 9); информанты по всем примерам одни и те же.

2 ч. (из них 1 спец. р. я. — учительница): I констр.; 7 ч. (из них 3 спец. р. я.): II констр.; 1 ч. (спец. р. я.): обе констр. с предпочт. II.

2. Пышные комья снега нависли (на ветви, на ветвях) и давят их книзу (ОЛ 25, пр. 15); данный пример отличается от предыдущего тем, что глагол *давить* употреблен в наст. вр. вместо прош.

4 ч. (из них 2 спец. р. я.): I констр.; 2 ч. (спец. р. я.): II констр.; 1 ч.: обе констр. с предпочт. II; 2 ч. (спец. р. я.): ничего не подчеркнули; по-видимому, им показалось, что данное предложение ничем не отличается от предыдущего, в котором они подчеркнули II констр.

3. Нависшие (на ветви, на ветвях) пышные комья снега давили их книзу (ОЛ 25, пр. 13); в отличие от предыдущих примеров здесь глагол *нависнуть* употреблен в форме действ. прич. наст. вр.

1 ч. (спец. р. я.): I констр.; 7 ч. (из них 1 спец. р. я.): обе констр. с предпочт. II.

4. Саша нависал (на руку, на руке) отца всей тяжестью своего тела (ОЛ 25, пр. 11).

5 ч. (из них 4 спец. р. я.): I констр.; 3 ч. (из них 2 спец. р. я.): II констр.; 1 ч. (спец. р. я.); обе констр. с предпочт. I; 1 ч. (спец. р. я. — Уманская): II констр., но с *повис* вм. *нависал*.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕЧАНИЯ

- 1 В. Н. Топоров, Локатив в славянских языках, М., 1961, стр. 285.
- 2 Там же, стр. 299.
- 3 Там же, стр. 299—300.
- 4 Там же, стр. 300.
- 5 Т. П. Лемтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, стр. 322—323.
- 6 В. Н. Топоров, Локатив. . ., стр. 301.
- 7 Там же, стр. 300—301.
- 8 Д. С. Станишева, Вин. п. в восточносл. яз., С., 1966, стр. 206; ср. также стр. 213—216 и др.
- 9 Там же, стр. 206—207.
- 10 Эзик и литература, 1949, кн. 3, стр. 211—220; кн. 4, стр. 295—303.
- 11 Там же, кн. 4, стр. 297; роль результативного значения при употреблении конструкций типа *сестя, посадить* и т. п. за столом в 17 в. отмечают В. Н. Перетрухин и М. Х. Паргенадзе (см. В. Н. Перетрухин, Синтаксис словосочетания в языке русской. . . повести. . ., канд. диссерт., М., 1958, стр. 201).
- 12 В. Н. Топоров, Локатив. . ., стр. 300.
- 13 В. А. Силукова, Винительный п. имен существительных в совр. р. лит. яз. Л., 1954, стр. 103—104.
- 14 Е. Кржижкова, Адвербиальная детерминация со значением места и направления, ВЯ, 1967, № 2, стр. 39; Кирил Бабов, Някои особености на руските пространствени предлози. . ., Изв. Инст. бълг. ез., кн. XVI, С., 1968, стр. 292—293.
- 15 К. Бабов, там же, стр. 293.
- 16 Там же: По нашему мнению, предположение о влиянии со стороны соответствующих конструкций в древнеболгарском языке нельзя считать достаточно обоснованным.
- 17 Ю. Д. Апресян, Экспериментальное исследование семантики русского глагола, М., 1957, стр. 57—60, 68—69 и др.
- 18 Там же, стр. 57—58.
- 19 Иностранные языки в школе, 1953, № 2.
- 20 Л. Андрейчин, Из семантичния развой на българските пространствени предлози, Уч. пр., 1940, кн. 5—6, стр. 679—687.
- 21 Г. Тагаралицкая, Некоторые наблюдения в связи с болгарским предлогом *срещу*. . ., Год. СУ, Ист.-фил. фак., т. XLVI, 1949/50, кн. 4, С., 1950, стр. 1—75; Она же, К вопросу о предложном управлении. . ., Год. СУ, Фил. фак., т. LI, 4, 1955, С., 1956, стр. 275—448; Она же, Из истории предложных конструкций в р. и болг. яз., Год. ВИТИЗ, т. I, 6, 1956, С., 1957, стр. 175—245.
- 22 Иван Дуриданов, Към проблемата за разvoja на бълг. ез. . ., Год. СУ, Фил. фак., т. LI, 3, 1956, С., 1956, стр. 85—273.
- 23 П. Ф. Моначов, Способы обозначения направленного движения в совр. нем. яз. . ., канд. диссерт., М., 1961.
- 24 Калина Иванова, Следи от една изчезнала опозиция. . ., Изв. Инст. бълг. ез., кн. VIII, С., 1962, стр. 409—417.

- 25 Станислав Геродес, Старославянские предлоги, сб. Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963, стр. 313—373.
- 26 Ярослав Бауэр, Беспредложный локатив в старославянском языке, сб. Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963, стр. 263—285.
- 27 Кирил Бабов, Зависимост между представки и предлози... Год. СУ. Фил. фак., т. LVII, кн. 2, 1963, С., 1963, стр. 471—578; К. Бабов, Руските предлози, С., 1968.
- 28 Сийка Спасова-Михайлова, Една особеност във функцията на пространствените предлози в бълг. ез., БЕ, 1964, кн. 4—5, стр. 350—358.
- 29 Н. В. Косек, Съществува ли в български език опозиция място/посока?, БЕ, 1966, кн. 3, стр. 237—244.
- 30 В. Виноградов, Русский язык. Грамматическое учение о слове, М., 1947, стр. 677—704.
- 31 В. Н. Топоров употребляет термин „направительное значение“ в смысле „значение направления“ или „значение направленности действия“ и т. п. (см. „Локатив...“, стр. 286; ср. также „в направительном плане“ на стр. 300). Этот термин предлагает некоторые грамматические удобства, ввиду чего мы заимствуем его для образования терминов „общенаправительное“ и „конкретнонаправительное“ значение.
- 32 В. Н. Топоров, Локатив... стр. 78.
- 33 Ю. Д. Апресян, Указ. соч., стр. 69.
- 34 Там же, стр. 57—58.
- 35 Там же, стр. 113.
- 36 Термин „дополнение“ по отношению к конструкциям *у кого-либо* в рассмотренных сочетаниях употребляется здесь довольно условно.

СОКРАЩЕНИЯ

к. или констр. — конструкция.

ОЛ I — опросный лист № I.

ОРЯЛ ФФ МГУ — Отделение р. яз. и литер. Фил. фак. Моск. гос. унив.

ППИ — примеры из письменных литературных источников.

РБР — Руско-български речник под ред. на С. Влахов, А. Людсков и Г. Тагаличка, т. т. I—II, С., 1960.

РОБ — результаты опросов болгарских учащихся, изучающих русский язык цифра после этого сокращения (например, РОБ -2) означает порядковый номер соответствующего предложения, к которому эти результаты относятся.

РОБ — результаты опросов информантов с родным языком русским.

Спец. р. я. — специалист по русскому языку, т. е. студент или преподаватель русского языка, а также научный работник, занимающийся вопросами русского языка.

СРЯ — Словарь русского языка в четырех томах, М., 1957—1961.

СРЯ Ож — С. И. Ожегов, Словарь русского языка, изд. 4-е, М., 1960.

ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка, т. г. I—IV, М — Л., 1950—1965.

ТСРЯ — Толковый словарь русского языка под ред. (Б. М. Волина и) Д. Н. И. Федорова, Фразеологический словарь русского языка, под ред. А. И. Молотова, т. т. I—IV, М., 1935—1940.

Фраз. сл. р. яз. сл. р. яз. — М. А. Войнова, В. П. Жукон, А. И. Молотков, А. И. Федоров, Фразеологический словарь русского языка, под ред. А. И. Молотова, М., 1967.

Ч. или чел. — человек.

EXPRESSION DES VALEURS CIRCONSTANCIELLES
DE DIRECTION ET DE LIEU DES VERBES
ВЕШАТЬ, ВЕШАТЬСЯ, ПОВИСАТЬ, НАВИСАТЬ, ВИСНУТЬ
ET NEUTRALISATION DE LEURS OPPOSITIONS

Blajo Blajev

r é s u m é

En se basant sur une grande quantité de matériaux de la littérature et des enquêtes linguistiques qui ont eu lieu en URSS et en Bulgarie, l'auteur examine dans la présente étude le problème de l'expression des valeurs circonstancielle de lieu et de direction des verbes mentionnés et la neutralisation de leurs oppositions. Quelques-unes des observations, des principales définitions théoriques et des conclusions concernent non seulement les verbes examinés, mais aussi une grande partie des verbes appelés verbes de mouvement ou de déplacement, et parfois même tous ces verbes-là.

La distinction des valeurs appelées valeurs circonstancielle de „lieu concret“, de „lieu général“, de „direction concrète“, de „direction générale“, joue un rôle capital dans la façon de formuler et de résoudre les problèmes concernant l'expression des valeurs circonstancielle de direction et de lieu et la neutralisation de leurs oppositions.

L'auteur de la présente étude crée ces néologismes exprimant des représentations déterminées de la direction et du lieu de l'action, pour souligner l'emploi des constructions circonstancielle de lieu non seulement avec les verbes de séjour, mais aussi avec les verbes renfermant le sens d'un mouvement orienté.

La différenciation de ces valeurs n'est pas présente seulement aux cas où il est question d'objets divers (à comparer: „Я иду в город на базар“ ou „Я повесил портрет на гвоздь в соседней комнате“) „mais aussi aux cas où dans l'esprit de celui qui parle, l'action n'est liée qu'à un seul objet. Ainsi un verbe donné peut être employé dans des constructions parallèles mais la différence entre elles c'est que l'une des constructions a une valeur circonstancielle de direction concrète ou générale (повесить портрет на стену), et l'autre de lieu général (повесить портрет на стене).

Quand la distinction entre la valeur de lieu général et la valeur de direction générale ou concrète, ne surgit pas à l'esprit de celui qui parle ou de celui qui écoute, parce qu'ils la considèrent comme un fait de langage sans importance, alors la différence entre les constructions ayant la valeur circonstancielle de direction et de lieu disparaît et il se produit ce qu'on appelle neutralisation des oppositions.

La différenciation entre ce qu'on a nommé valeur résultative, ou plus exactement valeur résultative locative, et la valeur correspondante dans cette opposition "valeur de direction non résultative (à comparer повешенный на стену портрет et повешенный на стене портрет est le point de départ de la neutralisation des oppositions de direction et de lieu. Un autre point de départ de la neutralisation des oppositions de direction et de lieu, c'est l'usage parallèle de constructions de direction et de lieu avec un même verbe sous l'influence d'un autre verbe qui son synonyme. Par exemple le verbe повисать, qui s'emploie en principe avec un substantif au locatif (повисать, повиснуть на ком—, на чем-нибудь) sous l'influence du verbe вешаться, qui, accompagné du substantif шея, exige que le substantif soit à l'accusatif (вешатся на шею кому-нибудь) à côté de la construction circonstancielle de lieu) (повисать, повиснуть на шее кому-нибудь), on commence à employer aussi la construction de direction (повисать, повиснуть на шею кому-нибудь). Comme on réussit à constater l'usage parallèle des constructions de direction et de lieu (повиснуть на шее et повиснуть на шею кому-нибудь) il serait possible dans beaucoup de cas de neutraliser leur opposition.

La cause de la neutralisation des oppositions de direction et de lieu est généralement définie comme concentration de l'attention de celui qui parle ou qui écoute non sur l'orientation ou la non-orientation de l'action correspondante, mais sur une „autre chose“. Dans chaque cas concret les buts divers de l'expression peuvent prendre l'aspect de cette „autre chose“; par exemple: mentionner l'action comme un fait (sans souligner si elle est orientée ou non), fixer le sujet de l'action, s'intéresser à l'endroit où l'objet de l'action ne doit pas être, mettre en relief le but de l'action etc. etc. . .

En analysant les constructions circonstancielle de direction et de lieu avec les verbes вешать, вешаться, повисать, нависать et виснуть, l'auteur met en évidence un nombre considérable de particularités qui l'aide à éclaircir les circonstances concrètes, les limites et la fréquence de la neutralisation des oppositions de direction et de lieu construites avec ces verbes-là, et aussi à élucider les circonstances, les limites et la fréquence de la neutralisation des oppositions construites avec les verbes exprimant en général un mouvement orienté.

ИЗРАЗЯВАНЕ НА ЗНАЧЕНИЯТА ЗА ПОСОКА И МЯСТО ПРИ ГЛАГОЛИТЕ ВЕШАТЪ, ВЕШАТЪСЯ, ПОВИСАТЪ, НАВИСАТЪ И ВИСНУТЪ И НЕУТРАЛИЗИРАНЕ НА ТЕХНИТЕ ОПОЗИЦИИ

Блажо Блажев

Резюме

Въз основа на обширен материал от писмени литературни източници и лингвистични анкети, проведени в СССР и у нас, в тази работа се разглежда въпросът за изразяването на значенията за посока и място при споменатите глаголи и неутрализирането на техните опозиции. Някои от наблюденията и принципните теоретични постановки и изводи засягат не само разгледаните тук глаголи, но и голяма част от т. нар. глаголи за движение или преместване, а понякога дори и всички тези глаголи.

Важна роля при постановката и решаването на въпросите за изразяването на значенията за посока и място и неутрализирането на техните опозиции играе разграничаването на т. нар. „общоместно“, „конкретно местно“, „общопосочно“ и „конкретно посочно“ значение. Чрез тези термини, отговарящи на определени предпостави за посоката и мястото на действието, се изяснява възможността за употреба на конструкции за място не само при глаголите за пребиваване, но и при глаголите за насочено движение.

Разграничаването на тези значения може да се наблюдава не само в случаите, когато става дума за различни предмети (ср. „Я еду в *город* на *базар*“ или „Я повесил портрет на *гвоздь* в *соседней комнате*“), но и в случаите, когато в представите на говорещия действието се свързва само с един предмет. По такъв начин при даден глагол могат да се употребяват паралелни конструкции с една и съща дума, които се различават само по това, че едната конструкция получава конкретно посочно или общопосочно значение (*повесить портрет на стену*), а другата — общоместно значение (*повесить портрет на стене*).

Когато посоченото разграничаване на общоместното от общопосочното или конкретно посочното значение не представлява цел на изказването и се пренебрегва от говорещия или слушащия ка-

то несъществено при дадения акт на речта, тогава противопоставянето на конструкциите за посока и място по значение изчезва и настъпва т. нар. неутрализиране на тяхната опозиция.

Изходен пункт за неутрализиране на опозициите за посока и място представлява и разграничаването на така нареченото резултативно, или по-точно резултативно-местно значение и съответното нему в тази опозиция нерезултативно-посочно значение (ср. *повешенный на стену портрет* и *повишенный на стене портрет*).

Трети изходен пункт за неутрализиране на опозициите за посока и място е наличието на паралелна употреба на конструкции за посока и място, която възниква при един и същи глагол под влияние на друг, синонимичен нему глагол. Така например при глагола *повисать*, който по начало се употребява с предложен падеж (*повисать, повиснуть на ком—, на чем-нибудь*) под влияние на глагола *вешаться*, който в съчетание със съществителното *шея* се употребява с винителен падеж (*вешаться на шею кому-нибудь*), наред с конструкцията за място (*повисать, повиснуть на шее кому-нибудь*) започва да се употребява и конструкцията за посока (*повисать, повиснуть на шею кому-нибудь*). След установяването на паралелна употреба на конструкциите за посока и място (*повиснуть на шее* и *повиснуть на шею кому-нибудь*) в много случаи става възможно и неутрализирането на тяхната опозиция.

Причината за неутрализиране на опозициите за посока и място се определя най-общо като съсредоточаване на вниманието на говорещия или слушащия не върху това, дали съответното действие е насочено или не, а върху нещо друго. Това „нещо друго“ във всеки конкретен случай могат да бъдат най-разнообразни цели на изказването, като например споменаване на действието като факт (без специално отношение към това, дали то е насочено или не), установяване субекта на действието, заинтересованост от това обектът на действието да не е на даденото място, а другаде, подчертаване целта на действието и т. н. и т. н.

При анализа на конструкциите за посока и място при глаголите *вешать, вешаться, повисать, нависать* и *виснуть* се разглеждат и много частни особености, които спомагат както за изясняването на конкретните условия, граници и честота на неутрализиране на опозициите за посока и място при тези глаголи, така и за изясняването на въпросите за условията, границите и честотата на неутрализиране на тези опозиции при глаголите за насочено движение изобщо.

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	83
I. Выражение значений направления и места при глаголе вешать и нейтрализация их оппозиции	95
II. Выражение значений направления и места при глаголе вешаться и нейтрализация их оппозиции	118
III. Выражение значений направления и места при глаголе повисать и нейтрализация их оппозиции	122
IV. Выражение значений направления и места при глаголе нависать и нейтрализация их оппозиции	122
V. Выражение значений направления и места при глаголе виснуть и нейтрализация их оппозиции	126
Заключение	128
Приложения	131
Приложения к I разделу (вешать)	132
Приложения к II разделу (вешаться)	135
Приложения к III разделу (повисать)	136
Приложения к IV разделу (нависать)	137
Цитированная литература и примечания	138
Сокращения	139
Резюме (на французском языке)	140
Резюме (на болгарском языке)	142

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969

Филологически факултет
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VI, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1968/1969
Faculté philologique

СТАНЬО ГЕОРГИЕВ

СЛОЖНО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ
С ПОДЧИНЕНО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНО
ЗА УСЛОВИЕ

ЧАСТ I
(гл. I — IV)

ST. GEORGIEW

SATZGEFUGE MIT ADVERBIALSÄTZE DER BEDINGUNG

НАУКА И ИЗКУСТВО
София — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607

УВОД

Сложното съставно изречение в съвременния български език става обект на проучване както с многообразното на смислово-синтактичните си отношения и формални средства за тяхното изразяване, така и със своите конструктивно-функционални свойства на елемент в състава на по-големите синтактични единици. Затова именно анализът му не може да се смята за цялостен, ако не обхваща и двете му съществени страни: структурно-езиковата и функционалната. Не трябва да се абсолютизира едната за сметка на другата, не трябва и да се изравняват, а е необходимо да се разграничават въз основа на техните съществени признаци.

Като се има пред вид, че изучаването на сложното съставно изречение у нас е било свързано повече със задачите на отделните граматки, добива се ясна представа за посоката, която трябва да придобият изследванията, и за големите затруднения от методологически характер при окончателното разрешаване на основните проблеми. Тези проблеми са вече поставени в една или друга степен, много от основните линии на проучване са вече начертани. През последните години редица трудове се спират върху отделни типове подчинени изречения¹, характеризират съюзните връзки² и

¹ В. Василев, Финалните изречения в българския език, С., 1928, 68 с.; П. Андрейчин, За съгласуването в един вид сложни изречения, Български език, 1953, кн. 2, с. 186; М. Москов, Непроучен тип определителни изречения, Език и литература, 1957, кн. 1, с. 24—27; Ст. Стоянов, Към въпроса за сложните смесени изречения, Български език и литература, 1958, кн. 5, с. 19—24; М. Москов, Към въпроса за обстоятелствените изречения в българския език, Български език, 1959, кн. 3, с. 246—251; Кр. Чолакова, Към въпроса за допълнителните изречения в съвременния български книжовен език, Български език, 1960, кн. 5, с. 402—409; М. Москов, Непроучени разновидности на сложните изречения, Български език, 1962, кн. 3, с. 174—180; К. Попов, Исторически произход и употреба на един тип подчинени изречения в българския език, Славистични студии, С., 1963, с. 105—119; Р. Русinov, Структурата на сложното съставно изречение с повече подчинени в съвременния български език, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. III, кн. 2, 1965—1966 г., С., 1966, с. 125—160; Р. Нидолова, Подчинени определителни изречения с когато и където в съвременния български език, Български език и литература, кн. 6, 1966, с. 22—28; К. Попов, Огражение на аналитизма върху структурата и разволя на българското изречение, Език и литература, 1967, кн. 2, с. 1—12; Структурни и семантични особености на сложните изречения в съвременния български език, Сб. Славянска филология, т. X, 1968, с. 103—120; Ст. Георгиев, Към типологията на

с това подпомагат диренето в тази насока. С оглед на условните изречения изследванията са съвсем малко³. Сполучливо са определени и утвърдени вече много от класификационните типове съставни изречения, установена е и наша синтактична терминология и едва ли е необходимо тя да се изменя коренно, за да се създава нова. Задачата е вече друга — да се доизгради цялостна и пълна представа за сложното съставно изречение в съвременния български език, като се уточнят и много от известните понятия, да се установи системата на тези изречения въз основа на обобщено-пълното застъпване на цялата езикова реалност.

Като правим обект на настоящото проучване сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие, ние се съобразяваме с необходимостта да се отдели повече внимание на някои общотеоретически проблеми. Смятаме още в самото начало да уточним някои от положенията, които ще ни ръководят в анализа, а самия анализ, пряко насочен към структурата на разглеждания тип изречения, да използваме за категоризиране на общите структурни особености и на останалите.

I. МЕТОДОЛОГИЧНИ И ПРОЦЕДУРНИ ВЪПРОСИ

Проучвателната работа в областта на сложното съставно изречение се затруднява преди всичко от неуточнеността на понятието структура на този тип изречения, от невстановеността на понятието структурен минимум — онова общо в строежа, лексикално-морфологичното попълване и синтактичното съчетаване, което е валидно за цялото многообразие от конкретно реализирани, индивидуални единици в речта и което можем да посочим като инвариантно в модела на различните типове сложни съставни изречения. Тая задача ще бъде решена окончателно малко по-късно, да не кажем, на последно място, след продължителна обобщителна работа над отделните типове. Но нейното поставяне е необходимо като предварителен подстъп, макар в рамките на известен вероятностен подход, и сега, при разглеждане на сложното съставно с подчинено за условие. Не по-малко съществени са и въпросите за процедурата, за конкретните пътища и начини в установяването на този структурен минимум. Но именно тук се заплитаме в лабиринта на други неизвестни: за самото понятие структура и

сложното съставно изречение с подчинено определително в съвременния български език, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. IV, С., 1968, с. 175—199.

² Ив. Гълъбов, Към историята на относителните местоимения в българския език, Сб. Езикозедски изсл. в чест на Ст. Младенов, С., 1957, с. 65—72; Зара Геннадиева-Мутафчиева, Относителните съюзи в съвр. бълг. език, ИИБЕ, т. XVI, 1968, с. 639—649.

³ Бл. Блажев, Изречения от типа „Если бы не он“ в руския език и техните съответствия в български, Език и литература, 1965, кн. 3, с. 11—20.

неговото конкретно съдържание, за синтактичната изразеност на съставните елементи, за логическото и граматическото в синтаксиса — понятия, по които предстои теорията на изречението да каже решавашата си дума.

Относно понятието структура. То не може да се установи откъснато от разбирането за различните нива, които оценяваме както въз основа на главното деление на език и реч (система и нейна манифестация), така и въз основа на вътрешнокласовата и междукласовата йерархия в самите изречения. Важна е и оценката на тези нива като структуриращи или неструктуриращи, т. е. като съществени или несъществени за структурата на изречението.

Вътрешнокласовата йерархия се опира на няколко нива, заключени във всяко действително налично сложно съставно изречение.

1. Уровень на формално-синтактичния състав, на синтактичната форма. Всяка регулярност на елементите, поставени в известна система на взаимовръзка между частите на изречението, се утвърждава като формален синтактичен елемент, напр. посредство на отделна дума, съотносяне на думи, синтезиране на лексикални елементи и др.

2. Уровень на смислово-синтактичния състав, на смислово-синтактичното единство. Това е сборът от наличните и възможни синтактични отношения, изградени върху синтактични категории: подлози и обекти, синтактични членове, главни и подчинени изречения, смислови категории. Смислово-синтактичното единство е основа на формалните връзки и има структурен характер.

3. Уровень на смислово-познавателния състав, на смисловото съдържание. Това е най-ниският уровень, най-незначителният за синтаксиса, пряко зависим от наличието на индивидуалното лексикално и морфологично попълване и от характера на изразяваната с изречението мисъл. Това е логическото съдържание, което няма структуриращо значение, но може понякога да бъде необходимо за уточняване на предходните, по-високите уровни.

Да вземем за пример изречения и ги разгледаме с оглед на трите нива. Първи пример: Тогави Султана остави в ръцете на Ния цялата работа, която бе ѝ възложила като неин дял в общата грижа за къщата“ (Д. Талев). На уровня на формално-синтактичния състав тук значение има изтъкването на съюзната връзка която, именно синтактичното значение на относителното местоимение. На уровня на смислово-синтактичния състав ние изтъкваме обобщеното значение на двете съставящи, които поотделно съдържат някакви смислово-синтактични категории, например състояние в резултат на действие, което в подчиненото изречение се възприема като признак на съществителното име — допълнение в главното.

съотнася се с него. Или единството на подложите и обектите, които в подчиненото изречение са представени със заместители, с местоимения или с флексията на глагола. Уровенът на смислово-познавателния състав тук се засвидетелства от едно взаимоотношение между две лица, при което се изгъква активността на едното лице и задължението на другото. Втори пример: „Сега и Султана почувствува, че снахата се изправя срещу нея с голяма сила“ (Д. Талев). И тук имаме формален състав, изразен със съюз *че* и с темпорално-видово единство на минало несвършено време от свършен глагол и сегашно време на несвършен. На смислово-синтактичния уровен подчиненото изречение съдържа някакво състояние, обобщено като цяло в позицията на обект, като допълнение към сказуемото на главното изречение. Смесовото съдържание включва някакво чувство, преживяване, изразени в главното, и активно действие в подчиненото, поставени в определена зависимост.

Освен въпроса за наличието на трите равнища, от които последният е уровен на логико-познавателната реализация, а останалите два — на структурно-синтактичната реализация, изпъква като съществен и въпросът за отношението между тези равнища в единството на форма и съдържание на синтактичните единици. Уровенът на логико-познавателната реализация е свързан с предходния — на смислово-синтактичния състав, и служи като обективна основа на синтактичните отношения, без да ги предопределя. Те са вече отношения на езиков, синтактичен уровен, резултат на абстракция и построение, извършено от умствено-езиковото комбиниране. Уровенът на смислово-синтактичния състав може да аналогизира смислово-познавателния, но може и да му противоречи, да го пренебрегва. Той винаги се изгражда автономно. Смислово-познавателният не може да се отразява пряко особено върху първия, формално-синтактичния. По-близката му връзка, която е винаги чрез някаква смислово-синтактична категория, с равнища на смислово-синтактичния състав, служи за основа на инварианта в значението на формалните средства, за синхронизирането им като синонимни понякога в системата на синтактичното свързване. На тази основа съюзите *ако*, *когато*, *като*, *щом* и др. стават условни. Разбира се, не можем да не признаем, че други съюзни средства, групирани около същинския подчинителен съюз, например *ако* за условните изречения, поради своя характер на зети свързващи средства от сферата на други синтактични отношения, от състава на други видове изречения, запазват известна семантична общност с тях и я пренасят и в условните. Самите разглеждани подчинени изречения могат да бъдат производни от други да са тяхно развитие, което в определен момент ги покрива напълно или частично с условните. Анализът им не може да миче без изтъкване обстоятелствата на тяхното покритие. Например изреченията: „*Че* как да не се намисам, *когато* и аз съм ги опитвал тези вина“

(Хр. Смирненски). *Щом* на Велзевула се е сторило малко нещо тъмно, то за либералите, вярвам, трябва да е настанала есенна нощ“ (Г. Кирков).

Ако изразим всичко казано за уровените в сложното изречение със синтактични понятия и термини, ще установим следната система, върху която може да се изгради описанието на сложното съставно изречение в съвременния български език.

1. Подчинителна връзка. Тя има структурен характер. А под структурност ще разбираме такъв реализуем или реализиран съчетателен потенциал на една езикова единица, който определя мястото ѝ на конструктивен елемент в единица от по-висок ранг. Подчинителната синтактична връзка има две неотделими една от друга страни — смислово-синтактична (обобщено отношение между съдържателните категории на двете съставлящи на сложното изречение) и формално-синтактична: единството от свързващи средства, които изразяват или сигнализират отношението, винаги стабилизирани като регулярно и задължително появяване. Следователно подчинителната връзка в сложното съставно изречение може да бъде два вида: експлицитна и имплицитна. Експлицитна е тая, която съществува като израз на синтактичните отношения, осъществен със специални за целта външни средства — свързващи думи (съюзи), съюзни съчетания, общност и повторяемост на отделни синтактични членове, появяващи се под формата на заместители или повтаряни буквално. Имплицитната е вътрешна, неизразена със специални за целта думи, а засвидетелствува на от установената темпорално-видова зависимост, от паралела в строежните части, от смисловата субординация, като смислово отношение, спояваща двете части една с друга. Докато първата се отнася изцяло към формалната схема на изречението и може да се съкращава или видоизменя, втората е вътрешна и е по-стабилна. Тя също отговаря на структурния характер на изречението. Тук отново се потвърждава смисълът на делението на съюзни и безсъюзни изречения, включително и сложните съставни, чиято връзка може да бъде имплицитна.

Подчинителната (субординационна) връзка на сложното съставно изречение е върховата степен на структурно единство. Както посочихме, тя е и форма, и значение, тя е най-обобщеният израз на формално-синтактичната структура на изречението като цяло, взета по отношение на останалите структурни елементи, които са нейна функция. Структурата можем да разглеждаме като резултат от обединение на функцията на нискостоящите единици от по-високата единица, а самите те от своя страна могат също да се обединят структурно като нейни функционални съставлящи.

Разглеждането на синтактичната връзка като единство от две страни: смислово-синтактична и формално-синтактична, може да даде отговор и на въпроса за структурното различие меж-

ду съчинените и съставните изречения, които на равнина на смислово-познавателния състав могат да се доближават, а понякога да се покриват, но на равнина на синтактичната реализация, изразена в крайна сметка с помощта на съчинителната и подчинителната връзка, да се раздалечават и да се обособяват като различни синтактични единици: „Когато заговореше, думите ѝ се нижеха ситно и нежно“ и „Тя заговореше и думите ѝ се нижеха ситно и нежно“. Трансформирането на синтактичните отношения в съчинителни или подчинителни се извършва от синтактичните връзки, чието значение се съгласува със значението на изречението, техен носител, и със значението на изразеното подчинително отношение между двете съставни части.

От казаното става ясно, че съюзната връзка тук се разглежда по-широко, като обхващаща и тези подчинени изречения, в които няма експлицитно нейно изразяване, няма съюзи и други средства.

2. Подчинително отношение. Според Ив. Леков⁴ „синтактичната структура се строи от многообразни отношения или връзки между отделните елементи“. Затова „изучаването на тези отношения, в това число — привлекателната сила на двата полюса в изречението, подлог и сказуемо, които ни дават основание да говорим и за бинарна структура, и за диалектика на изречението, за отношение на частно към общо, ни убеждава в това, че съществува йерархия на елементите на изречението“⁵. За нас синтактичното отношение е единство от зависимости, които се обединяват от една доминираща между тях зависимост в смислово-синтактични категории, като време, условие, причина, цел, качествена общност и др. Следователно зависимостта е съставляваща на синтактичното отношение чрез посредството на смислово-синтактичната категория наред с други съставляващи, които имат общи елементарни признаци. Подчинителното отношение е отношение на еднопосочност, винаги насочено от главното към подчиненото, без възвръщане и взаимност между свързващите се предикативни ядра, поради което самото отношение между тях не може да се определи като предикативно в рамките на общата синтактична единица — сложното съставно изречение. Отношението не обединява категории от един и същи ранг, а ги поставя в йерархическа зависимост, като заданието на това отношение се съдържа в главното изречение и има съответни изразители в неговия състав. Понякога в главното изречение сигнализацията на синтактичното отношение добива концентриран израз в някои съвсем конкретни елементи — поясняема дума, словосъчетание, съотносителна дума и др., а понякога се съдържа в по-абстрактен вид, в набора от

⁴ Ив. Леков, *Общая проблематика синтаксиса*, в сб. *Otazky slovanské syntaxe*, Praha, 19 2, s. 34.

⁵ Ив. Леков, цитираното съчинение, с. 35.

зависимости в него. За съставното изречение можем да говорим, че е сложна предикативна единица, доколкото съставът на главното изречение се доизгражда или се уравновесява с помощта на друго изречение, но не и въз основа на предикативно отношение между двете изреченски ядра. В това отношение досегашната класификация на подчинените изречения в нашата граматична литература е удобна и правдоподобна. Тя отново се потвърждава в най-новите проучвания⁶ и трябва да се запази по принцип. Че действително характерът на изречението се определя от структурата на смислово-синтактичното отношение в него, се вижда от обстоятелството, че могат да съществуват изречения без съюзи, а да имат субординационна връзка в сложното цяло. На тази основа, когато отношението е ясно по начало, могат да се пропускат съюзите. Основата за такова пропускане в съчинените изречения се изтъква до известна степен от К. Попов⁷. Едно и също по лексикален състав изречение (просто) може да съществува и самостоятелно, и в състава на сложно съставно като негова функция. Но можем да кажем, че в двата случая имаме различни изречения по функционално-синтактична природа и конструктивно задание. В изречението — член на сложното съставно изречение, нещо се прибавя или отнема поради участието му в новото синтактично отношение. Съюзът също има синтактично значение, което се определя от смислово-синтактичната категория в простото, към което принадлежи, или от смислово-синтактичното отношение в сложното в бинарната двойка изречения, които свързва. Тук трябва да се отчитат и процесите на преосмисляне на категориите, например начин, време, причина и др., в условие при определена степен на обобщеност на признаците.

3) Зависимости и техните признаци. Зависимостите са такива съставящи на подчинителното отношение, които са обобщение на логическия процес и отражение на обективните отношения между предметите и явленията, представени в изречението като относително завършена мисъл. Те представляват краен набор, който се поддава на инвентаризация поради възможността да се установи броят на типичните случаи. Зависимостите имат свои признаци, които съдържат елементарен смисъл. Те са обобщение на този елементарен смисъл, който поставят в основата на синтактичните зависимости. Синтактичната връзка, синтактичното отношение и синтактичната зависимост са сложни елементи, в които нягаги можем да отчитаме техни елементарни съставящи. Признакът

⁶ К. Попов, Структурни и семантични особености на сложните изречения в съвременния български език, сб. Славянска филология, т. X, С., 1968, с. 103—120.

⁷ К. Попов, Към въпроса за фреквенцията, семантиката и граматическата характеристика на съюза а ла, ИИБЕ, т. XI, 1964, с. 265—281.

на зависимостта е най-низшият елемент, който няма свои съставлящи освен семантичните множители на отделните думи, но това са вече сфери на лексикологията и на морфологията, а не на синтаксиса. Трябва да отбележим, че в синтактичния анализ прегледът на смислово-синтактичните разновидности на изреченията има значение за синтаксиса, когато не се превръща в самоцел, а се подчинява на задачата да се мотивират наличието и многообразието на структурните особености и формално вариране на изреченията. Да анализираме с оглед на казаното едно изречение, напр. „Не беше лесно да се говори със Султана, когато трябваше да се харчат пари“ (Д. Талев). Подчинителната връзка тук се осъществява експлицитно от местоименното наречие *когато*, което по своето основно лексикално значение е наречие за време. Би следвало да обедини две смислово-синтактични категории — в подчиненото изречение категорията време, такова действие, което да маркира момент с друга съдържателна категория, каквато се включва в главното изречение — със значение на приключено или продължаващо съдействие, на което се маркира времето. Но тук е установено друго синтактично отношение в зависимост от обобщеността на двете съставлящи сложното изречение — подчиненото е една необходимост от извършване на действие, а не извършване на самото действие, а тази необходимост не може да маркира времето (момента или периода). Съгласуването на местоименното наречие за време *когато* като съюз със смислово-синтактичното значение за необходимост е израз на обобщено условие. Категорията време в състава на синтактичното отношение става категория условие, спрямо която категоричното значение на другото изречение е заключение. Ако трябва да посочим зависимостите, които чрез категориално обобщеното значение на двете изречения изграждат подчинителното отношение, можем да посочим смисловите значения за време и за условие, в чиято съвместност доминира условната зависимост. Техните признаци, именно едно понятие за време, едно понятие за представно действие (харчене), едно понятие за характера на това действие и за възприемането му от говорещия, се обединяват в смислово-познавателния състав. В главното изречение категориалното значение, свързано с отрицателно състояние, се изгражда от зависимости за качествена оценка на действието в отрицателен смисъл, за съвместно действие, което глаголът представя не в процеса на реализиране, а като качествена същност, като качествено състояние.

Подчинителната връзка, подчинителното отношение и зависимостите в различните структурни типове изречения се взаимопроизвеждат в различна степен и по различен начин. Затова тяхното отделяне понякога е твърде трудно. Те проличават най-добре, когато се сравняват производни единици, преминаващи една в друга единици или при вариране на едни и същи изречения.

Следователно и тук, в изречението, както и в другите съставки на езика (звуково-фонологическа, лексическа и морфологическа) структурата се изразява в отношението на отделните елементи, обединени от синтактичното цяло, „в плана на закономерностите на използване единиците на по-ниските уровни за конструиране единиците на по-високите порядки“⁸. Или, както Вл. Георгиев пише: „Структурата е относителната устойчивост на съотношението между частите на сложното цяло, докато системата е частта на това цяло, съставена от еднородни взаимообусловени елементи.“⁹

Относно понятието форма на изречението. Това понятие е свързано повече със средствата и начините за изразяване на структурното единство на изречението, с конкретната постройка на самото изречение. Работи се, и тук средствата добиват характер на формален изразител само в определена съвкупност, която може да има максимален и минимален предел на разширяване и стесняване. Затова можем да имаме пълна форма, в която включваме всички съществени средства за изразяване на инвариантната структура, еднородните формални особености върху основата на един и същи структурен минимум синтактични отношения и връзки. Можем да говорим и за максимална форма, към която отпаяме всички възможни и включвани в състава на изречението средства за разширяване на инвариантната структура, без да я изменят по същество, и за минимална форма, която показва предела на намаляване на един и същи тип изречения, до който също така се запазва неговата природа на определен тип и не се извършва в него качествена промяна.

Структурния минимум отделяме като възпроизводимост на един и същи съставлящи на изречението в определена съотносителност. Това е инвариантът, единството му във всички измерения, единството на задължителните му елементи, отделно чрез различни процедури от масата други незадължителни елементи. Установяването на процедурата тук е въпрос не по-малко важен от самото уточняване на понятието структурен минимум.

Когато се разглежда структурата на сложното съставно изречение, не трябва да се забравя, че подчинителната връзка обединява две по-низши единици като непосредствено съставлящи сложната синтактична единица. И тук има бинарност, двучленност на взаимно обуславящи се елементи, които заедно реализират сложното цяло. Един структурен анализ на сложното изречение не може да претендира за изчерпателност и обективност, ако не разкрие същността на подчинителното отношение в двучленното синтактично единство, изразено от главна и зависима част. Тук най-често се спори за термините, а именно дали трябва да се говори

⁸ О. С. Ахманова, Словарь лингв. терминов, М., 1966, с. 458.

⁹ Вл. Георгиев, Ив. Дуриданов, Езикознание, С., 1956, с. 16.

за прости изречения в състава на сложното, или за части на сложното изречение, за негови членове. Смятам, че въпросът има своята по-сериозна страна и затова можем да отговорим и да, и не. При така поставения тука въпрос за структурата на сложното съставно изречение става ясно, че подчинителното отношение и другите структурни елементи не могат да се разкрият, ако не се имат пред вид двете непосредствено съставлящи сложното изречение, ако не се анализира тяхната собствена структура, ония особености, които им налага участието в това отношение, с ония трансформации, присъщи им като градивен елемент на общата единица, на нейния състав. Следователно ние ги разглеждаме като синтактични членове на висотата на сложното изречение, но ги разглеждаме и като изречения със свой собствен предикативен център, с относително самостоятелна структура. Вярно е, че те като отделни предикативни единици се формират в самото сложно изречение, а не се принасят в готов вид отвън, че сравнени със свободните изречения, те имат особености в състава, в трансформираността на съставлящите ги членове и до голяма степен в средствата на тяхното изразяване. Появяват се синтактични членове, които имат двустранна зависимост — както от състава на отделното предикативно ядро, така и от подчинителното отношение между двата предикативни центъра — главен и подчинен, като обобщени и поставени в определена йерархия. Това до голяма степен важи за съотносителните думи, за подложите или други части на двете изречения, които могат да бъдат общи или да се заменят закономерно едни с други в двете изречения. Достигаме по този начин до нов, отделен проблем — за конструиращата роля на главното и подчиненото изречение в сложното съставно. Напр.: „Дъщерите от двете страни са буквално покрити с тях и когато аз пожелавам да си обезсмъртя името, не мога да намеря ни едно празно място“ (Ив. Вазов). Единството на съставното изречение с подчинено за условие, свързано със съюзната дума *когато* като конструктивен елемент на смесеното изречение, се дължи и на единството в подложите на двете съставлящи го изречения — в подчиненото експлицитно изразен, в главното — отсъстващ на фона на присъствието му в подчиненото. В главното фактически тази идентичност на подлога се подкрепя от еднаквата оформеност на глагола. Или пък: „Вий и днеска вече се хапете, но все пак тичате там, гдето ви кажат от високото място“ (Г. Кирков). Тук съотносителните думи, които образуват съчетанието *там, дето*, обвързват по-ясно двете изречения и подчиненото става задължително.

Базисно положение в структурата на сложното съставно изречение заема главното, чрез което се задават подчинителните отношения в сложното цяло. То е носител на главното действие и определя главната насока на комуникативното съдържание. Именно в собствената му вътрешна структура трябва да търсим обясне-

ние на необходимостта от много съчетателни връзки и подчинителни отношения в обема на съставното. Затова главното изречение представлява обект на проучване като доминиращ предикативен център, който определя отношението в бинарната двойка. Да се установят особеностите в структурата на главното изречение, които определят необходимостта от подчинено, значи да се прецени неговата реална конструктивна роля и да се подготви обобщителната работа по установяването на структурните схеми на сложното съставно изречение. Тук се преплитат елементи от лексикален и морфологичен характер, които в изречението придобиват синтактично значение, тъй като създават основа за установяване на синтактични подчинителни отношения. Особено значение придобиват поясняваща дума или други синтактични членове, които предполагат наличието на подчинено изречение от даден вид и съотносителни елементи в него с елементи в главното, наличието на синтактични позиции, заети или свободни, които налагат необходимостта от комбинаторност с подчинено изречение. В комуникативен план не винаги базисното положение на главното изречение се определя от значимостта на обема информация, която се съдържа в него. Но то винаги запазва същността си на базисно изречение поради актуалността на съдържащата се в него информация, зависима от целта на изказването. Актуална може да бъде оценката на някакви фактори в главното изречение спрямо самото действие, което се сочи в подчиненото, без да излиза на преден план самото му извършване. Действието в подчиненото изречение се възприема повече като характерна проява, като мотив или съизмеримост и др.

Като се ръководим от разбирането за знакови характер на езика, ние разглеждаме сложното съставно изречение и в линията на номинацията, като израз на някакво съдържание, по-точно — като единство от означаващо и означавано (значение). В това единство на подчиненото изречение се пада не маловажна роля. Съществена е ролята му в структурното завършване на сложното цяло, макар самото то да се подчинява на главното. То изразява допълнително значение, което се придава към значението на отделна дума от главното или към значението на цялото главно. И подчиненото изречение, разглеждано откъм своята вътрешна страна, структура, си остава изречение като всички други прости изречения, със свой структурно-предикативен център, със свой структурен минимум. В този смисъл ние имаме основание да говорим за изречения в състава на сложното, а за сложното като за единство от две или повече изречения. В същото време няма да бъдем обективни, предвидително бихме затруднили анализа, ако не признаем, че на равнина на сложното изречение, в системата на сложното цяло, всяко просто изречение е непосредствено съставляваща част на сложното и именно като част има своите особености. Кои са те? — това е един от най-съществените въпроси. Ето някои от тях, изразени най-общо:

а) ролята транспозиция, която макар по начало да не е структурен елемент, е свързана непосредствено със структурата и не може да се разглежда изолирано от нея, вън от нея губи смисъл; основната транспозиция на всеки вид подчинено изречение и на цялата система от подчинени изречения; привличане и изнасяне на определени синтактични членове към главното изречение; близост и отдалеченост на глагола спрямо съюзните средства, мястото му в подчиненото изречение; изнасяне на някои от членовете в края на подчиненото изречение, за да се затвори рамката на съставното, да се склучи синтактичната верига като цяло;

б) съотносителност на елементи с елементи от главното изречение;

в) съотносителност на заети и незаети позиции поради синтактично-смисловата съвкупност с главното изречение, израз на всеобщност в синтактичното им оформяне, проявяваща се в наличието на елипси, повторения и др.;

г) ролята на заместителните думи — местоимения и др., които имат пълнозначна синтактична натовареност;

д) ролята на съюзните думи, даващи формален облик на единната синтактична единица;

е) зависимост на подчиненото изречение от синтактичното обкръжение на главното; мястото му между други изречения и синтактични връзки с тях.

В сложното съставно изречение подчиненото гравитира към главното и с него образува синтактична двойка, но при наличие на повече подчинени или в състава на сложното смесено то може да образува нови двойки, в които да заема господстващо или подчинено положение. Това усложнява неговата структура, изменя го транспозиционно и по съдържание. В известен смисъл подчиненото изречение има детерминираща роля спрямо главното и макар да има непосредствена връзка в повечето случаи с някаква дума, то участва в изграждането на цялото подчинително отношение. То е своеобразен ограничител за главното или пасивен диференциатор, който показва избора на един от многото смислово-синтактични варианти на главното. Напр. в изречението: „Аз ще го убия, ако я даде другиму, па и нея, и мене си“ (Ив. Вазов). Готовността за извършване на действието в главното се ограничава от подчиненото за условие и от готовност изобщо става готовност само при определени обстоятелства, при определени подбуди, оформени в изречението като условие. Каквото и да бъде конкретното съдържание на подчиненото изречение, то като цяло се включва в комуникативното поле на главното, заема определена позиция от неговия набор смислово-синтактични отношения и се явява негова структурна необходимост. Подчиненото изречение се нарежда в числом на сния синтактични ограничители, които съпътствуват думите и синтактичните съчетания при тяхното участие в изгражда-

гето на структурния минимум на изречението, при встъпването им в позицията на определен синтактичен член. Думата в състава на изречението, както и синтактичното съчетание могат да станат факт на структурата, да заемат позиция в набора синтактични отношения не с целия обем на своето номинативно и граматическо значение, а само с известен минимум от него, а този необходим минимум се актуализира с помощта именно на ограничители. Ако не бяха те, динамиката на синтактичната структура би била много бедна, а нуждата от строителен материал за всяка конкретна позиция би се движила в невероятно големи граници. При наличието на ограничители става възможно изречението да се гради от крайно число лексикално-морфологични елементи, чието действително синтактично значение се определя от единиците на обкръжението. Така се дава отговор и на въпроса за многозначността на думите като положителен факт на езика и за избирателната способност на контекста, който се изгражда и с помощта на подчиненото изречение.

Е. подчиненото изречение трябва да виждаме две страни, които реално съществуват. То като цяло има обобщен синтактичен смисъл (на определение, допълнение, обстоятелствено пояснение, подлог и др.), който му дава възможност да стане част на по-сложната единица. Но то има и конкретно съдържание, собствена синтактична натовареност, която е неделима от обема на съставното изречение. Именно такъв обобщен смисъл на подчиненото изречение има пред вид и К. Попов, когато пише, че „подчиненото определително изречение в българския език изпълнява атрибутивна функция към едно съществително име или местоимение в главното изречение, с което се свързва с помощта на разнообразни средства“¹⁶.

Въпросът за комуникативния дял на подчиненото изречение става все по-важен при цялостния анализ на сложното съставно. То може да бъде абсолютно необходимо, задължително, когато по редица семантични и граматически признаци на поясняемата дума или поради неналичие, неизразеност лексикално-морфологически на даден необходим синтактичен член главното изречение остава незавършено и не може да се реализира като знак на определено съдържание без наличието на подчиненото. Но сложното съставно може да се гради и върху факултативността на подчиненото¹⁷, в такъв случай подчиненото изречение има само разширява-

¹⁶ К. Попов, Структурни и семантични особености на сложните изречения в съвременния български език, сб. Славянска филология, т. X, С., БАН, 1968, с. 115.

¹⁷ За противопоставянето структурна задължителност незадължителност на подчинените изречения стана дума другаде, вж. Ст. Георгиев, Структурна задължителност на подч. изречение, ИИБЕ, т. XVI, т. 655—661.

що значение в зависимост от целта на предаваната от цялото съставно изречение информация.

Ако на сложното съставно изречение се погледне откъм смислово-комуникативната страна, пред нас се изпращат други неразрешени проблеми, напр. за отношението му като цяло към съждението — дали то е сложно съждение, или се състои от няколко съждения: отделните съставлящи го предикативни единици съждения ли са, или някога са съждения, а друг път не са и кога; ако са съждения, какво е отношението между тях и кое е особено в тях като съставлящи сложното изречение за разлика от съжденията в свободните прости изречения. Ако понякога подчиненото изречение не е съждение, какво е и пр. Разглеждането на подчиненото изречение следователно не може да бъде самоцел, защото с него се решават въпроси на цялото сложно съставно изречение. Съставното с подчинено за условие например ние ще разглеждаме като цялост, в която намират мястото си и главното, и подчиненото изречение, тяхната собствена структура и значение.

Известно е, че в състава на изречението, в изразяването на синтактичното отношение и в изграждането на синтактичните членове се крие функционалното оправдание на съществуването на отделни словесни единици и техни морфологични категории. Докато синтактичната функция на много от тях е вече описана, за други не може да се каже същото, особено когато тя е функция на равнина на сложното изречение. Такъв е случаят с темпорално-видовата зависимост на главно и подчинено изречение. Твърде много е направено за установяване наличието на определен вид и време на глаголите, както и за разкриване на тяхното значение в главни и подчинени изречения.¹² Нас тук ни интересува предимно синтактичната стойност на темпорално-видовата зависимост, тази, която

¹² Ю Трифонов, Съединение на бих с причастие на —л в новобългарския език. Сборник в чест на проф. Л. Милетица, С., 1912, с. 356—379; L. Andrejczin, kategorie znaczeniowe koniugacji bugarskiej, Polska Akademia, Umiejetnosci, Prace Komisji Jezykowej № 26, Kraków, 1938; Ю. С. Маслов, Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках, Вопросы славянского языкознания, вып. 1, М., 1954, с. 115—120; Л. Андрейчин, Същност и употреба на минало неопределено време в българския език, Език и литература, 1956, кн. 2, с. 140—143; Към характеристиката на перфекта в българския език, сб. Езиковедски изследвания в чест на академик Ст. Младенов, С., 1957, с. 57—64; Ю. С. Маслов, Глаголният вид в съвременен български литературен език (значение и употреба), Вопросы грамматики болгарского литературного языка, М., 1959, с. 117—312; К. Попов, По въпроса за българския конюнктив, Език и литература, 1963, кн. 5, с. 100—106; Р. Мутафчиев, Сегашно историческо време в съвременния български език, С., БАН, 1964, 152 с.; В. Станков, Имперфектът в съвременния български книжовен език, С., БАН, 1966, 146 с.; Модална употреба на глаголните времена в съвременния български книжовен език, ИИБЕ, кн. XV, С., БАН, 1967, с. 3—46; Е. А. Захаревич, Некоторые особенности временных сложноподчиненных предложений в современном болгарском языке, Ученые записки ЛГУ, № 250, Серия филологических наук, вып. 44, с. 115—140.

то срещаме описана до известна степен в нашите граматика, особено при анализа на обстоятелствените изречения.¹³ Когато тази зависимост се осмисли с оглед на подчинителното отношение и подчинителната връзка, като фактор и елемент на връзката или с оглед на някои категории като време, условие, причина и др., и то като стабилизирана употреба, тогава тя получава признанието на синтактичен фактор и става предмет на изучаване от синтаксиса.

II. СМИСЛОВО-СИНТАКТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ УСЛОВИЕ И НЕЙНОТО СТРУКТУРНО ЗНАЧЕНИЕ

Разглеждането на подчинителното отношение като структурен елемент на сложното съставно изречение е свързано с правилното разбиране за ония смислово-синтактични категории, които съставят това отношение. Подчиненото изречение като цяло, за да заемне позиция в подчинителното отношение, съдържа някаква категория, на която се подчинява неговата вътрешна структура, предикативното му ядро. Съюзът или съюзната дума оформят тази категория, макар да изразяват двустранно подчинително отношение. Съюзните думи принадлежат към подчиненото изречение, но го съотнасят с главното и понякога самите те могат да имат вътрешносинтактичен характер на определен член в подчиненото.

За обобщената семантика, която стои в основата на понятийните езикови категории, напр. темпоралност в основата на категорията време, персоналност, залоговост и др.¹⁴, се създава още от О. Есперсен и И. И. Мещанинов теория за понятийните категории, разбирани макар по различен начин от двамата. И. И. Мещанинов пише: „Изявявайки се в семантичката страна на лексиката, в синтактичния строй на изречението и в морфологическото оформяне на думите, понятийните категории остават при това в числото на езиковите категории, макар да се явяват отразители в езика на действащите норми на съзнанието.“¹⁵ Необходимо е да се внесе уточнение в това разбиране с мислите пак на самия Мещанинов, изказани другаде. Той смята, че не всяко предавано от езика понятие е понятийна категория, че такава става това понятие, което е в езиковия строй и получава в него определено построение. Последното намира своя израз в определена лексическа, морфологическа или синтактическа система¹⁶

¹³ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, С., 1944, раздела за глагола; К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1962, с. 295—319.

¹⁴ А. В. Бондарко, К проблематике функционално-семантичских категорий. Вопросы языкознания, М., 1967, кн. 2, с. 18—31.

¹⁵ И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М. — Л., 1945, с. 197.

¹⁶ И. И. Мещанинов, Понятийные категории в языке. Труды Военного Института иностранных языков, 1945, 1, с. 15.

С оглед на синтактичната система би трябвало да се говори за смислово-синтактична категория, тъй като тя е значение на някакво синтактично построение, например условието е обобщена семантика на цяло подчинено изречение. Затова подчиненото определително изречение, имащо като всички други изречения предикативно ядро, влиза с обобщеното си синтактично значение в атрибутивно подчинително отношение с главното, напр.: „Никой никога не е забелязвал у него действие, което да се отклонява от строгата нравственост“ (Ал. Константинов). Затова допълнителните изречения са обобщено допълнение към сказуемото на главното изречение: „Хаджи Смирн видя пак, че губи полека-лека бойното поле пред необоримите доказателства на философа“ (Ив. Вазов). „Кой ти рече, че не зная да пея?“ (А. Каралийчев).

Още по-сложен е въпросът с подчинените обстоятелствени изречения. Тук срещаме по-голяма многотипност, по-сложни зависимости. Как да разбираме смислово-синтактичната категория условие в сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение за условие? Според Л. Андрейчин „условните изречения са сложни изречения, които се състоят от две части: условие (приставно изречение) и заключение (главно изречение)“¹⁷. В главното изречение фактически се констатира някакво действие или състояние, което е налично в даден момент, възможно или невъзможно, реализуемо или реализиращо се, обобщенолично или абсолютивно, и тази констатация се поставя в зависимост от определено условие. Условието е следователно мотив на заключението, негово обосноваване, обяснение на неговата отнесеност към действителността, на неговата необходимост, възможност, сигурност, категоричност на извършване или обективна реалност. Главното изречение съдържа информация за действие, без да съдържа конкретизиращите го мотиви, които го актуализират като действие в определен от целта на изказването аспект. Следователно условието мотивира констатацията на действието, на заключението, модалната му характеристика, модално-волевия аспект на неговото възприемане и протичане. Това се вижда от факта, че повечето от главните изречения имат някаква допълнителна модална характеристика освен модалността на реалния факт, изразена с модален глагол или други модални думи, с наклонението на глагола (условно, повелително) или с модално употребени глаголни времена (например бъдеще в миналото) и др. Условието се явява една страна от синтактично-смисловата субординация на две обусловени едно от друго действия или състояния и намира в състава на сложното изречение съответна лексикална изразеност и структурно-синтактична оформеност. Тук подчинителното отношение трябва да се разглежда като единство от смислово-синтактични зависимости за причин-

¹⁷ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 309

ност, подбуда, време и място, които се обединяват от една доминираща между тях зависимост в условие за реализацията на действието в главното изречение. Условието следователно в подчиненото изречение е сложно смислово-синтактично значение, което може да бъде и по-конкретно, и по-отвлечено, и смислово по-съдържателно, и по-формално. То може да бъде съществено за смислово-синтактичната структура на съставното изречение, а може и да се сведе до предимно техническа, конструираща роля. В зависимост от това може да се определи и честотата в срещането на даден вид подчинено изречение, специализираността на употребата му, конструиращата му значимост в сложното съставно или смесено, стилистичната му диференциация и др. Например изреченията от формулата „Ако погледнем. . . ще видим“, в които подчиненото изречение има известна въвеждаща роля. Можем да твърдим, че се среща в доказателствен стил, аналитически, а не в художествено-образителния или в разговорния. Тези изречения дори имат известна устойчивост по строеж и лексикално попълване. Словоредът им е обратен — подчиненото за условие стои пред главното. Действието, конкретизирано от условието, е действие не при всички случаи, а в определено положение, при определени обстоятелства. Че именно подчинителното отношение характеризира съставното изречение и придава определена стойност както на главното, така и на подчиненото, се вижда от възможността подчиненото за време да се превърне в обобщено условие, когато главното не предпоставя по своята същност, според характера на изразеното действие или състояние, някаква реализация във времето, напр. при глаголи *трябва, мога, смея* и др. Не винаги можем да говорим за непосредствена зависимост на действието в главното изречение от условието на подчиненото. Тук основна може да бъде съпоставката, например: „Ако птиците имат криле, ние имаме крилата вяра“ (О. Ф., 7253, 1968). „Нек овците избират овчар — ако не е Вълкан, то ще е Вълчан“ (Ел. Пелин). Главното изречение може да прави обобщена характеристика на предмета, която става основа за съпоставка с предмета в условното подчинено изречение. Проявите на даден предмет в главното изречение могат да бъдат немислими без наличието на предмета в подчиненото. Затова в такъв случай подчиненото ще показва наличието на предмета или лицето, като това наличие става условие за характеризиране предмета в главното. Тогава сложното съставно се строи като израз на действие — характеристика, която се поставя в зависимост от условието. По същество се съпоставят едно основно явление в главното изречение с явление в подчиненото.

За да се превърне подчиненото изречение в условно, необходими са синтактично-смислови предпоставки и в главното — характер на глагола и неговата съчетаемост, наличните заети и свободни позиции на неговата активна валентност, изявена в зависимост

ог ксиструктивното място на главното изречение в синтактичната цялост. Какво е необходимо, за да стане действието условие? То преди всичко трябва да се откъсне от конкретната си фактичност, единичност и да се възприеме като обобщено-фактично, като налично, но не в даден момент, взет като темпорален ориентационен момент, а като обуславящо, като фактичност — условие. Например: „Ако само два дни не работя, децата ми без хляб ще останат“ (Д. Талев). „Ами хубавото нема да дойде, ако не се потрудиш“ (Д. Талев).

Категорията условие като структуриращ елемент в синтактично-то отношение не се покрива по съдържание с един признак. Категориалното значение за условие в своята истинска същност като сложно съдържание се свързва и с признаци на по-пряка обусловеност на действието или съотносителност с него. На практика обаче много други признаци могат да станат съдържание на тази категория при определено развие и обобщеност, която може да зависи от много други вътрешни причини. Този широк съдържателен спектър на условието е забелязал Л. Андрейчин, когато пише: „Условен оттенък съдържат и обстоятелствени изречения за място, време, начин, или определителни, съдържащи връзки *където и да, когато и да, както и да, който и да.*“¹⁸

Ако търсим условен оттенък в неусловни по начало подчинени изречения, ние бихме установили наличието на много преходни категории изречения, които обикновено синтактиците наричат хибридни. Напр. изречението: „Щом ни видят на портата, бързат да ни поднесат коматче“ (Д. Талев). Посоченото изречение съдържа подчинено за време, което може да се възприеме като условно, ако се актуализира не темпоралният му смисъл, а характерът на самото действие като такова, което обуславя резултата в заключението. Преходните изречения за нас не са толкова съществени тук. Интересуват ни ония подчинени изречения, които изцяло са се превърнали в условни, и особенният характер на категорията условие при тях. Вече беше подчертано, че това производно условие има общен характер, обобщено значение. Типичен е случаят с категорията време, която преминава в категория условие. Времето можем да разгледаме като реалност, когато се свързва с понятие за продължителност или успоредност на протичане, когато с него се измерва процесът, когато е атрибут на действието — вършене, изменение, преминаване (превърщане), при които се уточнява представата за продължителност, количествена последователност, измерването на период. При темпорално-видова обобщеност на действието в подчиненото изречение го от съизмеримост на главното действие по време се превръща в условие, придобива временно-условен характер, с което може да се обоснове и да се мотивира ня-

¹⁸ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 523

Каква модална представеност на действието в главното изречение. Времето като момент, спрямо който се ограничава действието на главното изречение, маркира момента на неговото извършване. По-общо и обобщено маркиране на момента се постига само чрез действието, с което се съпоставя действието на главното изречение и между тях може да има допълнително отношение — на успоредност, причинност и др. По-конкретно това маркиране се постига освен с глагола и с някои обстоятелствени пояснения. Подчиненото обстоятелствено за време може да има и други значения, които да бъдат по-актуални в съответните синтактично-смислови отношения на сложното съставно. Времето като условие именно не е динамичен признак на реализиран период, на предходност, следходност или успоредност, а е резултативен признак, проява, която обуславя действието на главното изречение. Появяват се елементи на причинност, затова съюзът *след като* става синонимичен на *защото*, *понеже*, *тъй като*. Когато времето става условие, то придобива преносно-обобщено значение за характера на действието. Напр.: „Като се затвори добре, няма да мирише“ (Д. Талев). Тук с подчиненото изречение не се постави никаква темпорална граница, след която да се постави осъществяването на действието в главното изречение, въпреки че последователност по време, общо взето, съществува. В обобщен вид темпоралният признак се подчинява на категоризирания условие и действието вече се поставя по принцип като действие от определено качество.

При по-голяма част от сложните съставни изречения с подчинено за условие в известен смисъл действието на главното изречение е възможно занапред, има значение на предстояще, на бъдещо действие и се изразява със собствени форми за бъдеще време. То се поставя в зависимост от условието, което също включва предстояще действие като предполагаемо. Условието може да бъде равно на конкретно протичащо действие, извършващо се в определен темпорален план (определена темпорално-видова характеристика). Но може да бъде и обобщено-проективно, да се възприема само като възможно занапред, като осъществимо, но без указания за конкретно протичане. Когато определяме характера на главното изречение с оглед на изискваното от него условие (подчинено изречение), трябва да посочим някои особености на условността: например действието се представя като евентуално възможно занапред; тази евентуална възможност се представя в отрицателен или положителен смисъл, обратен на действително протичащото или протекло действие (реципрочност); предаване на една от две алтернативи — положителна или отрицателна. Обикновено условното изречение проектира действието като възможно въз основа на осъществимост, обратна на реалността, която има причинна обусловеност: „Аз не бих те пуснал тъй скоро, ако те не викаше спешна работа във Варна“ и

„Аз те пуснах тъй скоро, защото те викаше спешна работа във Варна“. В този смисъл условието в подчиненото изречение в своята действителна същност и значение (вън от случаите на неутрализация на условието) е винаги вероятно-предполагаемо, предполагаемо-възможно, при което се поставя като условие един от възможните варианти. Следователно може да има несъответствие между действително реализираното в конкретните обстоятелства, в определена ситуация действие (положително или отрицателно) и поставянето му като условие. В съответствие с условието действието на главното изречение се конкретизира и ограничава. То придобива вече по-частен характер, какъвто е необходим на комуникацията. Предстоящото действие се поставя в главното изречение и се изразява с глагол в условно наклонение, бъдеще време, повелително наклонение и др. А обобщеното като условие действие в подчиненото се изразява със сегашно абсолютивно, сегашно предстояще (св. в.), условно наклонение и др.

Термините иреално и хипотетично действие при сложното съставно с подчинено за условие не губят своето значение, въпреки че се използват повече за характеризирани на съдържателния план на съставното изречение. На този съдържателен план отговарят и съответните структурни и формални особености. Напр.: „Ако той повтори техните мелодии в поезията, ще си остане чисто и просто епигон“ (Лит. мисъл). Действието е хипотетично, неговото извършване се поставя върху предположение, което зависи от самото условие, също предполагаемо действие. Не се знае например ще се повтори ли явлението, за да сме сигурни предварително в реалността на зависимото от него явление в главното изречение. Често се смесват термините хипотетично и иреално, като при последното неосъществимостта на действието не се предполага, а е факт, който става ясен от самото условие, както при понятието реално се има пред вид пак наличен факт, но положителен. По-близо следователно, с по-общи признаци са хипотетичните и реалните условни изречения, при които признакът реалност е общ, като при реалните е и фактичност, докато при хипотетичните такава фактичност липсва. При иреалните имаме пълна реципрочност — формата на съставното изречение показва обратно предположение на едно напълно нереализирано или нереализуемо действие, напр.: „Ако ти тогава беше се върнал или беше дошъл да я вземеш при себе си, нямаше да стане с нея това, което стана“ (Д. Талев). Знаеш ли ти, че ако в нашия град да не би съществували женските манастири, то нашите младежи не би имали де да пият ракията си и де да ядат бадемите си“ (Хр. Ботев).

Можем да въведем други термини за значения и построения, отнасящи се повече до структурата, например алтернативни и неалтернативни. Алтернативността като частноструктурно от-

ношение в главното изречение, получаваща направление от подчиненото условно, и като отношение между главно и подчинено се изгражда върху смислово-синтактично противопоставяне. Обикновено се утвърждава алтернативно едно от две взаимоизключващи се явления — наличието на едното предполага отсъствието на другото, или наличиостта на едното е непременно условие за неналичността на другото. Напр.: „Ако направеше това сега, излагаше се на безполезно и опасно разтакаване“ (Д. Димов). „Ако ротмистър Петрашев не бе заминал още, автомобилът му трябваше да чака пред пътната врата“ (Д. Димов).

Отрицателното условие поставя по форма действието като хипотетично, неосъществимо. Но обективно погледнато, главното изречение съдържа неосъществено действие, а подчиненото за условие < действие, което се е извършило, но възпрепятствува осъществяването на действието в главното. В такъв случай категорията условие се гради върху причинна зависимост. Бл. Блажев смята, че „една от непременните цели на изказването при употребата на отрицателните условни изречения, например от типа „Если бы не он“, е да се подчертае колко важно е обстоятелството, че хипотетичното условие е именно хипотетично, а не реално“¹⁹. По форма, по единство на темпорално-модалното отношение и категории, по оформяне на подчиненото изречение, например отрицателно условно, а главното в бъдеще в миналото действието се поставя като вероятно, категорически неизбежно, непременно реализуемо, напр.: „Щеше да продължи с тях, ако гладът не го бе накарал да помисли за няколкото бисквити, които оставаха в кухнята“ (Д. Димов). „Ако не бяха го отровили безразборно градските агенти, аз ви казвам, че то щеше да изиграе своята историческа роля“ (Ел. Пелин). Подчиненото с ако + минало предварително време има обобщаващо значение за предполагаем резултат, за условие, което клони към изразяване на състояние. Главното изречение с глагол в бъдеще в миналото или в минало несвършено време показва сигурен резултат. Напр.: „Бенц нямаше никакво намерение да обира возите, пръснати по килима ако в същия миг не бе съзрял между тях една визитна картичка“ (Д. Димов). При негативно условие, сложното съставно има двуплановост на съдържанието, напр.: „Всичко това можеше да обезсърчи Бенц, ако в същото време той не мислеше и за Елена“ (Д. Димов). „Аз никога не бих ви разправил историята на Мануела, ако че ми предстоеше да видя сянката ѝ след малко“ (Д. Димов). „Реших да почакам четвърт час повече, а след това, ако Анета не дойде, да взема едно такси“ (Д. Димов). Единият от плановете на съдържанието, обикновено положителният, е неактуален, въпреки

¹⁹ Бл. Блажев, Изречения от типа „Если бы не он“ в руския език и техните съответствия в български, Език и литература, 1965, кн. 3, с. 19.

че той е действителният, но той не определя целта на изказването, заради което се строи изречението. Този план е съществен преди всичко като основа на изказването, върху която израства то в своята актуална същност, познавателно-доказателствена или модално-волева. Значение за изразяване актуалното съдържание, т. е. за налягане на втория познавателно-модален план имат глаголните времена, някои модални думи, смислово-морфологичният характер на глагола (например модален), самата форма на изречението, негативна или позитивна, и др. Да вземем за пример изречението: „Той беше така унесен, че едва ли щеше да се събуди, ако не беше извикал някой“ (Д. Хаджилев). Тази двуплановост на съдържанието може да се види от всяко изречение. От посочения случай например е ясно, че той се е събудил, защото някой е извикал. Това е единият съдържателен план, който реално съществува, но формално не е изразен, защото не е поставен като цел на изказването. Върху него, в съотносителност с него се внася вторият план, който е цел на изказването и който е една проекция, предположение, с което се осъществяват предимно модални значения, а реалното действие се представя като иреално или хипотетично. Затова вторият план можем да определим изцяло като модален. В крайна сметка модалният план не отрича първия, а напротив, по-силно подчертава неговата положителност чрез допускане на обратното, изтъква причините и подбудите. Фактически условието е една допустимост, при която се определя и характерът на главното действие като възможно, сигурно, осъществимо или осъществено вече. Допустимостта е винаги едно вероятно действие, предположение без допълнителни указания за сигурност или несигурност на осъществяването, докато резултатът (заклучението) е винаги ясен по своята сигурност, макар тя да е също предположима. Че и двете действия са вероятни, личи от невъзможността да се употреби минало свършено време в тях, което е време на реално протекло действие и не може да става израз на хипотетичност. Така е и със сегашно реално време, което иска непременно протичане в момента, и с минало несвършено време, когато не са употребени с друго, преносно значение — предстояше, повторително и пр.

Между съставните с подчинени за условие и с подчинени за начин може да се установи трансформационна отнесеност, която не е непременно генетическа, например: „Той се събуди, защото беше извикал някой“ и „Той едва ли щеше да се събуди, ако не беше извикал някой“. Причината става условие, когато се постави като предположение, когато придобие хипотетичен характер.

III. СТРУКТУРНО-СИНТАКТИЧЕН АНАЛИЗ

Предходните раздели на работата целяха преди всичко да внесат яснота в разбирането на редица понятия, много от които са известни от по-рано, но тук се трактуват по нов начин, а други се въвеждат за пръв път. Направени бяха разсъждения върху отделните елементи със структурно значение за изречението, като подчинителна връзка, подчинително отношение, структурен минимум, категорията условие, средствата на връзката и на отношението. Всичко, което притежава определена регулярност в появата и може да се обобщи като елемент на моделната схема, като показател на закономерна синтактична реализация независимо от характера на своята лексикална и морфологична природа, тук се разглежда като средство на синтактичната форма, като изразител на синтактичната структура. Така достигаме до една от най-съществените задачи — да се видят отделните структурни елементи в единство, в системата на своята взаимообусловеност. Стана ясно, че отчитането само на съюзите в сложното съставно изречение и на семантичното съдържание на подчиненото не може да надхвърли рамките на една класификация, която отделя, разграничава едни изречения от други, но не може да даде цялостна представа за структурата на синтактичното цяло. Структурно-синтактичният анализ трябва да се опрe върху отчитането на установените синтактични отношения, реализирани формално-синтактично с по-богат арсенал от средства на субординацията.

Подчинените изречения за условие, които в набора подчинителни отношения на сложното съставно заемат определена страна, биват два вида: същински условни и обобщено-условни. В същинските доминира отношение на непосредствено обуславящи се или предполагащи се действия в главното и в подчиненото изречение, съдържа се условие, което се възприема като причина, повод, мотивиращо наличие, ситуационна проява, решение, съвместимост, възможност и необходимост, желание и готовност, съвместимост, оценка, степен, предположение, сравнение, идентичност и др., които представят действието на главното изречение като възможно осъществимо или непременно (неотменно) осъществимо. В обобщено-условните (произволно-условни, вторични) отношението се изразява върху косвена обусловеност на действието, а условието е резултат на обобщена производност от време, начин, образец и др., които са категории, присъщи на друг вид обстоятелствени изречения, но в определен момент добиват характер на условие с известно абстрактно значение. Същинските условни изречения (с ако и да) са волещият тип условни изречения, докато обобщено-условните съдържат съюзи, които в определена

синтактична структура на съставното изречение се синонимизират със съюзите *ако* и *да*. Отчитането на тази синонимия също може да се постави като принципна в анализа и се подкрепи с възможността за взаимозамяна.

Основната модално-условна зависимост на главното изречение се изразява най-добре с формите за условно наклонение на глагола които, както е вече установено, покриват „предполагаеми, възможни при някакви условия или желателни действия“²⁰. Условното наклонение най-добре изразява хипотетичността на действието, за зависимо от някакво условие, тъй като то има нулева темпорална характеристика. Затова неговата форма е основна условна форма. Условните форми не се изменят по време и винаги означават „действие, което се представя като евентуално възможно занаяпред“²¹. Тази възможност е условна, защото „поставя във връзка с осъществяването на някакво условие“²². Разбира се, тук става дума за условните изречения, докато във от тях, в други случаи, възможността, изразена с условно наклонение, може да не бъде условна. Тук трябва да напомним, че няма някаква съществена разлика в синтактичното функциониране на двете морфологични разновидности на условното наклонение — на формите с *бих* за евентуална възможност и формите с наставки *-вам*, *-ям*, *-ам* за евентуална готовност. „В главното изречение — пише Ю. С. Маслов, — към което се отнася подчиненото с имперфект със значение на условно наклонение, обикновено се употребява или сложно условно с *бих*, или просто условно (*eventualis*) или пък форми на бъдеще или (по-често) „бъдеще в миналото“ с модално значение, или пък конструкция с *да* (така нареченият конюнктив)“²³. Възможностите на условното наклонение за оформяне на главните изречения са големи. Но едно са възможностите на дадена морфологична категория за изразяване на определено синтактично отношение, за изпълнение на определени синтактични функции и друго е нейната функционална активност, установена в езика конкретно исторически. Условното наклонение, макар по своето граматическо значение да стои по-близо до категорията условие, не е единствено, нито най-важно граматическо средство в условните изречения, тъй като нашият език в историческото си развитие е дал предпочитание на други средства за изразяване на подчинителното отношение и модалната същност на тези изречения. Още повече че модалните изрази са твърде многообразни и не могат да се изразят с една универсализирана форма на глагола. Тези средства ще бъдат изтъкнати в проце-

²⁰ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, С., 1964, с. 377.

²¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 306.

²² Л. Андрейчин, цитираното съчинение, с. 306.

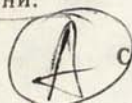
²³ Ю. С. Маслов, Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках, Вопросы славянского языкознания, вып. 1, М., 1954, с. 116.

са на самия анализ. Нека не се забравя, че много от тях са чисто синтактични.

Наблюденията показват, че условното наклонение е форма на глагола предимно в главното изречение. Именно в него елементът условност и ония модални отсенки, които условното наклонение може да изразява, придават този характер на цялото съставно изречение. Тия модално-условни значения не са нужни на самото подчинено, което има твърде ограничена и зависима функция — да представи условието на главното действие. Условното наклонение говори повече за отнесеност към самото условие, а по-малко за самото условие.

Според предварително направените разсъждения и утвърдената тук процедура сложното съставно изречение с подчинено за условие ще се разглежда комплексно, с всичките му особености и елементи, за които беше установено, че имат синтактична значимост, синтактичен характер. Групирането на отделните типове по съюзи не означава стремеж към свеждане на анализа само до един признак на изречението и то външен, а е просто инвентаризация по един водещ признак в структурната формула на тези изречения и в рамките на едно по-обобщено деление на същински условни и обобщено условни.

СЪЩИНСКИ УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Същинските условни изречения, които се оформят посредством съюзите *ако* и *да*, се гледат върху структурни отношения, чието описание заедно със средствата за изразяването им по същество обхващат категорията на условните изречения с най-типичните им синтактични особености. Многообразието на случаите е голямо, но не е безкрайно и в последна сметка се свежда до няколко типа, които при една по-точна система на процедиране могат да получат своите общи модели. Тъй като в основата на сложното съставно изречение стои главното изречение, чието структура определя синтактичните позиции на втория съставляващ — подчиненото изречение, ние, като се ръководим от наличието във всяко главно на определена смислово-синтактична категория, която го причислява към определен тип, ще извършим класификацията според данните на главното изречение, а подтиповете ще определим според характера на категорията условие, застъпена в подчиненото. Основното разделение тук извършваме не според понятие то за реалност и хипотетичност на действието, а върху модалната диференциация на изреченията. Същността на тези изречения, отличаваща ги от всички останали с подчинени обстоятелствени, е именно хипотетичността на действието, което било в минал (по-малко), било в сегашен план се представя като допустимо, предполагаемо за извършване. Но работата е в това, че характерът

на смислово-синтактичното отношение вече е различен в рамките на тази прелполагаемост — в едни случаи действието се представя като субективно-волева преценка на говорещото лице, като тълкуване на това действие, а в други — като обективно, пак според преценката на говорещото лице, като извършване в рамките на поставеното условие. Модусът следователно се установява от този момент и от този елемент, който внася тълкуващото начало, субективното възприемане на действието от говорещото лице, защото винаги дадено информационно съдържание е действителност на явленията, както я вижда и представя субектът на изказването, т. е. говорещото лице. Ако тази действителност се представи изключително само в плана на тълкуването и стане средство на това тълкуване, модалността е субективна; ако се представи като процес на осъществяване на действието, тогава модалността е обективна, макар че и в този случай тя е представена пак от поимните на говорещото лице. Не бива да се робува, когато се определя модалността, на общата постановка, че тя е отношение на съдържанието на изказването към действителността. Например отрицателното значение на съдържанието може да има, но може и да няма специална модална значимост. Бихме внесли по-голяма точност, ако кажем, че модалността е преценка за осъществяването на действието, за отношението на самото осъществяване към действителността, с което може да се свържат и установените вече безспорни модални значения: възможност, необходимост, увереност, предположение, съмнение, вероятност, реалност. Това отношение на осъществяването на действието е именно преценката на говорещото лице, което представя действието по определен начин. Това разбиране на модалността отговаря и на точното значение на термина модус (modus) — начин. Модалността ще разбирате именно като построение на „класове отношения по основанията на тяхното съществуване“²⁴, т. е. на предикатните предмети, на информационното съдържание, в случая на действието. Обикновено се посочва, че модалността е „понятийна категория със значение на отношение на говорещия към съдържанието на изказването и отношение на съдържанието на изказването към действителността (отношение на съобщаемото към неговото реално осъществяване), изразявано с различни граматически и лексикални средства, като форма на наклонение, модални глаголи, интонация“²⁵.

И така първото голямо деление на същинските условни изречения* ще бъде: условни изречения със субективна модал-

²⁴ Т. Р. Ломтев. Структура предложения как выражение отношений между предикатными предметами, Resumes des communications Abstracts of papers, Bucarest, 1967, с. 915.

²⁵ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, с. 237.

* Под 'условно' ще разбирате в широк смисъл сложно съставно с подчинено за условие и в по-тесен — самото подчинено за условие.

ност и условни изречения с обективна модалност. И това според характера на доминиращия конструктивен член в съставното, според характера на главното изречение. Но модалният характер на цялото изречение, на сложното съставно като цялостна единица се определя и от модалната стойност на подчиненото, което може да бъде в единен модален план с главното, но може и да бъде различно от него, затова можем да установим допълнителна модална диференциация на сложното съставно изречение — с елиптична модална характеристика и с вътрешно модално различие. Този допълнителен класификационен признак ще използваме като средство на непосредственото описание, в което ще бъдат характеризирани и самите подчинени изречения, докато цялостната класификация ще се опре вързху модалната характеристика на главното изречение, определяща модалната насоченост на съставното изречение. Когато и пъстра да е модалната нюансировка на условните изречения, те в крайна сметка по своята модална същност биват три вида: конюнктивни, императивни и индикативни. Би трябвало да се дадат някои пояснения относно тази триядълба. В общи линии тя се извършва въз основа на формата за наклонение на глагола в главното изречение, без да смятаме, че има строго съответствие между категориална форма и смислово-синтактично отношение. „За изявителните времена например — пише В. Станков — е характерно, че те обикновено изразяват действието като реално осъществявано, докато глаголните форми за условно наклонение представят действието като евентуално (предположително или желателно), а глаголните форми за повелително наклонение изразяват действие, което трябва да бъде извършено от субекта по подбуда на говорещото лице.“²⁶ По-край преобладаващото съответствие на модална форма и модално значение има и много случаи на преливане в значението на отделните форми, случаи на функционално пресичане. Това важи особено много за индикатива, който във функционално-синтактичен план се оказва твърде разнороден. Уговорка трябва да се направи и по отношение на първия модален вид изречения — конюнктивните. Тази категоризация на някои условни изречения не бива да се поставя под съмнение поради факта, че все още е спорен въпросът за наличие на конюнктивно (наричано още подчинително) наклонение в съвременния български език²⁷. Тук ние говорим не за конюнктивно наклонение, а за конюнктивни изречения, за конюнктивна модалност, която е преди всичко синтактично значение на определени форми на глагола, специализирани глаголи и гла-

²⁶ В. Станков. Модална употреба на глаголните времена в съвременния български език. ИИБЕ, т. XV, 1967, с. 4

²⁷ Ю. С. Маслов. К семантике болгарского конъюнктива, Славянское языкознание, Л., 1962; К. Попов. По въпроса за „българския конюнктив“, Език и литература, 1963, кн. 5, с. 100—106.

голни съчетания, темпорално-видова зависимост и др., изразяващи модалност, при която няма пряко съответствие на съдържанието на изказването и действителността, т. е. осъществяването на действието не се поставя като реален процес, а само като възможност за такова осъществяване, необходимост, вероятност, предположение, сигурност и др. За конюнктивно значение на предлога *ако* в старобългарски говори П. Пенкова: „Специално изследване — пише тя — върху употребата на **ко* в среднобългарските паметници и в дамаскинската книжнина ще осветли появата и развитието на конюнктивния новобългарски съюз *ако*.“²⁸

Много богат е модално-семантичният спектър и на индикатива и императива в условните изречения, където формално-морфологичното и синтактичното им изразяване е също разнообразно — при индикатива с голямо темпорално-видово многообразие, а при императива — с много формални разновидности и семантична диференциация.

① Същински условни изречения със съюза *ако*

② Същински условни изречения със субективна модалност

I. Конюнктивни изречения. В тях действието на главното изречение по начало е недействително. То се проектира не в плана на извършването се действие, а в плана на един от многото начини за възприемането му като субективна преценка на говорещия, като негова идеална дейност. Конюнктивната модалност се гради върху смислово-синтактични категории, в зависимост от които имаме и различни условни изречения.

В условните изречения за възможност се утвърждава или отрича възможността за извършване на действието в главното изречение в зависимост от определено условие, което се съдържа в подчиненото изречение. Предикативен център на главното изречение, което има модален характер, се изгражда с помощта на спомогателния глагол *мога*, който оформя съставно сказуемо в единство със спрегаемия глагол, носител на семантиката на действието. Спрегаемият глагол в сегашно представно време е обикновено от свършен вид, което съответствува на смислово-синтактичната обобщеност на тези изречения, на абсолютния характер, който придобива извършването на действието. Свършеният вид на глагола по начало е по-удобен, когато трябва да се представи едно действие в цялост, като ладеност, да се посочи като действие, без да се поставя в пряка темпорална зависимост, без да се разкрива в динамиката на своето протичане, на своето осъществяване. Именно тук такова осъществяване не е актуално. Допуска се само неговата възможност и макар формално чрез спомогателния глагол

²⁸ П. Пенкова, Синтактични функции на старобългарското **ко*, ИИБЕ т. X, 1964, с. 279.

мога да се поставя в аспекта на миналото или на настоящето, то не получава реално темпорално развитие. Условните конюнктивни изречения за възможност имаг еднородна темпорална оформеност, т. е. глаголът и в главното, и в подчиненото изречение се поставя в едно и също глаголно време. В съставното сказуемо на главното изречение носител на формата за време е модалният спомагателен глагол. С него се актуализира именно значението за възможност при осъществяването на действието на основния глагол, поставен винаги във формата за сегашното обобщено (представно) време. Глаголните времена, ако се гледа и спомагателният глагол, в конюнктивните условни изречения са две — сегашно и минало несвършено време, за които е установено, че притежават аналогична темпорална ориентация на успоредност спрямо сегашен или минал ориентационен момент. Единството на двете глаголни времена и свършеният вид изразяват обобщения характер на условните изречения за възможност в осъществяването на действието, което и в двата случая се възприема като предстояще. Изреченията в сегашно време са в по-голяма степен обобщени, затова в повечето случаи се налагат като изказана истина, мисъл, правило, указание, а често преминават в сентенции, напр.: „Всеки избран за народен представител може да не бъде касиран, ако даде формална клегва, че ще мълчи през всичкото време“ (А. Константинов). „Ако се извърна настрана, не мога да си представя и как изглеждаш“ (П. К. Яворов). „Опасност за пътниците може да има само ако попаднат в периметъра на бомбардирания обект“ (Г. Караславов). „Не мога да ям сладко, ако не помириша кошката хава“ (Ив. Вазов). Абсолютивността на действието като възможност се представя понякога посредством възвратен глагол в неопределено-лично значение, напр.: „Любовта към книгата и интерес към литературата, ако не се развие у човека още когато той е дете, не може да се развие никога“ (Ел. Пелин).

Изреченията в минало несвършено време се покриват в абсолютивното си значение със значението за сегашно време и не целят да изразят успоредност на извършване на действието с един минал момент, а да утвърдят възможността за извършване, без да се дават указания дали изобщо ще се извършва реално действието: „Тя едвам можеше да донесе пълни менци от чешмата до дома, ако не си почиваше по пътя“ (Ел. Пелин). „Ако се върнеше при роднините си оттатък Дунава, тя можеше да причини доста неприятности на новия цар“ (Д. Мантов). „Тези белези на наводнението можеха да се забележат и на самите тарабени огради, ако да ги имаше“ (Мих. Георгиев). Употребата на несвършен вид в някои от изреченията отговаря на по-голямата твърдост на условието и на по-голямата широта на действието. Например то като повторително придобива характер на общозадължителност или е по-общо, с по-силен елемент на осведоменост на говорещо-

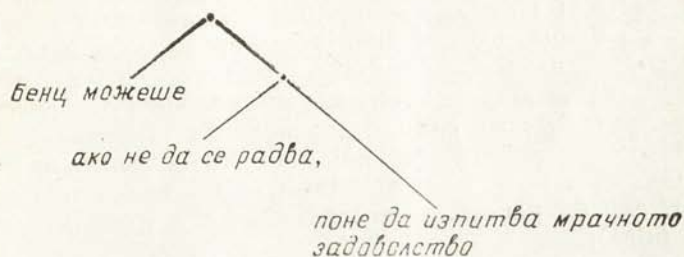
то лице. Свършеният вид на глагола в подчиненото изречение придава по-голяма категоричност в поставянето на условието, по-голяма условна зависимост, напр.: „Изборът не се повтаря и трае само един ден, но ако би в този ден да се избере по недоразумение някой порядъчен човек, може чрез изгасване на свещите или взимане списъците изборът да се счете за нестанал и да се повтори следущия неделен ден“ (А. Константинов). Условието на възможността за извършване на действието е обикновено някаква уговорка за наличност или пък волеизявеност: „Ако Борие имаше редовно обучена войска, в безредното и тъмнината можеше да съсече стотици люде“ (Д. Мантов). „Властта може да арестува всички избиратели, ако има достатъчно помещения в града“ (А. Константинов). „Ако искате може да ви припомним подробно кое как беше“ (И. Йовков). При волеизявеност в подчиненото изречение главното придобива заедно с обобщената възможност и оттенък на желателност и готовност. Волеизявителното подчинено изречение като уговорка се доближава до вметнатите изречения: „Аз мога, ако искате, да ви държа една сказка“ (И. Йовков). Условието може да бъде също някакво съждение, мисловна проява, дадена по-общо с глагол от несвършен вид, а главното изречение да изразява мисловен резултат, който придобива характер на квалифициране на предмета по определен начин: „Ако съдите по външността ми, можете да ме вземете за прост боб като вас“ (Св. Минков).

В изолирани случаи се употребява минало неопределено време за изразяване на предполагаема възможност, например: „Ако е бил слушал (е слушал) житейските облаги, той е можел да остане в Русия“ (К. Величков). Изобщо с употребяваните глаголни времена в конюнктивните изречения за възможност действието се поставя на принципа основна, върху принципа плоскост, обобщава се възможност за неговото извършване.

Своеобразна синтактична асимилация на подчиненото изречение за условие срещахме в случаите, когато то като конструктивен елемент на сложното изречение влиза в известно условно-противопоставително отношение с даден член на главното и заедно с него или посредством него, а не отделно пояснява модалния глагол. В подчиненото за условие действие се отрича, за да се утвърди действието на главното. Отрича се максимумът (действието на главното изречение), за да се утвърди минимумът, който се ограничава като единствено възможен, единствено постижим и реализуем. Модалният спомагателен глагол на главното изречение се изнася в позиция, която го прави общ за глагола и на подчиненото изречение, напр.: „Бенц можеше ако не да се радва, поне да изпитва мрачното доволство, че най-сетне мирът щеше да тури край на непоносимото му състояние“ (Д. Димов). Това е своеобразно взаимопроникване на условно изречение с представ-

ния глагол на съставното сказуемо, синтактично изравняване с него и преход на сложното съставно изречение в просто, което утвърждава някаква минимална възможност за определено действие. Или в него имаме следната зависимост на съставлящите.

В условните съставни изречения за необходимост между двете му съставлящи се установява потясна зависимост и те смисло-синтактически се взаимопроникват. И двете изречения могат да изразяват отношение към един и същи предмет, съдържащ се в главното изречение, но станал обект на подчиненото. В главното изречение се констатира необходимостта от някакво действие, а в подчиненото се съдържа условието на тази необходимост, например съотносително действие, което подчертава необходимостта в главното: „Значи, ако дядото на някого, да речем, е носил някакво идиотско име, същото това име трябва да се лепне и на детето на неговия внук?“ (Св Минков). Заключение може да бъде някаква волеизявеност, а условието — подбуда: „Ако не продадат стоката ти и не те проведат в зандана кесии да плетеш — само трябва да благодариш“ (П. Ю. Тодоров). Най-често условието е някаква предпоставка — наличност на действие, на което се реагира в заключението, настроение, нагласа на съзнанието, която обуславя поставянето на необходимостта, ситуацията, която определя или отрича необходимостта от нещо: „Артък и на мойта адвокатска практика ако има човек да завижда, тогава трябва да се вземат мерки против завистта“ (А. Константинов). „Аз дори ви съветвам да прекратите всякакви по-нататъшни срещи с него, ако изобщо милее за живота си“ (Св. Минков). „Ако беше дошъл по-рано, нямаше нужда от винч“ (И. Йовков). Този вид условни изречения са удобна форма за обръщение към събеседник и понякога могат да придобият характер на призив, да се изтъкне с тях наложително действие, напр.: „Трябваше да бъдем готови да приемем сражението, ако ни се наложи“ (Д. Хаджилиев). Отношението се опира на темпорално единство, изградено върху употребата само на сегашно време на глаголите и в двете изречения, със задължителна употреба на свършен вид в заключението (пред-

ставния глагол) и един от двата вида в условието според неговия характер. Изразител на необходимостта става глаголът *трябва*, който в съвременния български език има само модално значение и употреба. Понякога негови синоними и функционални заместители са глаголи като *съветвам*, глаголно-именни съчетания с модално съдържание и др. При отношение на възможност и желание или предположение на условието може да се употреби и условно наклонение в двете съставлящи на сложното изречение: „Ако бихме желали да проследим развитието на таланта на един писател, не бихме могли да направим това без помощта на биографията му“ (К. Величков). „Тия три теми не би могли конкурентите да изпълнят, ако би работили едновременно и с ръце, и с крака“ (А. Константинов).

В условните изречения за предположение и сигурност двете смислово-синтактични категории са непосредствено свързани, защото предположението е допустимо на субекта на изказването, за да се подчертае сигурността или съмнението в осъществяването на действието, което не се поставя още в самия процес на извършване, на протичане, а само се проектира. Предположението за сигурно или несигурно допустимо действие обикновено се базира върху квалификацията на предмета-лице или върху състоянието на нещата, неговото изменение, установяване на дадено положение по начин, който се определя от условието на това предположение. За да бъде предположението сигурно положително или отрицателно, уверено или неуверено, зависи от самото условие. Фактически в главното изречение се прави оценка на протичането на действието, което се поставя в зависимост от обективното състояние на нещата или от субективното намерение или отношение на дадено лице-вършител. „Той се залюля и би паднал, ако не беше се притекла баба Петровица“ (Г. Райчев). „Биха се изродили в скандал, ако самият продавач не влиза в ролята на посредник“ (Св. Минков). „Дружеството на Червения кръст би било лишено от възможност да дава ежегодно своите блестящи балове, ако Беседата не му услужаваше със своя грамаден салон“ (А. Константинов). „Домът би бил, разбира се, на вили и могили, ако певцата не беше и отлична домакиня“ (К. Христов). Затова в главното изречение масова употреба придобиват глаголи като *съм*, *почудя се*, *удивя се*, *сбъркам се*, *напичам*, *увличам се* и др., които имат квалитативно значение или отбелязват състояние и преход към състояние, глаголно-именни съчетания пак със значение на действие и състояние като *изпадам в затруднение*, *имам заслуга* и др. Напр.: „Бих я нарекъл весела, ако да не беше зловеща“ (Ив. Вазов). „Той би бил хубавец, ако не беше носът му твърде широк в ноздрите“ (И. Йовков). „Човек би изпаднал в затруднение, ако се нагърбеше със задачата да определи коя от тях заслужава да носи с най-голямо достойнство титлата „царица на

грозотата“ (Св. Минков). „Не би сбъркал наглед нито ако река двадесет и пет години, нито ако река петдесет“ (Мих. Георгиев). „Лирите на кир Димитраки, ако се вземеха, биха имали една за-слуга в освобождението на Македония“ (П. К. Яворов), „Мнозина са си задавали въпроса, дали и той, ако беше жив, не би се увлякъл в политиката“ (К. Величков). „Той би се почудил още повече, ако му кажеха, че тоя напредък не е от вчера“ (Ив. Вазов). Главното изречение за оценка на дадено състояние може да бъде и безлично. Тогава то има по-голяма обобщеност и оценката се поставя по принцип. Синтактично подчиненото става подложно, въпреки че е условно по съдържание и съюзна оформеност: „Иначе не би било зле, ако можеха да се поправят за едно денонощие на шиманския камък“ (Нар. култура, бр. 26, 1967).

Условието на предположението при тези изречения се базира върху такава предпоставка, която включва състояние, съотнесено с оценката в главното изречение, съобщение, което води до оценка, залавяне с нещо, уточняване, възможност и др., напр. *ако не беше зловеца, ако би ме запитал, ако се нагърбеше, ако река, ако беше жив, ако можеха*. Употребата на условно наклонение в главното изречение е почти задължителна, докато употребата му в подчиненото е почти изключение. Това е така, защото условното наклонение е типична форма за изразяване на предположение, а условието се поставя като непременно занаяпред, без да се свързва с някаква вероятност. Затова глаголят в подчиненото изречение стои в минало несвършено време, заменяно понякога със сегашно, напр.: „То би ме зарадвало, ако *съдържаше* нещо повече за тебе“ (М. Кремен). „В тоя момент би била радостна, ако *се отвореше* земята под краката ѝ и я погълнеше“ (Ел. Пелин). „Аз се радвах от сърце на тия хвалебствия, пък и сега още бих се радвал, ако една мисъл *не* ме *измъчва* непрекъснато“ (Св. Минков). „В общината той би влизал, ако *можеше*, направо с коня“ (Ст. Ц. Даскалов). И тук минало несвършено време има абсолютивно значение като условие-констатация.

Условните изречения за готовност и съгласие изразяват ангажираност на говорещото лице или на субекта на действието спрямо това действие, което те не извършват, но с извършването на което изразяват съгласие или несъгласие. Затова тези изречения имат субективен характер като израз на съответно положителна или отрицателна реакция на условието. Най-типичен израз на това субективно отношение в главното изречение са съставните сказуеми, които се образуват, като към едно съставно сказуемо със спомагателен глагол *съм* + прилагателно *готов, сигурен* и др. се прибави представна форма на пълнозначен глагол, с чието действие се изразява готовността и съгласието: „Той е готов да даде момичето, ако те го приемат“ (Г. Райчев). „Па ако обичате, съгласен съм и у вас да остана“ (Ал. Константинов). Съставното ска-

зуемо може да бъде и без представен глагол: „Ако господин Богориди внесе в касата на легията обещаната от него сума, аз съм съгласен с неговото условие“ (Ст. Дичев). Спомагателният глагол *съм* може да изрази готовност и без прилагателно име: „Аз си имам цигарени книжки, ако ви погрябват — тук съм“ (Ал. Константинов). Условието тук има повече характер на уговорка, при което се изразява съгласие. Типично за глагола на подчиненото изречение е сегашно време от свършен вид, но то може да се замени и с минало несвършено време. Условието при по-особени случаи може да се изрази с глагол в условно наклонение, например когато трябва да се подчертае готовност или желание на друго лице. С условно наклонение можем да изразим „не сигурен резултат, а само известна възможност, предположение или готовност“²⁹. Например: „Готова съм да отида дори зад предела на възможното, ако той би пожелал да ме учи“ (К. Христов). Освен със съставно сказуемо на спомагателния глагол *съм* и посоченото прилагателно готовността в главното изречение се изразява и с други глаголни съчетания, напр.: „Че ако не е тъй, ще ся мъча да ся откажа от това си да“ (В. Друмев). Изобщо трябва да се отбележи, че модалната категория готовност в условното изречение е твърде широка и извън типичните случаи със сигнализиращи я думи в състава на сказуемото тя може да се изрази и по-свободно, с помощта на интонацията и смисъла на глаголите, затова отънък на готовност ще установим в много други изречения, които граничат и с други типове: „Ако аз да би имал подобна жена, то би я разчекнал с четири коня“ (Л. Каравелов). „Бил се заканил да ѝ заключи вратата, ако тя продължава всяка вечер да закълънява и да го лъже“ (Св. Минков). „Ти си за цар и ако би щял, би станал цар“ (В. Друмев).

Готовността за извършване на действието може да се изрази под формата на замисъл или в по-висока степен като решение на субекта, напр.: „Ако той е дошъл в кръчмата, значи, решил е да се напие“ (И. Йовков). „Коя замисли, ако е възможно, да се посвети на обществена дейност“ (Л. Каравелов). Когато условието се представи като изключително, като единствено решаващо, като единствено основателна причина, тогава главното изречение може да бъде категорично отрицание, което подчертава извънредността на случая: „Никога не бих пристъпил този праг, ако не идех да прочета на баща ти присъдата“ (П. Ю. Тодоров). С отрицателната форма на цялото условно изречение се изтъква изключителността, положителната реалност на действието. В подчиненото изречение с отрицанието на действието се изключва друга възможност и причинност.

С формите за условно наклонение се изразяват и други мо-

²⁹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 310.

дални категории в главното изречение, като например намерение, желание, осмеляване, уверениет и др., които могат да се изразят и със специални за целта глаголи, напр.: „А ако нямаше никой наоколо, би я уловил за раменете“ (Д. Мангов). „Аз не бих те пустила тъй скоро, ако те не викаше спешна работа във Варна“ (Ив. Вазов). „Не бих се осмелил да ви безпокоя по това време, ако работата не беше бърза“ (Св. Минков).

2. Императивни изречения. Тук принадлежат тези съставни изречения, чието главно съдържа една от формите на императива, повелителни синтетични форми или описателни с частиците *да* и *нека*. Смесово-синтактичната категория, която се застъпва тук и се уточнява от отношението между главно и подчинено изречение, далеч стои зад пределите на обикновеното императивно значение, не се побира в рамките на волеизявлението. Някои от условните изречения в императив имат конюнктивно значение като оттенък на волеизявителното, но се разглеждат тук според тяхната оформеност. А и същинските по форма и съдържание императивни изречения са твърде богати по значение и функция, тъй като волеизявлението се оказва сложна и противоречива категория, особено в синтактичен аспект. Проучване на волеизявителните изречения в структурно и семантично отношение намираме в нашата граматична литература.³⁰ К. Попов³¹ разглежда повелителните изречения с *да* и изтъква техния богат семантичен спектър и модална употреба. Тук повелителните изречения с *да*, както и останалите, ни интересуват като конструктивен елемент на сложното съставно с подчинено за условие, в зависимост от което те имат свои специфични особености, ограничени са функционално-синтактически като отделна съставка, като страна на синтактичното отношение. Именно техните конструктивни свойства са съществени на равнина на сложното изречение и трябва да бъдат изтъкнати в системата на изразяваното синтактично отношение. Вън от това отношение те както смислово, така и структурно нямат стойност. Те се пораждат в единство с условието, което е техен мотив. Щом като приехме да разбираме модалността като отношение на осъществяването на действието към действителността, към обстоятелствата, които определят начина на осъществяването му, определящ се в крайна сметка от говорещото лице, ние модалното единство на императивните изречения трябва да видим в предопределеността на действието от волята на говорещото лице. Предопределеността е субективна, защото осъществяването на действието не се поставя като факт на процеса, не се възприема като протичане, а само се поставя като волеизявление, като воля и желание. И тук имаме

³⁰ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 303—305; К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, с. 61—63.

³¹ К. Попов, Отражение на аналитизма върху структурата и разволя на българското изречение, Език и литература, 1967, кн. 2, с. 1—12.

няколко вида императивни изречения, които се отличават не само по степента на императива и неговите модификации (интонационно-смислови), но и по някои формални, вътрешносинтактични особености. Във всичките си разновидности обаче той си остава условен императив, защото неговата мотивировка е поставеното условие.

За заповед и призив са същински императивни изречения, при които условието определя рязката волеизявеност, неотменната повелителност, повеля на говорещото лице за извършването на действието. Условието при тях обикновено е подбуда за изявяване волята на говорещото лице или мотив за настоящия призив поради някаква необходимост на лицето, което трябва да извърши действието. Затова те могат да прозвучат като заповед, понякога дори като команда, напр.: „Ако не стъпва добре, ритай в краката; ако не гледа право, удрай в мордата с юмрук“ (Ив. Вазов). „Върви, прибери, ако нещо е останало от онези — пръждосвайте се всички, да ви не виждам!“ (П. Ю. Тодоров). „Ако искаш сладко да си хапнеш, хвани свинята — хем тлъста, хем сладка!“ (Ел. Пелин). „Ако нещо зло ме чака, кукувице-самотнице, разпръсни го, разтури го!“ (Ел. Пелин). Тези изречения се образуват с помощта на повелително наклонение — синтетични форми. В синтактично отношение се установява сложно взаимодействие между субекта на условието и субекта на заключението, от една страна, между субекта на изказването и субекта на императива, от друга, като това взаимодействие се базира и на някои синтактични трансформации, например субектът на условието и заключението може да бъде един и същ, субектът на условието може да се трансформира в обект на заключението, субектът на изказването може да бъде и субект на условието, но винаги субектът на изказването и субектът на заключението са различни лица. Понякога, когато се изразява призив, субектът на изказването може да стане съпричастен със субекта на заключението, идентифициран с представата за повече лица.

В състава на същинските императивни изречения се включват и някои безглаголни при съвместимост с глаголно условие: „На крак за доблестния български народ, ако милеете!“ (Ем. Станев). С допълнителна модална отсянка е натоварено императивното изречение, в което субектът на изказването се поставя само като обект на императива: „Ако искате да ме убие, убийте ме... това не е трудно за вас“ (Д. Хаджилев). „А бре, баби, мен пребийте, ако го намерите, незлобливо е, нали знаеш?“ (Ив. Вазов). Допълнителният модален елемент в случая е готовността. За забелязване е, че в условието се употребява несвършен вид, в това число и видът на спомагателния глагол при съставно сказуемо, без да се отчита видът на представния глагол. Използува се сегашно време, а само в отделни случаи — минало неопределено време, когато в изречението на условието не са ангажира-

ни субектът на изказването и субектът на заключението. Сегашното време на глагола поставя действието по принцип, затова неговата употреба е абсолютна, в плана на констатацията за характера на действието, което става подбуда за волеизявеност.

Волеизявлението при условните императивни изречения за желание и молба, искане и увещание няма характер на неотменна повеля, а е форма за изразяване на някоя стремжежи, влечения, хрумвания, настроения на говорещето лице или е обръщение към друго лице е някакво желание и искане. И тук се употребяват синтегичните форми на повелително наклонение, но характерът на самото действие и формата на глагола (например възвратен със субективно значение, взаимен и др.) са такива, че волеизявлението не придобива характер на повеление. Употребяват се например глаголи като *простя, помисля си, моля* и др., които по значение съдържат някаква деликатност, напр.: „Но ако има нещо, казвам, моля да ме предупредите на време“ (И. Йовков). „Помислете си и отговорете, ако обичате“ (А. Константинов). „Прости ме, ако те обиждам не — крия нивга нищо от тебе“ (М. Кремен). „Прости, ако не говоря, както е редно“ (Д. Мантов). „Ако милейш ме още, проводи ми от моя роден край мал белег ти“ (К. Христов). „Па ако имате тука роднини, кажете им, че съм донесъл масло“ (Ал. Константинов). Заедно с тях се появяват и описателни повелителни форми с частицата *да*, които са по-богати на модални нюанси, например за увещание, несъстоятелност и др.: „Задружно да се борим ний, ако нападне ни вълка“ (Ел. Пелин). „Те, ако не искат, да си вървят“ (П. Ю. Тодоров).

Условните императивни изречения за подкана са такова обръщение към събеседника, с което се цели да се насочи към извършване на дадено действие, да се убеди в необходимостта от него, да му се внуши най-правилното и целесъобразно действие при определени обстоятелства, които условието поднася. Обикновено и условието, и заключението имат един и същи субект-вършител на действието, и съвсем непосредствено произтичат едно от друго. Могат да се изградят няколко отношения в съставното изречение, например подтикване към възприемане с цел да се опознае обектът и подбуда, желание на субекта да го опознае: „Това ако нека да знае Богдан, нека погледне наоколо си“ (В. Друмев). „Ела, ела, ако не си виждал жива горила — ела да видиш!“ (Чудомир). „Охридска ябълка ако не си виждал, излез виж!“ (П. Ю. Тодоров). „Ако съседите подозират нещо, нека видят, че е той, не е чужд“ (Ем. Станев); подкана за придвижване към определено място или в определена посока и подбудата за това придвижване — необходимостта от нещо; „Да влезем някъде, ако е нужно да сме сами“ (Д. Талев). „Ако ти трябва жени, иди в Търново“ (Ем. Станев). „Прибирайте се по-скоро, ако ви е мил живо-

тът!“ (Ел. Пелин); подкана към разговор и възможностите (наличност на събеседник) за разговор: „Ако имате някой познат в Хамбург, запитайте го с едно писмо живее ли там такъв и такъв професор“ (Св. Минков). Употребяват се наред със синтетични форми и описателни с нека и да, дори може да се каже, че последните се предпочитат, когато трябва да се прояви внимателност, деликатност в подбудата, по-голяма убедителност в извършването на действието. На помощ идват глаголи с такова значение за подкана, напр. ела, излез и др. Забелязваме също в някои случаи на съставни изречения еднаквост на глаголите, които се поставят в различни модални плоскости. По-силна подкана се постига с изнасянето на условието в началото на сложната цялост.

Условните изречения за пожелание варират въз основа на един инвариант, който се определя от значението за придвиждане на дадено действие като желание на говорещото лице и като действие, което трябва да сполети лицето, към което се обръща говорещото лице, да стане негова съдба и поведение. Най-често по същество то е израз на отрицателно или положително отношение на говорещото лице към друго лице, което става субект или обект на императива: „Искам, ако дойдеш, сърцето ти да пее“ (Ем. Коралов). „Ако я надсвири, булка на коляно да му падне, ако го надиграй — вакли му очи да изпие“ (П. Ю. Тодоров). За оформяне на главните изречения се използва описателен императив с да. Изречението може да бъде равно на установените в практиката пожелания, напр. „Ако патладжанът е намислил да се задомява, на добър му час“ (Св. Минков). Типично е използването на безглаголни изречения, образувани с безлично-предикативна дума и предложно-именно съчетание за адресат: „Тежко на децата му, ако не беше работлива булка Стоичковица“ (Ел. Пелин). „Ако дойде работата със сила да си постигаме целта — тогава тежко и горко на земята ни“ (В. Друмев). „Тежко му и горко, ако само се опита да каже нещо“ (Ел. Пелин). Те сочат някакво състояние, което се представя като пожелание или съчувствие. Диапазонът на тези изречения е твърде широк — от пожелание и съчувствие до заклинание, но това са вече функционални варианти на един и същи структурен тип изречения. Особен случай с особена модална насоченост са условните изречения-пожелания, в които говорещото лице прави себе си обект на пожеланието, адресира го спрямо себе си. Обикновено това са установени в практиката устойчиви изречения, които имат допълнителна модална отсянка за изказване на искреност в опровергаване на нещо, което му се приписва, напр.: „Е, дявол да ме вземе и да ми се присъни тъща ми, ако някога съм бил по-доволен от него като тая вечер“ (Г. Кирков). „На, езика ми да изсъхне, ако съм продумала дума!“ (П. Ю. Тодоров). Условие на пожеланието може да бъде някакво желание на самия субект на императива, негов

стремеж или пък постъпка, която опровергава пожеланието или е повод за него. Използват се в условието предимно глаголи от свършен вид в сегашно, а в по-особени случаи в минало неопределено време. Императивната форма в главното изречение понякога се заменя с индикативна в сегашно време, която е придобила императивно значение, напр.: „Ако ли имаш сестрица, в нея те вричам“ (Ст. Загорчинов). В отделни случаи императивната описателна форма с *нека* и *да* утвърждава или отхвърля самото явление, неговото наличие, без да има други модални нюанси: „Нека дойде, бабо — тръсна глава тя, — да дойде, ако ще, и по-път!“ (Чудомир). „Ако е това, хич да не е!“ (А. Константинов). Като цяло условното изречение, съдържащо отрицателно главно със спомагателен глагол *съм*, може да придобие значение за сигурност, увереност в осъществяването на действието. Тези изречения имат и квалификативно значение: „Ако не направя дарррмандан цяла България, да не съм Стамболов“ (А. Константинов). Такива изречения можем да поставим към една специална група императивни условни изречения, които само по форма са императивни, а по-изразеното синтактично отношение са конюнктивни, т. е. изразяват такава допустимост в осъществяването на действието, която показва неговата недействителност, но го проектира като преценка на говорещото лице. Различаваме следните изречения от този тип.

На първо място, императивни изречения за готовност. При тях говорещото лице става обект или субект на действието в главното изречение, като изразява готовност да поеме действието върху себе си или да го извърши: „Ако избяга, мене ме затвори“ (Ел. Пелин). „Нека ме обесят, ако искат“ (И. Йовков). „Григоре, ако ти е толкова мъчно, да ти я продам!“ (А. Страшимиров). „Ако намерят един от чорбаджиите да е взел пара от черковна или училищна кутия, нека я набият в челото ми“ (П. Ю. Тодоров). Някои от изреченията на тази група имат неопределеноличен характер със силно подчертана готовност, с голяма обобщеност на императива: „Ако се мре, да се мре в открита схватка“ (Д. Мантов).

На второ място, императивни изречения за възможност или невъзможност. Главното изречение се образува с глагола *ида* в значение на „опитвам“ се във 2 лице ед. число с обобщено-лично съдържание. По същество възможността за извършване на действието се отрича, изразява се съмнение в неговото осъществяване, в положителния резултат от него, оценява се като невъзможно: „Ако Ванката не удържи и изтърве някоя дума, иди сетне да отричаш“ (Д. Хаджилев).

На трето място, императивни изречения за необходимост. Извършването на действието се поставя като необходимост, подчертава се известна неотменност, настоятелност в неговото извър-

шване: „Трябва да се внимава, та ако има опасност — мерки да се вземат“ (В. Друмев).

Ог направения преглед на условните императивни изречения се вижда, че те изцяло могат да се причислят към разряда на изреченията със субективна модалност. В различна степен и с различна вариативност на условното значение те изразяват не самия процес на действието, на неговото непосредствено протичане, а начина, по който се поставя то като воля на говорещото лице или като негово тълкуване и оценка, каго негово възприемане, като негово отношение към явленията на действителността.

3. *Индикативни изречения* Индикативните изречения в разряда на сложните съставни с подчинени за условие заемат по-особено място. Те не само че са основната маса условни изречения, но притежават и най-богат Диапазон на застъпваните в тях смислово-синтактични категории, темпорално-видова отнесеност и лексикално-морфологично попълване. В сравнение с конюнктивните и императивните изречения, които описателно, с формално-синтактична употреба на определени групи модални глаголи и други модални думи, или синтетично, с определени морфологични форми, изразяват категорията на субективната модалност, индикативните под формата на изявително наклонение, в плана на констатацията на действието като факт, като обективен процес на извършване, могат да варираат между двата модални полюса. Основната модална същност на индикативните условни изречения се гради върху относително строгата фактичност на действието, което се поставя като свършен или предполагаем, но действителен факт, в плана на протичането, на извършването. Признаците на частична неизявителна модална обогрненост не ни дават основание да им правим отделна класификация към разряда на изреченията със субективна модалност, затова ще се задоволим да ги отчитаме в процеса на анализа, а индикативните изречения като цяло ще ги поставим към разряда на изреченията с обективна модалност, определяща именно тяхната същност на условни изречения. Пренебрегването на модалната оцветеност на тези изречения в полза на тяхната фактичност също не е присъща на един обективен анализ. „Издакването в плана на констатацията — пише Г. Тагамлицка — не изключва възможността да се предадат ред по-дребни модални отношения и още повече добавъчни оттенъци и преходи на модални значения.“³²

Във формата на изявителното наклонение различните неизявителни модални нюанси могат да придобият и по-голяма изразеност и да се свържат по-тясно с някои темпорално-видови форми на

³² Г. Тагамлицка, Структура двусоставного предложения с введением глаголов и предикативных слов модалного значения, сб. Славянска филология, т. X, 1968, с. 55.

глагола и с употребата на някои модални лексеми. Такива признаци на субективна модалност в индикатива можем да видим от следните примери, в които резултатът от условието освен фактичността съдържа и значение за готовност, решение и др.: „Ако да може да стая и владишки наместник тука, щях да приема“ (Ив. Вазов). „Зер, ако не намери, баба с кремък ще го дере“ (Ел. Пелин). „Ако дървото беше улучило него, Минчо нямаше да позволи такива помени“ (Г. Караславов).

Индикативните изречения, които поставят действието на строго фактична основа, са и в най-строгия смисъл на думата алтернативни изречения. В тях е по-разнообразна и употребата на глаголните времена, и особено на някои минали времена. „Особено интересна е — пише В. Станков — модалната употреба на миналите относителни времена в условни изречения. В протазиса и съответно в аподозиса на условните изречения формите за имперфекта, плусquamперфекта и особено за бъдеще в миналото могат да изразяват цяла гама от модални значения, някои от които по своя характер са по-близки до условното, отколкото до изявителното наклонение.“³³

Същински условни изречения с обективна модалност

Беше вече установено, че това са индикативните изречения, с които се съобщава за извършването на действието или установяването на състоянието като положителен или отрицателен факт, като обективен процес, който е настъпил или ще настъпи в зависимост от наличието на някакво условие. Като се представя действието отговорещото лице в неговата форма на протичане, съвсем не се ограничава характерът на самото действие. Това е прякото модално значение на индикатива, неговото неутрално значение, изразено именно с изявителното наклонение. Става дума за начина на представяне на действието, а не за неговата същност, изразена в семантиката на глагола. И тук трябва да се разграничава диктум от модус, съдържание от начин на представянето му като действителност на мисълта. Разбира се, от индикативните изречения се изключват специално обособилите се модални глаголи, които са изгубили своето конкретно лексикално значение за действие или състояние и са станали само средство за описателно изразяване на модалността. Те са средство на субективната модалност и бяха вече посочени в анализа на конюнктивните изречения. Наборът от смислово-синтактични отношения в индикативните условни изречения е голям. В тях се включват най-различни категории все във връзка с констатацията за действие и неговото условие. Според застъпваните отношения имаме няколко вида изречения.

³³ В. Станков, Модална употреба на глаголните времена. . . , с. 21.

Условните изречения за фактичност на действието поставят в минал или бъдещ аспект като осъществено или реално осъществимо в резултат на наличното условие. Малко на брой, но най-чисти откъм модални нюанси са главни изречения, чийто глагол е в аорист или в друго минало време с аористно значение. Напр.: „Затова Иван обеща на бродниците двойна плата, ако остана до пролетта“ (Д. Мантов). „Пропадна България, ако няма вече и яйца да изнася“ (К. Христов). „На някои места е обещано на селяните брашънце, ако не гласуват за опозицията, но това е твърде съмнително“ (А. Константинов).

Категорична (положителна или отрицателна) фактичност на действието в главното изречение се изразява с индикатива на сегашно време в несвършен вид. Действието се възприема като отглас, реакция на действието-условие или като последствие от него: „Сърдят се, ако не послужиш навреме“ (Ел. Пелин). „Ако така омеквам. . . , свършено е с мене — каза си той“ (Д. Хаджилев). Понякога те се съобщават с такава установеност, че придобиват абсолютно значение, прозвучават като изказана истина, като постановка, като точка от някакъв параграф: „Ония от въоръжените избиратели, които окръжават урните, ако на поканата на бюрото не се хвърлят върху невъоръжените и не ги разгонят с помощта на оръжието си — изгубват правото да искат служби и предприятия от държавата“ (А. Константинов). „Ония, които окръжават бюрото, ако не употребят заплашване, наказват се със залп от войската“ (А. Константинов).

Конкретно реализирано действие или настъпило състояние при определени условия, изразени с подчиненото изречение, се изтъква от главното изречение, чийто глагол от несвършен вид е в минало несвършено време. Тук повторителност на действието има, но тя не се възприема като абсолютно-обобщена, въпреки че в отделни случаи действието се поставя на принципиална основа, плоскост, напр., „Караше се на дядо Петър, ако старецът биваше още на двора“ (Г. Райчев). „Прочее, първенците го много обичаха едно за това, а друго, защото всякога им ставаше на крака, и ако пушеше, скриваше тозчас цигарето в джеба си“ (Ив. Вазов). „Но ако не успееше да стори това, тя снасяше с покорство тежките псувни“ (Ив. Вазов). „А ако придружаваше и жена, сърцето му биеше силно“ (Ив. Вазов). По-рядко се употребява свършен имперфект както в главното, така и в подчиненото за условие, напр. „Ако го видеха сред двора, викнеха му, па махалата чуе“ (Ст. Ц. Даскалов). Ю. С. Маслов нарича такава време нагледно-примерно, конкретно репрезентативно.³⁴

Условните индикативни изречения за фактичност на действието най-често се поставят в аспекта на бъдещето, което отговаря на

³⁴ Ю. С. Маслов, Глагольный вид. . . , с .271.

тяхната алтернативност: едно от двете възможни действия — позитивно или негативно, се възприема въз основа на определящите го обстоятелства, условия като осъществимо в бъдеще, като действие, което е сигурен факт на бъдещето. „Именно защото футурумът изразява действия, които тепърва ще се реализират, извителната модалност на бъдещите действия не може да бъде така очевидна и безспорна, както е например при презенса ли при претериталните времена в извително наклонение. Това обстоятелство създава възможност формите за бъдеще време да изразяват непреносни модални значения на потенциална готовност, способност да се извърши действието.“³⁵ Действието се проектира в тези изречения като обратно най-често на вече осъществено действие и понякога служи за негово доказателство, за негово подчертаване и изтъкване, напр.: „Ако се не яви Вълко до утре заран, когато тръгваме, ще му ударя сто дряновици, щом го намеря“ (Ив. Вазов). „Ако игуменията те чве, ще те затвори в подземнието“ (Д. Мантов). „Казвам ти, ако Кина превие врат, та склони за Коста, няма какво, ще ги венчаем надве-натри, и туй“ (А. Страшимиров). „Ако те видят с мене, още тая нош ще те прогонят“ (Д. Мантов). „Щяла нош не ще мигна, ако не намеря нещо за стомаха си“ (Ел. Пелин). „Подир нея ще се оттегли, ако му не излезе някой“ (Ив. Вазов). „И това съдбовно за човешкия род въстание ще разцъфти много по-спокойно и по-хубаво, ако го бъде осветено от елита на човечеството, ако съзнанието и волята на масите бъдат избистрени и подпомагани от него“ (Ас. Златаров). От посочените примери, а и от по-голямата част от останалите се вижда, че аспектът на бъдещето в условните изречения се изразява формално морфологически със стабилна темпорално-видова зависимост — бъдеще време от свършен вид в главното изречение и сегашно време от свършен вид в подчиненото. Употребата на свършен вид в сегашно време в условието придава по-голяма обобщеност на действието като условие, поставя го по принцип като действие, на което може да се реагира в заключението по определен начин или което може по своя характер да стане причина или повод, предпоставка за друго действие. Аспектът на бъдещето се поставя именно с действието на условието, макар глаголът на подчиненото изречение да е в сегашно време, в сегашно предстояще. Ю. С. Маслов пише по този повод: „В подчинени изречения за време и условие, образувани със съюзи *когато, като, ако, ли, щом, след като, докато* и отнасящи се към главни, сказуемото на които стои във форма за бъдеще време, повелително наклонение или конюнктив (а понякога и в други форми), употребата на сегашно време вместо бъдеще се явява в съвременния ли-

³⁵ В. Станков, Модална употреба на глаголните времена. . . , с. 44.

тературен език правило.“³⁶ В някои случаи употребата на бъдеще време вместо сегашно е изкуствена. За нея Ст. Младенов пише следното: „Подир *ако* сегашно време от екр. гл. има значение на бъдно време: *ако падна, моя е вината*. Погрешно е затуй и небългарско да се туря бъдеще време со *ще*: *ако ще падна, ако ще отвориш*.“³⁷ Действието в тези условни изречения се представя като вероятно с алтернативността на съюза *ако*, който има способността да отделя, да разграничава, да избира едно от възможните действия и да го поставя като условие. Избраното, поставеното условие вече има сигурен резултат занапред в заключението, изразен с глагол от свършен вид в бъдеще време. С тази темпорално-видова координация се постига и хронологична последователност в аспекта на бъдещето, като се набелязва последователността на условието и неговият резултат занапред. Това определя и словоредата на съставното изречение — естественото място на условието е в началото, а заключението остава на второ място, напр. „Войводата Войсил, боляринът на Добромирка, ако го чуе, ще го похвали и възнагради“ (Д. Мангов). „Ако градските си дрехи съблека и размахам брадвата на дяда си, ще познаете и селската ръка, и душата, жадна за спокойни радости“ (Мл. Исаев). Глаголът в свършен вид и в сегашно време като казуемо на главните изречения показва, че действието при вече известното условие непременно ще стане факт, ще се реализира, ще се изчерпи. Но актуализиращи обстоятелства в потока на речта могат да изнесат главно изречение на първо място, например за да се даде интонационен превес на заключението, което трябва да се изтъкне по-силно, по-ефективно да се представи в общата линия на мисловния процес: „Ще го убият, ако я дадат на тогова“ (Ив. Вазов). Тук има и някои конструктивни причини, определящи обратния словоред, когато условното изречение се постави в рамките на условженото съставно или в едно смесено изречение, но те ще бъдат посочени по-нататък. Ето един пример: „Тая нейна вяра се засилва всеки ден от заканите на бащата, който заявява, че ще изпрати бебето в яслите, ако то, не дай боже, излезе момиче“ (Св. Минков). При обратен словоред се засилва ефективността и на условието, което придобива характер на присъединено, със значение на изненада, а заключението, което е на първо място, придобива по-силно значение на озадачаване. Свършеният вид в заключението и в условието е средство за изразяване и на по-голяма интензивност на действието, и на по-непосредствена хронологична последователност, каквато трудно може да се постигне с несвършения вид. В тази последователност условието предизвиква резултат.

³⁶ Ю. С. Маслов, Глагольный вид. . . , с. 249.

³⁷ Ст. Младенов, Български тълковен речник (с оглед на народните говори), т. I, А—К, С., 1951, с. 63.

тата, обуславя го като сигурен не при всички обстоятелства, а само при определени условия, които са фактори на неговата конкретизация в изречението, подтик към неговото реализиране. По изключение при запазване на свършен вид и сегашно време в подчиненото изречение главно може да съдържа несвършен глагол пак в бъдеще време с известен смислов нюанс на продължителност или масовост на действието, напр.: „Тю-ю, ще ни се пукат пак устните като гъби, ако ни заприщят читачите“ (А. Страшимиров). Но това са изключения, които могат да имат и съвсем индивидуален характер. Бъдеще време на глагола в главното изречение може да бъде и отрицателно, което не изменя темпорално-видовите отношения: „Полза от това обаче няма да има за доброто му име, ако това възвеличаване е лишено от оная основа, която може да даде само безпристрастното оценение на науката“ (К. Величков). „Ако ми измениш и нея, хич няма да си позная вече името“ (Ив. Вазов).

Сегашно време на несвършен глагол в главно изречение може да се употреби вместо бъдеще, когато за целта са използвани адвербиални думи и съчетания, уточняващи предстоящото извършване на действието, напр.: „Ако не вземете решение още утре — в друг ден си заминавам“ (Д. Талев). Тази употреба е посочена в нашите граматика и изследвания.³⁸ Но тук, в условните изречения, фактичността на действието се придружава от силно изразена решимост и сигурност на говорещото лице. Ст. Стоянов отбелязва, че тези форми не са стилистично неутрални, че с тях „се дава израз на по-голяма сигурност и увереност, че действието ще се осъществи.“³⁹ Според В. Станков „в такива случаи модалният нюанс на подчертана готовност и на увереност в неотменимостта на действието би се загубил, ако заместим презентните форми с футурни“⁴⁰. Ние трябва да отбележим, че тези условни изречения по своя модален характер се доближават до категорията на изреченията за готовност и сигурност на конюнктива.

Фактичността на действието като алтернативно в аспекта на бъдещето се запазва и при употреба на бъдеще в миналото в главното изречение. Според Ст. Стоянов това време се употребява „в главни изречения, действието на които е предполагамо (хипотетично) и зависи от условие“⁴¹. И тук както в условнието, така и в заключението се запазва свършеният вид на глагола по силата на изтъкнатите вече основания за категоричност, последователност и условна реализуемост на действието. При заключение, поставе-

³⁸ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 215; Ст. Стоянов, Граматика..., с. 344; В. Станков, Модална употреба на глаголите време-на..., с. 8—9.

³⁹ Ст. Стоянов, Граматика..., с. 344.

⁴⁰ В. Станков, Модална употреба..., с. 9.

⁴¹ Ст. Стоянов, Граматика..., с. 372.

но в бъдеще в миналото, можем да имаме условие в минало несвършено време, което по темпорална ориентация, както знаем, аналогизира сегашно време, напр.: „Още няколко дни ако я оставя, нямаше да приберат никакъв фураж“ (Г. Караславов). „Но ако се случеше някой с внимание да разгледа тези наши два приятеля, щеше да забележи голяма разлика между веселостта на единия и другия“ (В. Друмев). „И право да си кажа, каквото щете, но ако не беше господин Василяки да им позамаже очите, ний съвсем щяхме да се провалим“ (А. Константинов). Употребата в отделни случаи на глагол от несвършен вид в подчиненото изречение е свързана повече със самия характер на глагола, например: *имаше, намираше*, с които се образува съставно сказуемо с представен глагол в свършен вид, или пък се изразява състояние, което обуславя настъпването на друго състояние в главното изречение: „Ако имаше намерение да го разпитва, щеше да изпрати призовка или да го подбере със стражар“ (Ем. Станев). „Ако тия хора се намираха в някое учреждение, щяха ей така да остаряят от чакане“ (Св. Минков). „Щяло да умре от срам, ако имало такива разкошни цветове като нейните“ (Св. Минков). При запазване на свършен глагол в бъдеще време в миналото заключение може да се съотнесе с условие, което съдържа пак свършен глагол в минало предварително време. В случая условието има по-голяма конкретност и ситуативност, докато условието в минало несвършено време се отличава с по-голяма обобщеност и значение на общовалидност. При по-конкретни условия фактичността на действието в глагола е по-силна, а при по-обобщено условие в главното изречение се засилва елементът на вероятност във фактичността, напр.: „Но ако бяхме се върнали, още щяхте да бъдете заключени“ (И. Йовков). „Ако не беше отклонил овреме глава, щеше да опита тежестта й“ (Г. Райчев). „Щях да узная много неща от драмите на Сврачево, ако да не бе едно произшествие отвърнало бае Гета от намерението му“ (Мих. Георгиев). Значително по-особеното място, което заема бъдеще в миналото при оформяне на разглеждания тип условни изречения, се изтъква неведнъж в нашата граматична литература. Л. Андрейчин пише: „Особена роля играе употребата на това време в минали условни изречения, където твърде често изразява в главното изречение действие, което се явява като бъдеща последица от изпълнението на дадено условие.“⁴² Като сравнява бъдеще в миналото с формите за условно наклонение, Л. Андрейчин установява, че „в такива случаи (т. е. условни изречения) ясно се чувствува в значението на тези форми по-голяма положителност в изказването на действието, отколкото при същинското условно наклонение“⁴³. Ние се присъединя-

⁴² Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 257.

⁴³ Л. Андрейчин, цитираното съчинение, с. 257.

ваме към становището, че условното наклонение означава възможно действие, и затова изречението с такова наклонение поставяме към конюнктивните изречения. Има опити бъдеще време в миналото да се определи като време „иреалис на условното наклонение“⁴⁴. Подобно схващане намираме преди това и у Л. Андрейчин, който пише: „Често пъти формите на бъдеще време в миналото се употребяват и в служба на някакво наклонение с оттенък на неосъществимост на действието.“⁴⁵ Л. Андрейчин не сочи за пример условно наклонение. В. Станков определя бъдеще в миналото като индикативно и пише следното: „Смело можем да твърдим, че формите за бъдеще време в миналото и когато изразяват хипотетичност, и дори иреалност, са индикативни, а не кондиционални.“⁴⁶

Като приемаме, че формите за бъдеще време в миналото са индикативни, ние смятаме, че те в главното изречение на съставното с подчинено за условие за разлика от обикновеното бъдеще време изразяват такъв оттенък на неосъщественост, който ги сближава със значението на конюнктивните изречения. Като предстояще спрямо действието на условието, което се поставя в минало несвършено време или минало предварително, действието на главното изречение, изразено с глагол в бъдеще в миналото, се възприема като предполагаем факт. Но заедно с това е ясно, че действието не се е извършило, а е останало само предполагаемо спрямо миналия момент, прекратен вече, когато говорим за него. Не стои така въпросът с бъдеще време — там действието се поставя със сигурността на факт, спрямо която няма опровергаващи аргументи. Ние сме по-свободни в представянето на действието като фактично. В бъдеще в миналото действието е било проектирано като факт, но няма аргументи за това, дали то е станало факт, въпреки че вече моментът е изминал.

Условните изречения за фактичност на действието представляват интерес и откъм характера на условието, което е фактор на смислово-синтактичното отношение. При фактичност на действието — заклучение можем да установим следните условия-предпоставки:

(а) наличност: „И ако беше ти тука, щях да се притисна до гърдите ти и щях да слушам бучащата в тях буря, а ти би чул“ (М. Кремен). „Ако беше бос, мисля си, щях да доловя нещичко от достойнството на селянина“ (Г. Атанасов). „Ако не беше двойната каменна стена под южната кула, която стигаше до реката, щяха да измрат от жажда“ (Д. Мантов);

(б) повод: „Биеше слугите си като животни, ако видеше, че

⁴⁴ Вл. Георгиев, Ив. Дуриданов, Езикознание, С., 1965, с. 325.

⁴⁵ Л. Андрейчин, Основна българска граматика. . . , с. 257—258.

⁴⁶ В. Станков, Модална употреба на времената. . . , с. 29.

конете не са излъскани, че не им е почистено“ (Ст. Ц. Даскалов). „Ако Борил почукаше на вратата ѝ, тя го пъдеше, както всички останали“ (Д. Мантов);

в) готовност и желание: „Струваше ѝ се, че ще развали целия щастлив и идилличен живот на тези хора, ако само рече да ги повика на неделно училище“ (Ел. Пелин). „А ако искате да бъда по-искрен, ще добавя, че между мен и вас в същност няма никаква разлика“ (Св. Минков);

г) възможност: „Ако човекът умееше да се въздържа и да пази режим, щеше да си живее и до днес“ (Св. Минков);

д) уговорка: „Не съм строил, но ако се прекръстя и се заловя здраво, ще направя — бързо ѝ отвърна момъкът“ (Д. Мантов). „Ако погледнете наляво, в едно дълбоко гърло на Стара планина, ще видите в дъното му от една голяма височина да скача стълпът на един водопад“ (Ив. Вазов). „Ако не беше той, друг щеше да бъде — все едно“ (Г. Райчев). „Ако не изкараме голямата черква, по колибите ще почнат да дигат“ (П. Ю. Тодоров).

При фактичност на заключението може да се установи условие-обусловеност:

а) ситуация: „Железницата ще се окаже донейде благотворна за него, ако самата природа му дойде на помощ“ (Ив. Вазов). „И ако тя е приклепнала в къщи край огнището, аз ще сложа ръка на рамото ѝ“ (Т. Влайков). „Той ги познаваше по лицето, по вървежа, ако бяха по-близо, по добитъка, ако бяха подалеч, и ги гледаше с часове“ (И. Йовков). „Пък ако не хванеш добре кокошката за шията, ами я оставиш да кръкне, цяло село се вдига“ (Ел. Пелин);

б) причина: „Страстта на Варадинов позатихнала, когато учителят го пресрещнал насаме и простичко му заявил, че ако не мирне, ще го пребие“ (О. Василев). „Знае ли, че ако нашият народ се научи да употребява химическите торове, България в десет години ще плати борчовете си“ (И. Йовков).

Условните изречения за фактичност на действието могат да имат допълнителен елемент на синтактичната връзка, когато в главното изречение се употребява някаква съотносителна дума — обикновено местоимението *то*, станало съставка на двоен съюз (... ако..., то...),⁴⁷ или наречието *тогава*, напр.: „Ако трябва да се произнесем кои от повестите на Каравелова имат по-висока литературна стойност, *то* без колебание ще дадем първенство на нравописателните“ (К. Величков). „Ако търсим извода, дето Каравелов е почерпил своето знание за езика, *то* ще го намерим главно в народните умотворения“ (К. Величков). „Едно най-силно съзнание на дълг тук ще се разколебае, ако не изведнъж, *то* полека-лека“ (Ел. Пелин). „Ако някой добитък си счупеше крак

⁴⁷ К. Попов, Съвременен български език, синтаксис, с. 309.

или паднеше тежко болен, *тогава* на касапницата пред кооперацията увисваше синкавото му живо туловище“ (Г. Караславов). Това допълнително усложняване на формалната връзка е сигнал на известна съотносителност на двете изречения, в които най-често глаголите са еднакви или синонимни, действията се поставят в известна градация и еднолинейност. Местоимението е придобило напълно формален характер, докато местоименното наречие *тогава* с известно значение за време става обобщение на случая-условие и внася отенък на причинност в условието и следствие-ност в заключението.

Фактичността на действието в главното изречение може да се подчертае и с някои допълнителни уточняващи тази насока думи: „Ако живея до напролет, *сигурно* няма да остана тук“ (М. Кремен).

Условните изречения за преценка не целят да покажат извършването на действието като факт, зависимо от дадено условие, а да направят преценка на нещата като обективна стойност, да направят заключение относно обема, измеримостта, относителната величина на явленията или да ги приравнят към нещо, за да разкрият тяхната същност. Главното изречение може да установи състоянието, което е вече налице или ще настъпи като непосредствен резултат от условието, да посочи размера или обхвата, които се приписват на действието в подчиненото изречение, с които се съизмерва то обстоятелствата, които го характеризират като действие. Главното изречение по своеобразен начин обобщава действието на условието или прави преценка с оглед на поставената от него задача. В такъв случай подчиненото изречение съдържа по-конкретно действие, а главното — по-общо и по-абстрактно, което се възприема като преценка на ситуацията. Затова тук винаги присъства елемент на съотносителност на двете действия. Различаваме следните отношения:

а) размер, продължителност, употребимост, достатъчност (главно изречение) и явление, на което се приписват (подчинено): „Ако време да ви описвам всичките, три дена няма да ми стигнат“ (Ел. Пелин). „Ако паднат дъждове, има време да насечем кирпичи“ (Г. Райчев). „Наличните шайги и касетки не стигнат, ако не се задържат с дни на полето“ (О. Ф., бр. 62, 1967). „Ако продължавате да се плодите все така, скоро за нас място не ще остане“ (Св. Минков). В някои от тези изречения местоимението (то) в главното става елемент на съотносителността, който е обобщен израз на съдържанието на условието. „Ти ме отрови, то ако ме опази бог и ако се случи да се ударим още веднъж, то ще бъде за последен път“ (Д. Галев);

б) установяване на дадено състояние и действие, чрез което се достига до него, спрямо което то се явява резултат или се извършва преценката: „Ако от темата преминем

към външното изложение на повестта, ще намерим и там същата неестественост и неправдивост“ (К. Величков). „Друго нещо, ако се касаеше за политически въпроси“ (Ив. Вазов). „Ако са хайдуци, стават воеводи; ако са калугери, стават игумени; ако са гемджици стават капитани; ако са даскали, стават... учители“ (Ив. Вазов). „Това пренне щеше да придобие още по-бурен характер, ако Иванчо Потата не беше донесъл от лавката си новоизлязлата картина“ (Ив. Вазов);

в) представа, възприятие, впечатление и действие, което стои в тяхната основа като обект или подтик за преценка: „Разбра, че няма да бъде много щастлива, ако се върне“ (Ел. Пелин). „Никакви действия и отношения нямаха смисъл за Бодкова, ако от тях не произтичаше нещо къораво“ (А. Константинов). „Ако гледа само отвън, никой няма да повярва, че там може да бъде тъй просторно“ (И. Йовков). „Тъй си представяше ужасното положение, в което би се намерил, положение на безчестен човек, ако Милка се възмутеше от опита му за дързост, ако тя му хвърляше в лицето заплювката на презрението и омразата“ (Ив. Вазов). „Ако туй не стане, всичко е изгубено“ (В. Друмев);

г) съпоставка на наличие: „Ако я има в тебе, има я и по света“ (Ел. Пелин). „Ако я няма в тебе, никъде я няма“ (Ел. Пелин);

д) състояние-преценка, което се приписва на явлението от условието, с което се идентифицира, напр.: „И ако съм направил такова нещо, било е на шега“ (И. Йовков). „Лошево ще бъде и за нас, и за царството ни, ако оставиме да стъпи в земята ни неприятелски крак“ (В. Друмев). „Толков по-зле, ако ще има отпор“ (Ас. Златаров). „Вярвам, че няма да ми е неприятно и ако се караме“ (Ел. Пелин). „И ако взема да ти разправям, знай, че няма да ти хареса“ (Ел. Пелин). „В такъв случай главното изречение е безлично като израз само на едно общо, типично състояние, приписвано на главното изречение в цялост, което е по форма условно, а по съдържание и по място в смислово-синтактичното отношение на съставното изречение — подложно. Тия подчинени изречения не са описани в нашата граматична литература и в еднаква степен би трябвало да се разглеждат и в раздела на подчинените подложни като тяхна разновидност. Това преливане на категориите, този преход на формите от една в друга е признак на голяма гъвкавост на синтаксиса и на многообразието в проявлението на неговите закономерности. Относно темпорално-видовата зависимост между главно и подчинено изречение можем да кажем същото, както и за условните изречения за фактичност. И тук основен си остава бъдещият план, който се изразява с обикновено бъдеще време, с бъдеще в миналото или със сегашно предстояще на глаголи от свършен вид.

В условните изречения за качественост главното изречение съдържа някакво обобщение за същността и характера на явлениято, като му приписва някакъв признак. В главното изречение не се сочи извършване на действието, а признак на предмета, негова квалификация въз основа на поставеното условие, като извод от него. Това не ни дава основание да твърдим, че тези изречения са изречения на субективната модалност, тъй като тяхното съдържание, лексикално попълване и оформеност не се подчиняват на субективното отношение на говорещото лице, не стават негова субективна преценка, а се представят като обективно положение на нещата. Темпорално-видовата зависимост тук е подчинена по-скоро на голямата обобщеност, която се постига в този тип съставни изречения, отколкото на някаква хронология между действието на заключението и условието. Явленията повече се успоредяват като конкретно действие и негово обобщение, като действие и негово качествена оценка. Главното изречение най-често се оформя с помощта на спомагателния глагол *съм*, който чрез някакво име или предложно съчетание в позицията на сказуемно определение прави актуален качествения признак на предмета, напр.: „Проста им работата, ако нямат здравец“ (А. Константинов). „Вие сте извънредно поетична натура, ако допуснем това, че е истина“ (Ив. Вазов). „Ако туй е шега — шегата е много лоша, ако пък е някаква цел — защо? (И. Йовков). „Ако те свари полицейският, работата е спукана“ (А. Константинов). „Но ако зад това е стояла една неизбежност или едно преживяно дълбоко чувство — жената е протена“ (Г. Райчев). Оценката има абсолютен характер и затова глаголът *съм* се поставя в сегашно време, докато глаголът на условието може да бъде в сегашно предстояще и да изразява по-голямата динамика на условието в зависимост от което се поставя извършването на действието. Използуването на други времена в заключението като бъдеще в миналото, минало предварително на спрегания глагол или минало несвършено време на глагола *съм* със съответни минали времена в условието е израз на допълнителни смислови и модални оттенъци, които се съчетават с качественното значение. „Ама и това не щеше да бъде нищо, ако да не беше се запалила къщата ни“ (Л. Каравелов). „Ако останеше ний да вършиме всичко искрено, то проста ни беше работата“ (Хр. Ботев).

Говорещото лице може само да поставя действието-условие и да поставя себе си в зависимост от това условие, да подчертае свое настроение или склонност, свое поведение: „Но ако — не дай боже — ти да срещнеш на пътя си народа и поискаш помощта на враговете му да го потъпчеш, тогава аз съм твой враг“ (В. Друмев). Главното изречение може да изтъква принадлежност на предмета, да го приписва някому и пр.: „И ако има — тя е пак за тях, за богатите“ (И. Йовков). „Една картина, една поема,

всяка нова научна придобивка, една симфония бяха — ако носеха черта на голямо и дълбоко творение — достойние не на отделно племе или раса, а на цялото мислещо човечество“ (Ас. Златаров). Когато в главното изречение се употреби глаголет ставам, тогава квалифицирането се извършва като промяна в качеството и състоянието: „Като че и най-хубавата жена, ако е постоянно около ни, става ни обикновена“ (К. Христов). „Ако не е луд, ще стане — каза Манол“ (Ем. Станев). Изреченията за квалитативност имат за условие някаква ситуация, която поставя обекта или мотива на оценката: наличие, положение на нещата, протичане на събития и стечение на обстоятелствата, някаква постъпка и др. При наличие на съотносителна дума то главното изречение, оценката се възприема като следствен резултат от условието. Функционалното предназначение на този тип изречения е голямо — те утвърждават дадено състояние, положение, правят оценка, която намира по-широко разяснение от следващия или предходния контекст. Затова са удобни като преход към някакъв нов момент в мисловно-емоционалния поток или като негово обобщение.

Условните изречения за разяснение са съобщение за определена категория предмети или явления, като ги представят по определен начин чрез изтъкване на тяхна черта, на предназначението и смисъла на тяхното наличие, произтичане и др. Подчиненото изречение има констативно значение, с което установява възникването, наличието и съществуването на явлението, а главното обръща внимание върху негова черта. Условието тук не се поставя като причинно-обстоятелствено, а като условие на познавателното, логическо възприемане на нещата. Задължителен елемент, който обобщено представя подчиненото изречение в състава на главното, е наличието на показателно местоимение *това*, лично местоимение *той*, местоимение *то*, които съотнасят явлението и неговото разяснение, дадените сведения за него. Напр.: „Ако беят развее от прозореца бялата кърпа, това значеше милост, ако развееше червената, значеше смърт“ (И. Йовков). „И ако все пак аз тъй се страхувам от тато, то се дължеше на това, че неговата студенина и суровост несъзнателно някак потискаха моята детска душа“ (Т. Влайков). Личното и показателното местоимение като обобщаваща дума в главното изречение могат да се съотнасят и по-пряко към дадена дума в подчиненото изречение, особено когато последното изразява наличие с глагола *имам*, напр.: „И ако имаше някой, който редовно да си теглеше от тия оргии на касапина, това беше жена му“ (И. Йовков). „Всичко това беше много просто и ако имаше някаква тайна, тя беше в сплава в размерите и формата на дисковете“ (И. Йовков). Условието в тези случаи няма пряко обуславяща роля и насоченост. То е го- скоро постулат, допустимост с известно значение на възможност,

необходимост, наличие или някакво съждение. В известна степен някои от тези изречения са станали узуални, възприемат се като установена форма на уговорка, с която се обръща внимание върху фактите, привлича се вниманието. То остава впечатление на модел с почти определено и възпроизводимо лексикално попълване. С незначително лексикално-морфологично вариране или почти неизменно може да се използва като конструиращ синтактичен елемент в много и разнообразни синтактични окръжения, напр.: „И ако трябва да се търсят виновни, то това са преди всичко членовете на читалищното ръководство“ (О. Ф., бр. 7216, 1967). „Ако има на земята нещо безсмъртно, то с жадността човешка“ (Ст. Михайловски). Структурата на този тип сложни съставни с подчинени за условие ги прави удобна форма на логическия, доказателствения стил. Използват се, когато трябва да се наблегне на дадена мисъл, да се привлече вниманието върху дадено явление, да се постави то по-остро и да се акцентува върху него: „Ако се коснем до него като политически и обществен деятел, то ще направим това само доколкото е нужно, за да хвърлим светлина върху писателя, който единствено ни интересува“ (К. Величков).

В условните изречения за твърдение при поставеното условие действието на главното изречение не само че не се подлага на съмнение, но се и утвърждава като непременно, като съпътстващо действието на условиято. Двете действия се отнасят едно към друго като конкретно и общо, като реализация на действие и негово поставяне. Напр.: „Ако погледнем списъка на сътрудниците на по-добрите и по-сериозните списания, ще видим едни и същи имена“ (Ел. Пелин). „Ако ме попитат: що ги остави слепи? — ще каже: да не могат никога да прочетат такава измама“ (Ив. Вазов). „Виж, тая бара, ако една мравунка се спре при нея, ще каже: море е“ (Ив. Вазов). Глаголите от свършен вид в сегашно време на условиято и в бъдеще време на заключението по-скоро утвърждават действието до принцип, отколкото в процеса на реализирането му. Формата за бъдеще време на глагола в главното изречение не отговаря на собственото си темпорално предназначение — да изрази в истинския смисъл на думата предстоящо действие, а да обобща даден опит, готовността за извършване на определено действие, сигурността в настъпването му. Затова тази форма е обогатена с много модални нюанси, напр.: „Ако имате ум, ще разберете, ако имате очи, ще видите“ (Г. Кирков). „Ако войниците обърнеха внимание на това, щяха да помислят, че след потеглянето на влака се е качил в офицерския вагон“ (Д. Димов). Действията могат да се поставят и в плана на миналото, без това да измени характера на изречението: „Ако някой го запитваше как е, той не отговаряше веднага“ (Ел. Пелин).

В условните изречения за градуалност двете съставящи

на синтактичното единство се сравняват помежду си в линията на една възходяща градация, като се градира второто явление, именно посоченото в заключението. Сравнението може да се извърши между двете изречения като цяло или между техни синтактични членове. При глаголи в сегашно време, особено при спомогателния глагол *съм*, явленията се сравняват по свои качества като едно сигурно твърдение за състоянието на нещата, напр.: „Ако е вярно твърдението, че железницата отнима част от прелестта и поезията на мостата, през които мичува, то това е особено вярно за долината на Своге“ (Ив. Вазов). При бъдеще време в миналото на главното изречение градацията се възприема като едно категорично предположение с някои нови нюанси на внимателност, убедителност и непреднамереност на твърдението и пр. „Аз не мога да не казвам, че ако България сега е честита, дето има за цар Асена, двойно щеше да бъде честита, ако да имаше за цар Иванка“ (В. Друмев). Допълнителен елемент на градацията в главното изречение е наличието на някои наречия за степен или за логическо уточняване, като в посоченото изречение например — *двойно, особено* и др. В условието действието е познато, поставя се като общоизвестно, за да стане предпоставка за градиране на действието в главното. Словоредът е обратен — условието (подчиненото изречение) се поставя на първо място. Условието следователно е първата, началната степен, спрямо която се извършва степенуването на заключението. При повторение на глагола, общ за условието и заключението, градацията се определя от нарастване в представата за обекта. Наличието на съотносителната дума *то* в главното изречение придава оттенък на противопоставяне на двата обекта: „Недей я ти убива, защото ако убиеш днес мучата, то утре ще да убиеш гълъбът, а в други ден кравата“ (Л. Каравелов).

Условни изречения за съотнасяне. Съотнасянето е такова синтактично отношение в сложното изречение, при което между две или повече изречения се изтъква общото, което ги обединява, тяхната обща зависимост от нещо, отнасянето им към един и същи елемент поотделно. Съотнасянето не предполага пълно покритие в строежа и съдържанието на двете изречения, а еднакво ориентиране, еднаква насоченост в определена посока. Иначе самостоятелността им се подчертава съвсем ясно, в известен смисъл и съотнасянето им е средство за обособяването им като самостоятелности, за открояване на тяхната самостоятелност. Съотнасянето може да се опре на абсолютно еднакви елементи, които се посочват като общи за две самостоятелности, или да се подчертае с въвеждането на думи, които указват на съотносителността (например наречие *също*): „Ако някъде знатният купувач налигнеше глас или изречеше закана, ковачът, селларят или грънчарят *също* надаваше вик“ (Д. Талев). Посоченият пример показва, че действия-

та при съотнасянето на условието и заключението могат да се възприемат в известна степен в хронологична последователност на непосредствено възникване едно след друго и дори в системата на известна обусловеност.

Условни изречения за съпоставяне. Съпоставянето е синтактично отношение, при което еднакви или сходни по съдържание изречения в състава на сложното се разграничават въз основа на налични в тях елементи на различие. За да се съпоставят, явленията трябва преди всичко да си приличат, да бъдат еднородни по структура и съдържание, въз основа на което да изпъкнат елементите на тяхното различие. Условните съпоставителни изречения могат да бъдат:

а) паралелно-съпоставителни, т. е. построени по един и същи начин, но с различие на някои от членовете, например различие в квалифицирането на явленията и предметите. Обикновено се постига ефект на по-силно изтъкване на единия от членовете, подчертаване на неговата качествена същност. Самото изречение се строи именно, за да се акцентува върху качествата на предмета в главното изречение, а условието се явява само предпоставка за това: „Ако планинският клек е символ на Рила, дъбът е безспорно символ на Странджа“ (Н. Хайтов). „Ако казармата е училище за войника, походът е академия“ (Ив. Вазов),

б) противоположно-съпоставителни, при които се съпоставят антонимични действия и качества, положително и отрицателно, осъществявано или неосъществявано и пр. „Но ако дядо Слави беше луд, Рачо беше напълно нормален човек“ (И. Йовков). „Ако тя не си доде, слугинята ще си доде“ (И. Йовков). „Но ако жените не разбраха речта на големеца, мъжете проумяха всичко“ (И. Йовков). До голяма степен тук условието е неутрализирано. Противопоставянето цели да подчертае неотменната сигурност на качеството или действието в главното изречение. Отрича се едно, за да се утвърди друго, противопоставят се две явления, за да се изтъкне важността, значителността на едното. Противопоставянето при наличието на еднакви глаголи в позитивна форма при различие на допълненията може да се подсили от наличие в главното изречение на противоположна частица, напр. лък: „И ако лозята и градините на Гази-боба, бараките на панаира, могилите и полето даваха багрите и характерните линии на пейзажа отвън, — тия хора лък даваха особения лик на живота му“ (И. Йовков);

в) изключващо (заменящо) — съпоставителни. когато се съпоставят две различни действия, за да се изключи наличието на действието в условното, а да се утвърди като налично или заменящо го действието на заключението: „Всяка сутрин той минаваше все по това време и ако съседите му не го видеха, чу-

ваха го как се дави и си мислеха, че не само тютюна, но и ракията ще да е причина на тая лоша кашлица" (И. Йовков).

Съпоставянето може да бъде и градуално: „Ако за възторжените, искрени или неискрени негови почитатели е приятно да слушат само похвали за него, па били съвсем пусти, за паметта му е много по-важно да се знае как ще се произнесе за него критиката“ (К. Величков).

Когато разглеждаме в пълнота същинските условни изречения със съюза *ако* и различните употреби на този съюз, трябва да споменем и за случаите на неговото усложняване с частицата *да*, при което се образува съюзно съчетание *ако да*. Това усложняване е израз на стремежа да се подсили условното значение. Може да се сметне, че това е събиране на двата същински условни съюза — *ако* и съюз *да*, който ще бъде разгледан отделно. Това свързване е практика на нашите по-стари книжовници от Възраждането и след това, но съчетанието се запазва като сложен условен съюз и до днес. Подсилването на условното значение се чувства особено осезателно при отрицателно условие. Фактически тук можем да видим напластяване на по-новия съюз *ако* към по-стария и народно-разговорен *да*. Днес съюзното съчетание с живата употреба е почти изключение и в развоя на съвременния български синтаксис може да се сметне като етап от формирането на езика ни през Възраждането. Среща се масово в произведенията на Л. Каравелов, употребява се от В. Друмев, Ив. Вазов отчасти от Ел. Пелин и други автори, напр.: „Билюкбашият щеше да убегне, *ако да* не беше го видял Нено със своето лисическо око“ (Л. Каравелов). „*Ако да* не бях ви оставил, то на разговорът ни не щеше да има конец“ (В. Друмев). Щеше да бъде от моя страна непристойно това, *ако да* бях знаела за спречването ви“ (Ив. Вазов). „Завчера, *ако да* не бях аз, ти щеше да убиеш заек...“ (Ел. Пелин).

Същински условни изречения със съюза *да*

Условните изречения със съюза *да* са вторият дял същински условни изречения, т. е. такива, които не са производни, а имат собствено условно значение. И все пак не може да се каже, че съществува знак за равенство между двата вида същински условни изречения, въпреки че в основата си те се изграждат върху едни и същи синтактични отношения. В повечето случаи е трудно да се замени съюзът *да* със съюз *ако* и в същото време да се запази постройката на изречението абсолютно същата и да не се отнеме нещо от специфичното значение на изречението с *да*. Напр.: „А-ах, *да* махна два пъти и ще се разтрепериш за името на дядо си“ (П. Ю. Толопов) и „*Ако* махна два пъти и ще се разтрепериш“. Докато изреченията е *ако* оформят една алтернатива като усло-

вие, поставят едно предположение, от което се определя и предположимостта на заключението, без да се иска непременно ангажираност на говорещото лице. то в условните изречения със съюз *да* тази ангажираност е допълнителен или доминиращ смислово-експресивен и модален елемент. Ангажираността на говорещото лице се изразява в непремънното присъствие на елемента желателност или нежелателност. Действието-условие се представя като желано, поставя се с известна настоятелност като пожелание, или нежелано, поставено с известно пренебрежение. Това, разбира се, като субективно отношение, като емоционално-експресивна изява на говорещото лице, а не като модално построение. И тук емоционалност и модалност, положителност и отрицателност трябва да се отличават в интерес на разграничението, което трябва да правим между категориите от различен уловен — езиков и логически. Именно в тази специфика на условните изречения трябва да търсим обяснение на някои други признаци на съюза *да* от функционално-комуникативно естество — както по отношение на неговата фреквентност (намалена) в сравнение с изреченията с *ако*, така и по отношение на обема смислово-синтактични отношения, които може да изразява. Разбира се, в определението на тези признаци и особено на фреквентността няма да се изолират и други фактори, като генезиса и историческото развитие на самото изречение, неговия по-народностен характер, употребата му в определена функционално-стилистична сфера. Тук е нужно да подчертаем констатацията, че изреченията със съюза *да* по своето съдържание имат един определен по-тезен диапазон — това са изречения предимно с емоционален или логическо-разсъжденски характер. С тях нещо обикновено се доказва, реагира се на нещо по определен начин, цели се въздействието на събеседника. Може би в това трябва да търсим една, макар и не толкова строга специализираност на формите с *ако* и с *да*, която се е наложила още в периода на тяхното утвърждаване в новобългарския книжовен език.

И тук основна група изречения за предположение са тези, в които главното се оформя посредством условното наклонение на глагола, а подчиненото — или също с условно наклонение, или с някое друго време като сегашно, минало предварително, напр.: „*Да* биха могли хората, *да* би могъл един само от тия глупци да надникне в моя вътрешен мир, той би онемял от удивление. . .“ (А. Константинов). „*Да* бе имал зрение, той би фръкнал като орел, да погледа какво има по новия свят“ (Ив. Вазов). „Би се видял Пирин, *да* няма облаци“ (Ив. Вазов). Конюнктивните изречения за възможност се образуват главно пак с глагола мога в сегашно време и глагол на главното изречение пак в сегашно време: „Аз например двайсет години да живея още тука, *заход* *надали ще мога да направя*“ (Г. Стаматов). „Нашите нераз-

бории и сам господ от небето да слезе, *не може* ги проумя!“ (П. Ю. Тодоров). В безлично значение на глагол *мога* понякога застава глаголят *има*: „На, ней да мога да завъртя мозъка — има какво да се удари“ (А. Константинов) в смисъл на 'може да се спечели нещо, да се придобие'. С бъдеще време в главното изречение се изразява фактичност или готовност, когато говорещото лице е субект на това изречение, напр.: „Да го ударим, гласът му по Глогникова могила ще се чуе“ (П. Ю. Тодоров). „Да останем на твоятта — и вяра, и черква ний ще зарежем“ (П. Ю. Тодоров). „И кола със злато да ми даваш, аз няма да се продам“ (Ст. Ц. Даскалов). „Да има живот и здраве, да порасте Митето и да го ожени, като писано яйце ще гледа снаха си“ (Г. Карагявов). В разговорната си форма условните изречения с *да* могат да придобият по-особено смислово-синтактично значение: „Да има бележка, хала им, от народа за народа, ама нема“ (Ст. Ц. Даскалов). „Да не знайм напълно нещо, глупаво е да правим какви шем предположения“ (Хр. Ботев). Срещат се и въпросителни условни изречения с *да*: „Какво ще ти стане да ми сториш едно добро“ (П. Ю. Тодоров). „Ами че да бях му искал билет, то кой знае как щеше да ме разбере“ (А. Константинов).

Съюз *да* понякога се съчетава с наречното *стига*, като се образува сложен съюз *стига да (само да)*. От една страна, действието се поставя в изключителна зависимост от посоченото условие, като се подчертава решаващото участие на условието, а, от друга, се усилва категоричността и на двете действия, неотменимостта на условието и безизключителността на заключението при това условие: „А, ще те взема, *стига да* имаш мъжко сърце“ (Ст. Ц. Даскалов). „Най-сетне ми прошепнаха, че короната може да бъде моя, *стига да* имам аз желание“ (В. Дръмев). Тази безизключителност на заключението понякога се подчертава с наречие като *непременно*, *винаги* и др., които имат службата на съотносителна дума: „Светлата искра в човешката душа *винаги* е готова да светне под удара на страданието, *стига да* я има там“ (Ив. Вазов). В обръщения подобни изречения имат категоричността на поставеното условие.

ОБОВЩЕНО-УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Употребата, от една страна, на условните съюзи *ако* и *да*, а от друга, на съюзи *шом*, *когато*, *като* и др. в системата на свързващите средства в сложното съставно изречение е израз на противопоставянето в тези изречения на условната предлаганост и условна неизбежност в осъществяването на действието. Съюзът *ако* по своята същност е именно предположителен условен съюз, защото винаги допуска като условие една от две възможности за действие, които от своя страна определят алтернативност-

га на действието в главното изречение. Че действително обобщено-условните съюзи се синхронизират по значение с условния съюз *ако*, се вижда от самата практика на тяхната употреба в едни и същи по съдържание и структура подчинени изречения, напр.: „Може ли някой да направи един кой-годе народ просветен и могъществен, *когато* този народ не рачи това?“ (П. Р. Славейков). „Може ли някой да отвори очите на Петра или Павла, *ако* не рачи той“ (П. Р. Славейков). *Когато* се заменя с *ако* дори в положение на съотносителна дума, при пояснение на наречие за време (*тогава, когато* = *тогава, ако*). В такъв случай и наречието *тогава* придобива значение на условие. Съчетанието *тогава, когато* и неговият синоним *тогава, ако* стоят по-близо до съюзното съчетание *при условие че, при положение че, в случай че*, напр.: „Езикът и законите на неговото развитие може да се разберат само *в случай че* той се изучава в неразделна връзка с историята на обществото“ (из печата)* и „Езикът и законите на неговото развитие може да се разберат само *тогава, когато (ако)* той се изучава в неразделна връзка с историята на обществото.“ Друг пример: „Народът не би бивало да бъде свободен, защото тъй се родило в главата на някои си, които не би говорили по тоя начин, *даже и тогава, ако* да бяха подкупени от нашите неприятели“ (П. Р. Славейков).

1 Условни изречения със съюза щом

Обобщено-условното значение на съюза *щом* и неговото разграничение от значенията за начин и време може да се определи правилно и точно с използването на фактори, които са заложени в структурата на самото изречение и се отнасят до неговия лексикален състав, до характера на глаголите и тяхната темпорално-видова отнесеност, до смислово-синтактичните категории, които изграждат подчинителното отношение. Най-общо казано, в съставното изречение се постига такова съчетание на действие с негови обстоятелства, което го представя в обобщен вид, различно от признаците за време (начало, продължителност, съвместност, момент, период на протичане) и за причина (непосредствено поражение на действието, предизвикване, подтикване и стимулиране и пр.). Представя го като условие — такова обстоятелство на субективно-волевата зависимост на действието, ~~такава обобщеност на конкретни причинни и временни прояви в обща смислово-синтактична категория, която изтъква типичността на случая-условие, а не неговата непосредствена контактна причинност, въздействие или конкретна фиксация по време.~~ Напр. „Прогонват ку-

* Примерът е взет от „Съвременен български език, синтаксис“ на К. Попов, с. 306.

четата, *щом* смущават спокойствието в къщата“ (Н. Лилиев). „Къде ще ни изведе българската култура българското изкуство, *щом* се ръководи от интересите, от разбиранията на тия, които имат властта в ръцете си“ (Лит. глас, бр. 98, 1930/31 г.). „Но защо тогава избяга в града, *щом* си знаела, че ще имаш дете от Найдена?“ (Г. Райчев).

Условието като обобщено представяне на конкретните признаци за начин и време в една мисловна типизация е фактически една допустимост на дадено действие (при съюз *ако*) или едно посочване и поставяне (при съюз *щом*) на установеното действие или състояние като типично съпътстващо действието на заключението. Установяваме следните вътрешно-синтактични фактори на обобщено условното значение на изреченията със съюза *щом*.

На първо място, зависимост от характера на глаголите, от тяхната семантика на действие или състояние и нейното реализиране с участието им в изграждането на изречението. Тук принадлежат глаголи които по своята семантика не могат да маркират някакви граници или моменти от време или изразяват състояние, което не може да се възприеме като причина. Тук са глаголи за наличие, битие, съществуване: *съм, владя, имам, стана* и др.; за субективни действия, отношения, възприятия, реч: *да се загрижа, да гледа, да река, зная, да реша, нареждам, искам* и др.

На второ място, обобщено-условното значение на съюза *щом* се определя от времето и вида на глагола в подчиненото изречение, от темпорално-видовия характер на глагола, представящ действието не като конкретен процес на извършване, а като настъпил резултат — състояние или по принцип, като абсолютивно действие, във от конкретни темпорални граници. В първия случай, при обобщеност поради лексико-морфологическия характер на самия глагол, свободата за темпорално-видово вариране е по-голяма, докато във втория случай се забелязва темпорално-видово стабилизирание — типична става употребата на минало неопределено време с резултативното му значение или сегашно абсолютивно време. Във втория случай на обобщеност се употребават по-разнообразни по лексикалното си значение глаголи. От подчиненото на условно-обобщителните изречения се изключват следователно времена като минало свършено, минало несвършено, бъдеще време, които могат да станат пряка ориентация за време на глагола в главното изречение или пък непосредствено обуславяща причина. Една съпоставка между обобщено-условните изречения със съюза *щом* и съшинските със съюза *ако* очертава по-добре тези изречения с типичните за тяхната структура отношения.

Фактически обобщено-условните изречения със съюза *щом* като сложни изречения се появяват при установена вече ситуация, която се утвърждава като условие, за да се направи някакви заключение. Тук не се поставя под съмнение условието, напротив,

подчертава се неговата несъмненост, за да се изтъкне с главното изречение произтичащ или допустим при тази несъмненост резултат, напр.: „Ха да ти е честито! *Щом* си ги, завод ще стане!“ (Ст. Ц. Даскалов).

От условните конюнктивни изречения с *щом* преобладават изреченията за възможност и необходимост, които идват като заключение от едно сигурно настъпило или по начало налично условие. Срещаме и останалите видове условни изречения. Условните императивни със съюза *щом* не се различават в заключението си от същинските. Употребяват се и синтетичните форми на повелително наклонение, но преобладават описателните с *да*, *нека*, *недей*, които имат повече допълнителни модални нюанси — изразяват не само подкана и заповед, но и съгласие, готовност, задължителност и др. Условието може да бъде волева подбуда: „Нека върви, *щом* иска“ (Г. Райчев). Сред индикативните условни изречения със съюза *щом* преобладават изреченията за фактичност.

Изреченията, оформени със съюза *щом*, могат да стоят на границата между условни и обстоятелствени за начин и време. В тях съюзът *щом* може да се заменя еднакво и с условен съюз *ако*, и със съюза *когато* за време, напр.: „Но *щом* се затичаше, веригата се надигаше“ (Г. Райчев). Сравни: „Но *когато* се затичаше“ и „Но *ако* се затичаше“. Надделяването на значението за условие при тях зависи от самото съдържание на подчиненото изречение — ако значението за време е по-абстрактно, в известен смисъл преносно и клони към установено състояние, изречението е безспорно условно. Съюзът *щом* може да се съчетава със съюза *като* и да образува сложен съюз *щом като*, синонимичен на причинен *защото*, *понеже*, *тъй като*, отчасти на условен *ако*, *при условие че*, *когато* и др.

Условни изречения със съюз *когато*

Вътрешно-синтактичните фактори от рода на тези, които установихме в обобщените условни изречения със съюз *щом*, определят функцията на съюза *когато* като условен съюз. И тук смислово-синтактичната категория време придобива релативно значение на условие. Повторителността на действието като начин, поставящ го извън темпоралната ограниченост на неговите форми за време, е често явление. Напр.: „Често се кара на децата, *когато* замърсят нещо по двора“ (Т. Влайков). Действието се възприема като общовалидно, като действие от определен характер, което предполага действието на заключението, а не като процес, който го ориентира по време на извършване (предходност, едновременност, следходност и др.). В подчиненото изречение се изтъква характерът на вършенето, а не самото вършене. В това се състои неговата обобщеност, именно в поставянето му по принцип. Затова и дей-

ствието на главното изречение като заключение от такова условие е повече действие на субективната модалност, а не на фактичността. Тук индикативните форми, които са и по-малко разпространени, са модално преосмислени. На преден план като че ли излиза самата съвместимост на двете действия, а не тяхната обусловеност, защото съюзът *когато* придобива обобщено-абсолютивно значение, а не условно-алтернативно. Завършени по вид действия се поставят в нов аспект — в аспекта на сборност, повторителност, безкрайна периодичност, което ги лишава от конкретната им темпорална плоскост на извършване. Глаголът при наличието на съюза *когато* в такъв случай не поставя граница на завършването на действието и с това лишава цялото изречение от установяване на някаква хронология. Подчиненото изречение придобива обобщено-квалитативно значение на условие. Главното придобива също обобщен характер, до известна степен типизирано значение, напр.: „И той много се радва, *когато* аз седна до него“ (Л. Стоянов). „Че и те ридат и джавкаг от радост, *когато* са сити“ (О. Василев). „Наблюдава за пожар и, *когато* доде време, удря и часовете“ (И. Йовков). „Той е длъжен да прави като Армагоновия слуга, който наядва кучерски дрехи, *когато* го викат да кара колата, и ги сваля, за да облече готварските дрехи, *когато* го пращат да вари ястие“ (К. Величков). Таква условни изречения стават средство на доказателствения стил. В тях могат да се съчетават действие и противодействие: „*Когато* писателят иска да изобразява, вестникарят се изпречва със студентите си разсъждения и погубва интереса на разказа“ (К. Величков). Някаква количествена или качествена оценка на явлението в главното изречение може да се съчетава с явлението в подчиненото, спрямо което се извършва съизмеримостта. Тогава действието в подчиненото изречение има неопределено-личен характер, типичен израз на обобщеност: „Въображението не стига, *когато* се опитват сценки от известен бит“ (К. Величков). Главното изречение, обобщено-лично по характер, може да показва отношение към действието-условие или впечатление от него: „*Когато* изчетеш повестите, оставаш с впечатление, че си чел не повест, а яловия брошура против калугерите и калугериците“ (К. Величков). Условно-отстъпителен характер има главно изречение обобщено-лично в описателен императив. С него се изразява недоволство, реагира се по някакъв начин на дадена постъпка: „Да ти продават земя по хилядо и петстотин лева, *когато* и глухо и сяпко знае, че веднага ще я дадеш под наем“ (Г. Караславов). Подчиненото изречение за време става условно, *когато* главното има качествено-определително значение (със спомогателен глагол *съм* в индикатив или в императив) или показва резултата от действието с минало неопределено време на глагола: „*Когато* народът е добре, добре е и държавата, и всички“ (И. Йовков). „И бъди благодарен, *когато* го дочакаш“ (Д. Талев).

„Романистът е постигнал целта си, *когато* е успял да възпроизведе в художествена форма верни образи“ (К. Величков). Самото подчинено изречение се обособява като условие в зависимост от своето собствено лексикално попълване.

III Условни изречения със съюза-частица *ли*

Условните изречения със съюзи *ли* по своето съдържание се доближават до изреченията за време и понякога биват за време, например когато се изразяват последователни действия и действието на подчиненото изречение означават момент, спрямо който се ориентира действието на главното изречение. Условното изречение с *ли* изразява по-абстрактни и по-сложни отношения между условието и заключението, които превръщат категориите причина, време и др. в условие, т. е. представят действието обобщено, като действие, което по своя характер е съвместимо или предполага наличието и извършването на главното действие. Самата постройка на съставното изречение с препозиция на *ли* — изречението и неговият специфичен вътрешен словоред придават енергичност на изразената мисъл, динамика и ударност, бърза смяна на условие със заключение, която у редица автори, които употребяват такива изречения, се означава с тире. Идването на заключението става внезапно, когато не е пряко обусловено от условието и не се предопределя от него. Условието се изтъква със своята глаголна част, която привлича логическото ударение заедно с частицата *ли*, поемаща съюзна функция, напр.: „Обади *ли* се някой — бие с пестник в зъбите“ (Д. Мантов). „Обвинеше *ли* го някой в карьеризъм, веднага му стоварваше юмрук в зъбите“ (К. Калчев). Темпорално-видовата оформеност на условието е такава, че то се изразява като обобщено-цялостно действие спрямо резултата, който е по-конкретен и по-свободен като изречение със своя темпорално-видова оформеност и като израз на дадено действие или състояние.

В съставното изречение, оформено с условен съюз *ли*, глаголят на подчиненото изречение се поставя в едно от двете глаголни времена — сегашно или минало несвършено време, и то в свършен вид. Несвършеният вид е почти изключение, определящо се от самия глагол, който или няма свършен вид, например *имам*, или пък може да се употребява в значение на свършен вид. Пример за изключение: „*Има ли* занятие университетът, читалищният салон се препълва“ (Р. д., бр. 44, 1966). „*Пие ли* от водата, поръсена от русалките, и намери ли откършен цветец от росен в панидата, ще се излекува“ (Н. В. Ракитин).

На сегашно време, свършен вид в условието обикновено отговаря пак сегашно време свършен вид или бъдеще време свършен вид в главното изречение. Това темпорално-видово съчетание

напълно отговаря на категоричната алтернативност на действието в условието и в заключението. Бъдеще време на заключението до голяма степен придобива релативен характер като израз на не-пременно настъпващо действие, а не като бъдно в обикновения темпорален план, напр.: „И идем ли по-ранко на училище, зъзнем там и бързаме по-скоро да се сгушим по чиновете“ (Т. Г. Влайков). „Назначат ли ме, ще пошушна на коруджията, че хайде говедата му, конете му всеки ден в капана“ (А. Страшимиров). „А доде ли пазарен ден, ще си вземе по петнайсе-двайсе гроша от дърва“ (Т. Влайков).

Минало несвършено време от свършен вид в условието означава повторителност на действието, посочване на кое да е от многото му извършвания в миналото, а това го освобождава от тясната представа за темпорална ограниченост и то придобива обобщен характер на условие, напр.: „Съберех ли десетина такива яйца, тръгнах да ги продавам“ (О. Василев). „Затвореше ли очи, пред него се възправяше картината на трите трупа“ (Д. Хаджилиев). „Дочуеше ли за някаква нова победа на младата българска войска, Станкул скърбеше за клетия си живот“ (Д. Мантов).

Главното изречение при подчинено условно и в двете времена има в общи линии познатата вече структура на заключение, с което се съобщава необходимостта от извършване на действието при поставеното условие, императивност, фактичност и др. Напр.: „Подирех ли майките децата си, трябваше да идат на Цветини ливади“ (Ст. Ц. Даскалов). „Яви ли се някой с такъв пръстен, да го приеме като царски човек“ (Д. Мантов). „Легне ли си, или сама остане и той изскача пред нея“ (П. Ю. Тодоров). Всеки признак, който отвлича семантиката на действие, съдържаща се в глагола, от конкретната темпорална изразеност, съдейства за обособяване на категорията време като условие. Например отрицателната форма на сегашно време поставя действието по принцип, изтъква неговия характер. „Не се ли спреш, не пуснеш ли корени на едно място — ни ти ще познаеш нещо от света, нито пък някой тебе ще познае“ (П. Ю. Тодоров). Или пък възвратен глагол: „Откъснеш ли се, търкаляше се по нанадолнището като откъртен камък“ (Ст. Ц. Даскалов).

Условните изречения със съюз *ли* са удобна форма на доказателственото изложение, когато се поставя на преценка дадено положение, когато се внушава съответен извод. Понякога придобиват характер на сентенция, на общовалидна истина. Главното изречение съдържа извода, самото обобщение, което се дава като твърдение и винаги съответствува на определено условие — някаква постъпка, действие, състояние, достигнато положение. Фактически главното изречение е преценката, а условието е обектът на тази преценка: „Дребен собственик ли си, имаш ли малко капитал и малко земя, рано-късно ще ги загубиш“ (И. Йовков).

„Пусне ли се веднъж властта по пътя на насилията и беззаконията, с нея не е лесно да се бориш“ (А. Константинов).

Паралелност в постройката на сложното съставно се постига, когато се употребяват повече от едно подчинено изречение със съюза *ли*, без да влизат в съподчиненост или в последователна подчиненост. Така се постига известна разделителност на явленията в подчинените изречения, докато главните изясняват един и същи обект, засилват впечатлението от едно и също явление: „Струваше й се, кукуряк *ли* из валога надзърне, ней се присмива, червена кокошка през ръжта *ли* отдолу наднича, нея дири да види“ (П. Ю. Тодоров).

IV Условни изречения със съюза *като*

В условните изречения със съюз *като* елементът време присъствува като осезаема успоредност или последователност, маркирана от действието на подчиненото изречение, спрямо което действието на главното изречение може да бъде едновременно или следходно. Това определя до голяма степен и препозицията на подчиненото изречение, която отговаря на естественото развитие и обусловеност на действията. Това е нормалният словоред на изреченията при обикновени обстоятелства. Той може да се наруши при по-специални условия, които изискват по-голяма актуализация на главното изречение като комуникативен и смислово-съдържателен елемент, напр. най-често, ако е въпросително изречение: „Войсил кой знае какво ще злослови, като научи, че вземам техниката му“ (Д. Мантов). „Какво ще каже леля ти Дъмша, *като* те види“ (Ел. Пелин). В друг случай постпозицията на подчиненото изречение се налага, за да се изтъкне категоричността и реалността на главното действие. Това подчинено придобива характер на допълнително пояснение на обстоятелствата, на внезапност при възникването на поясняващото обстоятелство и характер на присъединеност: „Бодра радост и прилив на сили усети Гроздан, *като* си помисли за това“ (И. Йовков). „Затуй ще извърша един писателски грях, *като* използвам онова, което съм записал и запомнил“ (М. Кремен).

От друга страна, действието на подчиненото изречение губи реалните си черти на даденост във времето, която може да очертае конкретна граница, предел, зад който да се постави по време другото действие и спрямо него да се определи мястото му във веригата на неговото осъществяване. Това е вече признак на обобщеност. Фактор на такава обобщеност става свършеният вид на глагола, който в сегашно време го представя в цялост, изтъква неговата природа, характера му, същността му на действие. Съюзът *като* придобива значение на постоянно, по начало, по принцип, напр.: „*Като* излезеш от стаята на чердака, виждаш целия

двор“ (Ив. Вазов). В посоченото изречение действието излизане не се поставя като реално осъществяващо се действие, което да се свърже с определен момент или да очертае такъв момент на предходност или успоредност спрямо действието на глагола *виждам*. Двете действия се поставят не толкова в темпорална зависимост, отколкото в линията на тяхната обусловеност при възникване, като необходими едно за друго, като предполагащи се: за да се достигне до едното, трябва да е налично другото. Та и вътрешно-синтактична зависимост на двете изречения, обяснима с темпорално-видовата оформеност на глаголите и съотносителността на изразяваните от тях действия, синонимизира съюза *като* с *ако* и най-много с *когато* и *щом* в тяхното обобщено-условно значение. Става ясно, че обобщено-условно значение се поражда, когато лексикалното значение на самия глагол в подчиненото изречение не го превръща във фактор време спрямо действието на глагола в главното изречение.

Съюз *като* в съчетание с предлога *след* (*след като*) запазва своя условен характер, но стои на границата между обстоятелствените подчинени изречения за условие и начин: „Всеки друг на негово място би останал поне малко изненадан от получаването на едно писмо, *след като* много отдавна пощенският раздавач не е звънял на вратата му“ (Св. Минков). Споятката между главно и подчинено изречение в случая е по-слаба и изречението на второ място придобива оттенък на присъединяване.

V Условни изречения с *докато* (*дото*, *дордето*, *догдето*)

Сложните съставни изречения със съюз *докато* и неговите посочени варианти са изречения за време, които придобиват оттенък за условие. При посочените вече вътрешно-синтактични фактори, които съдействуват за обобщено-условното осмисляне на изреченията, тези изречения запазват значението си за време поради характера на самия подчинителен съюз *докато*, образуван с прибавяне на предлога *до* към съюза *като*. Наличието на *до* със значение за предел, граница във времето засилва значението за време на подчиненото изречение, напр.: „Ще стоите тук, *докато* свършим работата, за която съм дошъл“ (И. Йовков). „Няма да ти пиша, *докато* не получа писмо от теб“ (М. Кремен). Но значението за време не остава единствено в тях. В отделни случаи то избледнява и се изравнява със значението за условие, дори му отстъпва: „*Додето* имаме ръце и крака, и кръв в жилите си, и огън в сърцата си, нашето отечество сè има нужда от нас“ (Ив. Вазов). „Той си бе дал дума да се не връща у тях си тоя ден, *додето* не намери тема за една нова повест“ (Ив. Вазов). В посочените примери главното изречение се поставя в по-тясна зависимост от подчиненото, което вече не толкова посочва предела във

времето, не толкова маркира измерението за време, отколкото поставя едно условие — наличието на нещо, характеризиращо дадено състояние, според което се прави оценка, извод в заключението. В наличност е дадено действие, без което няма да се извърши действието на заключението. Значението за условие зависи и тук до голяма степен от значението на глагола, но се подсилва и от отрицателната му форма. Действието се поставя не като предел във времето, а като задължително условие за извода в главното изречение, когато самото подчинено има безлично значение или е обобщено по друг начин. Че действително подчиненото изречение със съюза *докато* се схваща като условно, се вижда и от някои допълнителни елементи в състава на главното изречение, представлящи действието на глагола в него като продължително, надрастващо определени граници, във от някакъв етап на протичане — начало или край, напр. наречие *все* (винаги), *непрекъснато*, *постоянно*, адвербиален израз *през всичкото време* и др.: „*Докато не завърши индустриализацията, селското стопанство все ще куца*“ (Ст. Ц. Даскалов).

И НЕУТРАЛИЗИРАНО-УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

По форма тези изречения са условни, образувани със съюза *ако*, но по съдържание и синтактична зависимост от другото изречение в сложното съставно те представляват съвсем друго качество, но не и качеството на условие. Различаваме два основни случая:

1. Когато условното по форма изречение не обуславя действието на главното изречение, а дава само допълнително разяснение към него и по съдържание и цел на изказването е съобщително изречение, т. е. самото подчинително отношение се неутрализира.

2. Когато условното по форма изречение е в подчинително отношение с главното, но се явява в ролята на друг вид подчинено изречение — подложно, определително, допълнително и др.

В първия случай действието на подчиненото изречение може да служи като съпоставка, в която изпъква същността на главното изречение, неговата необходимост или етап от неговото съобщаване, а самото главно изречение — неговото противопоставяне, негова оценка, разяснение. Употребата на местоимението *то* в главното изречение като частица за противопоставяне и съотнасяне е понякога задължителна: „Ако ни взема раята даскал Димитър, стоката ни като обезцени и децата си ли ще го оставим да ги отвлеча“ (П. Ю. Тодоров). „Ако моралистът и поетът нападат, за да поправят, тоя способ е от естество да даде съвсем противо-

положен резултат“ (К. Величков). „Ако има тук-таме някоя паднала, то и тя се е смръзнала и станала на игла“ (Ел. Пелин).

Във втория случай условното по форма изречение застава в позицията на субект, обект или определение спрямо главното изречение. Синтактичните причини за това се крият в самото главно изречение, в неговата структура.

При подчинено условно-определително изречение главното съдържа съотносителна дума, показателно местоимение, което поема ролята на подлог и не изгубва своята пълнозначност, а се пояснява от подчиненото изречение ако: „Ако посещаваше тамошните семейства, това не го правеше от общителност“ (А. Константинов). Дистантността на *ако* и *това* и тяхната съотносителност в подчинителната връзка като формални средства на връзката изменят подчиненото изречение в посока на подложните.

При подчинено условно-подложно изречение главното е по същество безлично. Съотносителната дума *то* в него е изгубила своята пълнозначност, а друга дума в ролята на подлог няма: „И не ще да бъде чудно, ако в един прекрасен ден вие чуете, че някой си нов турски Бисмарк ефенди е пристъпил вече да осъществява тази велика идея“ (Хр. Ботев). „Ако революционният дух взе такъв остър и краен вид в Русия, то е може би затова, че беше голяма силата на съпротивление, която посрещаше“ (К. Величков). „Клетата, ако е турила грях на душа, то е вече за неин Григорча“ (А. Страшимиров). „Помислих дали не би било по-добре, ако не се видехме повторно“ (Д. Димов). „Нали по-добре щеше да бъде, ако беше се отървал?“ (Хр. Смирненски). „Каза си уверено, че ще бъде много смешно, ако отиде при коменданта на гарата“ (Д. Димов).

При подчинено условно-допълнително изречение глаголът в главното изречение обикновено е синсемантичен, с обектна задължителност, т. е. лексикалното му значение не може да се реализира без наличието на обект, но такъв обект не е включен в неговия състав, затова подчиненото изречение играе ролята на допълнение: „Калоян разбираше, че няма да одобрят, ако приеме Иванко за съюзник“ (Д. Мантов).

При неутрализиране на условието подчиненото изречение минава изцяло към неусловните. Съюзът *ако* изгубва своето значение за избор и придобива функция на частица със значение на уговорка, с модална отсянка, с подчертаване сигурността на действието, на което се дава оценка в главното. Условието се освобождава от алтернативния си смисъл.

ВМЕТНАТИ ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА УСЛОВИЕ

Сред масата подчинени изречения за условие, които изразяват посоченото многообразие от смислово-синтактични отношения, се отделя една значителна група, която има характер на вметнати изречения. В тях ние откриваме въпросните отношения, но лексикалното им попълване и собствената им синтактична оформеност са такива, че те се отделят като обособена единица, малко зависима структурно-синтактически от изречението, с което съжителства. В тях откриваме всички особености на вметнати изречения: узуалност (общоизвестност и общоприетост), възпроизводимост в общи черти, неразширеност, минималност на лексико-морфологическото попълване и др. Те придобиват и типичното семантично съдържание на вметнати изречения — изразяват уговорка по повод съдържанието на друго изречение, тълкуват отношението към него, изразяват някаква странична или допълнителна забележка по негов повод, напомнят за случая или имат значение на подчертаване, засилване на модалността. Вметнатите изречения следователно имат пояснителен характер. Те не разширяват други изречения, не се свързват синтактически с отделна дума, а само смислово поясняват главното изречение, представляват забележка към отделна дума или към цяло изречение и се срещат в следните случаи.

За съобразяване с обстоятелствата на извършване на действието, за някаква зависимост: „Ако така е заповядано, губи доверието на властта“ (А. Константинов). „Подир някое време да ѝ сложи в полата едно попано унуче — ако даде господ и женско — да я подновят“ (П. Ю. Тодоров).

За ангажираност на лицето, към което се обръщаме: „И аз, ако питаш, не мога да ги разбера нито едните, нито другите“ (А. Константинов). „Ако помните, ний тръгнахме от София с цял трен наши вагони“ (А. Константинов).

За модалност: увереност, предположение, пренебрежение и др.: „Ела с три парабела, ако искаш, хич окото ми няма да мигне“ (Св. Минков). „Ако не искаш — трябва да изгониш избирателите“ (А. Константинов). „Това го изисква приличието, ако щете — и дългът“ (Ив. Вазов). „Помощникът на кмета, ако се не лъжа, и членове от комитета на изложението“ (А. Константинов).

УСЛОВНО-ПРИСЪЕДИНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

При определени синтактично-интонационни и смислови обстоятелства подчиненото за условие може да стане присъединително. Тогава то се прибавя към завършено вече съобщение като негово допълнително възникнало разяснение, напр.: „Същият художник или художница бе изобразил нещо неуловимо между жена и сол-

латин, ако се съди по дългата дреха“ (Ив. Вазов). Присъединително значение имат съюзите *особено ако, само ако*, с които се оформя подчиненото изречение с по-особено предназначение — да обърне внимание върху някои обстоятелства, при които се извършва действието на главното изречение: „Обичай е станало вече от векове, щото мащехата да не обича своите заварени и доведени, *особено ако и тя има деца*“ (Л. Каравелов). „Има за какво да си помислите и поговорите с другарите и учителите си, *само ако се не боят и те от таласъм*“ (Хр. Ботев).

БЕЗСЪЮЗНИ УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Установено е вече, че смислово-синтактичните отношения в сложните съставни изречения могат да се изразят и без помощта на специални свързващи средства — съюзи. Наличието на такива безсъюзни изречения още веднъж потвърждава първенстващото значение на вътрешно-синтактичните отношения, които сами по себе си могат да бъдат така ярко изразени, че да не се нуждаят от външни показатели и изобщо да бъдат изразени без помощта на такива показатели. Установяването на типовете безсъюзни условни изречения тепърва предстои да се извърши. Предстои да се установи и тяхното структурно многообразие, семантика и функция. Те са вече признати в нашата граматична литература. Такива са според К. Попов изреченията: „Изкрещя някъде лисица — стори им се, че човек кашли; изпука някоя съчка — мислят, че иде някой“ (И. Йовков). „Поиска я някой, той го нахока“. (И. Йовов).⁴⁸ За установяването на тези изречения е необходим повече материал. Някои типове такива изречения ще бъдат разгледани от нас по-нататък, когато се проследява тяхното установяване в българския книжовен език през Възраждането, и по-специално в творчеството на Хр. Ботев, където те се срещат по-често.

IV. Структурна задължителност на подчиненото изречение за условие и структурна формула

Противопоставянето на сложните съставни изречения по признака задължителност / незадължителност на подчиненото изречение е важен момент в тяхната класификация и синхронично описание, защото е свързано с тяхната структура, с взаимоотношенията на техните съставящи. Този въпрос с оглед изобщо на сложното съставно изречение беше поставен другаде.⁴⁹

⁴⁸ К. Попов, Синтаксис, с. 323.

⁴⁹ Ст. Георгиев, Структурна задълженост на подчиненото изречение в съвременния български език, ИИБЕ, кн. XVI, 1968, с. 655—661.

Тук ще бъдат изтъкнати някои особености на структурна задължителност, произтичащи от характера на сложното съставно с подчинено за условие. По начало в тези съставлящи действието на главното изречение се поставя като предполагаемо и възможно занаяпред или като сигурно осъществено — аспекти, които винаги се определят от едно условие. Структурната задължителност, както във всяко съставно изречение, и тук се определя от състава на главното, което не е самозадоволяваща се структура. Синтактичната верига винаги остава незатворена; задават се от глагола такива позиции на неговата съчетаемост, които трябва да се заемат от някаква синтактична единица. Незаета в главното позиция е именно мястото на подчиненото изречение, със запълването на което се постига структурно равновесие върху основата на двустранното синтактично отношение. Под формата на експеримент ние можем да обособим много от главните изречения, но това си остава само експеримент, при който изречението губи от своето комуникативно съдържание, от своята модална изразителност, присъщи му като компонент на синтактичното цяло. Подчиненото условно изречение се явява не просто допълнително разширение, което не засяга структурния минимум на главното, както това е присъщо на някои определителни изречения, а необходимост, без която то не може да запази своя собствен структурно-синтактичен обем, резултат на неговото пораждане в състава на една по-голяма синтактична единица. Напр.: „Ако между нас не съществуваха и други отношения, главно от ваша страна, щях да бъда по-спокоен“ (Ем. Станев). „Мъртъв ще съм, ако не крещя от болка“ (В. Ханчев). „И после, ако ги откриеше наново, безнадеждността щеше да го примири“ (Д. Димов). Утвърждаването на действието като предполагаемо от бъдеще и бъдеще в миналото на главното изречение в посочените съставни не е твърдение за абсолютна сигурност, която се поставя въвн от обстоятелствата или която е валидна за всички обстоятелства. Твърдението тук е предположение, което трябва да се мотивира, а като предположение то е непременно зависимо, има свои мотиви, които във формата на подчинено изречение намират своя израз в двустранното подчинително отношение.

Насочването на вниманието към тая именно страна — структурната задълженост на подчиненото изречение за условие, хвърля нова светлина върху средствата за изразяване на смислово-синтактичните отношения в съставното изречение, определя структурното предназначение на много допълнителни лексикални и морфологични елементи, тяхната функционална стойност като допълнително средство на синтактичната връзка, която далеч надраства възможностите на самите съюзи. Всичко това ни приближава още повече до установяването на възможните структурни формули, с които се представя формалната схема на минималния брой чива-

риантни модели и се типизира многообразието на тяхното вариране. Положителното тук е, че не се създават изкуствени схеми, а се извличат като нещо общо от индивидуалното многообразие на реалните синтактични единици.

Ето някои от признаците на синтактично-смыслов синтетизъм в сложното съставно с подчинено за условие, изявен с различни средства.

На първо място, когато главното изречение е обобщено за дадено състояние и това състояние трябва да се представи не като общовалидно, а частично, да се ограничи, като се свърже с конкретните обстоятелства на обобщението, въз основа на които се прави то: „Ако искрено ѝ се доверяват и желаят да ѝ помогнат, ако тя доверчиво се облегне на другарската ръка, ако в душата ѝ има сила да надживее своето минало, всичко е наред“ (О. ф., бр. 7267, 1968).

На второ място, когато в главното изречение се изразява предположение, подчертано и с някои модални думи и темпорално-видови форми, и това предположение също трябва да се изтъкне не като общовалидно, а да се конкретизира с обстоятелствата, които го пораждат: „Ако липсва някое от тези условия, сполука едва ли ще има“ (О. ф., бр. 7267, 1968). „Ама пара щеше да падне, ако бях успял да ги предам“ (О. ф., бр. 7267, 1968). „Не помислим ли обаче за облекчаване на майките, няма да насърчим раждаемостта“ (О. ф., бр. 7252, 1968).

На трето място, когато главното изречение е въпросително и с него се отхвърля целесъобразността на действието и трябва да се мотивира това отхвърляне: „А защо им са, щом в тях не живеят?“ (О. ф., бр. 7252, 1968). „А можеше ли да им отговори втори път, когато нямаха такава уговорка“ (О. ф., бр. 7267, 1968).

На четвърто място, когато се изразява с главното изречение някакво волеизявление и трябва да се съобрази с дадени обстоятелства, да се смекчи или обоснове, да му се придаде съответна форма на обръщение: „Ако искате, да влезем“ (О. ф., бр. 7252).

На пето място, когато в главното изречение се съобщава някакъв факт и трябва да се посочи валидността му при строго определени обстоятелства, които го пораждат, причиняват: „Предупредете също нашите хора в селото, че ако се наложи да потърся спешно помощта им, ще сигнализирам с два изстрела“ (О. ф., бр. 7261, 1968).

Ако тръгнем по линията на подобна прूपировка, могат да се набележат много такива групи условни изречения, които доказват задължителността на подчиненото изречение за условие. Но не това решава въпроса. По принцип тази задължителност е структурна, обуславя се от дистрибуцията на глагола в главното изречение, от смислово-синтактичната категория в него, от неговата собствена структура като единство от зададени и реализирани

синтактични позиции, някои от които се урівновесяват с подчиненото изречение. Условното изречение между останалите сложни съставни е изречение със силно изразена структурна задължителност на подчиненото.

Представянето на сложното съставно с подчинено обстоятелствено за условие със структурни формули може да се направи едва след пълния им анализ по съотносителността на глаголните времена и видове в тях, след отчитането на типовете подчинителни отношения и тяхното изразяване със съюзи, съотносителни думи, безсъюзно и пр. Формулите са такива обобщени схеми, които имат моделна стойност, т. е. със съответно лексикално и морфологично попълване могат да послужат за съставяне на много реални изречения на естествената реч. Формулите могат да бъдат общо структурни — като обобщение на даден тип с определена формална връзка (напр. с *ако*) и генеративни, непосредствено произвеждащи индивидуални изречения, като структурна схема на индивидуални изречения в съответни подкласове. Те се съдържат обективно в тези изречения и помагат за извличане на общите класификационни групи. Следователно формулата се равнява на сбора от фиксиращите, експлициращи структурния минимум езикови средства (лексико-морфологически, синтактико-счетователни), поставени в определен ред и възпроизводими като схема на неограничен брой случаи на лексико-морфологичната реализация. С оглед на пълното представяне на сложните съставни с подчинени за условие посредством техните структурни формули, които да отговарят и на техническото им използване (например в превода), трябва да се установи крайният предел на темпорално-видовата изразеност на синтактичните отношения, да се формализира и дистрибуцията на глаголите в главните изречения с техния активен и обратен (подчинен, зависим) счетователен потенциал и да се представят по такъв начин в изразяването на формулата. Не можем да кажем, че тази задача е изпълнена от нас изцяло. Въпросът беше поставен, и то с оглед на категорията условие, но не и с оглед на глаголната дистрибуция и нейното място в изграждането на сложното цяло. Затова засега не можем да посочим цялото наличие от структурни схеми. Ще посочим частично някои формули, и то само като примери. Ярко изразен експлицитен характер имат формулите: *ако... то... , ако... , тогава*. Формулите, които не се изграждат върху съотносителността на свързващите средства, могат да включат извлечението на схемата за темпорално-видовата отнесеност, напр.: *... бъдеще време св. вид... , ако... , сегашно представно време от св. вид*. Пример: „А това ще стане, ако сериозно се помисли за техния облик и съдържание (О. Ф., 7216, 1967).

В тази насока трябва да се направят специални обобщения

въз основа на повече експерименти, като се установи годността на структурните схеми за пораждање на определен тип изречения.

Първата част от проучването на сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено за условие повдига и разрешава проблеми, свързани със съвременната структура на този тип изречение. Много от проблемите ще бъдат доизяснени във втората част на работата, която ще проследи развитието на категорията заедно с оформянето и развитието на новобългарския книжовен език.

SATGEFUGE MIT ADERBIALSATZLN DER BEDINGUNG

Stanju Georgiew

Zusammenfassung

Die Arbeit ist erster Versuch, die zusammengesetzten Bedingungssätze in der bulgarischen Gegenwartssprache zu beschreiben. Es wird gestrebt, die strukturelle Einheit dieser Sätze zu erklären; es werden nicht nur die formalen Mitteln, sondern auch die strukturelle Bedeutung vieler anderen innersyntaktischen Faktoren gegeben. Auf Grund der bulgarischen syntaktischen Tradition kommt man zu einer neuen Methodologie bei dem Erforschen der zusammengesetzten Sätze und es werden Hinweise zu ihrem Benutzen vermerkt. Die Struktur wird nach den drei Satzstufen aufgedeckt: der formalsyntaktischen, bedeutungsyntaktischen und der bezugssyntaktischen. Diesen drei Niveaus entsprechend, sind auch die syntaktische Verbindung, die syntaktische Beziehung und die Abhängigkeiten mit ihren Merkmalen. Die ersten zwei Niveaus sind Niveaus der strukturellsyntaktischen und das dritte der logischerkennenden Realisierung. Daher auch ihre verschiedenartige Bedeutung für die Syntax.

Das auf diese Weise festgelegte System bei der Darlegung der untergeordneten zusammengesetzten Sätze hilft bei dem Erklären solcher Begriffe wie syntaktische Form, strukturelles Minimum, Haupt- und Nebensatzglied und ihre spezifischen Merkmale in der Einheit. Das Beschreiben des Bedingungssatzes selbst beginnt mit einem Versuch enger das Wesen der bedeutungssyntaktischen Kategorie **BEDINGUNG** und ihre strukturelle Bedeutung zu bestimmen. Die Bedingung (der Nebensatz) steht in Unterordnung zum organisierenden Zentrum (Hauptsatz) und bestimmt ihn nach der kommunikativen Aufgabe, indem er als sein Motiv, als Begründung seiner modalen Irrealität, seiner Verwirklichung, je nach der Aussage erscheint.

Nach dem Charakter der subordinierenden Beziehung, der bestimmten formalen Mittel und innersyntaktischen Abhängigkeiten entsprechend, unterscheiden wir echte Bedingungssätze (mit bedingter Vermutung und Bindewörtern „ako“ u „da“) und verallgemeinerte Bedingungssätze (abgeleitete Bedingungssätze) für bedingte Unvermeidlichkeit, mit Konjunktionen, von anderen Unterordnungstypen

genommen zB; temporalen, der Art und Weise und andere (когато, щом, като, ли, додето) und andere die, dem Charakter des Verbs in dem Bedingungssatz oder der temporalen Formierung nach, in ihrer Bedeutung mit den Bindewörtern „ako u да“ synchronisiert werden, als ihre Synonyme erscheinen. Z. Ву Може ли някой да отвори очите на Петра или Павла, ако не рачи той“ (П. Р. Славейков) „Може ли някой да направи един що-годе народ просветен и могъствен, когато този народ не рачи това?“ (П. Р. Славейков) Die Unterklassen in den Rahmen dieser Grundeinteilung der Bedingungssätze werden nach dem modalen Satzwesen begrenzt, das vorwiegend von dem Hauptsatz bestimmt wird. Wir unterscheiden. Sätze mit subjektiver Modalität konjunktivische, imperativische und indikativische, und Sätze mit objektiver Modalität-nur indikativische mit verschiedener Handlungsfaktizität. Es werden auch die Sätze dargelegt die der Form nach Bedingungssätze sind, aber ihrem Wesen nach einen verschiedenartigen Charakter haben: neutralisiert-bedingte, Schaltsätze, bedingt-angeschlossene u. a. Die Arbeit endet mit dem Versuch, die Gründe und die Schritte zur Festlegung stuktureller Formen der Bedingungssätze zu motivieren.

СЛОЖНОПОДЧИНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ПРИДАТОЧНЫМ ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫМ УСЛОВИЯ

Станйо Георгиев

Резюме

Работа является первой попыткой описания придаточных условных предложений в современном болгарском языке. В ней автор ставит себе целью раскрыть структурную цельность этих предложений, при чем имеются в виду не только формальные средства, а также учитывается значение структуры многих других внутреннесинтаксических факторов. На основании болгарской синтаксической традиции создается новая методология изучения типов сложноподчиненных предложений, намечаются процедурные вопросы ее применения. Структура делается явной в зависимости от существующих трех уровней предложения: формально-синтаксического, смысло-синтаксического и смысло-познавательного состава. В соответствии с этими тремя уровнями находится как синтаксическая связь, синтаксическое отношение, так и зависимости их признаков. Первые два уровня являются уровнями структурно-синтаксической, а третий — логико-познавательной реализации. Отсюда и их разная значимость для синтаксиса.

Установленная таким образом система описания сложноподчиненных предложений дает возможность выяснить такие понятия, как синтаксическая форма, структурный минимум, главная и придаточная часть сложноподчиненного предложения и их специфические особенности в сложном целом. Описание самого условного предложения начинается с попытки определить более точно сущность смысло-синтаксической категории условия и ее структурное значение. Условие (придаточное предложение) находится в подчинительной связи с заключением (с главным предложением) и определяет его в соответствии с коммуникативным заданием, являясь его мотивом, обоснованием его модальной соотнесенности, его актуализации в зависимости от цели высказывания.

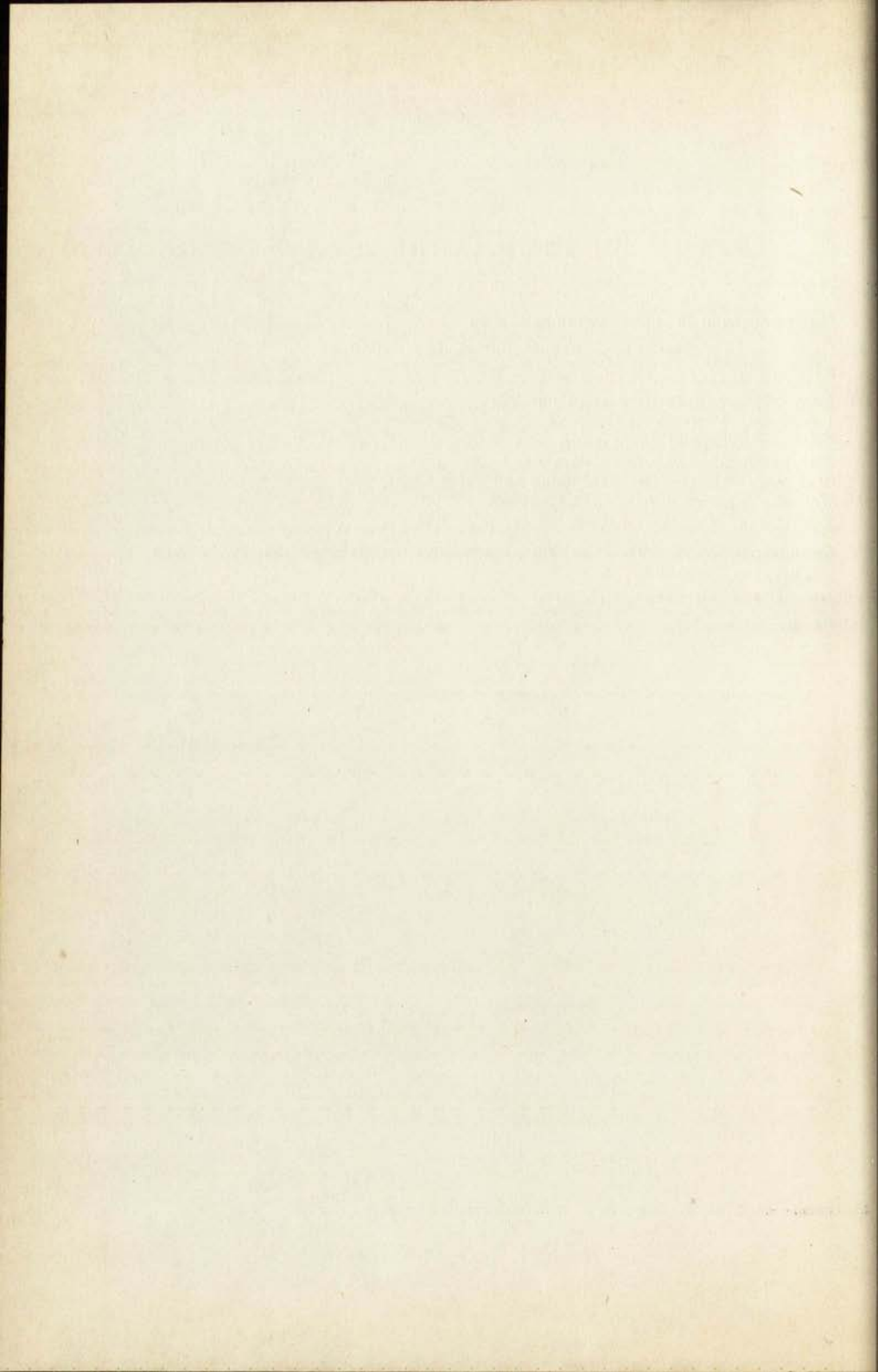
По характеру субординационного отношения, которому отвечают и определенные формальные средства, и внутреннесинтаксические зависимости, разграничиваем собственно условные предложения (с условной предположительностью и союзами *ако* и *да*) и обобщенно-ус-

ловные (производно-условные) — для выражения условной неизбежности, с союзами, заимствованными от других подчинительных отношений, например, времени, образа действия и др., с союзами *когато, щом, като, ли, додето* и др., которые в зависимости от характера глагола в условном предложении или от темпорально-видовой оформленности синхронизируются по значению с союзами *ако* и *да*, становятся их синонимами. Напр.: „Може ли някой да отвори очите на Петра или Павла, ако не рачи той?“ (П. Р. Славейков). „Може ли някой да направи един що-годе народ просветен и могуществен, когато този народ не рачи това?“ (П. Р. Славейков). Подтипы в рамках этого основного деления условных предложений разграничиваются по модальной сущности предложения, определяемой прежде всего главным предложением. Мы разграничиваем предложения с субъективной модальностью — конъюнктивные, императивные и индикативные, и предложения с объективной модальностью — исключительно индикативные с разной фактичностью действия. Не упущены и предложения, которые по форме являются условными, но имеют несколько иной характер по своей сущности: нейтрализационно-условные, вводные, условно-присоединительные и др. Анализ кончается попыткой выявить все соображения и пути к определению основных структурных формул условных предложений.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	145
I. Методологични и процедурни въпроси	147
II. Смыслово-синтактичната категория условие и нейното структурно значение	161
III. Структурно-синтактичен анализ	169
Същински условни изречения	171
Обобщено-условни изречения	204
Неутрализирано-условни изречения	213
Вметнати подчинени изречения за условие	215
Условно присъединителни изречения	215
Безсъюзни условни изречения	216
IV. Структурна задължителност на подчиненото изречение за условие и структурна формула	216
Резюме на немски език	221
Резюме на руски език	223

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI₅ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VI₅ „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1968/1969
Faculté philologique

АНГЕЛ АНЧЕВ

ПРОБЛЕМИ НА КЪСНОТО ТВОРЧЕСТВО
НА ЛЕВ ТОЛСТОЙ

A. ANČEV

PROBLEMES DES DERNIERES OEUVRES DE LEV TOLSTOI

НАУКА И ИЗКУСТВО

София — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
CHICAGO, ILLINOIS

ALVIN A. WILSON

PH.D. THESIS

THE CHEMISTRY OF
THE HYDROLYSIS OF
ESTERS OF PHOSPHORIC ACID

ADVISOR: DR. J. H. HULL

1925

В края на 70-те и началото на 80-те години на XIX в. Л. Толстой преживява дълбока идейна криза, вследствие на която той скъсва с дворянското съсловие и преминава на позициите на руското патриархално селячество. Времето след идейния прелом в ми-рогледа на писателя до края на живота му е прието да се нари-ча „късен“ период.¹ Към него спадат наред с художествените му произведения и редица нравствено-религиозни и философски ста-тии, в които старият писател излага своите нови възгледи за жи-вота. Може би тази е причината в литературната наука да се утвърди погрешно мнение, че късният Толстой е повече мислител, отколкото художник, че „в този период от живота си, за който го-ворим, той стои пред нас вече не като писател, а като проповед-ник“.² Подобно твърдение означава не само явно опростяване на идейния и образния свят на художника, но и обезценяване, нещо повече — отричане на изключително богатото му творчество. В същ-ност, макар и не така епично, късното творчество на Л. Толстой е извършено разнообразно по отношение на проблеми, на жанрови и композиционни форми. Достатъчно е да посочим, че към него се отнасят романът „Възкресение“, „художествените“ разкази и повести „Смъртта на Иван Илич“, „Крайцерова соната“ и „Хаджи Мурат“, пиесите „Силата на мрака“ и „Живият труп“, „народните“ разкази „С какво живеят хората“, „Двама старци“, „Много ли земя е нужна на човека“ и др.

Разбира се, че тези произведения носят белега на нови кла-сови позиции, а следователно и на ново творческо светоусещане. Ако преди идейната криза Толстой прави само опит да се прибли-жи до народа, като си поставя за цел да усвои неговите високи морални и нравствени качества, то след това той се слива с наро-да и вече не симпатиите му към отрудените хора, а „коренните“ на-родни интереси определят неговите идейни, нравствени и художест-вени концепции. В своето късно творчество великият писател за раз-лика от преди изобразява и оценява всички събития на съвременния му обществен живот от гледна точка не на интересите на „родо-вата аристокрация“, както твърдят вулгарните социолози,³ а от

¹ Вж. началото на настоящото изследване в „Трудове на Виспя педагогически институт „Братя Кирил и Методий“, В. Търново, т. V, 1967/68.

² Ю. Айхенвалд, Л. Н. Толстой. Сб. Лев Н. Толстой, изд. Игнатов, С., с. 58.

³ Вж. Сб. О Толстом, 1928 г.

гледна точка на интересите на многомилионната потисната селска маса, която „ненавижда стопаните на съвременния живот“. ⁴

Много от проблемите, които намират място в творчеството на ранния Толстой, сега или минават на втори план, или получават ново осветление, както е случаят с проблема за живота и смъртта. Други, като борбата със злото в живота и утвърждаването на доброто, се въздигат до първостепенни и се превръщат в неотменна цел на изкуството.

Естествено новите идейни и естетически разбирания на писателя се отразяват не само върху проблематиката на неговото творчество, но и върху неговия художествен стил, върху неговия подход и отношение към действителността, към която той става сравнително по-критичен. Безспорно те видоизменят и структурната, и жанровата форма на произведенията му. Предназначени за непосредствено въздействие върху съзнанието на народа, в същото време те изразяват стремежа на писателя да „скъса“ със „стария маниер на писане“ и да намери нови, по-достъпни художествени средства.

Погрешната методология по отношение на късното творчество на Л. Толстой — разглеждането на писателя повече като мислител, отколкото като художник, бе причина много от идейните и художествени проблеми на това творчество да останат неизяснени и в същото време неоченени. Между тях са и проблемите за критичния диапазон на писателя, за пътя към нравственото преображдане на човека, за живота и смъртта и за художественото майсторство на късния Толстой.

ЖИВОТЪТ И СМЪРТТА В ТВОРЧЕСТВОТО НА ЛЕВ ТОЛСТОЙ

Един от проблемите, който е възбудил мисълта на великия писател през целия му съзнателен живот, това е проблемът за живота и смъртта. В едно писмо от младини той пише: „Аз искам дълго, много дълго да живея и мисълта за смъртта ме изпълва с детски поетичен страх“. ⁵ След много години, вече в преклонна възраст, в периода на идейната криза през 1879 г. той формулира най-важните въпроси, които го измъчват със своята неразрешимост и загадъчност: „1. Защо живея? 2. Каква е причината на моето съществуване и това на всеки друг? 3. Каква цел има моят живот и животът на всеки друг? 4. Какво означава онова раздвоение между добро и зло, което чувствавам в себе си и защо е то? 5. Как трябва да живея? 6. Какво е смъртта, как мога да се спася?“ ⁶

⁴ В. И. Ленин, Сочинения, т. 16, с. 294.

⁵ Вж. Ст. Цвайг, Три образа, С., с. 230.

⁶ Пак там, с. 258.

Това са въпросите, които вълнуват не само писателя, но и неговите герои Пиер Безухов, Андрей Болконски, Левин, Нехлюдов и т. н. Чрез тях Толстой се старае философски да осмисли проблемите на битието и небитието, да открие хармонията между живота и смъртта като вечен и неизменен процес в природата.

ФИЛОСОФСКОТО И РЕЛИГИОЗНО ОСМИСЛЯНЕ НА ЖИВОТА И НЕГОВОТО ХУДОЖЕСТВЕНО ВЪЗПРОИЗВЕЖДАНЕ

Лев Толстой е в истинския смисъл на думата художник на живота, творец, който с цялото си същество е чувствувал радостите и скърбите на хората. Затова трудно е да се определи докъде стигат наблюденията, проучването на жизнения материал в неговите творби и докъде преживяното от самия автор. Не случайно е мнението, че в творчеството си той „преследва сянката на своята душа“.⁷ И все пак не това е най-важното при проучване на художественото наследство на гениалния писател, а неговата идейна концепция, неговият непрекъснат стремеж философски и нравствено да осмисли човешките прояви и действия, да намери диалектичното единство между човека и природата, между природата и цивилизацията, да разкрие у човека интуицията като проява на природата, а в жената-майка — нейното предназначение да бъде непосредствен израз на вечно творещата природа.

Безспорно тук прозира влиянието на Русо, което признава и самият Толстой: „Аз прочетох — разказва авторът на „Казаци“ — целия Русо, всичките двадесет тома... Аз се възхищавах от тях, нещо повече, аз го боготворях. На 15 години аз носех на шията си медалион с неговия портрет вместо кръст.“⁸ Тази любов към Русо и към неговите идеи остава у Толстой за цял живот. Както ще видим, независимо, че отношението на писателя към проблемите на живота се изменя, той не изневерява на своята младежка любов. Тя съпътствува неговото творчество от Севастополските разкази до „Хаджи Мурат“. Религията омиля тайнствата на живота и смъртта, а природата ги прави по-красиви, по-естествени и по-величави. Без природата няма живот, няма и смърт!

*

Своя съзнателен живот Толстой започва с вяра в бога, но скоро след това той подменя тази вяра в бога с вярата в прогреса, за да мине през 60-те години към вярата в самия живот, която намира израз във формулата „Животът е всичко. Животът е бог“. От позициите на тази „религия на живота“ е написана вели-

⁷ Пак там, с. 266.

⁸ Paul Boyez, Chez Tolstoï, Paris, 1950, p. 40.

чавата епопея на големия писател — „Война и мир“. „Религията на живота — пише Иван-Разумник, апостол на която е бил Пушкин, половин век след това намира не по-малко дълбок израз във „Война и мир“ на Л. Толстой, без самият Толстой да е съзнава това. А между това дълбокото утвърждение на живота, приемане на мъките и страданията и тяхното художествено претворяване като израз на силата и радостта на живота — в това е целият смисъл на грандиозния роман на Л. Толстой.“⁹

Неведнъж е изгъквано, че жизненият порив — *élan vital* има изключително значение за обяснението на натурата на Наташа Ростова от романа „Война и мир“ (1869). Жизнелюбието на писателя се предава с особена прелест у Наташа — у тази Наташа, която внася в семейство Ростови светлата жизнерадост, която връща към живот княз Андрей след първото му раняване и разочарование и донася истинско семейно щастие на Пиер Безухов. Силата и обаянието на героинята е в нейната любов към живота и в нейното умение да се ползува от него. Наташа е апотеоз на живота. Тя умее да живее не само за себе си, но и за другите. Може би това е дало основание на един от известните в миналото руски есеисти Юлий Айхенвалд да пише за Толстой, че „...от прозата израства у него благоуханна поезия — поезия на любовта, на детството, на природата, цялата пленителност и цялата трагедия, и цялото умиление и тайнство на живота, цялата гама на чувствата и страстите“¹⁰.

Във „Война и мир“ има едно особено място на символично възраждане у природата и човека. Това е картината, в която авторът рисува връщането на княз Андрей от Отрадное, където за пръв път вижда Наташа. Старият дъб, покрай който минава преди, сега се е разделенил, възродил се е за живот: „Да, същият дъб“ — помисли княз Андрей и изведнъж го обзе безпричинно чувство на радост и обнова. Той изведнъж и едновременно си припомни всички най-хубави мигове в живота си. И Аустерлиц с високото небе, и мъртвото укорно лице на жена си, и Пиер... и девойчето, развълчвано от красотата на нощта, и тая нощ, и луната...“ (5, 184).*

Докато пише „Война и мир“, Толстой прави опит да съедини в едно „религията на живота“ с „религията на любовта“. Толстой осъжда първоначалния стремеж на княз Андрей да живее само за себе си, но той отхвърля и живота само за другите в лицето на Соня. „Соня бе свикнала да се жертвува за другите...“ тя

⁹ История русской литературы XIX века под ред. Д. Н. Овсяннико-Куликовского. М. 1911, с. 354.

¹⁰ Юлий Айхенвалд, Силуэты русских писателей, т. II. 1923. Берлин, с. 159.

* Цитатите от произведенията са взети от българското издание Л. Н. Толстой, Събрани съчинения в четиринадесет тома, НК, С., 1956/1957.

бе свикнала и обичаше да се жертвува“ (7, 38). Но това според автора е обезличаване на човешката личност. Не случайно изпълнената с любов към живота Наташа нарича Соня „пустоцвет“. По такъв начин Толстой от периода на „Война и мир“ отхвърля крайния егизъм и крайното себеотрицание, като счита, че и едното, и другото носят страдания и неуспех в живота.

Под въздействието на Платон Каратаев по време на пленничеството Пиер Безухов може би единствен от множеството герои открива пълната хармония в живота: „През пленничеството в бараката Пиер не с ума си, а с цялото си същество, с живота си разбра, че човек е създаден за щастието, че щастието е в самия него, в задоволяване на естествените човешки потребности... той разбра още една нова утешителна истина — той разбра, че в света няма нищо страшно“ (7, 177). Животът трябва да се приеме и обича такъв, какъвто е. „Животът е всичко. Животът е бог... Да обичаш живота — значи да обичаш бога“ (7, 183). Пиер се научава „да вижда великото, вечното и безкрайното във всичко... и сега радостно съзерцаваше наоколо си вечнопроменящия се, вечно великия, непостижимия и безкраен живот“ (7, 238). Той протестира срещу жертвата, която Наташа иска да направи в името на починалия княз Андрей: „Аз не съм виновен, че съм жив и че искам да живея; и вие също“ (7, 257) — говори той на Наташа. Това е стремеж към съединяване на личното егизмично начало („да живее само за себе си“) и на безличното, пренасящо се в жертва на хората начало („да живее само за другите“). Тези две начала съставят „религията на живота“, която намира неосъзнат израз у Наташа и осъзнат стремеж у Пиер. Впоследствие, след илейната криза, съотношението между тези два момента се изменя, за да се стигне до взаимното им изключване. Тази съществена промяна в компонентите на Толстоевата „религия на живота“ намира широко отражение в неговата известна „Изповед“ (1882).

Преди да стигне обаче до това, Толстой е трябвало да мине през „Ана Каренина“, за да подложи на изпитание в лицето на Левин своите схващания за живота. И ако Пиер стига до разбирането „Животът е всичко. Животът е бог“, то Левин отива по-далеч. За него животът става немислим без нравствения принцип, който той поставя на първо място: „Доброто е всичко. Доброто е бог.“ С това завършват развитието и движението на писателя към откриване истината и смисъла на живота преди илейната му криза от края на 70-те и началото на 80-те години. След това започва нов период в неговото идейно и творческо развитие.

През този нов период Толстой може би повече, отколкото преди е неудоволетворен от живота си. Въпросът „Защо живея?“ отново се изправя пред него. Но отговорът, който дава, вече

е друг поради вярата в бога. Под напора на тази нова вяра моралните устои на предишната „религия на живота“ не издържат — щастието и любовта започват да изглеждат твърде преходни, въпреки че не го напускат веднага и той често се връща към тях: „Сега е лято — пише Толстой в едно писмо през 1880 г. по време на работата си над „Изповед“ и „Критика на догматическото богословие“, време на съмнение и мъчителни търсения, — сега е лято, и прелестно лято, и аз, както обикновено, съм зашеметен от живота и забравям своята работа. Тази година аз дълго се борих, но красотата на света ме победи. И аз се радвам на живота и повече почти нищо не правя“¹¹.

В своята „Изповед“ Л. Толстой подробно разказва не само за тези мимолетни отклонения, но и за същността на новата вяра, до която той идва и която се определя от новите му класови и обществени позиции на възприемане живота на „целия трудещ се народ, на цялото човечество, което твори живота“, тъй като според новото разбиране на писателя „това е самият живот и че смисълът, който му се предава, е истината...“ И всичко това се съпътствува с едно вътрешно „мъчително чувство на търсене на бога“¹², което завършва с връщане на вярата в него и на стремежа за нравствено самоусъвършенствуване: „Аз във всичко се върнах към най-предишното, детското и юношеското. Върнах се към вярата в тази воля, която ме е създала и която нещо изисква от мене: ... върнах се към вярата в бога, в нравственото самоусъвършенствуване и в преданието, което дава смисъл на живота. Разликата беше само тази, че тогава всичко това беше прието несъзнателно, а сега зная, че без това не мога да живея“¹³. По такъв начин житейската философия на своя художествен двойник от „Война и мир“ Пиер Безухов „Животът е всичко. Животът е бог“ великият писател в своята „Изповед“ от 80-те години заменя с формулата „Бог е всичко. Бог е животът.“

Новото разбиране на Толстой за същността и целта на живота намира художествен израз не само в някои от неговите „народни“ разкази, като „С какво живеят хората“ (1881) и „Двама старци“ (1885), но и в художествените му произведения, като „Смъртта на Иван Илич“ (1884), „Силата на мрака“ (1886), „Плодовете на провещението“ (1889), „Крайцерова соната“ (1889), „Дявол“ (1890) и др. Изключение може би прави само повестта „Хаджи Мурат“, в която явно прозира „религията на живота“, а не религиозното самоотричане и смирение.

В „народните“ разкази Толстой разкрива своята нова вяра в достъпна за широките народни маси форма. В едни той рисува

¹¹ Л. Н. Толстой, Полное собр. сочинений, т. 63, № 18, писмо к Фету.

¹² Л. Н. Толстой, Сочинения, т. VIII, т. С., изд. Игнатов, с. а., с. 41.

¹³ Пак там, т. VIII, с. 46.

любовта между хората като божия повеля, без която е немислим изобщо животът, какъвто е случаят с разказа „С какво живеят хората“; в други противопоставя на лъжливата външна набожност истинската вяра в бога („Двама старци“); или пък утвърждава силата на истината, която според него се доказва не чрез земните закони, а чрез божия съд („Бог вижда правдата“) и т. н.

В художествените произведения, макар и писателят да ползва „стария маннер“, прозират неговите нови идейни, философски и религиозни възгледи. По нов начин е осмислен в тях и въпросът за живота и смъртта. В повестта „Смъртта на Иван Илич“ егостичното начало в живота е подложено на унищожителна критика. Авторът застава героя сам да извърши това и да направи извода: „Всичко, с което си живял и живееш, е лъжа, измама, която засенчва от тебе и живота и смъртта“ (10,373). И едва тогава пред него се разкрива истината и изчезва страхът пред смъртта — „Вместо смърт имаше светлина“ (10,375). По такъв начин се изяснява „религията“ на късния Толстой, според която личният егостичен живот на човека е безсмислен, спасението е в опознаване на истината, а пътят към нея минава през страданието като изкупление на греховете.

В драмата „Силата на мрака“ Толстой си поставя за задача да разкрие една от основните страни на своята нова жизнена философия — вярата в истината. Писателят утвърждава мисълта, че доброто у човека е по-силно от злото и то неминуемо побеждава — „силата на мрака“ се заменя със „силата на светлината“. Същата тема, но в по-широк план е разработена в повестта „Фалшивият купон“ (1904), в която въпреки страшните размери на злото доброто побеждава, защото притежава огромна сила на въздействие, която преражда дори най-закоравели престъпници, като Степан Пелагеюшкин.

Всичко, което пречи на идеала за духовно усъвършенствуване, като любов, страст, семейство, старият писател подлага на безкомпромисна критика. Този същият, който във „Война и мир“ и „Аня Каренина“ смята, че жената има свещено и божествено предназначение да създава живот, сега в „Послесловието“ на „Крайцеровата соната“ стига до страшния извод, че и това е заблуждение. Неговият идеал става безбрачието, т. е. прекратяването на човешкия род. И това той счита за напълно оправдано: „Защо да се живее?“ Ако няма никаква цел, няма защо да се живее. . . А ако има цел в живота, то е ясно, че животът трябва да се прекрати, когато се достигне целта.¹⁴

По такъв начин житейската философия на великия писател, отначало изпълнена с вяра в живота и щастие, със стремеж да се живее по-пълно, впоследствие, след 80-те години, се заменя с

¹⁴ Пак там, т. III, с. 25.

пълно отричане на живота. И все пак стремежът към земното щастие е бил толкова присъщ на великия писател, че той и през тези мъчителни години след „кризата“ му остава верен въпреки волята си. Нагледен пример в това отношение е повестта „Хаджи Мурат“, в която не отричането от живота, а вярата в живота, в силата на живота и човека излиза на преден план.

Всичко това показва колко сложни и противоречиви са били не само идейните, но и житейските търсения и разбирания на писателя, неговите непрекъснати стремежи да осмисли човешкото битие.

ЖИВОТЪТ И ПРИРОДАТА

Няма друг писател в руската литература, който така силно да е влюбен в живота и който така пълно да чувства неговите трепети, както младият Толстой. В живота и творчеството на писателя от първия период има много щастие и любов. „Човек е роден за щастие“ — пише той във „Война и мир“.¹⁵ „Бог ме е създавал, за да обичам и живея...“ (8,357) — възкликва влюбената във Вронски Ана Каренина. Красотата и умението да се живее пълнокръвно увличат писателя, карат го да се възхищава от всичко земно. „Блажен смях — пише Цвайг — широко разтяга устните му всякога, когато минава покрай хубав кон, почти сладострастно той го потупва и глади по топлата копринена шия, като остава да се плъзне по пръстите му пулгиращата животинска топлина: всичко чисто животинско го въодушевява. Той може по цели часове с възторжени очи да наблюдава танца на млади момичета само заради прелестта на отпуснатите тела; а когато срещне хубав мъж или хубава жена, той спира, забравя се в разговор само за да ги погледа с удивление и възторжено да извика: „Колко е прекрасно, когато човек е хубав!“¹⁶

Едва ли има друг руски писател, който да е чувствувал така силно природата, както Толстой. И той е имал пълно основание да каже за себе си: „Аз самият съм природа!“¹⁷ Великият художник е изпитвал органическо влечение към стихийните жизнени сили у човека, свързан със земята. Това влечение е определило и неговата рускистка идея, според която колкото човек стои по-близко до природата, колкото той е по-пълен израз на нейната стихийна и естествена сила, толкова той е по-хармоничен, по-мъдър, по-съвършен. На това си схващане Толстой остава верен през целия си живот. С особена художествена сила то се изразява в неговата кавказка повест „Казаци“ (1863). Подобно на Алеко от „Цигани“

¹⁵ Рж. „Война и мир“, т. 2, ч. 2, гл. XI и XII, спорът между Пиер Безухов и Андрей Болконски за живота и щастнето.

¹⁶ Ст. Цвайг, Три образа, с. 236.

¹⁷ Пак там, с. 238.

на Пушкин героят на „Казаци“ — Оленин, бяга от цивилизацията и търси душевно удовлетворение в първобитния живот сред природата: „Щастие — това значи да живееш с природата, да я виждаш, да говориш с нея“ (3,308). Авторът си поставя за задача да противопостави красотата на стихийния живот, който намира израз в такива цялостни и хармонични натура като чичо Ерошка и Маряна — на изкуствения живот на цивилизацията.

У чичо Ерошка се проявява самата природа, нейните закони и философия, според които всичко във вселената е разумно и всички живи същества са равноправни жители на божия свят. Оттук и неговият стремеж да признае на всеки правото на радост и щастие: „... всеки за своя закон държи. А според мене всички сме едно. Бог е сътворил всичко за радост на човека. Грях няма. Вземим например горския звяр...“ (3, 232). Затова и човек трябва да се стреми да вземе всичко от живота, което той му предлага: „— Грях ли? Какъв грях? — отговори решително старецът. — Да погледнеш хубавото момиче грях ли е? Да се поразходиш с него грях ли е? Или да го залюбиш е грях?... Та за това е създадено за да го обичат и да му се радват...“ (3, 222). — Такава е житейската философия на героя, която възхищава Оленин — животът е създаден, за да се живее. Но за да разбере всичко това, човекът трябва да се слее с природата, да я почувствува с цялото си същество: „Може би в нея аз обичам природата, олицетворението на всичко прекрасно в природата — казва Оленин за Маряна... цялата природа влага тази обич в моята душа и казва: обичай! Аз я обичам не с ума си, не с въображението, а с цялото си същество. Като я обичам, чувствавам се неразделна част от целия щастлив божи свят“ (3, 312). Може би именно затова природните пейзажи заемат такова голямо място в повестта. Във всеки ред се чувствува опияненето на автора от природната мощ, от нейното величие и красота. Природата служи за фон, върху който се развива действието и върху който се разкриват образите.

Идеята за сливането на човека с природата намира израз не само в ранното творчество на писателя, но и в късното. В разказа „Холстомер“ (1885) с изключителна художествена сила е изразено природното, стихийното и чувственото начало у човека и животното. Самата тема, която авторът разработва за младостта и старостта, е осветлена като израз на вечното движение на живота в природата и на нейните закони.

Не бива обаче възвеличаването на природата от великия писател да се разглежда опростено — като призив за връщане към първобитния начин на живот. Други са значението и смисълът на Толстоевия зов — връщане на човека към естествените чувства, към естествената самоизява и живот.

Природата според Л. Толстой подхранва у човека жизнената

сила, прави го по-могъщ и по-величав и същевременно по-красив, нравствено по-чист и привлекателен за разлика от буржоазната цивилизация. Върху такава постановка на въпроса е изграден образът на Хаджи Мурат — този син на природата, който покорява със своята жизнена сила и енергия, със своята подкупваща хората обаятелност.

В повестта „Хаджи Мурат“ Толстой се възхищава и поетизира първобитната сила на човека, която намира израз в лицето на нецивилизованите планинци. Писателят се любовва на първичната чистота на бити на планинците, на техните патриархални добродетели. С каква любов и възхищение той описва например отношенията в семейството на Садо, смелостта, жизнената сила и енергия на Хаджи Мурат, които той проявява в сблъскването с планинците в аула Махкет. С голяма художествена убедителност Толстой рисува убийството на Гамзата, скачането в пропастта и сблъскването с Арслан Хан, смъртта на самия Хаджи Мурат и т. н., т. е. тези картини, които разкриват силата, мощта и красотата на човека.

В образа на Хаджи Мурат Толстой възпява свободата на човека който пренебрегва почестите и условностите на живота и остава верен на природата. Той предпочита да избяга в планината при своите близки, но не и да служи на русите за почести, слава и богатство. По такъв начин той отхвърля утилитаризма на буржоазната цивилизация.

Още в края на 50-те години Толстой идва до убеждението, че буржоазната цивилизация дисхармонизира на природните закони за свобода на личността, за равноправие и хуманност. Ярък и непосредствен художествен израз на това отношение на писателя е неговият разказ „Люцерн“. В него Толстой описва две изключителни събития, които наблюдава през 1857 година в Западна Европа — смъртно наказание и бездушно отношение към уличния музикант: „На седми юли 1857 година в Люцерн пред хотел „Швейерхоф“, в който отсялат най-богатите хора, един странствувал белен певец в продължение на половин час пъя песни и свири на китара. Стотина души го слушаха. Певецът три пъти моли да му дадат нещо. Но никой нищо не му даде и мнозина му се надсмиваха. . . Ето събитие, което историците на нашето време трябва да запишат с огнени, незаличими букви. Това събитие е по-значително, по-сериозно и има по-дълбок смисъл от фактите, които се записват във вестниците и историите“ (3, 29). Толстой добре схваща същността на тези две събития. Той разбира, че те „се отнасят не към вечните лоши страни на човешката природа, но към известна епоха от развитието на обществото; това е факт, който се отнася не до човешката история, но до историята на прогреса и цивилизацията“ (3, 30). По-късно в „Изповед“ (1882) Толстой пише: „Когато видях как главата се отдели от тялото и

двете заедно паднаха в сандъка, аз разбрах — не с ума, а с цялото си същество, че никакви теории за разума на съществуването и на прогреса не могат да оправдаят тая постъпка и че ако даже всички хора по каквито и да било теории от сътворението на света досега намереха, че това е нужно, аз знам, че то е ненужно, че то е лошо: защото съдия за това, което е добро и нужно, не е това, което говорят и вършат хората, но аз, с мое сърце.“¹⁸ В случая в отношението на късния Толстой към буржоазната цивилизация се намесва и един друг елемент — неговата етическа теория за доброто в живота, която се гради не върху разума, а върху сърцето.

Не случайно в творчеството на Л. Толстой образът на жената-майка заема изключително важно място. Той е обрисован с голяма любов и уважение. Това е така, защото жената-майка подобно на природата е призвана да създава живота. Тя е „представителка, носителка на природата, възплъщение на нейната раждаща сила“¹⁹. Оттук и „цялата тази интимност и нежност, и семейственост, която Толстой повече от всички писатели внася в руската литература“²⁰. Той създава неповторими образи на жени-майки, като Наташа от „Война и мир“, Кити и Доли от „Ана Каренина“, майката на Хаджи Мурат и др.

Има нещо символично в образа на майката в такива произведения като „Детство“ и „Юношество“, „Семейно щастие“, „Ана Каренина“ и др. Не случайно, когато братът на Левин („Ана Каренина“) умира, той узнава за бременността на Кити. Жената-майка в случая подобно на майката природа е извикана да попълни празнотата в живота, да възвърне нарушената хармония.

Но достатъчно е жената-майка да наруши природното си призвание, да влезе в противоречие с него, за да бъде жестоко наказана както и случаят с героините на „Ана Каренина“ и „Крайцеровата соната“. Толстой счита, че предназначението на жената е да възпроизвежда живота, но не и да предлюболействува. Всяко отклонение от това нейно природно предназначение обезателно я довежда до нравствено или физическо унищожение. Особено ярко възплъщение тази мисъл е намерила в образа на Ана Каренина — едно от най-плевителните художествени създания на Л. Толстой. Ана завършва трагично като се хвърля под влака — и това е логичното следствие от нейното положение на жена, която е напуснала своя дом. Тя не е само любовница, но и жена-майка, която пренебрегва майчиното чувство и се отдава на обхваналия я лъжлив стремеж за лично, егоистично щастие. А съгласно законите на при-

¹⁸ Л. Н. Толстой, Съчинения, т. VIII, изд. Игнатов, с. а., с. 13.

¹⁹ Юлий Айхенвальд, Силуэти русских писателей, т. II, Берлин, 1923, с. 174.

²⁰ Пак там, т. II, с. 174.

родния човешки дълг и морал това се наказва! — „Мне отмщение и аз воздам“ — гласи епиграфът в началото на романа. Авторът прави опит да реабилитира жената-майка в нея. Той рисува една от най-трогателните сцени в романа — свиждането на Ана с малкия Сergyожа, в която се разкрива дълбоко трагичният образ на майката, изменила на себе си.

В късния период вследствие на новите си идейни и нравствени разбирания Толстой става сравнително по-критичен към изневяратата на жената на нейния семеен, майчински и приволен дълг. В „Крайцеровата соната“ — това най-„свирепо творение“²¹ — великият писател разкрива семейството, брака и любовта в класовото общество в изключително мрачна светлина, като нещо противоестественно и дисхармониращо на човешката природа: „И ето че за жената има само два изхода — пише Толстой: единият — да прави от себе си изрод, да унищожи или да унищожава в себе си според нуждата способността да бъде жена, тeст, майка, за да може мъжът спокойно и постоянно да се наслаждава; или другият изход: то дори не е изход, а просто, грубо, пряко нарушение на природните закони, което става във всички така наречени честни семейства. А именно — жената, противно на своята природа, трябва да бъде едновременно и бременна, и кърмачка, и любовница, трябва да бъде онова, до което не изпада нито едно животно“ (12, 39). По такъв начин жената е причудена да погаси собствената си природа, да се превърне в антисоциален и противонравствен елемент. И то при положение, че трябва наред с другото да бъде помощник „в движението на човечеството към истината и доброто“ (12, 40).

Следователно, ако преди идейния прелом Толстой разглежда жената-майка само като неразделна част от природата и като най-непосредствена нейна изява, то след това той ѝ поставя и най-високи нравствени задачи, свързани с превъзпитанието на човечеството. Тя трябва да бъде не само майка, но и учител на човечеството в движението му към истината. В друг случай тя не оправдава своето предназначение, а щом като не го оправдава, тя няма право на съществуване!

Във връзка със стремежа към природно, естествено изявяване на човека писателят отделя особено място и на интуицията. За Толстоевите герои инстинктът има изключително важно значение при определяне на техните постъпки. Той е, който ръководи действията на Кутузов и Николай Ростов от „Война и мир“. Кутузов като главнокомандуващ отхвърля тактиката и страте-

²¹ Р. Ролан, Животът на Толстой, С., с.98

гигята, т. е. всякакви умозрителни концепции, при водене на войната и се оставя да бъде ръководен изключително от своя инстинкт, който безпогрешно му подсказва правилния ход на събитията. Забележителен в това отношение е случаят с ординарца, който по време на Бородинското сражение му донася поражение на своя генерал, че на едн-кой си фланг русите търпят поражение. Тук не точната информация, а непогрешимият инстинкт на Кутузов на народен пълководец му подсказва действителното състояние на фронта. Подобно положение, но в много по-тесните рамки на семейните или военни интереси, имаме и при Нирюлай Ростов. Той е така устроен, че никога не разсъждава, това обаче не му пречи да бъде ценен човек и благодарение на своя инстинкт вярно да долавя положението на нещата.

За Толстой не културата, не интелектът, а природното чувство у човека е, което определя неговата способност да вииква в божия свят, да чувства неговата красота и хармония, истината и доброто. Така например неграмотният Альоша Гърнето („Альоша Гърнето“ — 1905) много по-дълбоко от всички други вииква в смисъла на живота, защото той живее не съобразно със законите на разума, а съобразно със законите на сърцето.

Интуицията, инстинктът са, които ръководят и Хаджи Мурат в неговите действия, без, разбира се, изцяло да подменят разумното, мисловно начало у героя, което не влиза в противоречие с природните закони. Сърцето, интуицията са, които подсказват и на Отец Сергей безсъдържателността на неговия лъжлив живот на светец и го насочват към истински смисления живот на трудовете хора.

Във връзка пак с интуицията и инстинкта като определящи поведението на човека стои и въпросът за съдбоносните моменти в неговия живот и тяхната природна предопределеност. Такива моменти са срещата на Ана и Вронски на гарата („Ана Каренина“), срещата на Николай Ростов с княжна Маря („Война и мир“), когато тя се намира в изключително трудно положение и има нужда от помощ. На читателя прави дълбоко впечатление, че княз Андрей се връща от фронта точно когато умира неговата жена и че същият този княз Андрей ще бъде срещнат от неверилата му Наташа, когато е на смъртен одър, за да разбере, че неговото щастие е било възможно само в любовта му към нея. Авторът иска да ни внуши мисълта за неизбежността на съдбата и за безсилието на човешкия разум пред нея. Затова пък тя може да бъде предчувствувана, така както старата Ростова от „Война и мир“ предчувствува, че бракът на Наташа и княз Андрей няма да бъде сполучлив, затова пък бракът на Николай и княжна Маря би бил щастлива реалност. Така и става!

Интуицията в поведението на положителните герои е от изключително важно значение и при Достоевски. Неговите герои

обаче съществено се отличават от героите на Толстой. При героите на Толстой кръвното, плътското определя техните здрави човешки желаниа и постъпки, определя и техния инстинкт на живи хора. Не е така при Достоевски. Неговите герои дори не умеят по човешки да обичат, какъвто е случаят с княз Мишкин от „Идиот“. При героите на Достоевски липсва истинска страст, докато при героите на Толстой, създадени дори в старческа възраст — отец Сергей, Хаджи Мурат, героите на „Крайцера соната“ и „Дявол“, плътското начало има важно значение при определяне на техните постъпки. В този смисъл интуицията при Толстоевите герои се изгражда върху здрави физически и психически основи за разлика от тази на героите на Достоевски, където тя носи болезнено-патологичен характер.

Следователно в схващанията си за живота, за смисъла на човешкото битие Л. Толстой изминава твърде дълъг път на развитие. Независимо от това той никога не изневерява на русоистката идея, според която колкото животът на човека е по-естествен, по-органично свързан с природата, толкова той е по-смислен и по-красив. Всяко отклонение от законите на природата води до дисхармония, която обезсмисля човешкото съществуване. Природата е отредила на жената да бъде майка и тя трябва според Толстой да ѝ се подчини. Няма нищо по-страшно от изневяра на природните закони — те си отмъщават. В късния период към всичко това се прибавя и изискването майката да бъде ръководителка на човечеството в движението му към истината.

Буржоазната цивилизация не е в съзвучие с човешката природа, защото унищожава естествените отношения между хората. А шом като е така, тя също трябва да бъде премахната.

Природата изисква от човека да бъде естествен и да живее не с разума, а със сърцето. Разумът трябва да се съобразява с природните закони и със законите на човешката етика, а не да ги разрушава.

Най-естествен, близък до природата и съобразен с нейните закони е животът на трудовия човек — на Альоша Гърнето, на Хаджи Мурат, затова и той е красив и смислен — него Толстой поетизира. Обратно, нетрудовият живот на цивилизованата аристокрация е лъжлив и егоистичен и в същото време — неестествен.

ФИЛОСОФСКОТО И РЕЛИГИОЗНОТО ОСМИСЛЯНЕ НА СМЪРТТА И НЕЙНОТО ХУДОЖЕСТВЕННО РЕАЛИЗИРАНЕ

Независимо, че Л. Толстой е най-жизнелюбивият писател, а може би именно затова той много често размишлява над въпроса за смъртта. Да се разгадае тайнството на смъртта, да се осмисли тя в диалектично единство с живота е една от най-съществените страни на философските дирения на писателя. Трудно е било на

великия писател да отговори на въпроса „Защо живея?“, но още по-трудно му е било да отговори на втория въпрос — „Какво е смъртта — как мога да се спася?“. Не случайно проблемът за смъртта заема такова важно място в „Три смърти“, „Смъртта на Иван Илич“, „Крайцерова соната“ и др. Не на последно място тя е във „Война и мир“ и „Ана Каренина“. Където има живот, там има и смърт! Изкуството трябва не само да отрази тези два момента в природата, но и философски да ги осмисли.

Призрактът на смъртта съпътствува Толстой през целия му живот. Първата му среща с него е смъртта на майка му, която той не гомни, но която по-късно, по опомени на свои близки, с много любов и тъга ще опише в последните глави на „Детство“.

Скоро след това, когато е едва деветгодишен, умира и баща му. Тази смърт му „открива за пръв път горчивата истина на живота и изпълва душата му с отчаяние“ („Детство“, гл. XXVII).

За трети път смъртта раздвижва съзнанието на младия Толстой през 1856 г., когато на 25-годишна възраст умира от туберкулоза брат му Дмитрий. Неговата личност и смърт писателят е обрисувал в „Ана Каренина“ в образа на Николай — брат на Левин.

По-късно умира и най-любимият от братята му — Николай, също от туберкулоза. Следва смъртта на деля му, на две от децата му и т. н.

Тези постоянни и непрекъснати срещи със смъртта карат писателя независимо от волята му да се замисли над проблема за човешкото небитие, да потърси философското му разрешение. По такъв начин „Като се вглежда, как умират близките му, Толстой един вид става съучастник в тайнството на смъртта“ — пише П. Бицили.²² И това „съучастничество“ с възрастта на писателя все повече се задълбочава и става естествен негов съпътник.

Отначало смъртта се изправя пред Толстой като някаква странна за човека загадка. И наистина, ако деветгодишното дете възприема смъртта на баща си с „отчаяние“, то по-късно смъртта на братята му го изпълва с ужас. В едно писмо от 1860 г. до Фет по повод смъртта на брат си Николай той пише: „... ако хубавичко помислиш, че тя (смъртта) все пак е край на всичко, нищо по-лошо от живота няма... за какво да се трудиш, да се стараяш — продължава той. — Ако порали това, че е съществувал Н. Н. Т., за него нищо не остава. Той не говореше, че чувствва приближаването на смъртта, но аз зная, че той на всяка крачка я следеше и точно знаеше какво още остава. Няколко минути пред смъртта той задряма и изведнъж се събуди и с ужас

²² П. Бицили, Проблема жизни и смерти в творчестве Толстого, 1928, с. 277.

произнесе: За какво е пък това? Той я видя, това е поглъщане в нищото. . . Всички, които го знаеха и видяха неговите последни минути, говорят: как удивително спокойно, тихо той умря; а аз зная колко страшно и мъчително беше всичко това, защото нито едно чувство не се изплъзна от мене.²³ — Такива са наблюденията на писателя — съсредоточени, дълбоко вникващи в процесите, които се извършват с човека, който отива във вечността, а изводът му е категоричен — смъртта е нещо „страшно“, нещо, което обезсмисля живота, „поглъщане в нищото“.

Този „ужас“ пред „неясността“ и „неизбежността“ на смъртта е художествено реализиран в „Ана Каренина“. Като се спира на душевното състояние на Левин, породено от състоянието на болния му брат, авторът пише: „Видът на брат му и близостта на смъртта възобновиха в душата на Левин това чувство на ужас пред неразгадаемостта и заедно с това на близостта и неизбежността на смъртта, което бе го обзело през оная есенна вечер, когато брат му бе дошъл на гости. Сега това чувство беше още по-силно от преди: още по-малко от преди той се чувствуваше способен да разбере смисъла на смъртта и още по-ужасна му се виждаше нейната неизбежност; но сега благодарение близостта на жена му това чувство не го докарваше до отчаяние: въпреки смъртта той чувствуваше необходимостта да живее и да обича. . . Пред очите му още не бе успяла да се извърши тайната на смъртта, която оставаше неразгадана, и ето че възникна друга тайна, също така неразгадана, която зовеше към любов и живот.“

Лекарят потвърди предположенията си за Кити. Нейното неразположение се дължеше на бременността“ (9, 87).

Явно е, че тук наред с безпокойството се чувствуваше и отношението на здравия и жаден за живот човек, който „въпреки смъртта чувства необходимост да живее и обича“.

Истината е, че през този период смъртта за Толстой не е само „поглъщане“ на човека „в нищото“, но и някаква загадка, която той иска да си изясни, да разкрие нейния философски смисъл. Защо, пита се Толстой, смъртта е някакво просветление, което озарява в последните минути човека, откъде идва то, с какво е свързано? За ранения в сражението войник той пише: „сякаш отслабна и остаря с няколко години и в израза на неговите очи, и в гънките на неговите устни имаше нещо ново, особено. Мисълта за приближаването на смъртта вече успя да нанесе на това просто лице своите прекрасни, спокойно-величави черти.“²⁴

Този постоянен стремеж да се подмени началния, детски страх от смъртта с известно примирение, с възприемането ѝ като една естествена, природна непреодолима закономерност се е проя-

²³ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 60, № 184.

²⁴ Как умирают русские солдаты, 1858, Неизд. рас., П., 1926, с. 101.

вил и във „Война и мир“ — в образа на умиращия княз Андрей: „Да, това беше смъртта. Умрях — събудих се. Да, смъртта е пробуждане“ — светна изведнъж в душата ми и забесата, която скриваше досега неизвестното, се дигна пред духовния му поглед. Той почувствува, че възпираната досега в него сила като че се освободи — и усети оная странна лекота, която оттогава не го напусна вече“ (7, 76).

Писателят прави опит да надникне в същността на смъртта от различни страни — не само като съучастник, но и като страничен наблюдател. Той разкрива чувството, което изпитва изпълнената с живот Наташа пред смъртта на княз Андрей: „Когато човек види умиращо животно, обхваща го ужас; онова, което е самият той — неговата същина, явно се унищожава пред очите му — престава да съществува. Но когато умиращото същество е човек, и то обичан човек, тогава освен ужаса, който се усеща пред унищожаването на живота, чувствува се скъсване и духовна рана, която също като физическата рана понякога убива, понякога здравява, но винаги боли и се страхува от нещо, раздравящо досега“ (7, 198). Съзвучно с изпитаното от героинята чувство е писмото на писателя до брат му Сергей по случай смъртта на другия му брат Николай: „Тъжно ми е за тебе, че известието ще те намери на лов, в разсеяно състояние и не ще те пронже така, както нас. . . . Аз чувствувам сега това, което съм чувствувал често, че като загубиш такъв човек, какъвто е той за нас, много по-леко става, когато се мисли за „смъртта“ (1860).²⁵ Въпреки обаче желанието на писателя да се „сближи“ със смъртта, страхът от нея не му позволява. Малко преди идейния предсм през 1869 г. Толстой описва един такъв пристъп на страх: „Опитах се да легна, но едва що се изтегнах, един ужас със сила отново ме вдигна. Това е страх като пред разломяване, нещо къса съществото ми на парчета, без да го разкъса напълно. Опитвам, се да заспя, но страхът отново е там. . .“²⁶

Дори по време на идейната и нравствена криза, когато животът му се обезсмисля, когато изпада в тежка душевна депресия, Толстой въпреки всичко е принуден да признае, че се страхува от смъртта и търси начини да я избегне: „И въпреки всичко дойдох дотам, че не можех повече да живея, и понеже се боях от смъртта, аз трябваше да хитрувам пред себе си, за да не се самоубия.“²⁷

Така е осмислен проблемът за смъртта в изказванията и творчеството на писателя от първия период на неговото идейно-творческо развитие — от времето, когато за него „Животът е всичко

²⁵ Л. Н. Толстой Полное собр. соч. т. 60, № 182.

²⁶ Пак там. т. 83, № 82.

²⁷ Л. Н. Толстой, Съчинения, т. VIII, изд. Игнатов, с. 16.

Животът е бог“. За автора на „Война и мир“ и „Ана Каренина“ животът и смъртта са загадка — едното обезсмисля другото, т. е. между тях съществува дисхармония. Те не са нищо друго освен природно недоразумение.

И все пак, въпреки че Толстой търси красотата в живота, той вижда в предсмъртните часове на човека известно духовно просветление. На какво се дължи то? Какъв е неговият смисъл? Защо е този страх от смъртта? Това са въпросите, които до края на 70-те и началото на 80-те години измъчват писателя, без той да намери техния мъчителен отговор. Отговора Толстой намира след идейния прелом, когато от позициите на патриархалното руско селячество той създава една цялостна, макар и противоречива идейно-наравствена и миросгледна система

*

„Толстой — пише Цвайг — преодолява . . . своя страх, като го обективизира; той отстрани от себе си смъртта и страха от нея, като ги възплъти в своите творения.“²⁸ Тази мисъл не бива да се абсолютизира. Тя важи и се отнася предимно за късния период от неговото творческо развитие.

Това е, така да се каже, втората фаза в отношението на писателя към смъртта, когато „той прави опит да я вреди в своето съществуване, да я слее със своето жизнено чувство, да се закали срещу неизбежното, да „свикне“ с него“.²⁹ В случая Толстой разбира, че смъртта е неизбежна и в същото време непобедима. Той си поставя за цел не само да се сприятели с нея, но и философски да я осмисли, да я направи съставна част от своя душевен живот.

Доколко Толстой се сраства с мисълта за смъртта, доколко той я приема като желана гостенка, говори неговото отрошение към болестта: „Когато човек е болен, струва му се, че се спуска по един слаб наклон, който на известно място е преграден с една завеса от леко платно: от тази страна е животът, от другата е смъртта. Колко много състоянието на болест стои по-високо по отрошението на морална стойност, от това на здраве! Не ми говорете за тях хора, които никога не са били болни! Те са ужасни, особено жените! Една здрава жена е един истински див въяр!“³⁰

В дневника си от 2 септември 1906 г. Толстой по повод на операцията на жена си София Андреевна записва: „Днес правиха операция. Казват, че е сполучлива. А е много тежко (т. е. че я спасиха). Сутринта (т. е. преди операцията) тя беше много духовно

²⁸ Ст. Цвайг, Три образа, с. 243.

²⁹ Там там, с. 242

³⁰ Разговори с Paul Boyez, le Temps, 27 Aout, 1901.

хубава. Как умиротворява смъртта. Мислех си: Нима не е очевидно, че тя се разкрива и за мене, и за себе си; когато човек умира, той напълно се разкрива за себе си: „Ах, ето значи „какво. Ние пък, които оставаме, не можем да видим това, което се е разкрило за умиращия“.³¹

Почти същата мисъл Толстой изказва по повод смъртта на дъщеря си Мария Лвовна: „За мене тя беше разкриващо се пред моето разкритие същество. Аз следях за нейното разкритие и то извикваше радост в мене. Но ето че това разкритие в достъпна за мен област се прекрати, т. е. престана да бъде видно за мен; но това, което се разкрива — това е. Гле? Кога...“³² Явно е, че смъртта на дъщерята е могла да извика не мъка, а радостно чувство само при положение, че смъртта се разглежда не като прекратяване на живота, а като продължение, като духовно възвръщане и превъплъщение.

По такъв начин за разлика от началния период, от младежките възприемания на смъртта през късния период изчезва не само страхът, но и трагичното ѝ възприемане. Толстой не само че не се плаши вече от нея, но той я очаква спокойно и прави всичко възможно, за да я посрещне духовно подготвен. Той намира „хармонично“ разбирателство между живота и смъртта. С това в същност завършва дългата еволюция в отношението на писателя към смъртта — страхът и ужасът от нея се заменят с чувство на преклонение, на спокойно и даже желано очакване, от неканена гостенка тя се превръща в жадуван блян.

*

Като последователен русоист Толстой през целия си живот остава верен на своето преклонение пред силата и красотата на природата. В зависимост от близостта до природата той възвеличава не само живота на човека, но и неговата смърт. Още през 1859 г. в прекрасния си разказ „Три смърти“ той разкрива смъртта на богата дама, селянин и дърво. Великият писател показва как мъчително завършва своя земен път младата господарка и колко по-спокоен е краят на селянина. В сравнение обаче със смъртта на хората смъртта на дървото е много по-естествена, по-красива сред вечния живот в гората, където „... клоните на живите дървета, величаво зашумоляха над мъртвото, клюмнало дърво“ (3-78). Авторът ни внушава, че само в единение с природата животът и смъртта са еднакво естествени и величави.

На това си схващане писателят не изневерва и след идейния прелом в края на 70-те и началото на 80-те години. В своята „Из-

³¹ П. Бирюков, Биография Льва Н. Толстого, М. — П., 1923, т. IV, с. 126.

³² Пак там, с. 130

повед“ от 1882 г. той пише: „В противоположност на това, че колкото по-умни сме ние, толкова по-малко разбираме смисъла на живота и виждаме някаква зла шега в страданията и смъртта, тези хора (т. е. трудовите хора) живеят, страдат и се приближават към смъртта, но страдат със спокойствие, а много често дори с радост. Напротив, докато спокойната смърт, смъртта без ужас и отчаяние се случва твърде рядко в нашата среда, неспокойната смърт, непокорна и нерадостна, е рядко изключение сред напода.“³³

Тази постановка на въпроса намира най-пълнен художествен израз в „Смъртта на Иван Илич“ (1886). В тази повест писателят проследява постепенното умиране на човека от аристокрацията, който е откъснат от природата и морално и нравствено покварен от цивилизацията.

Не е трудно да се открие, че героят изживява сложните и противопечиви чувства, които някога са измъчвали и неговият създател. Той не може да се примири с мисълта, че ще престане да съществува, че ще бъде погълнат от небитието: „Но щом няма да ме има мене, какво ще остане тогава? Нищо. И къде ще бъда, когато няма да ме има? Нима това е смъртта? Не, не искам...“ (10, 348). Според него с настъпването на смъртта завършва човешкото съществуване, пресекват радостите в живота.

Авторът осъжда не само празния и егостичен живот на героя, но и неговото малодушие пред смъртта. А в същото време той му съчувствува поради трагичното положение, в което се намира,

Чрез образа на героя авторът ни внушава, че безсмисленият живот на човека неминуемо поражда у него трагично сътресение пред лицето на смъртта.

Пътят към истината за Иван Илич минава през страданията. Това е една от любимите Толстоеви постановки от късния период, в която той утвърждава подобно на своя велик съвременник Достоевски идеята, че без страдание няма щастие — щастие, откритието на истината в живота трябва да се изстрада: „6-я нощ аз не спя и не заради телесните страдания. Те все пак не ми пречеха да спя, но душевните страдания, те бяха ужасни, непоносими. Лъжа, измама, лъжа, лъжа, лъжа, всичко е лъжа. Всичко около мене е лъжа — жена ми, моята жена, е лъжа, децата ми са лъжа, аз самият съм лъжа и около мене всичко е лъжа. Но ако аз страдам от нея, от тази отвратителна лъжа, значи че в мене има и истина. Ако аз бях целият лъжа, аз не бих я чувствувал. Има в мене, изглежда, мъничка, дребничка частица на истина и тя — това съм аз, и тя сега, преди смъртта, изявява своите права“ (26, 509).

Авторът съсредоточава вниманието на читателя върху развързката на повестта, в която в същност се съдържа и разреше-

³³ Л. Н. Толстой, Съчинения, т. VIII, изд. Игнатов, с. 41.

нието на нравствено-философския конфликт. Малко преди смъртта у героя се появяват проблесци на надежда за духовно спасение: „Да избави и тях, и себе си от тия страдания. „Колко е хубаво и колко е просто — помисли той. . .“ (10, 374). Тази мисъл не само изгонва страха от смъртта, но и подменя самата смърт с привлекателна за умиращия човек духовна светлина: „Вместо смъртта имаше светлина“ (10, 345).

Нещо подобно има и при рисуването на смъртта на Василий Брехунов от „Стопанин и ратай“, която е дадена като смърт-саможертва, смърт-просветление: „И си спомня за парите, за дюкяна, къщата, покупките, продажбите и милионите на Мибонов: трудно му е да разбере защо този човек, когото са наричали Василий Брехунов, се е занимавал с всичко това. . . И пак чува, че го вика оня, който вече го е викал. „Ида, ида!“ — радостно, с умилението казва цялото му същество. И той чувствава, че е свободен и нищо вече не го задържа“ (12, 219).

Явно е, че според късния Толстой не в живота на Иван Илич и на Василий Брехунов се заключава идеалът, а в тяхната смърт. Смъртта в случая е сведена до подвиг, до самоотричане, до нравствено и духовно просветление. Такъв е смисълът и на последните думи на Иван Илич: „Свърши се със смъртта — каза си той. — Няма я вече“ (10, 375). Няма я, защото страхът от нея е подменен с вярата в бога, защото „Бог е всичко. Бог е животът“.

*

Следователно проблемът за живота и смъртта заема изключително важно място не само във философските концепции на писателя, но и в неговото творчество. Творец с изключителна ерудиция, Толстой прониква дълбоко в същността на тези понятия, философски ги осмисля и ги прави предмет на художествено изображение.

Изводът, до който стигаме при разглеждане на проблема за живота и смъртта в творчеството на писателя, е, че в различните периоди на своето идейно, нравствено и духовно развитие писателят пристъпва към неговото разрешаване различно. Все пак налице е едно закономерно изживяване на страха от смъртта и осмисляне края на човешкия живот в духа на Христовата вяра. Дилектик и материалист при изобразяване живота на своите герои, Толстой се оказва мистик при разкриване на тяхната смърт.

„Религията на живота“ при късния Толстой се заменя в някой случаи с „религията на смъртта“. Тя разкрива духовната красота на човека и го възвисява над лъжливата суета на живота. Тази идея намира художествен израз в много от „ародните“ разкази на писателя — „Смъртта на Иван Илич“, „Стопанин и ратай“ и др. Налице е обаче и едно гениално изключение — повест-

та „Хаджи Мурат“. Тя утвърждава схващането, че и до последните си дни въпреки толстоистките теории авторът на „Война и мир“ си остава поет на живота. Всичко това показва колко сложно и противоречиво все пак е отношението на късния Толстой към смъртта. Примирението с нея не изключва и борбата за живот.

КРИТИЧНИЯТ ДИАПАЗОН НА КЪСНИЯ ЛЕВ ТОЛСТОЙ

Отрицателното отношение на късния Л. Толстой към социалната действителност и институтите, върху които се крепи тази действителност, като държава, църква, съд, полиция и т. н., определя насоките и съдържанието на неговата критика. Социална по своя характер, критиката на великия хуманист се отличава със своята проблемност и богатство. В нейния обсег попадат не само държавните и обществените учреждения, но и моралните и етичните норми на обществено поведение на хората от експлоататорските съсловия.

Известно е, че още през 50-те години на XIX в. Н. Чернишевски отбелязва като една от характерните черти на таланта на Толстой „чистотата“ на нравственото чувство. Имачно това нравствено чувство е което определя и критичното отношение на художника към войната и убийството, към тшеславието и карьеризма, към социалната несправедливост и паразитизма, които той описва в „Люцерн“, „Война и мир“ и „Ана Каренина“. С подчертана антипатия Толстой разкрива във „Война и мир“ антисоциалната и паразитна същност на новата дворянска аристокрация, групирана около салоните на Ана Павловна Шерев и Елен Безухова. Основните черти, с които писателят характеризира придворно-аристократичните кръгове на дворянското общество, това са егоизъм, лицемерие и неспособност към проява на елементарни човешки чувства и отношения, с една дума, пълно нравствено разпадане.

С чувство на отвращение и възмущение говори Толстой за аморализма на висшето общество и за неговата жестокост спрямо Ана Каренина в едноименния роман. Не случайно героинята загива, отвратена от живота: „Всичко е фалш, всичко е лъжа, всичко е измама, всичко е зло!“ (9,397). В тези думи е заключена безагелационната присъда на писателя спрямо социалния ред и неговите морални норми, които довеждат героинята до гибел. Писателят осъжда чрез самоубийството на героинята не само лъжливото чувство на прелюбодеяние, но и жестокото отношение на обществото към нея. По такъв начин морално-етичната концепция, която авторът влага в образа на Ана, добива дълбоко социален смисъл.

След идейната криза в края на 70-те и началото на 80-те години Толстой скъсва изцяло със своето съсловие и преминава на

позициите на руското патриархално селячество. Сега не само „нравственото“, но и класовото чувство на писателя се намесва в отношението му към социалната действителност. В едно писмо до А. В. Толстой през 1906 г. пише: „Аз изпитвах отвращение и ужас пред зверствата на хората преди 25 години, когато у мене се извърши този душевен преврат, който ми откри смисъла на предназначението на нашата истинска наука и цялата престъпност, жестокост, мерзост на този живот, който ние водим, хората от богатите класи, като строим нашето глупаво материално външно благополучие върху страданията, забравата, унижението на нашите братя“.³⁴ И като логическо следствие на всичко това идва признанието на писателя: „... животът на хората от нашия кръг — на богатите, учените, не само ми стана противен, но и загуби за мене всякакъв смисъл“³⁵. Това определя и новото социално-политическо съдържание на вече безкомпромисната критика на стария писател. За разлика от преди Толстой си поставя за цел не да лекува язвите на социалния строй, а изоснови да го разруши. „Животът, тази форма на живота — пише той, — която сега живеем ние, християнските народи, — *delenda est*, трябва да бъде разрушена... тя е вече разрушена наполовина — тя е разрушена в съзнанието на хората.“³⁶

Разбира се, че това не е можело да не се отрази върху идеята, тематична и критична насоченост на творчеството на великия художник. На пръв план излизат парливите и злободневни теми из живота на експлоататорските съсловия, които позволяват на писателя да разкрие безсмисленото съществуване, лицемерие и карриеризъм на техните представители, какъвто е случаят в „Смъртта на Иван Илич“; чувствената любов и влечение в „Крайцера соната“ и „Дявол“; заблудеността, в която поставя хората официалната религия — „Отец Сергей“; античовешката и антисоциална роля на държавата, властта и бюрокрацията във „Възкресение“ и т. н.

В някои от тези произведения, като „Дявол“ например, писателят поставя на преценка преди смъртта си своето минало, непростимите си грешки, които особено силно са го измъчвали в последните години на неговия живот. В същото време Толстой възвеличава и поетизира моралния подвиг, проявен в своите две диаметрални противоположности — на „отстраняване от злото“ в лицето на Федя Протасов („Живият труп“) и на борба с това „зло“ в името на човешката свобода в лицето на Хаджи Мурат („Хаджи Мурат“). И в двата случая, голкото и несъвместими да изглеждат те, Толстой излиза от своите народни позиции на отричане на съвременното социално устройство.

³⁴ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 76, с. 162.

³⁵ Л. Н. Толстой, Съчинения, т. III, изд. Игнатов, с. 41.

³⁶ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 27, с. 534.

При търсене корена на „злото“ в живота Толстой стига до извода, че той се крие в икономическото неравенство между хората. То е, което култивира у бедните чувство на омраза и завист към богатите, а у богатите — чувство на егоизъм, себичност и алчност. Според Толстой експлоататорският строй е античовечен и не почива върху никаква човешка етика. Ето защо той си поставя съзнателната цел в редица от късните си произведения, като „Холстомер“, „Смъртта на Иван Илич“, „Крайцера соната“, „Отец Сергей“ и „Възкресение“, да разруши мита за справедливостта на социалните и моралните устои на класовото общество.

В „Силата на мрака“ Толстой разобличава стремежа към материално благополучие, жаждата за богатство и лек живот, които тласкат главния герой Никита към престъпление. Присъдата на автора над собствеността е намерила израз в думите на стария Аким: „Богатството разваля човека, разваля“ (11, 76). В разказа на стария кон Холстомер („Холстомер“) е показана цялата нелогичност на понятието „собственост“: „Тогавя — разсъждава той — аз въобще не можех да разбера, какво означава това, че ме наричаха собственост на човека. Думите: моят кон, които се отнасяха до мене, живия кон, ми се струаха също така странни, както думите: моята земя, моят въздух, моята вода... Впоследствие, когато разширих кръга на своите наблюдения, аз се убедих, че... понятието мой не е нищо друго освен най-низък и животински човешки инстинкт, наричан от тях чувство или право на собственост...“ (3, 450). Изводът, към който ни води писателят, е: собствеността не само разделя хората, но и нравствено ги покваря. Жертвата на тази нравствена поквара става и Иван Илич от „Смъртта на Иван Илич“. Писателят ни запознава с живота и миналото на героя: „Животът на Иван Илич — пише той — беше минал твърде просго и обикновено, но твърде ужасно“ (10, 322). Толстой ни рисува Иван Илич като типична рожба на класовото общество с неговия морал и амбиции всеки да бъде колкото се може по-високо в йерархията на чиновете. Той добре разбира, че само при това положение ще може да притежава не само власт и „чуждение“, но и пари. В този смисъл историята на живота на Иван Илич прераства в история на живота на цяло едно съсловие, към което авторът включва и жена му, която повече мисли за размера на пенсията, отколкото за болния си мъж; неговите деца, които вече са възприели егоистичния живот на семейството; неговите приятели по служба, които с нетърпение очакват смъртта му, за да заемат служебното му място. И всичко това се прави заради парите — те са, които определят фалшивите и егоистични отношения между хората, тяхното пове-

дение. По такъв начин острието на критиката се насочва не само срещу живота на Иван Илич, но срещу цялата обществена среда и добива изключителна всеобхватност и широта.

Не само с широта и всеобхватност, но и с острота на поставените проблеми се отличава тази ненадмината повест на Толстой. Това именно е дало основание на Р. Ролан да смята, че с „яростното изобличение на съвременното общество... ту саркастически остро, ту откровено насмешливо „Смъртта на Иван Илич“ открива серия нови произведения на Толстой: тази повест предвещава още по-суровия реализъм на „Крайцеровата соната“ и „Възкресение“.³⁷

В „Крайцеровата соната“ подобно на „Смъртта на Иван Илич“ мисълта на автора е насочена към разкриване на „разрушаващия живота на човека егоизъм“,³⁸ но с много по-жестоки средства на разобличение. Тук липсва дори външното приличие, което съществува между съпрузите в „Смъртта на Иван Илич“. Главният герой на „Крайцеровата соната“ открито говори, че той и жена му са били „два съвсем чужди един другиму егоисти“ (12, 36), „двама мразещи се затворници, свързани с една верига, които си троят живота...“ (12, 51). Чрез разкриване именно на тези лични семейни отношения авторът стига до известни обобщения за невъзможността да съществува истинско семейство и любов там, където те се градят не върху трудови отношения, а върху социално-паразитна основа. Това определя и гневния, саркастичен, зъл тон на писателя по отношение на буржоазното семейство.

От разобличаване на неправилния начин на живот на управляващите и състоятелни съсловия Толстой скоро идва до разобличаване на държавната система и нейните институти, чрез които тя узаконява този живот. По този начин се извършва един качествено нов преход, едно преминаване на етическите проблеми към социално-политическите, намерили широко място в романа „Възкресение“. Тук под обстрела на писателя попада цялата административна, военна и съдебна йерархия. Авторът ни внушава чрез образите на представителите на закона и държавната власт — Фанарин, Маслеников, Топоров, граф Иван Михайлович и др., мисълта, че пазителите на реда и морала не са нищо друго освен мошеници, убийци и развратници. Те стоят много по-ниско не само в нравствено, но и в интелектуално отношение от тези, които затварят, измъчват и убиват, т. е. от хората „престъпили“ законите и морала. Това определя и сатиричния тон, с който се разкриват техните образи. За председателя на съда авторът пише: „Той беше женен, но водеше твърде разпуснат живот, тъй както и же-

³⁷ Р. Ролан, Животът на Толстой, с. 97.

³⁸ Н. Азарова, О некоторых особенностях повестей Толстого 80—90-х годов. Толстой-художник. Сборник статей, АН СССР, М., 1961, с. 259.

на му. Дватамата не си пречеа един другиму“ (13, 26). Заместник-прокурорът пиянствува по цяла нощ и посещава публични домове. Топоров е представен като „човек тъп и лишен от нравствено чувство“ (13, 337).

Крайно отрицателно са обрисувани социалните върхове и в „Хаджи Мурат“ в лицето на такива държавници като Николай I — жесток, бездушен и деспотичен човек, министъра Чернишев — хитър мошеник, генерал Воронцов и др. Тук Толстой не е пощадил и азиатския деспот Шамил, обрасуван подобно на Николай I като жесток тиранин, с лице „каменно, съвсем неподвижно. . .“ (14, 113). Тези носители на властта с лека ръка в името на закона, държавния и социалния ред хвърлят в затвора своите врагове, подписват смъртни присъди обявяват войни, като нехаят за човешкия живот и човешките страдания.

*

Отношението на Л. Толстой към държавата като обществен институт за управление преди идейния прелом на писателя е безспорно положително, макар и във „Война и мир“ да са налице някои критични моменти по отношение на бюрократизма, макар и Андрей Болконски да преживява разочарование като сътрудник на Сперански. Повече от очевидно е, че авторът на „Война и мир“ не вижда класовата и антинародна същност на държавата, защото стои далеч от разбирането, че тя е институт за насилие и експлоатация.

Друго е неговото отношение по този въпрос след идейния прелом, когато скъсва със своето съсловие и преминава на позициите на патриархалното руско селячество. Сега той вниква дълбоко в същността и ролята, която държавата играе като институт за потискане на трудещите се маси, поради което поставя изискването тя да бъде премахната. В трактата си „Из царството Божие“ Толстой пише: „... и мисълта, че хората могат да живеят без правителства, е светотатство, което не бива дори да се произнася, и че това най-после е учение на анархизма, в което са налице елементи на сатира“³⁹. Не е трудно да се открие, че късният Толстой в отношението си към държавата стои много близко до Бакутин и Прудон. Известни са неговите симпатии към тия двама дейци на световното революционно движение. На младини при едно пътуване в чужбина той се среща с Прудон в Брюксел и остава завинаги негов поклонник. Подобно на тях той обявява война на властта в името на безвластието и пълната лична свобода на човека. „Неговото учение за държавата — пише Цвайг — е най-ожесточеното противодържавно учение. . . никой русин по-силно

³⁹ Л. Н. Толстой, Съчинения, т. IX, изд. Игнатов, с. 132.

не е разклащал основите на царския капиталистичен строй и не ги е направил годни за щурмуване, както този радикален революционер. . .⁴⁰ със своите нравствено-етични и художествени произведения. Колкото силно да е казано това, то не е лишено от истина. Толстой — този пацифист и антиреволюционер, в същност със своята критика на властта и държавата, както никой друг писател от края и началото на века, подготвя революцията. Той не само я подготвя, но и я отразява, — нещо, което е дало основание на В. И. Ленин да го нарече „огледало на руската революция“⁴¹.

Има и нещо друго — насилието не е в съзвучие с нравственото учение на Толстой, според което само по пътя на несъпротивление на злото в живота ще се осъществи братското единение между хората. Затова и Толстой като несъпротивленец се поставя извън закона и държавата и заявява, че те са несъвместими с неговата нравствена съвест.

Като всеки безвластник Толстой стига до крайност, обявява се не само срещу буржоазната държава, но и срещу държавата изобщо. Според него държавата се изгражда върху насилието. А там, където има насилие, няма етика и свобода.

Толстой отрича държавата като социална организация и поради това, че тя наред с другото узаконява по конституционен път частната собственост, която според него лежи в основата на всички човешки злини: „човек не може да има право върху земята“ (13, 250), тя трябва да принадлежи на тези, които я обработват! Един напълно социалистически и съвременен възглед върху собствеността, несъобразен обаче с народната държава, която узаконява общонародната собственост.

Отношението на писателя към държавата като насилствен институт намира широко място и в неговото художествено творчество. Във „Възкресение“ Толстой подлага на убийствена критика не само държавата, но и учрежденията, върху които тя се крепи, като съд, полиция, войска, чиновничество и църква.

Бившият артилерийски офицер, който взема участие в отбраната на Севастопол и който по-късно описва героизма на руските войници в романа-епоса „Война и мир“, сега недвусмислено и категорично заявява: „Военната служба изобщо развъртава хората, като поставя постъпилите в нея в условие на пълно безделие, т. е. на липса на разумен и полезен труд, и като ги освобождава от общите човешки задължения, вместо които изтъква само условната чест на полка, на мундира, на знамето и, от една страна — безкрайната власт над други хора, а, от друга — робската покорност пред по-висшето началство“ (13, 57).

⁴⁰ Ст. Цвайг. Три образа, с. 301.

⁴¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве, М., 1957, с. 201.

Чиновничеството като най-вярно на държавата съсловие също попада под унищожаваната критика на писателя. За един от представителите на това чиновничество във „Възкресение“ Толстой пише: „Нехлюдов познаваше Маслеников отдавна, още от полка, ... най-изпълнителният офицер, който не знаеше и не искаше да знае нищо друго на тоя свят освен полка и царската фамилия“ (13, 195). Именно като ревностен държавен сановник той „изпълняваше нравствено най-мръсната и позорна длъжност“ (13, 221) — заключава авторът. За друг представител на чиновничеството — Топоров, писателят се произнася, че е човек „тъп и лишен от нравствено чувство“ а „... назначението на длъжността му беше да поддържа и брани с външни средства, включително и насилието, оная черква...“ (13, 337). Изводът до който идва авторът по отношение на чиновническия апарат, е, че „Това са чиновници, загрижени само за двадесето число“ (13, 272). Заради това „двадесето число“ те се превръщат в платени насилници и убийци: „... за Нехлюдов стана напълно ясно, че всички тия хора бяха залавяни, затваряни или заточавани не защото са нарушавали справедливостта или са извършвали беззакония, а само за това, че са пречели на чиновниците и на богатите да владеят онова богатство, което са събирали от народа“ (13, 341). Явно е, че в отношението на Толстой към чиновничеството се намесва и неговото нравствено чувство, неговата съвест на писател-хуманист: „Той (Нехлюдов) питаше много просто нещо, питаше: защо и с какво право едни хора са затворили други хора и ги мъчат, заточават, бият и убиват...“ (13, 356). Това дава основание на големия хуманист Толстой да изрази чрез своя герой Нехлюдов мисълта, че „... едничкото достойно място за честния човек в Русия в днешно време е затворът!“ (13, 346).

Вярно е, че в известен смисъл Толстой е склонен да разглежда хората на „закона“ като жертва на „службата“, като „добри хора... станали лоши само поради службата“ (13, 398), но това не означавало, че ги извинява или пък че търси причини, за да смекчи тяхната вина, напротив, той си остава безпощаден към тях. „Най-много възмушаваше Нехлюдов това, че в съдилищата и в министерствата седяха хора, които получаваха голяма заплата, събирана от народа, задето се справяха в книгите, написани от също такива чиновници като тях, със същите мотиви, за да подвеждат постъпките на хората, нарушаващи написаните от тях закони, под разни членове и по тия членове отправяха хората някъде си, дето те вече не можеха да ги виждат и дето тия хора, напълно подвластни на жестоки, загубели директори, надзиратели, конвойни, загиваха с милиони духовно и телесно“ (13, 469).

Следователно Толстоевото схващане за държавата се изменя в зависимост от неговите общи идейни и ми­рогледни позиции. Проблемите за частната собственост, за държавата и институтите,

арху които тя се крепи в късния период, толкова много са възвали писателя, че напълно закономерно са намерили своето отожнение в цялостното творчество на писателя и особено в неговия последен социално-публицистичен роман „Възкресение“.

*

През последните тридесет години на своя живот Толстой отля много време за разкриване на лъжливата роля, която играе църквата с нейните догми в живота на хората. Отношението на Толстой към църквата като институт, който благославя насилено и лъжата и утвърждава в живота злото, е напълно отрицателно. Той смята, че църквата е изменила на своето предназначение и учи хората на братство и любов и се е поставила в служба на злото в живота. Израз на тези схващания на Толстой са и редицата теоретични трудове, като „Изповед“ (1882), „Моята вяра“ (1884), „Какво да се прави?“ (1886), „Пътят на живота“ (1910) др.⁴² В тях той прави опит наред с разобличението на официалната религия да създаде една нова религия, очистена от догмите на църквата, но запазила в себе си вярата в Христа. Вследствие на това той влиза в конфликт с руската църква, която го отлъчва от себе си. Започва една ожесточена, непримирима и непрекъсната борба между автора на „Моята вяра“ и представителите на църквата. В тази борба Толстой поставя в действие цялата си разобличаваща дейност, включително и своето творчество. Новата вяра на писателя намира израз не само в религиозните му трактати и в „народните“ му разкази, но и в такива художествени произведения като „Отец Сергей“ и „Възкресение“.

В повестта „Отец Сергей“ Толстой си поставя за цел да разкрие религиозната заблуда, която отклонява човека от трудовия живот и заменя религиозното съдържание с външна поза. Главният герой Отец Сергей след дълга вътрешна борба разбира, че неговият живот на светец е изпълнен с лицемерие и лъжа и служи на користните интереси на църквата да държи в заблуждение народните маси. В края на повестта героят хвърля расото на калугер и търси смисъла на живота в трудовата дейност на обикновените хора.

Във „Възкресение“ църквата е разкрита в по-друг аспект — като оръдие на държавната власт, като институт, който с кръста и „божията воля“ узаконява злодеянията. Авторът показва, че тя само външно проповядва Христовото учение, без да има нещо общо с него, и вместо братство и единение между хората благославя насилено и човекоубийството: „И никому от присъстващите,

⁴² Вж. В. Булгаков, Духовният път на Толстой. Сб. Л. Н. Толстой, изд. Игнатов, с. 127—194.

като се почне от свещеника и директора, не идваше на ум, че същият този Исус — пише Толстой. — чийто име свещеникът повтаряше с кръсък безброй пъти, . . . бе забранил именно всичко това което ставаше тук. . . и главно — забранил не само да съдим хората и да ги държим на заточение, да ги мъчим, позорим, наказваме със смърт, както правеха тук, а забранил всяко насилие на хората, като е казал, че е дошел да пусне затворниците на свобода“ (13, 158).

За представителя на църквата, който с кръст благославя беззаконията на властта, са важни не вярата в истината и бога а парите и възнаграждението, което той получава за своята служба. За един такъв божи служител във „Възкресение“ Толстой пише че и „ . . . в преклонните си години продължава да се труди за благото на църквата, отечеството си и семейството си, на което ще остави освен къщата капитал не по-малко от 30 000 в ценни книжа“ (13, 34).

На много места в романа писателят разкрива не само анти-социалната и антинародна същност на официалната религия, но и разочарованието, до което тя е довела руския народ: „Та нима ти вярваш в догмите на църквата? — попита Нехлюдов.

— Разбира се, вярвам — отвърна селянин, като гледаше право и мъртво Нехлюдов в очите“ (13, 318). А когато Нехлюдов казва на Катюша Маслова, че е „длъжен пред бога“ да ѝ помогне, тя му отговаря: „— Какъв бог ви е пратил? Вие говорите, което не трябва. Бог? Какъв бог? Да бяхте си спомнили за бога. . . тогава — каза тя и млъкна с отворена уста“ (13, 190).

Следователно според Лев Толстой съвременната църква е загубила своята благородна мисия на разпространител на Христовата вяра — вместо да проповядва братство и любов между хората, тя узаконява насилието и „злото“ в живота. Затова тя трябва да бъде премахната, като на нейно място се утвърди новата вяра, търсеща бога не на небето, а в душата на човека, в неговите добри и благородни дела. „И ето основно качество на тази нова вяра — пише секретарят на Л. Толстой — В. Булгаков, — която създава Толстой, е нейното изискване да има последователност във всичко. Животът трябва да бъде в най-тясна зависимост от вярата. Трябва да се разрушат тия форми на живота, които не отговарят на вярата“.⁴³

По такъв начин в проповедническата и творческа дейност на писателя се утвърждават два неразривно свързани момента — на жестока и безпощадна критика на официалната църква и проповед на нова, пречистена от нейните догми и съгласувана с изискванията на живота религия. За нас по-важен и съществен е първият момент, защото той прави Толстой близък на руската про-

⁴³ В Булгаков, Духовният път на Толстой. Сб. Л. Н. Толстой, с. 141.

гресивна мисъл от края на XIX в. и му позволява да отрази важни страни от духовната физиономия на руския народ.

*

В първия период на своето идейно и творческо развитие Толстой разглежда семейството като изключително важна обществена единица, без която е немислимо не само обществото, но и щастието на човека в него. Дори с риск да бъде отворито тенденциозен чрез образа на Наташа от „Война и мир“ писателят ни внушава, че красотата на жената, нейното обаяние трябва да се поставят в служба не на някакви големи обществени цели, а в служба на семейството и да се жертвуват само за него. Не е трудно да се открие съществена разлика между девойката — Наташа и жената — Наташа. Първата търси по-широка изява на своята очарователност, а втората се затваря в тесния кръг на семейството. Тя наистина загубва много от своето очарование, затова пък създава щастливо семейство.

В „Ана Каренина“ проблемът за семейството и любовта е разработен в още по-широк план. Не случайно романът започва със „семеината мисъл“: „Всички щастливи семейства си приличат, всяко нещастно семейство е нещастно по своему“ (8. 5). Отношението към семейството играе изключително важна роля при разкриване на образите. То е, което определя щастливата или трагична съдба на героите. Особено това важи за героите-жени, каквито са Ана, Доли и Кити. Толстой смята, че всяко отклонение на жената-майка от семейството обезателно я довежда до трагичен край. Ярък пример в това отношение е Ана.

Любовта на Ана към Вронски я поставя в положение на раздвоение, което унищожава нейното душевно равновесие на майка и съпруга. Тя сама признава, че безумно обича две същества, които взаимно се изключват — Вронски и малкият си син от Каренин — Сergyожа: „Аз обичам само тия две същества и едното изключва другото. Не мога да ги събера наедно, а само това ми трябва. И шом това не може, все едно ми е. . . Все някак ще се свърши. . . Така че не ме укорявай, не ме съди за нищо. . . Не ме презирай. Аз не заслужавам презрение. Именно аз съм нещастна“ (9. 248). Не е обаче само душевната раздвоеност, която измъчва и тласка Ана към самоубийство. В това отношение активно съдейства и лицемерното и жестоко светско общество, което не може да приеме силната и жестоко светско общество, което не може да приеме силната, искрена и открита любов на Ана, поради което я изолира. Тя загива, отвратена от жестокостите на живота: „Всичко е фалш, всичко е лъжа, всичко е измама, всичко е зло! . . .“ (9. 397). Чрез трагичния образ на героинята Толстой произнася своята присъда не само над лъжливото чувство, на което тя става жертва, но и над обществения строй.

И все пак независимо от сложната ситуация, при която е поставена героинята и от множеството фактори, които съдействуват за нейното нещастие, основното си остава нейната душевна раздвоеност и неспокойствие, нейното неудовлетворено майчинско чувство. Затова писателят, като осъжда „прелюбодеянието“ на Ана, търси повод да реабилитира в нея жената-майка. Той ни дава една от най-трогателните сцени в романа — свиждането ѝ с малкия Серьожа. В тази картина Толстой много подробно рисува срещата между майката и сина и взаимните чувства, които те изпитват. Пред нас се разкрива дълбоко трагичният образ на майката, която е насилствено отделена от своето дете. Толстой като че ли отново поставя въпроса, кого повече обича Ана — сина си или Вронски, без, разбира се, да даде отговор. Затова пък за героинята става ясно, че без детето ѝ не може да има щастие и че тя е обречена на вечни терзания. Изводът, към който ни води писателят, е, че щастието на жената е в нейната вярност към семейството и децата. Това е пътят на Доли и Кити. Доли поради изневяра на Стива е нещастна съпруга, но щастлива майка, а Кити е щастлива съпруга и майка. За нея семейството стои над всичко.

В късния период обаче семейството се превръща за Толстой от място за щастие в човешки ад. Искреността и красотата на семейните отношения между Наташа и Пиер Безухов, между Маря Болконска и Николай Ростов от „Война и мир“, между Кити и Левин от „Ана Каренина“ сега в „Крайцеровата соната“ се заменят с открита лъжа и фалш, с морална изневяра, със съпругески свадни, а некрая с убийство. И всичко това не би било толкова страшно, ако героят, чрез когото говори авторът, не се стремеше към обобщаващи изводи: „Всички — казва той, — преди да се оженият, неофициално са се женили. У привилегированите класи физическите влечения стоят над всичко: мъжът гледа само тялото“ (12, 23). А за това съдействуват, според него, както обществото, така и семейството — дори майките на момичетата и момчетата. В служба на разврата е поставена и науката: „И докторите... твърдят, че развратът е полезен за здравето...“ (12, 20), поради което той е сведен до една „... най-законна и полезна... дейност“ (12, 20).

Като следва логиката на своите разсъждения, Позднишев стига до извода, че цялото общество е публичен дом, а всички жени — проститутки: „... трябва да кажем — говори той, — че кратковременните проститутки са обикновено презирани от хората, а проститутките за дълго време — уважавани“ (12, 25).

Самият автор е бил принуден да признае необичайното съгъстване на краските в своето произведение. В послеслова си към поестта той пише: „Аз не очаквах, че ходът на моите мисли ще ме доведе до това, до което ме е довел. Аз се ужасих от своите изводи, исках да не им вярвам. Но както и да противоречат тези изво-

ди на целия строй на живота ни, както и да противоречат на това, което аз по-рано съм мислил и дори изказвал, аз бях длъжен да ги призная.“⁴⁴ И действително има от какво да се „ужаси“ не само писателят, но и читателят. Толстой — този влюбен в живота творец в „Крайцерова соната“, стига до страшния извод, че „... ако животът ни е даден само за живеене, няма защо да живеем“ (12. 33), а „ако целта на човечеството е... всички хора да се съединят чрез любов в едно... какво пречи за постигането на тази цел? Пречат страстите“ (12. 33). Или прекратяване на „похотта“ или прекратяване на човешкия род — ето така поставя въпроса Толстой в „Крайцерова соната“.

Освен в послесловието и в едно писмо до Н. Страхов Толстой признава, че е отишел твърде далеч в своя скептицизъм, който е разрушил и художественото впечатление от произведението: „В художествено отношение пише той, аз знаей, че това съчинение е под всякаква критика...“⁴⁵

Съвременната марксистическа литературна наука търси и разкрива в „Ана Каренина“ преди всички критичното отношение на писателя към любовта и брака в класовото общество и отхвърля морализаторските догми, утвърждаващи като „идеал“ аскетизма и прекратяването на човешкия род. Тези неправилни възгледи на Толстой намират място и в романа „Възкресение“: „По отношение на брака той (Симонсон) има още също своя теория, а именно: че размножаването на хората е само низша функция на човека, докато висшата е да служи на вече съществуващото живо“ (13. 420). Така че в тези две знаменити произведения, обхванат от лъжливата идея, че човешкото съществуване е някаква „низша функция“, писателят е готов да сложи край на човешкия род.

Следователно скъсването на Лев Толстой с дворянското общество и преминаването му на позициите на руското патриархално селячество изменят неговите идейни и миогледни разбирания както за обществото и човека, така и за държавата и църквата, за семейството и любовта.

Вследствие на промените в идейните му и класови позиции Толстой се превръща в най-безпошаден разобличител на класовото общество. Няма втори писател в руската литература на XIX в., който в своето творчество да е подложил на такава унищожителна критика социалните и моралните устои на обществото и с това да е съдействувал така активно за руската революция, както Лев Николаевич Толстой — създателят на теорията за „несъпротивле-

⁴⁴ Л. Н. Толстой, Съчинения, т. III, изд. Игнатов, с. 72.

⁴⁵ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 64, 334.

ние на злото с насилие“. От тази постановка е излязъл и Ленин, когато е оценявал творчеството на великия писател в своите знаменити статии за него.

Силата на Толстой е в неговата социална критика, а слабостта му — в неговите религиозни догми, които не му позволяват правилно да прецени перспективите на общественото развитие. Величието на критика обаче е така силно изразено в неговото творчество, че обезличава догматика и „несъпротивление“. То вове не към „религиозно обновление“, а към социално разрушение. В този смисъл творчеството на писателя служи не на тъмните сили на реакцията, а на великото дело на революцията. Преди да се построи новото общество, трябва да се разруши старото. Приносът на великия писател в това отношение е неограничен. Неговият образ ... стои за всички времена в невидимия пантеон на великите революционери, на тези, които са събаряли властта и преобразявали света⁴⁶, на тези, които са служили на човечеството.

ПРАВСТВЕНО-ЕТИЧНИЯТ ХОРИЗОНТ НА КЪСНИЯ ЛЕВ ТОЛСТОЙ

ПЪТЯТ НА Л. ТОЛСТОЙ КЪМ ПРАВСТВЕНОТО ПРОБУЖДАНЕ

Едва ли има втори руски писател, който да е бил така недоволен от себе си и който с такова постоянство и упоритост да се е стремил към нравствено самоусъвършенстване и към откриване на истината в живота, както Л. Толстой. „Ако се взрем в ранната младост на Л. Николаевич, тъй ярко отразена в дневниците му — пише неговият последен секретар В. Булгаков, — пред нас ще се изпречат постоянни дирения у младия Толстой. „Аз все диря някакво си разположение на духа, отношение към нещата, начин на живот, който нито мога да намеря, нито да определя“ — казва той за себе си.“⁴⁷

Като не отхвърляме изключителното значение на субективния фактор — на постоянния стремеж още от младини у Толстой към нравствено самоусъвършенстване, не може да не подчертаем и значението на обективния фактор — на социалната действителност. Тя е, която негативно влияе върху писателя и определя неговото отношение към живота и поведението на хората в обществото. Така например, едно смъртно наказание в Париж през 1857 г. завинаги го разочарова от прогреса и цивилизацията. Той разбира „не с ума, а с цялото си същество, че никакви теории за смисъла на съществуващия прогрес не могат да оправдаят тази

⁴⁶ Ст. Цвайг. Три образа, с. 304.

⁴⁷ В. Булгаков, Духовният път на Толстой. Сб. Лев Н. Толстой, изд. Игнатов, С., с. з. с. 129.

постъпка. . .⁴⁸ Разочарования от подобен род постепенно довеждат великия писател в края на 70-те години, както е известно, до дълбока душевна криза, когато той направо заявява: „ . . . основата, върху която стоях, рухна. . .“, „Животът ми спря. . .“, „ . . . животът е безсмислица. . .“, „всичко е суета. . . — смъртта е за предпочитане пред живота“⁴⁹

И като резултат от тези дълбоки идейно-нравствени сътресения пред писателя се разкрива една нова истина за живота: „Аз възлюбих добрите хора, възненавидях себе си и признах истината. Сега всичко ми стана ясно.“⁵⁰

Пътят на Толстой към нравственото пробуждане е намерил най-пълна изява в неговата „Изповед“ от 1882 г., в която той подлага на преценка целия си минал живот: „Тези години не мога да си спомня без ужас, отвращение и болка в сърцето — пише старият писател. Аз убивах хората на война, извиквах на дуел, за да убивам, губех на карти, пропилявах труда на селяните, наказвах ги, блудствувах, измамвах. Дъжа кражба, всякакъв вид прелюбодеяние, пиянство, насилие, убийство. . . Нямахше престъпления, което да не бих извършил. И за всичко това ме хвалеха; моите връстници все пак ме считаха и ме считат за доста нравствен човек.“⁵¹ Не е трудно да се види, че дяволът е изкаран по черен, отколкото е. По-важна за нас в случая е моралната неудовлетвореност на писателя от себе си, която става причина за коренни промени в мировгледа и творчеството му.

И действително от отричане на „безнравствения“ си живот Толстой минава към отричане и на цялостното си творчество, защото не може според него да бъдеш безнравствен и да създаваш нравствено и полезно за хората изкуство: „През това време започнах да пиша от тщеславие, користолобие и гордост, се осъжда Толстой. — В писанията си аз вършех същото, което вършех и в живота. За да добия славата и парите, за които пишех, трябваше да крия доброто и да изнасям злото. Така и правех.“⁵²

За да възпитава чрез творчеството си, писателят трябва да си изясни най-важния въпрос: „Какво е добро и какво е зло“ и да прокара ясна граница между тях в своето творчество. А точно това великият писател не открива в творчеството си през 80-те години. Може би в това отношение той е прекалено високателен. Известно е, че всички изследователи, включително и Чернишевски, подчертават именно етичния принцип в неговото творчество, „чистотата на нравственото чувство“ у героите му още преди идей-

48 Л. Н. Толстой Съчинения, т. VIII, изд. Игнатов, с. 13.

49 Пак там, т. VIII, с. 16

50 Пак там, т. VIII, с. 42

51 Пак там, т. VIII, с. 10.

52 Пак там, т. VIII, с. 10.

ната криза.⁵³ Това важи и за Николенка Иртенев от автобиографичната трилогия, и за Нехлюдов от „Люцерн“, и за Пиер Бетхов от „Война и мир“, и за Левин от „Ана Каренина“, т. е. за всички негови герои, които малко или много имат автобиографичен характер. В тях обаче самият процес и стремеж за самозуствършенствуване не всякога е осъзнат и не във всички случаи не си ясно определен характер, както е в късния период на неговото идейно и творческо развитие.

НРАВСТВЕНО-РЕЛИГИОЗНИТЕ РАЗБИРАНИЯ НА КЪСНИЯ Л. ТОЛСТОЙ И ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОТО ТВОРЧЕСТВО НА ПИСАТЕЛЯ

В последния период от живота и творчеството си Толстой за разлика от преди си поставя за цел да даде на човечеството един определен нравствен идеал, който да се изгражда върху: „религиозната истина“, „братската любов между хората“, „несъпротивлението на злото с насилие“ и трудовата дейност на човека.

Върху тези няколко принципа той изгражда своето нравствено-религиозно учение, което впоследствие получава названието толстоизъм и което безспорно се отразява и върху неговото художествено виждане.

В дневника си от младини на 5 март 1855 г. Толстой записва: „Аз дойдох до една велика идея, за осъществяването на която се чувствавам способен да посветя целия си живот. Тая идея е основаването на една нова вяра, вярата на Христа, пречистена от догмите и чудесата. . . Да се действва с пълно съзнание с цел да се обединят хората чрез религията“. В това признание на великия писател е разкрита и същността на неговата религия, „освободена от догми и чудеса“⁵⁴.

Тази Толстова религия е намерила конкретна изява в редица негови изказвания и религиозни статии и трактати, между които „Изповед“ (1882), „Моята вяра“ (1884), „Какво да се прави“ (1886), „Пътят на живота“ (1910) и др.

Трябва да се има пред вид едно много важно обстоятелство — това е, че духовният път на Толстой към вярата след прелома в края на 70-те години минава през два основни етапа: първият е намерил израз в „Моята вяра“ (1884). Според схващанията на Толстой вниманието на човека трябва да бъде насочено към живота на земята, т. е. към неговите външни признаци. Оттук и голямото значение, което авторът придава на „непротивене на зло-

⁵³ Вж. Н. Г. Чернышевский, Детство и отрочество (Сочинение графа Л. Н. Толстого, СПб, 1856); Военные рассказы (Графа Л. Н. Толстого, СПб, 1856). Сб. Л. Н. Толстой в русской критике, М., 1952, с. 91—105.

⁵⁴ Н. Н. Гусев, Летопись жизни и творчества Льва Николаевича Толстого, Гослитиздат, М., 1958, с. 88.

то с насилие“ като начин за подобряване отношенията между хората. Такъв е смисълът и на изказването му: „Да познавам бога и да живея е едно и също нещо. Бог е живота“. „Живей, като търсиш бога и тогава няма да има живот без бога. И по-силно, откогато и да било, всичко се освети в мен и около мен. Тази светлина не ме напусна вече.“⁵⁵

Вторият етап е намерил отражение в статията на Толстой „Пътят на живота“ (1910), в която той отхвърля за разлика от преди външния живот, като се насочва към вътрешния, духовен живот на човека. „Аз все по-силно и по-силно изпитвам, като си намирам за близкия край — пише Л. Толстой на В. И. С. на 21. XI. 1903 г., — това, което и вие знаете: че трябва все повече и повече да пренасяме своите цели от светския живот в духовния, в живота, който е не пред хората, а пред бога, и че трябва да се живее, като се мисли не само за този живот, а за вечния. А така може да се живее само като влагаме цялата си енергия за вътрешното усъвършенствуване.“⁵⁶ Или, с други думи, пътят за прераждането на човека не е в изменението на външните условия на живот, а в изменението на неговата душевност. „Като осъществяват царството божие в себе си, в своята душа“ хората ще установят „това външно царство божие, което желае всяка човешка душа“.⁵⁷

Тези две степени от духовното развитие на писателя през късния период на неговия живот намират изява и в художественото му творчество — първата във „Възкресение“, „Отец Сергей“ и „Живият труп“, а втората предимно в „народните“ му разкази.

В своите нравствено-етични търсения главният герой на „Възкресение“ Нехлюдов стига до извода, че спасението на човека е във вярата му в бога. Авторът обстойно се спира на този извод: „Тъй му стана ясна сега мисълта, пише той за героя, че единственото и несъмнено средство за спасение от това ужасно зло, от което страдат хората, се състоеше само в това хората да се признават винаги за виновни пред бога. . .“ (13, 502). Според Нехлюдов злините в живота — насилието, човеконенавистничеството, човекоубийството, „целият този ужас“ може да бъде премахнат много лесно, ако човечеството възприеме Христовата вяра, съветите, които Христос дава на Петър „да прощаваме винаги на всички“, и петте евангелски заповеди от Матей — да не се убива, прелюбодействува, да не се обещава нищо с клетва, да прощава и понася със смирение обидите и да не мрази, а да обича враговете си. В тези божии заповеди Нехлюдов открива възможност за осъществяването на висшата хармония на живота не на небето, а на земята. „Нехлюдов — пише авторът — се вгледа в светлината на

55 Л. Н. Толстой, Съчинения, т. VIII, изд. Игнатюв, с. 46.

56 Л. Булгаков, Духовният път на Толстой. Сб. Лев Н. Толстой, с. 183.

57 Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 36, с. 134.

горящата лампа и замря. Спомнил си всичкото безобразие на нашия живот, той ясно си представи какъв би могъл да бъде този живот, ако хората се възпитаваха в тия правила, и душата му се изпълни с отдавна неизпитван възторг. Като че след дълго томление и страдание изведнъж намери успокоение и свобода“ (13, 504).

С евангелския лозунг „Търсете царството на бога и неговата правда, а останалото ще ви се придаде“ завършват религиозно-нравствените открития на героя. Едва ли е необходимо да се коментира несъстоятелността на този призив. Той прави края на романа не само неубедителен но и фалшив — нещо, което още на времето е забелязал и А. П. Чехов. Но той е непосредствен израз на новите религиозно-нравствени убеждения на писателя и не противоречи на общия тон на неговото творчество от този период.

Още по-открито религиозни са „народните“ разкази на Толстой, в които той си поставя за задача чрез разкриване на духовния живот на човека, на „опознаване на бога“ непосредствено да влияе на народните маси. Разказът „С какво живеят хората“ заговява с мотото от Евангелието, което се югна до любовта на хората един към друг и откриване на бога в себе си: „Любовта е от бога: и всякой, който люби, от бога е роден и познава бога“ (IV, 7): „Който не люби, не е познавал бога, защото бог е любов“ (IV, 8) или „Бога никой не е видял никога. Ако ние се любим един други, то бог е в нас“ (IV, 16). Самото съдържание на разказа е изградено върху тези евангелски норми на любов към ближния. Писателят се е помъчил от невероятното да направи вероятно. Въпреки превъзходният език, на който е написано произведението, въпреки ненадминатите места, в които се рисува бедността на трудовия човек, с религиозната си догматика творбата излиза извън реалното, което я прави фалшива и неубедителна. Същото би могло да се каже и за разказите „Дето има любов, там е бог“, „Двама старци“ и др. В последния разказ Толстой развенчава външните християнски прояви — поклонничеството на Божи гроб, а утвърждава идеята, че бог е в самия човек, в неговите добри дела. Разказът в същност представлява една художествена илюстрация на новите религиозни схващания на писателя. Тук Толстой проповядва една очистена от догмите на църквата религия. Затова и днес тези произведения на великия писател са само една история, която говори за неговите големи заблуждения — чрез религията да се спаси света.

И все пак, независимо че късният Толстой отдава изключително значение на религията за нравственото прераждане на човека, не при всички негови герои нравственото просветление се извършва под въздействие на религията. Ако у Нехлюдов от „Възкресение“ и Степан Пелагеюшкин от „Фалшивият купон“, ако у героите от „народните“ разкази то става под влияние на религия-

та, то за преаждането на Катюша Маслова действуват съвсем други фактори — връщането към труда и близостта ѝ с революционерите. В последния случай Толстой остава верен на жизнената правда, затова е и по-убедителен.

Подобно на своя велик съвременник Ф. Достоевски Толстой в края на своя живот под напора на религиозните си възгледи по необедителен начин се мъчи да покаже, че спасението на човечеството от страшните заблуди, в които е изпаднало, е в Христовата вяра. „Фантастично зрелище: Толстой и Достоевски — двамата най-могъщи мъже на своето отечество, обзети от апокалиптичен страх, изведнъж се изплашват от собственото си дело и двамата издигат един и същ руски гръст и призовават всеки поотделно своя Христос като спасител и изкупител на потъващия свят. . .“⁵⁸ В своята религиозна заблуда Толстой дори стига до откъсване от литературното творчество в името на религията и Христовата вяра, на която смята за свой човешки дълг да се посвети. Една страшна заблуда която вдига в тревата руската литературна мисъл. От Буживал в края на юни 1883 г. умиращият Тургенев моли Толстой да превъзмогне религиозната заблуда и да се върне към литературното творчество: „Мили и скъпи Лев Николаевич, дълго не съм Ви писал тъй като бях и съм. . . на смъртно легло. . . Пиша Ви, за да Ви кажа моята последна, искрена молба. Приятелю мой, върнете се към литературна дейност, . . . велики писателю на руската земя, чуйте моята молба! . . .“⁵⁹ Толстой не се вслушва но въпреки всичко писателят продължава да живее в него и независимо от волята си той написва шедьовъра на своя късен период — малката епопея „Хаджи Мурат“.

*

В трактата „За живота“ Лев Толстой пише: „Истинският живот всякога се пази у човека, както се пази в зърното, и настъпва време, когато този живот се разкрива.“⁶⁰ Това схващане на големия писател за доброто у човека заема най-същественото място в неговата етическа теория. Дори ако се вникне по-дълбоко в неговите религиозни схващания, ще се види, че те се градят именно върху човешката етика, а не върху някаква вяра в загробния живот. Изобщо мистиката на живота в тях липсва. Толстой проповядва своята религия, защото смята, че чрез нея би могъл да въздействува върху човека, за да го направи по-добър и по-благороден. Чрез вярата в Христа той иска да въдвори сред човечеството братска любов, да премахне убийствата, робството и изобщо насилено.

⁵⁸ Ст. Цвайг, Три образа, с. 314.

⁵⁹ Л. Н. Толстой, Переписка с русскими писателями. М., 1962. с. 133.

⁶⁰ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 26, с. 345.

Може би нашият голям поет П. Славейков е имал пред вид най-вече Л. Толстой, когато се изказва за великите руски писатели-хуманисти, че търсят в звера човека. „У Толстой — пише Бицили — няма „абсолютно зли“, т. е. служещи на Злото, заради особено удоволствие, свързани със Злото, хора. Неговите „отрицателни типове“ — това са хора с умалена жизнена сила, с понижен еротизъм и затова лишени от чувствителност, от способност за разбиране.“⁶¹ Това му дава основание да твърди, че „грешниците на Толстой са всички твърде симпатични, защото у тях няма никакъв стремеж към зло и измъчване на другите. Изключение прави може би само Долохов, но и у него „демонизмът“ е по-скоро поза, мода, черта на „времето“ — подобно на „меланхолията“ на Жюли Карагина.“⁶²

И действително във „Война и мир“ тази философия на братската любов между хората, макар и не така ярко, все пак се извява. Раненият княз Андрей при вида и страданията на своя най-голям и омразен враг — Анатол Курагин, се изпълва от състрадание и любов към него „Сред тия изпитания и разорения на отечеството, ужасите и агонията двамата герои на романа, Пиер и Андрей, достигат чрез любовта и вярата до моралното освобождение и до мистичната радост, която дава възможност да се съзерцава живият бог. . .“ — пише Р. Ролан⁶³. Аналогичен пример има и в „Ана Каренина“, където пред леглото на умиращата Ана скритите човешки и хуманни чувства у Каренин се възкресяват и той намира сили не само да ѝ прости, но и да обикне второто ѝ дете — детето ѝ от Вронски.

След 80-те години нравственият момент в творчеството на Толстой излиза напред, писателят си поставя за цел не само чрез статии и изказвания, но и чрез художественото си творчество да разкрие етичния потенциал у човека. „ . . . всеки съвременен човек знае — пише той, — че по отношение на живота и благата в света всички имат еднакви права; че няма по-добри, други по-лоши, че всички са равни.“⁶⁴

През този период нравственото просветление съпътствува почти всички Толстоєви герои, които са разочаровани от живота — Нехлюдов от „Възкресение“, Иван Илич от „Смъртта на Иван Илич“, Касатски от „Отец Сергей“ т. н. Авторът си поставя за задача да покаже как в борбата между различните чувства в душата на човека побеждава винаги духовното, нравственото чувство. То е, което „спасява“ Нехлюдов и го насочва към истината

⁶¹ П. Бицили, Проблема жизни и смерти в творчестве Толстого, 1928, с. 288

⁶² Пак там, с. 181

⁶³ Р. Ролан, Животът на Толстой, с. 48.

⁶⁴ Л. Н. Толстой, Съчинения, изд. Игнатов, т. IX, с. 94.

в живота, то е, което разкрива преди смъртта на Иван Илич правдивата равносметка на неговия житейски път.

В същото време писателят иска да създаде художествен образ на човек, пропаднал в живота, но запазил дълбоко в душата си човешката красота, или, както той пише, „... художествен тип на слаб, порочен, но същевременно добър човек.“⁶⁵ Него авторът иска да противопостави на обществото, на хората, които се смятат за носители на справедливостта, благоприличието и доброто поведение: „Да противопоставя два човека: единият — развратен, объркал се, паднал до презрение поради доброта, другият — външно чист, почтен, уважаван поради студения, а не от любов.“⁶⁶ Не е трудно да се открие осъществяването на този замисъл в драмата „Живият труп“ — в образите на Федя Протасов и Виктор Каренин — първият с неговата готовност да се жертвува за щастието на другите, а вторият — с неговата външна доброта и вътрешен егоизъм.

Тази любов към хората според писателя се проявява особено в трудните, съдбоносни моменти в живота на човека. В разказа „Стопанин и ратай“ господарят Василий Андреич Брехунов жертвува себе си, за да спаси своя слуга, като го заслонява с тялото си от снега и студа. „Но той, пише авторът за него, не мислеше нито за краката си, нито за ръцете си, а само мислеше как да стопли легналия под него селянин“ (12, 217). Тази саможертва е лишена от религиозен смисъл, тя по-скоро е проява на човешката взаимопомощ: „Жив е Никита, значи жив съм и аз“, тържествено си каза той“ (12, 219).

По такъв начин мисълта за нравствено възкресение на човека в момент на душевно сътресение става основна мисъл в творчеството на великия писател след идейния прелом. На преден план при разкриване образа на героя излиза неговото духовно и нравствено прераждане.

*

Съставна част от религиозно-етическата теория на Лев Толстой е неговата концепция за „несъпротивление на злото с насилie“, която намира отражение и в художественото му творчество. Толстой поставя въпроса за единичното добро като проява на християнското всеопрощение и непротивене на злото с насилie. Той смята, че човек може да култивира в себе си не само чувство на въздържаност, но и чувство на готовност за опрощаване греховете на ближния. Според великия писател никой няма право да съди себеподобния — това е в обсега на друга власт — на божествената, но затова пък всеки морално е задължен да помага на хората.

⁶⁵ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 52, с. 57.

⁶⁶ Пак там, т. 52, с. 112.

Несъпротивленческата теория е по самата си същност анти-революционна и е органически свързана с религиозното миростъзерцание на писателя, макар и в известни случаи да намира самостоятелен художествен израз в образите на Федя Протасов от „Живият труп“ и на стария Аким от „Силата на мрака“.

Федя Протасов е един от най-ярко изразените типове на несъпротивленец, на човек който възстава против злото в живота не по пътя на съпротивата, а по пътя на отстраняването от това зло. Той не възприема и отхвърля социалните норми на живот, но не чрез активна съпротива, а чрез отстраняване, чрез отдалечаване и избягване на съприкосновение с тях. Това е своеобразен несъпротивленчески бунт срещу злото в живота, при който бунтуващият жертвува себе си. Не може да не почувствуваме обаче, че гибелта на героя извиква у читателя или зрителя не чувство на пасивна съпротива, а твърда решимост да се бори срещу този социален строй, който убива хора като Федя Протасов. И в това е именно особеното в късните Толстоеви произведения — в дисхармонията, която се получава между вложената идея за „несъпротивление на злото с насилие“ и обективното въздействие върху читателя. Това не може да не е чувствувал и самият Толстой, който, независимо от своите убеждения, си позволява да създаде един антипод на несъпротивленеца Федя Протасов в образа на Хаджи Мурат от едноименната повест. И точно това е сложното в творчеството на късния Толстой, че в известни моменти в него съжителствуват твърде противоречиви тенденции. Наред с несъпротивленеца Федя стои и активният борец срещу злото Хаджи Мурат. Трудно наистина може да се каже, кой от двамата стои по-близо до душата на великия писател.

*

Твърде важно място в етическата теория на големия писател заема трудът. Толстой смята че трудът не само осмисля живота на човека, но и го облагоравява, прави го по-човечен. Всяко отклонение от трудовия живот води до социален паразитизъм, егоизъм, аморализъм. Тези схващания на Л. Толстой са намерили място в много негови статии и изказвания, като „Какво трябва да правим?“ (1886), „Шо е изкуство?“ (1898) и др.

В статията си „Какво трябва да правим?“ Толстой остро критикува разделението на труда на умствен и физически. Според него това категоризира хората. Физическият труд трябва да бъде задължителен за всички.

След 80-те години Толстой неведнъж изтъква мисълта, че не може да бъде благороден и честен този, който живее от чужд труд и експлоатира себеподобните си.

Според Толстой трудовото и нравствено възпитание и разви-

тие на човека са неделими едно от друго. В драмата „Силата на мрака“ в образа на Никита Толстой показва как се разпада, как деградира човешката личност, как тя дори стига до престъпление при отсъствие на труд. Не случайно бащата на Никита — старият селянин Аким, говори, че „сам по себе си нетрудовият живот е начало на всички пороци“ (11, 78).

В малко по-друг аспект се третира проблемът за труда в комедията „Плодовете на просвещението“. Липсата на полезен труд оред привилегированите съсловия ляга в основата на техния празен, безсмислен и безнравствен живот.

Нехлюдов от „Възкресение“ също разглежда своята безнравствена постъпка спрямо Катюша Маслова като резултат от неговия празен, нетрудов живот. Затова пък нравственото възраждане на Катюша Маслова започва с труда, а след това и с близостта ѝ до революционерите.

*

Проблемът за щастието и страданието заема съществено място в религиозната и етическа теория на писателя и има важно значение за изясняване движението на героите му към истината. Сухият и бездушен Каренин от „Ана Каренина“ под въздействието на страданията израства във високо хуманен човек, който намира сили да прости на Ана и Вронски и да обикне тяхното дете. Не случайно Достоевски намира именно тази сцена — сцената с умиращата Ана за „гениална сцена“, защото именно тук страданието на героите ги преражда, унищожава у тях егоизма, възвишава ги като хора. Вронски от лекомислен и горд човек под въздействие на преживяната трагедия се превръща в плаха и чувствителна личност, която не смее да погледне своя противник Каренин, на когото е причинил зло.

Интересно е поставен проблемът за щастието и страданието в образа на Ана Каренина. Тя чувствава, че е твърде много щастлива и изпитва страх от своето щастие и в същото време предчувства, че то може да свърши лошо. Затова „тя иска да изкупи своето щастие и нещастията на другите с доброволни страдания — от раздялата със сина, от загубата на „честно име“, „но колкото и искрено да искаше Ана да страда, тя не страдеше“. Страданията е трябвало да дойдат и идват по-късно. . . И като резултат пред нас са тясно свързаните с причинна връзка — непоправимо нещастие на един човек и непростимо щастие на друг. И се чува гласът на страшния, наказващ ветхозаветен Бог: „Мне отмщение, и аз въздам“. . . Ето „за какво“ е отмъщението и възмездията — за страданията на човека“⁶⁷.

⁶⁷ История русской литературы XIX века под ред. Овсяннико-Куликовского. т. 5, с. 369.

Щастието на Ана според автора е „непростимо“ и той не ѝ прощава. В случая Толстой по свой начин интерпретира думите, казани от Ф. Достоевски за Татьяна на Пушкин, „че човек не може да гради своето щастие върху нещастieto на другите“⁶⁸. Според Достоевски разумната Татьяна не е пожелала да направи „непоправимо нещастие“ — нелюбимия си мъж, защото това би означавало да прати своето щастие върху неговото нещастие. Ана прави точно това, което не е искала да направи Татьяна, ето защо и справедливото възмездие не закъснява! Затова и единственото произведение на Толстой, което Достоевски високо оценява — това е „Ана Каренина“. И това не е случайно — допада му основната идея на произведението, която съвпада с неговото убеждение, че „страданието е път към изкуплението на греховете“. Този мисъл често се среща и в късния Толстой. В едно писмо от 1891 г. той буквално повтаря Достоевски, като пише, че „страданието е и изкупление“. В „Ана Каренина“ това изкупление е „неосъзнато“, докато в късните произведения на автора, например във „Възкресение“, то е осъзнато. Нехлюдов се стреми съзнателно да изкупи по пътя на вътрешните нравствени страдания своята вина пред Катюша Маслова и народа. Чрез неговия образ авторът ни внушава идеята, че „това запознанство с безкрайните човешки страдания е единственият път към социално и религиозно „възкресение“ в новата вяра... и отново идва до заключението, че на социалното зло не може да се помогне иначе, освен като се откажеш от условията на живот, произтичащи от това зло. Този път на лично самоусъвършенствване... е бил за Толстой единственото възможно „възкресение“. Към него идва и Нехлюдов“⁶⁹.

Мисълта за непростимото, егонистично щастие е реализирана не само в „Ана Каренина“, но и в едно от късните произведения на писателя — драмата „Живият труп“. Лиза и Виктор Каренин искат да градят щастieto си върху нещастieto на Федя. Те са толкова нетърпеливи и настоятелни в искането си Федя да им даде възможност да се съберат, че дори самоубийството му възприемат като нещо законно и естествено. Едва накрая, в съда, когато тя самите те навлизат в чистилището на страданията и когато Федя се самоубива пред очите им, проговорва тяхната съвест.

Чрез страданието към истината — това е една от съкровените мисли на стария Толстой и в драмата „Силата на мрак“. Доброто побеждава злото у човека! Но след това човек трябва пак по пътя на страданието с божията помощ да възобнови нравствената красота в себе си.

⁶⁸ Ф. М. Достоевский, Собрание сочинений в десяти томах, М., 1958, т. 10, с. 449.

⁶⁹ История русской литературы XIX века под ред. Овсяннико Куликовского, т. 5, с. 396.

По такъв начин страданието се въздига, особено в последните произведения на великия писател, до чистилице, чрез което задължително, съзнателно или несъзнателно, преминават неговите герои в движението им към истината, доброто и щастието.

*

Л. Толстой вярва, че неговата етическа теория може да се осъществи само по пътя на нравственото самоусъвършенствуване на човека и чрез възприемане на трудовия живот на народа. Само чрез тях човек може да стане по-добър, по-етичен, нравствено по-възвишен и духовно по-богат. Толстой смята, че когато личността се промени, тя ще промени и целия обществен облик. По такъв начин той иска чрез нравственото самоусъвършенствуване на човека и чрез труда да проведе в обществото една безкръвна революция. Известно е, че Толстой не одобрява кръвопролитията, които извършват както представителите на държавната власт, така и революционерите.

И все пак този въпрос у късния Толстой понякога е твърде усложнен поради някои разочарования в собственото му учение, и от подчертаната омраза към правителствените престъпления спрямо трудовия народ, особено по време на революцията от 1905 г.

В. Г. Короленко си спомня, че по време на разговор за покушението върху Тамбовския губернатор Фон дер Лауниц Толстой „направил нетърпеливо движение и казал с досада: и навярно пак не е успял“⁷⁰ (за терориста). След това той продължил: „Аз също разбирам, че на пръв поглед има защо да осъдят терористите. . . Нали знаете моите възгледи. И все пак. . . И все пак не мога да не кажа: това е целесъобразно.“⁷¹ Короленко коментира думите на Толстой: „. . . аз се учудих на това полуодобрение на терористическите убийства, които инак бяха чужди на Толстой. . .“⁷²

Известно е, че Толстой се отнасял с ирония към стремежа на някои негови идейни последователи да го представят като светец: „Аз, говори той, не съм светец и никога не съм се препоръчвал за такъв. Аз съм обикновен човек, който се поддава на увлечение и който понякога не казва всичко, що мисли и усеща, не защото не иска, а защото не може. . .“⁷³ Интересен в това отношение е примерът, който привежда руският писател В. Вересаев: „На биографите много им се иска да рисуват живота на Толстой като житие на пророк. Н. П. Загоскин в спомените за студентските години на Толстой в Казан пише, че Толстой „трябва“ да е чув-

⁷⁰ Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников, Л., 1953, т. II, с. 153.

⁷¹ Пак там, т. II, с. 154.

⁷² Пак там, т. II, с. 154.

⁷³ Вж. Р. Ролан, Животът на Толстой, с. 133.

стувал „инстинктивен протест“ срещу заобикалящата го развратна среда. В биографията на Толстой П. И. Бирюков привежда тия думи на Загоскин. Толстой е преглеждал работата на Бирюков в ръкопис. И живият човек, въздигнат в сан пророк, с добродушна усмивка разрушава стройното здание на своето „житие“ и прави на полето на ръкописа такава забележка: „Никакъв протест не чувствавах аз, а много обичах да се веселя в казанското, тогава много добро общество“. По такъв начин Загоскин изразява учудването си от нравствената сила на Лев Николаевич, който е можал да устои срещу всички тия съблазни. Толстой забелязва: „Напротив, много съм благодарен на съдбата, че прекарах първата си младост в среда, където можеше на младост млад да бъда, без да засягам непосилните въпроси, и да живея, макар и празен, разкошен, но не лош живот.“⁷⁴ Всичко това говори за твърде сложното отношение на самия Толстой към собственото му религиозно-нравствено влечение. Това не е останало незабелязано и от идейните последователи на Л. Толстой. Между тях е и вторият секретар на писателя — В. Булгаков, който говори за отклоненията на Толстой от „толстоизма“⁷⁵.

Такова отклонение в художественото творчество на писателя е повестта „Хаджи Мурат“, в която поетизира не християнското смирение и непротивенето на злото с насилие, а човешкият бунт и волята за победа — нещо, което противоречи на неговото религиозно учение.

*

М. Горки нарича Толстой „човешки човек“, а Ст. Цвайг — „най-човечния между човеците“, като по такъв начин и двамата подчертават изключителната любов на Толстой към хората, неговия безкраен хуманизъм, който озарява цялото му творчество.

И все пак хуманизмът на великия писател в течение на неговия съзнателен живот и творчество не остава непроменен. В началния период той е сравнително по-неопределен нравствено, по-неосъзнат. След идейния прелом в края на 70-те и началото на 80-те години в основата на хуманизма на великия писател ляга неговата религиозно-етична теория за красотата на човешкото единение и братство.

Нравствено-етичната теория на късния Толстой говори за неговия стремеж не само да разврши социалните и моралните устои на обществото, но и да изгради един по-благороден, духовно по-

⁷⁴ В. Вересаев, Художник на живота. Сб. Лев Н. Толстой, изд. Игнатов. С. с. а. с. 86.

⁷⁵ Ръс. В. Булгаков, Духовният път на Толстой. Сб. Лев Н. Толстой, с. 125—194.

възвишен човек. Пред този човек се поставя задачата да построи едно ново общество, в което няма да има икономическо и социално общество и в което хората ще живеят като братя. Стремещт на Толстой безспорно е благороден, но пътят и средствата, които той проовядва — да се извърши безкръвна революция без насилие по пътя на християнското единично добро, е дълбоко погрешен. Затова и става само великата любов на писателя към човека, неговият безраен хуманизъм, за който пише и големият съветски толстовед Б. Бурсов: ... и не само в разрушението е била неговата сила, а в изражданието на човека, който търси пътя към хората. Човек е бил той! И с това ни е безкрайно близък и скъп.⁷⁶

ХУДОЖЕСТВЕНИЯТ СТИЛ НА КЪСНИЯ ЛЕВ ТОЛСТОЙ

Безспорно идейният и миросгледен прелом от края на 70-те и началото на 80-те години засяга и естетическите възгледи на писателя. Толстой променя своите схващания за обекта, целта, формата и съдържанието на изкуството.⁷⁷ Това не е могло да не се отрази върху идейно-образния свят, върху художествената форма и език с една дума, върху художествения стил на произведенията на писателя.

Макар и някои учени да смятат, че художественият метод на Л. Толстой „в главните си черти... се е запазил такъв, какъвто го е предсказал на времето Чернишевски“, са принудени да признаят и редицата изменения, които се извършват в художествената система на писателя, като „заостряне“ на тенденцията, съкращаване на обема, кристализиране на сюжета и т. н. „Но тенденцията“ пише съветският учен Палиевски, го е „заострила“ и стиснала, даже обемът на произведението закономерно се е съкращавал от „Война и мир“ чрез „Ана Каренина“ към „Възкресение“ и „Хаджи Мурат“⁷⁸. Това е, така да се каже, най-видимото, формално, външно изменение, което говори не само за новите структурно-образни предпочитания на писателя, но и за новите закономерности в литературата от края на века. Както е известно, сродни процеси се наблюдават и в творчеството на Чехов — предпочитане на късите жанрови форми, пределен лаконизъм и т. н. По-съществени изменения в художествения стил на късния Толстой са свързани с новото му отношение към социалната действителност. Те определят и избора на нов положителен герой, както и сатиричния и публицистичен тон на неговите произведения.

⁷⁶ Б. И. Бурсов, Реализм всегда и сегодня, Л., 1957, с. 279.

⁷⁷ Бж. първата част от настоящото изследване в „Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“, В. Търново, година 1967/1968 т. V.

⁷⁸ П. Палиевский, Реалистический метод позднего Толстого (Повест „Хаджи Мурат“), Л. Н. Толстой, Сборник статей с творчестве под ред. Н. К. Гудзия, МУ, 1959, с. 163.

ПРОМЕНИ ОТ ТИПОЛОГИЧЕН И СТРУКТУРНО-ОБРАЗЕН ХАРАКТЕР

Независимо от противоречивите тенденции в късното творчество на Л. Толстой се налагат някои общи моменти при подбора и изграждането на образа на положителния герой в него. Известно е, че през 60—70-те години любимите Толстоеви герои, макар и да се приближават до народа, остават верни на своята класа. След 80-те години обаче положителните герои на Толстой се демократизират по произход и съзнание — старият Аким от „Силата на мрака“, Альоша от „Альоша Гърнето“. Други пък напълно осъзнават безсмислието на живота на своето експлоататорско съсловие, като го подлагат на остра критика. Такъв е случаят с героите на „Крайцера соната“ и „Смъртта на Иван Илич“. И това е лесно обяснимо — авторът изменя своите идейни позиции, а заедно с това и своя идеал за положителен герой. „Проблемът за положителния герой вътрешно, философски се осмисля от писателя като борба между две нравствени категории: доброто и злото.“⁷⁹ В дневника му от онова време са запазени много записи, които говорят за подобни художествени възмущения, в които се противопоставят герои, носители на доброто и злото в живота.

Положителният герой на късния Толстой обаче не бива да се разглежда само като изразител на идейно-нравствените разбирания на писателя, а като жив, реалистичен образ. Неговата неудовлетвореност от живота и стремеж към откриване на истината са социално обусловени. Той не е лишен от идейно-нравствени заблуди, напротив, като че ли те са задължителни в неговото развитие към истината и правят по-убедително духовното пробуждане на героя, неговото „нравствено възраждане“. В това отношение напълно права е съветската изследователка Е. П. Андреева, като пише, че „силата на героите на Толстой не е в абсолютната положителност на техните душевни качества, а в движението им от стария живот към нов, справедлив, трудово устроен живот“⁸⁰. Като преминават през изключителни изпитания и страдания, те духовно и нравствено се обогатяват и възвисяват над социалната действителност.

В късното творчество на писателя се извършва едно прогруппиране на героите, като „представителите на висшите съсловия от главни действащи лица се превръщат във фон, сатирически екран за предаване съдбата на средния и обикновен човек“⁸¹. Едно сравнение между героите на „Война и мир“ и „Хаджи Мурат“ на-

⁷⁹ Е. П. Андреева, Проблема положительного героя в творчестве Льва Толстого последнего периода, ВУ, Воронеж, 1961, с. 7.

⁸⁰ Пак там, с. 12.

⁸¹ П. Палиевский, Реалистический метод позднего Толстого (Повесть „Хаджи Мурат“). Л. Н. Толстой, Сборник статей о творчестве под ред Н. К. Гудзия, МУ, 1959, с. 166.

ледно би потвърдило това. Докато в голямата епопея на писателя на преден план са героите от дворянството — Пиер Безухов, Андрей Болконски, Наташа Ростова и т. н., то в малката епопея напред излиза човекът от народа — непокорният „татарин“, а всички останали — представителите на аристокрацията — Николай I, Шамил, Чернишев, Воронцов, са на втори план и изпълняват роля на епизодични лица.

Освен че идейните позиции на писателя налагат прегрупироване на героите, те налагат и по-ярко социално категоризиране, като извикват и съществени промени при изграждане образите на лицата — напред излиза социалната характеристика на героя, разкрита през критичния поглед на писателя. В центъра на повествованието се поставя не неповторимата индивидуалност на героя и неговите външни черти, а преди всичко социалната му същност, какъвто е случаят с Иван Илич от „Смъртта на Иван Илич“ и Поздншев от „Крайцера соната“.

Всичко това дава основание късният положителен герой в творчеството на писателя да се разглежда не като продължение на поредицата автобиографични герои (може би изключение прави само Нехлюдов от „Възкресение“), а като нова степен на положително виждане от страна на автора.

Острите обществени противоречия и разрушаването на старите патриархални устои на живот пораждат у писателя тревога, която се предава и на неговите герои — нещо, което наред с техните душевни страдания усилва още повече трагичната им развълнуваност.

Толстой изобразява своите герои в момент на душевна криза, в момент на душевна борба — това неминуемо налага трагичната ситуация на разказа. Трагизмът на героя обаче не идва само от неговата душевна раздвоеност и неуравновесеност, но и от неговата безперспективност. Трагедията на Иван Илич е в това, че той много късно осъзнава безсмислеността на своя живот — едва преди смъртта си. От друга страна, Поздншев, макар и да не се намира пред прага на физическа смърт, душевно отдавна е мъртъв и истината, която му се разкрива по отношение на любовта и брака в класовото общество, влиза в дисхармония с установените морални норми. В този смисъл той е самотник, защото е безсилен да се справи сам с общественото зло. Героят добре разбира това и дълбоко страда. До същия извод идва и героят на „Фалшивият купон“ — Степан Пелагеюшкин — престъпник и убиец, който смята, че при тези условия не може честно да се живее. Затова и мисълта на съветския учен Ф. Евнин, че трагизмът на героите на Толстой е изключително в техните „минали грешки“,⁸² не отговаря напълно на действителността. В повечето слу-

⁸² Вж. Ф. И. Евнин, Последният шедевр Толстого. Толстой-художник. Сборник статей, АН СССР, М., 1961, с. 344—397.

чаи трагичната съдба на героите е свързана с тяхната безперспективност, с „безизходността“ на положението, в което са поставени.

Трагизмът на героите на Толстой от късния период има и друга — чисто философска предпоставка. Старият Толстой подобно на своя велик съвременник Ф. Достоевски идва до идеята, че щастието или по-скоро просветлението трябва да се изстрада. Душевните терзания на героя са път към „възкресението“. Оттук и съчувственото отношение на автора към тези герои, които преминават през чистилицето на страданията, преди да открият истината в живота.

Не само в своята философска концепция за страданието и просветлението късният Толстой е близък до Достоевски, но и в подбора на героя и жизнената ситуация. Така например Толстоевите герои са близки до героите на Достоевски със своята трагична съдба. Трагични са Разколников от „Престъпление и наказание“, Настася Филиповна и княз Мишкин от „Идиот“ на Достоевски, както и Иван Илич от „Смъртта на Иван Илич“, Поздншев от „Крайцера соната“ и Степан Пеллагеюшкин от „Фалшивият купон“ на Толстой. И едните, и другите са жертва на живота „наопаки“.

И още нещо — героите на двамата писатели са взети в кризисен момент от техния живот — момент съдбоносен в тяхното развитие по посока към „истината“. В такъв момент човек най-пълно разкрива своя характер, своите потенциални възможности към нравствено и душевно просветление.

Ще отбележим между начините на разкриване на персонажите и „чрезвычайните обстоятелства“, които ползват двамата автори — убийства, изневяра и т. н. Това създава силно душевно сътресение, което причинява съдбоносни промени в живота на героя и най-важното — нравствено прераждане, какъвто е случаят с Разколников от „Престъпление и наказание“ и Поздншев от „Крайцера соната“. Разбира се, че побудите и причините са различни при единия и при другия, но похватите на израждане на образите са много сходни. Например преживяванията на Поздншев след убийството са аналогични на душевното състояние на Разколников. Подобно на него той изпада в шоково състояние и пред очите му проблясват картини от убийството.

Персонажите на Л. Толстой от късните му произведения по своеобразен начин изразяват своето и съответно на писателя отношение към света „във формата на изповед на претрадалния човек“⁸³. В някои от творбите си, като например в „Крайцера соната“, авторът поставя своя герой в положението на разказвач и действващо лице, не само за да бъде по-убедителен, но и чи-

⁸³ Н. Азарова. О некоторых особенностях повестей Толстого 80—90-х годов. Толстой-художник. Сборник статей. АН СССР, М. 1961, с. 237.

тателят да може по-непосредствено да почувствува страданието, трагедията на героя и неговите вълнения. Освен това авторът чрез изповедта на героя акцентува на най-трагичните моменти с цел да постигне чрез тях възможно най-силно емоционално въздействие.

*

Все повече се утвърждава мнението на известния съветски толстовед Б. Ейхенбаум, че героите на Толстой от последния период на неговото творчество не са типични⁸⁴. На същото мнение е и друг съветски учен — П. Палиевски. Той смята, че „трудно могат да бъдат наречени „типове“ отец Сергей или Позднишев“⁸⁵. Най-силният аргумент в подкрепа на това становище е, че героите са взети в кризисен момент, в момент, когато се намират пред прага на някаква житейска катастрофа, вследствие на което техните действия и постъпки не следват логиката на общоприетите от техния кръг норми и закони. Не може да не забележим, че в това отношение героите на Толстой са много сходни с героите на Достоевски. При Толстой обаче действията на героите не излизат извън нормалните прояви на човешката психика, както е при Достоевски.

Дали героите на късния Толстой са типични или не — е спорен въпрос. Безспорно е обаче едно, че при тях имаме „своеобразно“ изграждане на характерите. Изследователят не може да не открие, че при Толстовите герои имаме „движение“ на характерите т. е. че те са изменчиви и че са далеч в развитие и движение. Това важи не само за героите от късното творчество, като отец Сергей и Позднишев, но и за Пьер Безухов, Андрей Болконски и др. Тяхната същност на постоянно търсещи истината и постоянно изменящи се хора влиза в противоречие с принципите на типизацията, защото типичното обикновено е статично, неподвижно, зафиксирано веднъж завинаги. Типове са Гоголевите герои Ноздрев, Собакевич и Плюшкин, но постоянно изменящият се Позднишев трудно наистина може да бъде наречен тип.

Има и нещо друго: случайностите играят твърде важна роля в развитието на образите. Особено много са те във „Фалшивият купон“. Там всяко от престъпленията на героя носи случаен характер. В това се е проявил Толстовият фатализъм, според който случайността играе съществена роля в съдбата на обществото и човека. Не може обаче да не отбележим, че в известен смисъл случайното изключва закономерното, характерното и типичното.

Освен това ще прибавим и „изключителността“ на положение-

⁸⁴ Вж. Б. М. Эйхенбаум. Молодой Толстой М., 1924.

⁸⁵ П. Палиевский, Реалистический метод позднего Толстого (повесть „Хаджи Мурат“).

то, при което са поставени да действуват някои от героите — боят, изневяра, убийство и т. н. Това не е без значение, тъй като то изважда героя от обикновеното психическо състояние. Така например пред лицето на смъртта много по-лесно е да се промени идейното и нравственото виждане на Иван Илич или на Василий Брехунов от „Стопанин и ратай“, отколкото при обикновеното ежедневие. Следователно тяхното душевно прераждане не е резултат от естественото им развитие, а е резултат на изключителни обстоятелства.

Ще прибавим и абсурдните, често изключващи се черти, които авторът приписва на своите герои. Така например, другарят на прокурора във „Възкресение“ Бреве, отличник в гимназията и в университета, е „твърде глупав“. „Много глупав“ е и грузинският княз от „Хаджи Мурат“, но това не му пречи да има „дарба“ — да бъде „необикновено изтънчен и изкусен ласкател“ (14, 62).

Следователно подвижността на характерите на героите на Толстой, изключителните обстоятелства при които действуват, случайните произшествия в техния живот и накрая парадоксалността на техните прояви разрушават подобно на героите на Достоевски, както вече споменахме, илюзията за типичност.

Интересно е, че Толстой е бил на друго мнение. Той говори не за изключителност, а за типичност на героя на „Крайцера соната“: „Мислех за случая, записва той в дневника си, как някои хора се отнасят към „Крайцера соната“: Самарин, Стороженко и много други. Лопатин. На тях им се струва, че той е някакъв особен човек (героят на повестта), а в същност няма нищо подобно. Нима не могат да разберат?“⁸⁶ И все пак трудно може човек да се съгласи, че семейните отношения в „Крайцера соната“ са типични, по-скоро те са някакво изключение от обикновеното независимо от твърдението на самия автор. Това, разбира се, ни най-малко не обезценява идейната и художествената сила на произведението. Не бива да се робува на тезата — типичен, значи ценен, а не типичен — неценен. В такъв случай би трябвало да се отречат повечето от героите на Достоевски, които не са типични със своята болезнена психика и ненормални действия и постъпки.⁸⁷

*

При едно по-задълбочено проучване на късното творчество на Л. Толстой и по-специално на художествения образ в него изследователят открива известно отдалечаване от психологизма — толкова характерен за творческия натюрел на писателя. Това също е

⁸⁶ Л. Н. Толстой. Полное собр. соч., т. 51, с. 11.

⁸⁷ Вж. М. Бахтин, Проблемы поэтики Достоевского, СП, 1963 г.

един интересен, но непроучен проблем, свързан с еволюцията и особеностите на художествения метод и стила на писателя. Все пак, докато за някои произведения, като „Живият труп“, това не важи, то за „Хаджи Мурат“ е повече от очевидно. Може би това се определя от позициите на писателя, от стремежа му да бъде по-декларативен по-открито тенденциозен и дидактичен. Докато в предишните произведения на великия писател е налице стремеж към по-пълно и по-цялостно проследяване на психологическия процес, който се извършва у героите, то сега авторът не се интересува от процеса, а от неговото „резултатно“ значение. Не е трудно да се види, че дори стремежът за самовсъвършенствуване, характерен за предишните герои на писателя, сега добива съвсем друг характер и е даден наготово. Специално в „Хаджи Мурат“ авторът не се интересува от раздвоението на човешката душа, от нейните сложни преживявания, а от нейната монолитност, затова и вниманието му не е насочено към разкриване разнообразието на чувствата, а към действията и постъпките на героя, които са израз на неговата целеустременост, жизненост и първобитна човешка сила. В случая за писателя са по-важни външните изяви на героя. Това не пречи обаче Толстой да обрисва действащото лице в неговите разнообразни прояви да създаде един богат образ.

Почти аналогично е положението и във „Фалшивият купон“. И тук имаме едно отдалечаване от психологизма. Авторът не се задълбочава в изобразяване на преживяванията на героя. За него са по-важни резултатите от тези преживявания и действията на героя и гледялото нравствено просветление. Той просто фиксира преживяванията, без да ги проследява, за него те са интересни дотолкова, доколкото са импулс за действия.

Безспорно една от формалните причини за по-малкия интерес на писателя към психологическия процес у героите му е използването на късата жанрова форма и включването в нея на много герои — нещо което ограничава възможността за проследяване диалектиката на чувството у всеки герой поотделно. И тъкмо тук е една от съществените разлики и прилики между късния Толстой и Чехов. При Чехов, който също използва късата жанрова форма, за разлика от Толстой персонажите са винаги малко на брой. Но и той не се стреми към пълно разкриване на техните преживявания.

Така че отдалечаването на късния Толстой от задълбочения психологически анализ и от проследяването на „диалектиката на човешката душа“ (Чернишевски) е свързано с новите формално-образни и жанрови особености на неговото творчество. Самият писател съзнателно се е стремил към „очистване“ на своите произведения от подробностите, към сравнително по-стегнато разкриване на идейния замисъл, към подмяна на описателния момент с действията и постъпките на героите.

Както вече се подчерта, късният Толстой стои много близко в някои отношения до Достоевски, особено по се отнася до изграждане на художествения образ. Няма да бъдем обаче изчерпателни, ако не отбележим и още едно подчертано сходство при построяване характерите на героите — тяхната полифоничност.

Известен е стремежът на великия писател да изгражда образите на своите герои върху много, и то „повтарящи“ се признаци още преди идейния прелом. Някои от тях са външни, като движение, израз на лицето, походка и т. н., а други вътрешни — радост, скръб и други въздействия. Образът на Наполеон е изграден почти изцяло върху външни признаци, които подчертават неговото позърство, докато тези на Пиер Безухов и Андрей Болконски са построени предимно върху вътрешни признаци. В този смисъл би могло да се говори за външен и вътрешен полифонизъм при обрисовката на образите.

В късното творчество на писателя подчертано полифоничен е образът на Хаджи Мурат. Макар и пестеливо неговият образ е разкрит откъм много страни — като любящ баща и син, като другар и враг, като войн и човек. Всичко това говори за полифоничността на неговия характер. Разбира се, че в определен момент една от характерните черти на неговия темперамент доминира или се изяснява по-пълно и по-ярко, а в друг момент — друга. Това обаче не отрича, а, напротив, потвърждава сложността на характера на героя.

Образите на Поздников и на Иван Илич също са сложни и многостранно изградени. Те се разкриват не само в личните си семейни отношения, но и в отношението си към държава, църква, общество, морал и т. н. Особено постижение в това отношение е образът на Нехлюдов от „Възкресение“, в който авторът е съмнял да вplete в един възел сложните и наболели проблеми на епохата. По такъв начин полифонизмът в живота се отразява и върху полифоничното изграждане образа на героя.

Ако все пак трябва да обобщим казаното за художествения образ в творчеството на късният Л. Толстой, то е че макар и да е спорна неговата типичност, макар и поставен при изключителна жизнена ситуация, той не е лишен от обществена значимост и от художествена убедителност. По своеобразен начин при неговото изграждане се отразяват литературните закономерности на епохата — чеховската пестеливост на рисунъка и полифоничната широта на Достоевски.

ПРОМЕНИ В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ФОРМА

В дневника си от 3 декември 1897 г. след завършване на трактата „Що е изкуство?“ Толстой записва: „Моята работа над изкуството много неща ми изясни. Ако бог ми позволи тя пиша художествени произведения, те ще бъдат съвсем други. И ще ги пиша и по-леко, и по-трудно. Ще видим.“⁸⁸

Както вече и на друго място се отбеляза, тази и други подобни изповеди на великия писател отразяват съзнателен стремеж да промени писателския си почерк и да го подчини на своите нови идейно-естетически концепции.

В един разговор през последната година на живота си Толстой казва: „Аз в погледно време не мога да чета и пиша художествени работи в старата форма, е описание на природата. Даже ми става срамно. Трябва да се намери някаква нова форма. Аз обмислих една работа, а след това се запитах: какво е пък това? Нито повест, нито стихотворение, нито роман. Какво е тогава? Да, това, което е нужно. Ако бъда жив и ако имам сили, непременно ще се постарая да я напиша.“⁸⁹

От този период са изказванията на големия художник за отмирането на романа и утвърждаването на късите жанрови форми. В 1893 г. той записва в дневника си: „Формата на романа не само не е вечна, но тя преминава... Ако искаш нещо да кажеш, кажи го направо.“⁹⁰ В писмо до И. В. Наживин от 5 септември 1906 г. Толстой се изказва още по-определено: „Аз отдавна си мисля, че тази форма (на романа) е отживяла, не въобще отживяла, а отживяла като нещо важно. Ако аз имам какво да кажа, то няма да започна да описвам гостната, залеза на слънцето и т. н. Като забава невредна за себе си и другите — да. Аз обичам тази забава. Но преди гледах на това като на нещо важно. Това се свърши.“⁹¹ В този дух е и бележката, която писателят е записал по време на работата си над „Що е изкуство?“ през 1897 г.: „Литературата беше бял лист, а сега той целият е изписан. Трябва да се обърне или да се вземе друг.“⁹²

Всичко това говори за стремежа на Толстой да намери нова художествена форма. За образец на тази нова художествена форма литературоведите сочат повестта „Фалшивият купон“. Те излизат от направеното по повод на това произведение признание на писателя през декември 1903 г.: „Пиша много небрежно, но ме интересува това, че се изяснява новата форма „Sobre“, т. е. трезвата, умерената.“⁹³

⁸⁸ Л. Н. Толстой. Полное собр. соч., т. 53, с. 169.

⁸⁹ А. Б. Гольденвейзер. Вблизи Толстого, т. II, М., 1923, с. 161.

⁹⁰ Л. Н. Толстой. О литературе. М., 1955, с. 270.

⁹¹ Пак там, с. 582.

⁹² Пак там, с. 316.

И действително през този период вниманието на писателя е насочено към създаването на нова художествена форма, която да синтезира в себе си качествата на „народните“ му и художествени разкази. За образец на тази форма могат да бъдат посочени не само „Фалшивият купон“, но и други разкази, като „Стопанин и ратай“, „Альоша Гърнето“, „Корней Василев“ и др. Те се строят върху извънредно прост сюжет, при отсъствие на задълбочен психологически анализ и при подчертан лаконизъм на описанието.

Стегнатостта на сюжета и динамиката на действието са отличителни черти и на „Хаджи Мурат“. Не случайно литературоведите наричат повестта малка епопея — толкова обширен и количествено всеобхватен е вложеният в това произведение материал. Но всичко това е направено с пестеливи художествени средства на късния Толстой. И това важи не само за „Хаджи Мурат“, но и за „Крайцеровата соната“, за „Смъртта на Иван Илич“ и другите произведения на писателя, създадени през този период. И макар те да са написани според думите на автора, „по стария маниер“ и да не отговарят напълно на изискванията на новата художествена форма, която намира израз във „Фалшивият купон“, все пак те носят явните художествени черти на късния Толстой.

Сюжетното действие в тия произведения се изгражда върху принципа на драмата — върху конфликта основа, като постепенно нараства и напрежението в него. В духа на драмата е и преобладаването на постъпките и действията на героите над описанието. Интригата също добива драматичен характер.

В късния период любим творчески похват на Толстой става разкриването на „живота на обикновените хора в стълкновение с този на висшите кръгове“ (Толстой). Върху такава основа например е изградена драматичната ситуация в повестта „Хаджи Мурат“.

В „Хаджи Мурат“, пък и в другите произведения от този период особено важно място в композицията заема контрастът, който понякога успешно доизгражда конфликтната основа на произведението. Вследствие на класовата диференциация в обществото всичко контрастира — животът на експлоататорите с живота на народа, беззаконията на хората на властта с безправията на трудещите се, аморалният живот на потисниците с трудовия и високо нравствен живот на хората от народа и т. н. Примери на контраст между различните сфери на живот и духовни стремежи имаме и във „Възкресение“, „Плодовете на просвещението“, „Живият груп“ и в други произведения.

Самото действие в „Хаджи Мурат“ например, както при драмата, се изгражда върху отделни картини, които следват една след друга. Всяко появяване на Хаджи Мурат в процеса на разказа

представлява отделна кинематографична картина. Това прави и произведението подчертано сценично. Същото може да се каже и за другите произведения на писателя от късния период, включително и за романа „Възкресение“.

При тези творби подобно на драмата имаме ярко изразена завръзка, кулминация и развързка. В „Крайцера соната“, „Смъртта на Иван Илич“ и „Отец Сергей“ писателят отделя особено внимание на развързката като начало не толкова на трагични последствия, колкото на нравствено просветление в георя.

Новата художествена форма, към която се стреми Толстой, най-пълно отговаря на неговите нови идейни и естетически разбираня. Чрез нея писателят си поставя за цел не само да бъде достъпен за широките народни маси, отколкото в предишните си художествени произведения, но и по-лидактичен. За това всички художествени прийоми, които той използва, са подчинени на тези изисквания. Писателят смята, че новата художествена форма със своята лаконичност, подчертана драматичност и отдалечаване от психологизма най-пълно отговаря на изискванията на времето.

САТИРАТА — ПРЕДПОЧИТАН ЖАНР

Известно е, че сатирата като особен род или жанр⁹⁴ на руската литература преди Л. Толстой има богати традиции в лицето на Фонвизин, Грибоедов и Гогол. Тя винаги е била свързана с демократичните, подчертано социални традиции на руската литература.

Отношението на Толстой към сатирата в течение на неговия творчески живот не е едно и също. То се изменя в зависимост от отношението на писателя към моралните и социалните устоя на обществото и живота на човека в него.

Не е тайна, че през 50—70-те години сатирата и сатирическото виждане на живота са чужди на творческия натюрел на писателя. Той смята сатирическият жанр за несъществен, дори за нищожен: „Руската драматическа литература — пише Толстой — има два образаца на един от многото и многото родови драми: единият най-нищожен, слаб род, сатирическият. От ума си тегли и Ревизор. Останалото е огромно поле — не сатира, а поезия — още не е засегнато.“⁹⁵ Това не е единственото изказване на Толстой от този период за сатирата. Съществуват и редица други, някои от които се отнасят не само до авторовото предпочитание по отношение на жанровете, но и до неговия творчески натюрел: „Трябва да побързам по-скоро да завърша сатирата на моето пис-

⁹⁴ По този въпрос има неустановеност и различия в мненията: Вж. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1966, с. 382; Г. Н. Поспелов. Теория на литературата. С., 1948, с. 180; А. Кветковский. Поэтический словарь. М., 1966, с. 253.

⁹⁵ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 46, с. 132.

мо от Кавказ — пише той, — а то сатирата не е в моя характер.⁹⁶ Тази мисъл Толстой повтаря и по повод първите редакции на „Набег“: „Всичко сатирическо не ми се нрави, а тъй като всичко беше в сатирически дух, то всичко се преработва.“⁹⁷

Затова пък на автора на „Война и мир“ допада епическото изображение на живота с неговия масов героизъм и себеотрицание: „Епическият род ми се струва единствено естествен“ — признава Толстой⁹⁸. Това предпочитание на „епическия“ пред сатирическият род се определя от тогавашните не толкова естетически, колкото социално-философски концепции на писателя за човека. Достатъчно е да си спомним за „ростовската порода“ и за стария граф Ростов от „Война и мир“, който, макар и да води праяния и паразитен живот на своето съсловие, е представен като човек добър по рождение. Тази негова доброта се предава по наследство и на децата му и определя до голяма степен красотата и привлекателността на „света на Ростови“. Такава една извънкласова философска постановка за същността на човека изключва възможността от сатиричен подход при негово изображение. Затова и вниманието на писателя през този период не е насочено към създаване на отрицателни образи, а към рисуване на положителни характери, като Андрей Болконски, Пиер Безухов, Константин Левин и др. А отрицателните, доколкото съществуват — Каренин, Вронски („Ана Каренина“), са само условно отрицателни, тъй като в определен момент скритата дълбоко в душата им нравствена красота и човешка доброта се проявяват и ги издигат над порочната действителност.

В късния следпреломен период Толстой, макар и да не изменя на общата си концепция за човека, го изобразява в сатиричен план. Новото отношение на писателя към обществените пороци и техните носители, особено ако те са представители на експлоаторските съсловия и съдействуват за насаждането на „злото“ в живота, налагат това. Оттук и новото, положително отношение на късния Толстой към сатирата. На 19 февруари 1889 г. Толстой записва в дневника си: „Все по-силна е необходимостта от изобличение.“⁹⁹ Той се чувства морално задължен пред народа, на когото служи, да воюва за премахване на „разбойническото царство.“¹⁰⁰ „Изобличението — казва Толстой — е неизбежно и изобличението е простено. Това е смекчаващо моята вина обстоятелство — изобличението, когато то има пред вид прекратяване на злото, което виждате.“¹⁰¹

⁹⁶ Пактам, т. 46, с. 122.

⁹⁷ Пактам, т. 46, с. 151.

⁹⁸ Пактам, т. 48, с. 48.

⁹⁹ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 50, с. 38.

¹⁰⁰ Пактам, т. 50, с. 38.

¹⁰¹ Н. Н. Гусев, Два года с Л. Н. Толстым, Изд. П., Толстовский музей, М., 1928, с. 167.

Следователно Толстой съзнателно се насочва към сатирата като необходимо оръжие против социалната несправедливост и общественото и социалното „зло“. За това говори и повишеният му интерес към творчеството на Гогол и Шchedрин и към революционно-демократическата литература, особено към творчеството на Херцен, Слепцов и Н. Успенски.

По такъв начин за разлика от 50–60-те години през късния период който обхваща времето след идейната криза в края на 70-те и началото на 80-те години, когато Толстой преминава на позициите на руското патриархално селячество, сатирата органически, съзнателно се включва в художествения обег на писателя. Убедителен пример в това отношение са не само повестите му „Смъртта на Иван Илич“, „Крайцера соната“, романът „Възкресение“, но и „Приказка за Иван Глупака“, „Плодовете на просвещението“ и др.

Не случайно по време на работата си над „Плодовете над просвещението“ Толстой записва в дневника си: „Трѣбва да се заостри художественото произведение, за да въздействува“. Тогава според автора то ще може да „премине през равнодушието“¹⁰² Тази заостреност е характерна за всички произведения на късния Толстой, особено за „Смъртта на Иван Илич“ и „Крайцера соната“. Не е трудно да се открие, че повестта „Смъртта на Иван Илич“ притежава жанровите особености на сатира и трагедия. Трагичен е животът на героя, а сатирично е отношението на автора при разкриване на неговия живот и живота на близките му, сатиричен е патосът на произведението и т. н.

Акара и все още да не са цялостно проучени „принципите“ на сатирическа типизация и „езиковите стилистически прийоми“ на Толстоветата сатира, все пак в това отношение са направени някои публикации¹⁰³. Съществуват и то не безуспешни опити за определяне мястото на Толстой в развитието на руската сатира и на неговия принос в това отношение¹⁰⁴. Мнението е, че „новото и специфичното, което внася писателят в сатирата — това е максималното ѝ приближаване до действителността“¹⁰⁵. И това действително е така — при Толстой-сатирика не преувеличението, както е при Гогол и Шchedрин, а реалното очертане на образа се налага дори и при най-отрицателните персонажи, каквито са Николай I и Чернишев от „Халжи Мурат“. Оттук и отхвърлянето от писателя на такива, утвърдени от неговите предшественици, похвати за осъществяване на смеха и сатирата като хиперболата, гротеската и фантастиката.

¹⁰² Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 51, с. 13.

¹⁰³ Г. В. Аникин, Сатира Л. Н. Толстого в 80–90-е годы, Изд. Уральскогo гoс-у-та Свердловск, 1957, с. 4.

¹⁰⁴ Рж. Л. М. Мышковская, Мастерство Л. Н. Толстого, СП. М., 1958; М. Шеглов, Литературно-критические статьи, СП. М., 1958; Г. В. Аникин, Сатира Л. Н. Толстого в 80–90-е годы, Изд. Ур. гос. у-та, Св., 1957.

¹⁰⁵ П. Палиевский, Реалистический метод позднего Толстого, с. 178.

Мнението на Толстой е, че ... не струва да се пише художествено иносказателно¹⁰⁶, И на това свое мнение той остава верен докрай.

Не е трудно да се види, че в повести като „Смъртта на Иван Илич“ и „Крайцеровата соната“ липсва какъвто и да е хумор, затова пък сарказъмът и иронията са достатъчно, за да се почувствуват като главни компоненти на Толстоевата сатира. В „Смъртта на Иван Илич“ скритата ирония на места преминава в открит сарказъм, породен от несъответствието в разбиранията за живота между автор и герой. Авторът е не само ироничен, но и саркастичен спрямо онези, които живеят като обществени паразити и не разбират, че тяхното благополучие е нетрайно, земно и лъжливо.

В „Крайцеровата соната“ иронията също заема важно място. Тук тя се явява като средство за разобличаване на любовта и семейството и изобщо на моралните устои на класовото общество. В сравнение със „Смъртта на Иван Илич“ иронията в „Крайцеровата соната“ има много по-силно изразен саркастичен оттенък. Не случайно тя е едно от „най-мрачните“ и „свирили“ произведения на писателя.

Чрез смеха Толстой не само типизира, но го използва за оценка и израз на авторовото отношение към героя. Достатъчно е да си спомним колко смешен изглежда в очите на автора тиранинът Николай I от „Хаджи Мурат“ със своето чувство за гениалност и величие. Чрез ироничното си отношение, авторът в случая развенчава култа към отделната личност, която той смята за безсилна пред невидимите сили на историята, но отговорна за своите жестокости пред нея.

Не без значение при изясняване своеобразието на сатирата на Толстой са и нейната трагична тоналност, нейният мрачен, безнадежден характер, породени не само от социалната трагедия на руския народ, но и от идейната безпътница на самия художник. Това още веднъж подчертава изобличителната сила, която влага в сатирата великият писател.

Сатирата на Толстой не е лишена и от морално-етичен оттенък. В повестта „Отец Сергей“ ироничният коментар на писателя цели да развенчае религиозната заблуда на героя и да го подготви за възприемане на авторовите разбирания за живота, на авторовата етика и обществено поведение.

Следователно сатирата на Толстой е твърде разнообразна откъм оттенъци — социални, нравствено-етични, трагични и т. н. Това говори за нейното богатство.

Може да се смята, че Толстой си създава свой „своеобразен сатиричен стил“¹⁰⁷. Този въпрос още не е изяснен в по-широк сравнителен план. Явно е обаче, че сатирата на Л. Толстой, сравнена

¹⁰⁶ Л. Н. Толстой. Полное собр. соч., т. 53, с. 58.

¹⁰⁷ Г. В. Аникин. Сатира Л. Н. Толстого в 80—90-е годы. Изд. Уральского гос. у-та Свердловск, 1957, с. 124.

със сатирата на Щедрин и на Чехов, носи своеобразието на авторския мироглед и етика. Докато сатирата на Щедрин е по-открито политическа, а на Чехов по-обективна, то сатирата на Толстой се налага не само със социалния си характер, но и с морално-етичната си тоналност и тенденциозност.

ЗА НЯКОИ ЧЕРТИ НА ХУДОЖЕСТВЕНИЯ СТИЛ НА ПИСАТЕЛЯ

Л. Толстой винаги е бил враг на партиите и на партийните борби. Като такъв той се проявява и след идейния прелом, когато си създава име на най-ожесточен противвластник и противодържавник, поборник за пълна и неограничена човешка свобода. Всяка партия според него, независимо каква е тя, по начало се бори за власт, затова и той изцяло се обявява против партиите, включително и против революционните партии.

Има и нещо друго — за да се доберат до властта, партиите ползват най-различни средства на насилне, а Толстой е противник на насилието, несъпротивленец на злото с насилне. Той е привърженик на една безкръвна нравствена и духовна революция.

И въпреки всичко, въпреки отрицателното си отношение към революционната борба на народа Толстой в критичните моменти на неговата история не остава ням зрител, а решително се намесва. Именно в тези периоди се проявява и Толстой-публицистът.

В публицистиката на Толстой намират място най-парливите въпроси на деня — въпросите за съдбата на селячеството, за взаимоотношенията между класите в руското общество, за революцията от 1905 г. и т. н.

Неведнъж Толстой поставя в действие писателската си съвест, като се намесва в разрешаването на обществените проблеми. Той пише не една публицистична статия, отправя писма до царя, до Столипин, пише обръщение към трудовия народ и т. н. Публикациите му върху изкуството — „Шо е изкуство?“ и „За Шекспир и за драмата“ също са своеобразни обръщения към народа. Такъв характер имат и „народните“ му възвания, с които цели непосредствено да въздействува на народните маси.

Разбира се, тази активна намеса на писателя при решаване на обществените, нравствените и политическите въпроси се отразява и върху стила на неговите художествени произведения — на преден план в тях излиза публицистичният елемент. Нагледен пример в това отношение е последният роман на Толстой — „Възкресение“.

Както е известно, „Възкресение“ е последното голямо произведение не само на Л. Толстой, но и на руската литература от XIX век. С него завършва класическият период на руския роман, който започна през 60-те години и завършва през 80-те.

Този роман се отнася към последния период от творчеството

на писателя и носи характерните черти на неговия художествен стил — подчертана публицистичност и тенденциозност и стремеж към нравствено-етично осмисляне проблемите на живота.

Като излиза от интересите на народа, големият хуожник във „Възкресение“ подлага на остра критика икономическия и социалния строй в Русия, всички институти, върху които той се крепи, и му противопоставя своите нови идейни и нравствени разбирания и идеали. Не е било възможно това да не се отрази върху формата на романа. „Доколкото новият, изяснил се след идейния прелом възглед на писателя върху живота се е оформил през тези години в определена доктрина, той е изисквал за своето изразяване преди всичко публицистична форма.“¹⁰⁸

Толстой изоставя формата на социално-психологическия роман, която намира блестящ израз в „Ана Каренина“ за да я обогати с нови, предимно публицистични и морално-етични елементи. „Да — записва на 26 януари 1891 г. Толстой, — да започна сега и да напиша роман би имало... смисъл. Първите, предшните мои романи б(яха) несъзнателно творчество. От Ана Кар(енина), струва ми се, изминаха повече от 10 години, аз разчленявах, размишлявах, анализирах; сега аз зная... и мога всичко да смесвам отново да работя в това смесено.“¹⁰⁹ Ние, разбира се, не можем да се съгласим с твърдението, че романите на великия писател преди „Възкресение“ са „несъзнателно творчество“, но безспорно има нещо, което ги отличава от последния му роман — това е, че в тях преобладава обективният поглед върху нещата, равновесието на безпристрастния художник, който съзерцава за да отразява живота. Липсва у тях яснотата на социалната оценка, на социалния подход при разкриване на образа, характерна за „Възкресение“.

Новите естетически разбирания на Толстой и стремежът му към публицистичност налагат и съвсем различна от предишните му произведения композиция. Авторът започва не с началото на действието, а по-скоро със средата — със срещата на Нехлюдов с Маслова в съда. Това му дава възможност да вплете в един възел сложните лични и социални, държавническо-законни и съдебно-правни проблеми и да покаже тяхната античовешка, антихуманна същност.

Във „Война и мир“ и „Ана Каренина“ при изграждане на образите Толстой тръгва от психологическата мотивировка. Във „Възкресение“ имаме обратна посока — социалната мотивировка определя психологическия процес у героите, техните преживявания и вълнения. Социалният елемент при изграждане на образа става основен. Това в еднаква степен важи не само за главните

¹⁰⁸ Е. Н. Куприянова, Л. Н. Толстой, Воскресение. История русско-го романа, т. 2 М.—Л., 1964, с. 529.

¹⁰⁹ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 52, с. 5.

герои — Нехлюдов и Маслова, но и за второстепенните образи.

Личните отношения между Нехлюдов и Маслова, макар и да имат изключително важно композиционно значение, не са основното, главното, определящото в романа. Те са само повод за разкриване вътрешната драма на героя и трагичното положение на руския народ, дадено чрез неговия развълнуван поглед на търсец истината човек. Затова, ако сравним Нехлюдов като образ с предишните герои на Л. Толстой, ще видим, че макар и този образ да не е така богат в психологическо отношение, в него е съсредоточено изключително богатство от наблюдения и разсъждения върху живота. Затова и не можем да не се солидаризираме с неведнъж изтъкваната мисъл, че образът на Нехлюдов носи повече идеологическа наситеност и програмност, че той е художествена реализация на Толстоевото схващане за „прочистване на душата“ (13. 118).

В образа на главната героиня Катюша Маслова авторът разработва в малко по-друг аспект проблема за „нравственото“ просвещение. Това се налага от нейното положение на човек от народа, който е станал жертва на „нравствено“ развращаване от представителите на управляващите съсловия. Затова и социалният елемент разтваря в себе си моралния. В случая въпросът за личната съдба на героинята прераства в голям обществен въпрос за съдбата на целия трудов народ.

При изграждане образа на Катюша Маслова Толстой остава повече от друг път, верен на своите разбирания за човека — неговата героиня независимо от своето падение си остава нравствено чист човек. Това е вследствие на народното начало, зложено в нея, на близостта ѝ до народа, на способността ѝ да чувства неговите болки и вълнения. В резултат на това именно образът на Маслова в процеса на повествованието в много отношения измества централния герой Нехлюдов — нейната съдба става център на романа. След съдебната грешка авторът поставя съдбата на Нехлюдов в зависимост от съдбата на Маслова. Нехлюдов я следва в Сибир и чрез нея се стреми да изкупи своите грехове, да възкреси нравствено личността си.

Любимо средство на изобличение, което използва Толстой, е контрастът — той отговаря и най-пълно на публицистичния похват на писателя да сравнява, да анализира и по този начин да убеждава другите в правотата на своята теза. Авторът поставя разкошния живот на Корчагини и подобните на него в контраст с живота на селяните и затворниците. По такъв начин той по-реелефно пресъздава страшната социална несправедливост. В известни моменти авторът поставя в контрастно положение видимото външно състояние на нещата с тяхната вътрешна същност. Така например държавните институти, между които и съдът, вместо законност и справедливост прокарват беззаконие и „узаконено“

злодеяние. Църквата само външно проповядва Христовото учение, без да има нещо общо с него, и вместо братство и единение между хората благославя убийството: „И никою от присъстващите, като се почне от свещеника и директора. . . , не идваше на ум, че същият този Исус, чието име свещеникът повтаряше с кръсък безброй пъти. . . , бе забранил именно да съдим хората и да ги наказваме със смърт. . .“ (13, 158).

По такъв начин стремежът на писателя да се намесва по-активно в обществено-политическите проблеми чрез статии, писма, послания и т. н. неминуемо оказва своето въздействие върху стила на неговите художествени произведения. От враг на публицистичността Толстой става подчертано публицистичен в последния си роман „Възкресение“.

ЕЗИК И СТИЛ

Измененията, които настъпват в идейно-образния свят на писателя, налагат безспорни изменения и в езика и стила на неговите произведения. Писателят усилено започва да изучава народния език, чиято прелест той е почувствувал още по време на писането на „Война и мир“. Именно по това време, през март 1872 г., той пише на Н. Страхов: „Аз измених начина на говора, на писането си. Народният говор има звукове, за да изрази всичко, което може да каже поетът, и ми е твърде драг. Той е най-добрият поетичен регулатор. Желаем ли да кажем нещо излишно, превзето или фалшиво, езикът не го търпи.“¹¹⁰ Най-хубавите произведения на Толстой от този период — художествени и „народни, като малката епопея „Хаджи Мурат“ и „народните разкази“ — „С какво живеят хората“, „Двама старци“ и др., са написани на превъзходен народен език — прост, ясен, звучен и мъдър. Едно сравнение с предишните произведения на Толстой би показало нагледно еволюцията, която художникът прави в това отношение. За съжаление и такова проучване в литературната наука липсва, а то би помогнало за изясняване художественото своеобразие на късното творчество на писателя. Все пак точността изисква да се отбележи, че литературната наука, макар и бегло, е обърнала внимание върху особеностите на езика и стила на ня-

¹¹⁰ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 61, с. 274.

Към това изказване на великия писател може да се прибави и разговорт му с Paul Boyez (Le Temps, 29 явг. 1901 за езика на народа: „Тези хора — каза Толстой — са прпсведници. Преди, когато говорех с тях и с тези странници, които са скитат с торба на рамо през нашите поля, аз отбелязвах грижливо онези от техните изрази, които чувах за първи път, повечето забравени от нашия литературен език, но които носеха добрия стар руски отпечатък. „Да, геният на езика живее в тези хора. . .“

кои произведения на Толстой, между които е и „Хаджи Мурат“. В повечето случаи се подчертава „Поразителната благородна простота на стила и езика...“¹¹¹, тяхната „вътрешна изразителност и сила“, „вътрешен динамизъм“, „пределна лаконичност“ и т. н.¹¹² Толстой подчинява своя език и на художествените задачи, които си поставя: „Всички изобразителни средства на Толстой от последния период — пише Л. Мишкова, в това число и епитетите и сравненията... ,носят заострено-изобличителна функция. За това свидетелствуват „Възкресение“, както и редица други произведения.“¹¹³ Дори синтактичното построяване на фразата е подчинено на тази цел. В дневника си от онова време той записва: „Изтънчеността и силата на изкуството почти всякога са диаметрално противоположни.“¹¹⁴ Ето защо и късният Толстой избягва префинената фраза. В нея той вижда „господарски“ вкус и естетическа развратеност. С нея говорят аристократите Воронцови и Николай I в повестта „Хаджи Мурат“. Затова пък езикът на хората от народа, като Хаджи Мурат и Маря Дмитриевна, е прост, наситен с повторения, но извънредно изразителен и колоритен. В езика на Хаджи Мурат се чувствуват „силата и диханието“ на гордия и непокорен син на природата.

Разказът на Толстой се отличава със своята пределна стегнатост на изложението. Като че ли в това отношение той се намира под влияние на Чеховата проза. Макар и на пръв поглед това да изглежда невъзможно, то не е изключено. В подкрепа на нашето предположение са и изказванията на Толстой, които сочат неговата близост до схващането на Чехов, намерило израз във фразата: „Краткостта е сестра на таланта.“ В 1899 г. в беседа с П. А. Сергеевко Толстой казва: „В изкуството е важно да не кажеш нищо излишно, а само да даваш редица стегнати впечатления и тогава силното място ще остави дълбоко въздействие.“¹¹⁵ Мисли от подобен род Толстой изказва и на други места. В трактата „За Шекспир и за драмата“ (1903) той пише: „Но да се каже нещо излишно е все едно, както с едно побутване да разсипеш съставената от парченца статуя или да извадиш лампата от магическия фенер — вниманието на читателя или зрителя се отвлича...“¹¹⁶ Това правило Толстой спазва и в разказите и повестите си от късния период. Нагледен пример в това от-

¹¹¹ Н. К. Гудзий, Лев Николаевич Толстой. М., МГУ, 1956. с. 98.

¹¹² Ф. И. Евнин, Последний шедевр Толстого. Толстой-художник, Сборник статей, АН СССР. М., 1961. с. 381.

¹¹³ Л. М. Мышкова, Мастерство Л. Н. Толстого, СП, М., 1958. с. 428.

¹¹⁴ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 53, с. 122.

¹¹⁵ Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников, т. II, М., 1955. с. 93—94.

¹¹⁶ Л. Н. Толстой, Полное собр. соч., т. 35, с. 251.

ношение е „Фалшивият купон“. В него имаме такава пестеливост на словесния арсенал, че изразът в някои случаи е сведен само до подлог и сказуемо: „Часовоят иде. Васлий легна и примря. Часовоят не го вижда. . . Вече е на земята. А земята е мека“ (12, 329). В случая авторът само фиксира действието или състоянието на героя, без да се впуска в ни най-малки подробности. Тази „пределна лаконичност“ и този „въгрешен динамизъм“ в сравнително по-разгънат вид са характерни и за Хаджи Мурат: „Ти, каза, ме уби. Мене ми е добре. А ти си мюсюлманин и си млад и силен, приеми хазавата. Бог заповядва“ (14, 71). Трябва да се отбележи, че простотата на синтактическата конструкция е характерна не само за речта на героите като Хаджи Мурат, но и за авторските описания, които се отличават с изключителна образност и смислова наситеност.¹¹⁷ Ето как Толстой започва повестта: „Връщах се в къщи през полето. Беше тъмно средата на лятото. Сегутото от ливадите беше прибрано и скоро щеше да почва жътва на ръжта. . .“ (14, 18). Тук, ако се изразим пак с Чеховата фраза, „на думите е тясно, а на мисълта — широко“. Само с няколко реда авторът ни е нарисувал цяла картина.

Въпреки тази стегнатост на стила той е извънредно богат по отношение на индивидуални речеви прийоми поради това, че късният Толстой въвежда в своите произведения, независимо от малкия им обем много герои, всеки от които говори на свой, подчертано индивидуализиран език. Достатъчно е да посочим изисканите и сухи френски фрази на княз Воронцов и на барон Ливон: „Excellent, chère amie . . . — Simon a eu de la chasse“ (14, 60); грубия тон на Николай I: „Правя така, защото го смятам за необходимо. . . И не позволявам да се фазсъжтава за това“ (14, 99); енергичната и фолклорно обогатена реч на Хаджи Мурат: „Въже то е хубаво, дълго, а приказката — къса“ (14, 24); изпълнените с мъка плачове на майката на убития войник Авлеев: „Слънце мое ненагледно, на кого ме остави“ (14, 58), за да се уверим във фразеологичното богатство на повестта „Хаджи Мурат“. Всичко това ни дава основание да смятаме, че при късния Толстой има не само полифоничност при изграждане на образите, но и полифоничност на неговия език и стил.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Промените в късното творчество на Л. Толстой са продиктувани от новите идейно-естетически схващания на великия писател, до които той идва в края на 70-те и началото на 80-те години. Тогава именно той преминава на позициите на руското патри-

¹¹⁷ Вж. В. М. Белезич Синтаксис повести „Хаджи Мурат“. Русский язык в школе, 1946, § 3—4, 33—37.

архално селячество и си поставя за задача да твори не за „отбран кръг от хора“, а за широките народни маси, т. е. да създава достъпно за всички изкуство, чрез което непосредствено да въздействува върху съзнанието на трудовите хора. Резултат от този му стремеж са редицата художествени и „народни“ разкази и драми, като „Смъртта на Иван Илич“, „Крайцеровата соната“, „Фалшивият купон“, „Двама старци“, „С какво живеят хората“, „Силата на мрака“ и др. Някои от тях, макар и да са написани в „стария маниер“, както обича да казва Толстой, са израз на новото отношение на писателя към света.

През този период Толстой подлага на остра критика социалните и нравствени устои на класовото общество от позициите именно на руското селячество, което е изпитвало непосилното бреме на жестока експлоатация, на социалното и политическото безправие. Трябва да се подчертае, че в това е и силата на писателя — в гневната му и неподкупна съвест, която определя сравнително по-критичния и сатиричен тон на неговите произведения. Писателят подлага на безпощадна критика държавата, църквата, съда и другите институти на насилие, които са създадени, за да узаконят икономическото и общественото неравенство между хората.

Социална по своя характер, критиката в произведенията на великия хуманист се отличава със своята проблемност и богатство. В нейния обсег попадат не само държавните и обществените учреждения, но и моралните и етичните норми на обществено поведение, особено на хората от богатите съсловия. Писателят разобличава тяхната експлоататорска психика, техния егоистичен и паразитен живот. В някои отношения обаче авторът на „Крайцеровата соната“ отива твърде далеч. Той предлага да се унищожи човешкият под изобщо, защото семейството не почивало върху нравствено-религиозни принципи. Така че ако в ранното творчество на писателя семейството е източник на човешко щастие, то в късните му произведения семейството попада в кръга на институтите, които увеличават „злото“ в живота.

Не е трудно да се види, че като подлага на унищожителна критика социалните и моралните устои на класовото общество, Толстой — този антиреволюционер и несъпротивленец на злото с насилие, в същност активно съдействува на великото дело на революцията.

Но късният Толстой си поставя за задача не само да разруши класовото общество и неговите морално-етични норми, но и да видоизмени живота на човека, да го направи по-добър, по-справедлив, духовно по-възвишен. За осъществяването на тази цел той използва учението на Христа и идеята за „несъпротивление на злото с насилие“. Това от своя страна определя и сравнително

по-тенденциозния и дидактичен характер на творчеството на писателя.

Почти всичко, което създава Толстой през този период, е съобразено със съкровенията му цел да даде на човека и обществото определен нравствен идеал. Толстой вярва в човека и в „добро-то“, което е заложено в него и което се проявява в особено трудните, съдбоносни моменти от неговия живот. По такъв начин мисълта за нравственото възкресение на човека в момента на душевно сътресение и криза става основна мисъл в творчеството на великия писател, а духовното прераждане на героя — задължително условие в движението му към истината.

Стремежът на великия писател да съдействува за изграждането на един духовно по-хармоничен човек, който да съдействува за премахването на икономическото и социалното робство, безспорно е благороден, но пътят, който той предлага — безкръвна революция и лично добро, е дълбоко погрешен. И затова остава само неговият голям хуманизъм, изразен във високите му морални изисквания към човека.

И все пак отношението на късния Толстой към революцията понякога е твърде усложнено било поради разочарование на писателя в собственото му учение, било поради жестокостта на правителството спрямо трудовия народ. Известно е, че като отзвук на революцията от 1905 г. се появява и забележителната му статия „Не мога да мълча!“, както и редица други изказвания, направени съвсем не в духа на „негъпротивленческата“ му идеология. Едно такова изключение в областта на художественото му творчество е и повестта „Хаджи Мурат“, в която не само липсва каквато и да е религиозна проповед, но, напротив, на преден план излизат активната съпротива и борбата за живот.

У Толстой се проявява един непрекъснат стремеж не само философски и нравствено да осмисли човешките прояви и действия, но и да намери диалектичното единство както между човека и природата, така и между живота и смъртта.

От позициите на тази „религия на живота“ е написана великата епопея „Война и мир“, в която животът се поставя над всичко, а смъртта се разглежда като противоестествен и безсмислящ живота акт. Оттук и страхът от нея. Висшият повик на автора е: „Животът е всичко. Животът е бог“. Всичко трябва да се прави в името на живота!

През втория, следпреломен период авторът изменя своето отношение към живота и смъртта. Животът вече не е всичко, а „Бог е всичко. Бог е животът“. Той трябва да се живее съобразно божите заповеди и изисквания. Сега смъртта се разглежда не като противоестествен безсмислящ живота акт, а като духовно превъплъщение. Страхът от смъртта изчезва — от власт тя се превръща в приятел. Разбира се, в разкриването на проблема за живо-

та и смъртта са се отразили двете степени в идейно-нравственото развитие на писателя — от „религията на живота“ към „религията“ на духа.

И в първия, и във втория период обаче Толстой остава верен на разбирането си, че религията осмисля тайнственото на живота и смъртта, а природата ги прави по-красиви, по-естествени и по-величави. Без природата няма живот, няма и смърт!

И накрая явните промени от методологичен, художествен, структурно-образен, жанров и стилев характер, които отличават късното творчество на Л. Толстой от ранното му творчество. И тук по един безспорен начин се отразяват новите идейно-естетически позиции на късния Толстой.

При отразяване на руската действителност Толстой подхожда като „адвокат“, както се изразява Ленин, на многомилionenното селско население. Това безспорно се отразява и на художественото възприемане на света, и на художествения стил на писателя, на подбора на герой, жанр, стилни и езикови средства и т. н.

Новите класови и идейни позиции на писателя определят и неговия сравнително по-критичен подход при отразяване на социалната действителност, сравнително по-подчертания публицистичен и в същото време тенденциозен и дидактичен тон на неговото творчество. Ще прибавим и новото му положително отношение към сатиричния жанр. Появяват се нови елементи в художественото творчество на Толстой — сарказмът и иронията.

Активната намеса на писателя в обществения живот налага и предпочитанието му към публицистичната художествена форма. Толстой изоставя социално-психологичния роман, за да избере социално-публицистичния, какъвто е „Възкресение“. Този роман на великия писател носи характерните черти на неговия късен художествен стил — подчертана критичност, ярко изявена публицистичност и тенденциозност и стремеж към нравствено-етично осмисляне проблемите на живота. Появяват се и нови герои — едни сравнително по-демократични, с изострено чувство за справедливост и човечност, с подчертан стремеж за правене на добро и отстраняване от злото в живота, като Феля Протасов от „Живия труп“, стария Аким от „Силата на мрака“ и други — които след нравствени заблуди и душевни сътресения стигат до истината, като Иван Илич от „Смъртта на Иван Илич“ и Иван Василевич от разказа „След бала“.

При разкриване на образа също са налице известни промени. Така например психологическата мотивировка отстъпва място на социалната. Героят се взема в кризисен момент от неговия живот и се поставя при изключителни житейски условия, които съдействуват за неговото бързо, понякога неочаквано духовно просветление или прераждане. В този смисъл късният Толстоев герой има нещо общо с героите на Ф. Достоевски. Това е дало основание на

някои литературни историци да говорят за нетипичност на късния Толстолев герой — един твърде спорен въпрос.

В стремежа си да бъде широко демократичен, популярен и достъпен за широките народни маси Толстой променя и художествената форма, езика и стила на своите късни произведения. Стариият писател предявява стремеж към използване на късите жанрови форми и пестеливия израз — нещо, което го сближава с неговия помлад, но също велик съвременник в литературата А. П. Чехов. Късният Толстой подчинява своя език и стил на идейните и художествените задачи, които си поставя — да пише за народа просто, ясно и разбрано. Това не изключва стилното богатство на късното творчество на писателя — неговата полифоничност.

Изводът в крайна сметка е, че късното творчество на Л. Толстой е нов етап в неговото идейно и художествено развитие. По един безспорен начин то утвърждава мнението, че мислителят в него не само не унищожава художника, а го обогатява с нови и разнообразни теми, герои, художествени и езиково-стилни средства.

PROBLEMES DES DERNIERES OEUVRES DE LEV TOLSTOÏ

Anguel Antchev

r é s u m é

Dans la présente étude l'auteur souligne que la plupart des problèmes concernant les idées et la valeur artistique de l'oeuvre de Tolstoï, restent encore non éclaircis et mal appréciés à cause de la fausse méthodologie de la science littéraire, appliquée aux dernières oeuvres du grand écrivain. Les critiques considèrent Tolstoï plutôt comme philosophe que comme écrivain, et très souvent ils opposent l'écrivain au penseur.

Dans ses dernières oeuvres le grand écrivain réaliste, à la différence de ses autres oeuvres, peint et apprécie tous les événements dans la société d'alors non du point de vue l'aristocratie générique, comme l'affirment les sociologues vulgaires, mais du point de vue des intérêts des millions de paysans opprimés „qui détestent les maîtres de la vie contemporaine” (Lénine).

Un très grand nombre des problèmes qui apparaissent dans les premiers ouvrages de Tolstoï sont déjà placés au second plan ou reçoivent une nouvelle interprétation, tel le cas du problème de la vie et de la mort. D'autres, comme la lutte contre le mal dans la vie et la confirmation du bien, sont érigés en problèmes principaux et deviennent le but irréversible de son art.

Ainsi, les idées et les conceptions esthétiques de l'écrivain changent non seulement les problèmes de son oeuvre, mais exercent aussi une influence sur son style, sa méthode et son attitude envers la réalité; une attitude de beaucoup plus critique. De même, elles modifient la forme et le genre de ses ouvrages littéraires. La satire devient un genre préféré, et le roman social psychologique cède la place au roman social publicitaire. Les ouvrages de Tolstoï sont destinés à influencer spontanément la conscience du peuple, et ils témoignent de la tendance de l'écrivain de „rompre” avec son „ancienne manière d'écrire” et de trouver d'autres moyens d'expression, beaucoup plus compréhensibles du lecteur ordinaire.

Et enfin, les changements évidents dans la construction des personnages, dans le style et dans la langue. Le héros de Tolstoï est

montré à un moment de crise de son existence et dans des conditions de vie exceptionnelles qui contribuent à l'apparition inattendue ou brusque d'une lueur d'esprit en lui, ou à sa réincarnation. Dans ce sens le héros des dernières oeuvres de Tolstoï ressemble aux personnages des oeuvres de Dostoevsky. D'ailleurs; sa préférence des genres de forme simple et son expression laconique et sobre le rapproche à son expression laconique et sobre le rapproche à son jeune contemporain. un aussi grand écrivain que lui, A. P. Tchekov.

ПРОБЛЕМЫ ПОЗДНЕГО ТВОРЧЕСТВА ЛЬВА ТОЛСТОГО

Ангел Анчев

Резюме

Ряд проблем творчества позднего Л. Толстого остается невыясненным из-за ошибочной методологии, использованной при их исследовании. Позднего Толстого обычно рассматривали и рассматривают прежде всего не как художника и писателя, а как мыслителя.

В своем позднем творчестве великий писатель, в отличие от творчества раннего периода, изображает и оценивает все события современной ему общественной жизни не с точки зрения интересов „аристократии“, как это утверждают вулгарные социологи, а с точки зрения интересов многомиллионного угнетенного крестьянства, которое ненавидит — как говорит Ленин, — хозяев жизни.

Некоторые проблемы, нашедшие место в творчестве раннего Толстого, у позднего Толстого отступили на второй план или получили новое освещение, как например, проблема жизни и смерти. Другие, как борьба против зла в жизни и утверждение добра, выдвигаются на первое место и превращаются в главную цель искусства.

Конечно, новые идейно-эстетические позиции писателя находят свое отражение не только в проблематике его творчества но и в его подходе и отношении к действительности, к которой он становится более критичным. Несомненно, они видоизменяют и художественную, и жанровую форму его произведения. Сатира становится его любимым жанром, а социально-публицистическая форма романа заменяет социально-психологическую. Предназначенные для непосредственного воздействия на сознание народа, эти произведения выражают стремление писателя „порвать“ с „старой манерой“ творчества и найти новые, более доступные для простого читателя художественные и выразительные средства.

Кроме того, наступают изменения структурно-образного и стилистико-языкового характера. Герой обычно берется в кризисный момент жизни, ставится в исключительные житейские условия, которые содействуют его быстрому, иногда неожиданному, духовно-

му просветлению или перерождению. С этой точки зрения герой позднего Толстого роднится с героем Достоевского. В то же самое время в творчестве позднего Толстого замечается предпочтение к узким жанровым формам к лаконическому и сжатому стилю, присущему А. П. Чехову.

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI₆ „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VI⁶ „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1968/1969
Faculté philologique

С О Н Я Д Я К О В А

ЗА СЪБИРАТЕЛНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ
В АНГЛИЙСКИ И В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

SONYA DYACOVA

COLLECTIVE NOUNS IN BULGARIAN AND ENGLISH

НАУКА И ИЗКУСТВО
София — 1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Събирателните съществителни в български и английски език представляват една група от нарицателни съществителни, обединени от общия признак — събирателност, съвкупност от неопределено количество еднородни единици. Сред тях съществуват многобройни и разнообразни граматични, синтактични и семантични отношения и връзки. Това тяхно многообразие е причина за различната им трактовка от различните автори и в двата езика.

Събирателните съществителни в български език са намерили място почти във всички български граматики, но са разглеждани бегло, доколкото това е възможно за една граматика на книжовния български език. Характерно за тях е, че те разглеждат главно семантичните признаци на събирателните съществителни.

В „Грамматика на българския книжовен език“ от Ст. Стоянов¹ са посочени следните два вида събирателни съществителни:

а) производни

Обикн. съществително	ед. число	мн. число	Събир. съществително	ед. число	мн. число
студент	студенти	студентство	—	—	—
работник	работници	работничество	—	—	—
дъб	дъбове	дъбак	—	—	дъбащи

б) непроизводни

птица	птици	ято	ята
войник	войници	рота	роти

В „Български език“ от проф. Л. Андрейчин² и други са посочени само един вид събирателни съществителни, а именно тези, които могат да имат форма за мн. число: *стадо — стада; ято — ята; рота — роти; лещак — лещащи*. За този вид събирателно съществително там е отбелязано, че то „не е форма за множественото число на името, с което означаваме единиците, образувачи сборния предмет. Сравни: *войник — войници, но войска*. Следователно събирателното съществително е отделна, самостоятелна дума, която има свои изменения, значи може да има и форма за множествено число“³.

¹ Ст. Стоянов, „Грамматика на българския книжовен език“, София, 1964, с. 160.

² Проф. Л. Андрейчин, Н. Костов и Е. Николов, „Български език“, София, 1964.

³ Цит. произв.

Тук авторите се спират на една морфологична особеност само на група събирателни съществителни, които, както ще видим по-долу, някои автори смятат за нетипични представители на събирателните съществителни в български език.

Като специален предмет на изследване в студията „Категорията събирателност на съществителните в съвременния книжовен български език“⁴, събирателните съществителни, образувани с наставка, се отделят от семантичните събирагелни съществителни. Във връзка с първия тип съществителни в един по-широк морфологичен план авторката посочва и разглежда най-характерните наставки от славянски и чужд произход и категорията число при тях. Относно втория тип съществителни се отбелязва, че те се явяват най-често във форма за единствено число. На по-рядко срещаните форми за мн. ч. при тези съществителни в студията е отделено съответно място и по-нататък само се споменават наименования от типа: *войска, дружина, чета, ято, стадо* и др. Авторката смята, че те не са типични събирателни съществителни, а заемат средно място между събирателните и другите нарицателни имена. Именно този вид съществителни, както отбелязахме по-горе (стр. 305) са посочени от авторите на „Български език“ проф. Л. Андрейчин, Н. Костов и Е. Николов като примери за събирателните съществителни в съвременния книжовен български език. Този вид събирателни съществителни Крейзинг⁵ пък нарича единично събирателни съществителни.

В по-голямата част от класификациите на съществителните в английски език по-малко или повече е отделено място на събирателните съществителни.

В класификацията, направена от авторите на „Современный английский язык“⁶, един от признаците за разделение на съществителните е връзката на лексическото значение с граматическата категория число, т. е. тяхната броимост и неброимост.

Без да дават общо определение, те отбелязват само, че категория число могат да имат и някои събирателни съществителни, които означават съвкупност от предмети и лица и се възприемат като едно цяло, например:

family
семейство

families
семейства

В същото произведение по-нататък е отбелязано: „Друга част събирателни съществителни обозначават предмети, които не мо-

⁴ М. Димитрова, Категорията събирателност на съществителните в съвр. книж. български език, „Известия на института за бълг. ез.“, 1967.

⁵ E. Kruisinga, A Handbook of Present Day English, 1932, 5-th ed. Groningen.

⁶ В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик, „Современный английский язык“, Москва, 1956, с. 20.

ит да се броят и притежават редица особености по отношение на категорията число.“ Тази друга част събирателни съществителни *рейзинг*⁷ нарича чисто събирателни съществителни. Тези съществителни имат само една форма за число в едно от значенията си, в даден лексико-семантичен вариант, и то, в повечето случаи, форма за единствено число. При тях формата за единствено число не е противопоставена на формата за множествено число както при единично събирателните съществителни.

Такова разделяне на събирателните съществителни, именно въз основа на категорията число при тях, е направено в граматиката на английски език от авторите В. Л. Каушанская и др.⁸ Там събирателните съществителни са разделени на такива, които: 1. Имат форма само за единствено число. 2. Имат единствено число по форма, а множествено число по значение. 3. Имат форма за единствено и множествено число.

Едно разглеждане на събирателните съществителни в този аспект с опит за сравнение в български и английски език е възможно и ще доведе до подреждане и изясняване на някои особености на събирателните съществителни в двата езика. Настоящата статия има за цел да разкрие характерните черти на събирателните съществителни в съвременния стадий на развитие на английски и български език, като отдели съответно място на морфологичните, синтактичните и семантичните признаци на тази група съществителни.

За по-голяма яснота в разглеждането на събирателните съществителни е удобно да възприемем разделението и терминологията на Крейзинг — чисто събирателни съществителни и единично събирателни съществителни. Тези две групи събирателни съществителни се очертават сред разнообразните граматически и лексически връзки и отношения при събирателните съществителни в български и английски език.

Чисто събирателните съществителни се срещат както в български, така и в английски език:

младеж, гориво, измет, сган и др.
people, jewelry, gentry, cattle, clergy

В български език, както всички други съществителни, и чисто събирателните съществителни се различават по род: *навалица* — ж. р.; *гориво* — ср. р.; *измет* — м. р.

В английски език те не се различават по род и при употребата им в изречението могат да се заместват в единствено число с

⁷ Цит. произв., с. 23.

⁸ В. Л. Каушанская, Р. Ковнер, О. Кожевникова, Е. Прокофьева, З. Райнес, Грамматика английского языка, 3-то изд., 1967, с. 17.

личното местоимение, а в множествено число — с личното местоимение they.

В английски език съществува една характерна особеност на чисто събирателните съществителни, която се проявява в техните синтактични отношения, а именно, че те от своя страна се делят на две ясно очертани в езика групи в зависимост от начина на съгласуването им със сказуемото като членове на изречението. 1. Съществителни, които са в ед. ч. и изискват глагол само в ед. ч.:

foliage, machinery, humanity, mankind

„It was not restful that green foliage“ (London). „Machinery new to the industry in Australia was introduced for preparing land“ (Agricultural Gazette). „He consoled himself with the idea that perhaps humanity was better than he thought“ (Driesser).

2. Съществителни, които имат форма само за единствено число, но изискват глагол в множествено число:

police, poultry, cattle, gentry

„I had no idea the police were so devilishly prudent“ (Shaw). „As experimental animals poultry have their excellent points“. „Unless cattle are in good condition in calving, milk production will never reach a high level“ (Agricultural Gazette). „The weather was warm, the people were sitting at their doors“ (Dickens).⁹

В първия случай групата от еднакви единици се разглежда като цяло и сказуемото е във форма за единствено число. Във втория случай еднородните единици на групата, означена от събирателното съществително във форма за единствено число, се схващат поотделно и се съгласуват със сказуемо в множествено число.

Такова логическо съгласуване между събирателното съществително, употребено като подлог, и сказуемото в изречението е характерно и за единично събирателните съществителни във формата им за единствено число, както ще видим по-нататък.

В български език чисто събирателните съществителни във форма за единствено число изискват сказуемо или поясняващи думи в изречението (като определение) в единствено число. Срв.: „И навалица заварих да се трупа пред чешмата“ (Български тълковен речник, 1955 г.). „Младешта е бъдещето на света“.

Тази особеност в съгласуването на английските чисто събирателни съществителни е причина за тяхното различно обяснение в литературата. Една голяма част от авторите на граматиките на английски език употребяват за тях термина *Nouns of Multitude* и ги разглеждат като подгрупа събирателни съществителни. В речни-

⁹ Примерите от т. 1 и 2 са взети от „Грамматика англ. языка“ с автори: Вл. Каушанская, Р. Р. Ковнер, О. Н. Кожевникова, Е. Прокофьева, З. Райнес, С. Сквирская, Ф. Цырлина, с. 17.

а на Хорнби¹⁰ те са обяснени непоследователно и нееднакво, макар че при много от тях той слага забележката *coll*— събирателно. Така например за съществителното *cavalry* е дадено обяснение *n. usually with pl. v. collective*, а за аналогичното *infantry* е отелязано само (*coll. sing.*), без да е споменато за начина му на съгласуване, както това е направено за *cavalry*. Също така за съществителното *clergy* е отбелязано (*col n with pl v.*), а за аналогичното събирателно съществително *gentry coll plural usually with def. article*). За събирателното съществително *kindred* е отбелязано (*ing. only in form, with pl. v.*). За *kin*-, което е също събирателно съществително и синоним на *kindred*, е отбелязано (*collectively*), а за *kinsfolk*, също събирателно съществително и синоним на първите две, не е отбелязано нищо, което да го отделя като събирателно съществително. Съществителните *nobility* и *peasantry* са обяснени (*the nobles as a class*) и (*peasants as a class*) без други забележки за тяхното число при съгласуването им със сказуемото.

Независимо как са наречени и класифицирани, чисто събирателните съществителни съществуват в български и английски език, обединени от семантичния признак — означаващи множество, или това, което Поутсма¹¹ нарича неограничена съвкупност от единици, граматически изразени само с една форма за число.

При едно сравнение на морфологичната характеристика на събирателните съществителни в български и английски език става ясно, че дадено събирателно съществително в единия език може да има само една форма за число, а в другия — две форми, и обратно. Интересно е, доколкото позволява материалът, да се набележат някои закономерности. Например, на посочените по-долу събирателни съществителни в английски език отговарят несъбирателни съществителни в български език:

английски език

kin, kindred, kinsfolk
cutlery
following
A political leader with a large following.
poultry
pottery
footgear
shipping
electorate
membership

български език

роднини
прибери за маса
последователи
домашни птици
керамични изделия
обувни принадлежности
кораби
всички избиратели
членове

Срв.: The society has a large membership — вместо *членове* рядко се употребява *членство* със събирателно значение.

¹⁰ A. S. Hornby, The Advanced Learner's Dictionary of Current English. 2nd ed., London, 1963.

¹¹ H. Poutsma, A. Grammar of Late Modern English, Groningen, 1914—1921, p. 105.

Една група чисто събирателни съществителни в английски език, които по форма са сложни съществителни, образувани с думата *ware* = изделия, отговарят обикновено на несъбирателни съществителни в български език:

английски език

hardware
hollow ware
silverware
stoneware
earthenware
chinaware
delftware

български език

желез. и кухн. принадлежности
тенджери, чинии и други прибори
сребърни изделия
каменинови изделия
пръстени, глинени съдове
порцеланови изделия
фаянсови изделия

За някои български събирателни съществителни няма събирателни съществителни в английски език:

учителство (съб. същ.) — *teachers* (несъб. същ.)
офицерство (съб. същ.) — *officers* (несъб. същ.)
мускулатура (съб. същ.) — *muscles* (несъб. същ.)

Наред с някои от събирателните съществителни от този вид в български език съществуват и разделно множествени форми (несъбирателни). Например: *учителство* (съб. същ.), *учители* (несъб. същ.); *офицерство* (съб. същ.), *офицери* (несъб. същ.).

Наблюдава се и обратно явление — в английски език съществуват форми със събирателно значение и със значение на разделно множество, а в български език има само една форма със значение на разделно множество, например:

crocks (несъб. същ.) — глинени съдове
crockery (съб. същ.) — глинени съдове
cords (несъб. същ.) — въжета
cordage (съб. същ.) — въжета
ance-tors (несъб. същ.) — прадеди
ancestry (съб. същ.) — прадеди
tenants (несъб. същ.) — наематели
tenantry (съб. същ.) — наематели

Единично събирателни съществителни са съществителни от типа: *семейство*, *ято*, *компания*, *партия*, *екипаж*, *гълпа*, *стадо*, *клас*, *колония* и други. Те, подобно на другите несъбирателни съществителни, имат две форми за число — единствено и множествено. При тях формата за единствено число е противопоставена на формата за множествено число. Формата за единствено число изразява единичност на предмета, който по своята същност представя съвкупност от нещо, а формата за множествено число — разделно множество от съответната съвкупност. Така те са свързани със събирателните съществителни поради лек-

сическото си събирателно значение, а, от друга страна, приличат на несъбирателните съществителни по това, че имат форма за единствено и множествено число. Именно поради тази особеност съществителните от този вид в български език са различно разглеждани от различни автори. Както вече отбелязах, в „Български език“ от проф. Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов като примери за събирателните съществителни в български език са посочени именно този вид събирателни съществителни, а в статията си за категорията събирателност Милка Димитрова отбелязва, че този вид съществителни „не могат да се смятат като характерни, типични имена за категорията събирателност в книжовния български език. Те само с лексическото си съдържание са събирателни, т. е. дават представа за сборна, неделима общност, но тази общност се смята като единичен предмет, от който може да се образува множество от такива предмети“¹².

В английски език пък за разлика от български единично събирателните съществителни са посочени и разглеждани от много автори като типични за категорията събирателност. Това според мен се дължи на някои лексически и граматически особености, които са по-подчертани при тях. Имам пред вид факта, че влиянието на семантиката върху синтактическите отношения при английските единично събирателни съществителни е по-силно проявено, отколкото при съответните български съществителни. Така например както вече отбелязах, характерно за единично събирателните съществителни и в двата езика е, че те граматически са броеми съществителни с две форми за число, но семантически означават не един предмет, а група от предмети или колектив от лица, обединени от един общ признак и свързани помежду си като някаква единица. Именно тази семантична особеност се е проявила по-нататък в способността на формите за единствено число на единично събирателните съществителни в английски език да изразяват както единичност, така и множественост в синтактическо отношение, напр.:

My family is small.
My family are early risers.

В първото изречение събирателното съществително *family* (семејство) е в единствено число по значение, защото групата от отделни членове се смята като единица. Сказуемното определение *small* (малко) се отнася до семејството като цяло. Във второто изречение за отделните членове на семејството се мисли поотделно и затова събирателното съществително *family* във форма за единствено число се съгласува с глагол в множествено число. Така единично събирателните съществителни поради тяхната семантична

¹² „Известия на института за български език“, 1967, XIII кн., с. 154.

особеност във форма за единствено число могат да изразяват множественост, като изискват глагол в множествено число и се заместват с лични, притежателни и възвратни местоимения, съответстващи на множественото число на съществителното, например:

The company took their departure. The party composed themselves for conviviality" (Dickens, *Nickolas Nickolby*, p. 104). „Does the Board know of this?" „Yes", said John, „they fully approve the scheme" (A. Wilson).

Въпросът за логическото съгласуване на събирателните съществителни (както чисто, така и единично събирателни), употребени като подлог на изречението, с интересно разгледан от авторите на „Съвременный английский язык". „Категория числа тесно свързана с формалным согласованием сказуемого с подлежащим в тех случаях, когда существительные выполняют в предложении функцию подлежащего. У существительных собирательных формальное согласование иногда вступает в конфликт с лексическим содержанием слова, а в этих случаях взаимодействие грамматических и лексических факторов создает различные варианты согласования"¹³. По-нататък авторите отбелязват, че в зависимост от това, дали за събирателното съществително се мисли като за едно цяло, или за отделните единици, които образуват това цяло, то това съществително може да изразява или обединяваща събирателност, или разделна събирателност. Въз основа на тези две значения на категорията събирателност те посочват следните групи: 1. Съществителни, които имат значение само на обединяваща събирателност — *humanity, mankind, jewellry* 2. Съществителни, които имат значение само на разделяща събирателност *cattle, police, gentry, vermin, clargy, infantry*. 3. Съществителни, които могат да имат значение и на обединяваща, и на разделяща събирателност — *audience, public, army, crew*. Оттук тази идея е взета и по-подробно и изчерпателно разгледана от Ю. Е. Годлинник.¹⁴ В своята статия авторът разглежда само съществителни, които могат да имат две значения — на обединяваща и на разделяща събирателност. Той отбелязва, че към тази група съществителни се числят някои чисто събирателни съществителни от типа *police, audience, public* и други, и единично събирателните съществителни от типа *army, crew, committee* и други. Употребата на съществителни в значение на обединяваща или разделяща събирателност зависи от това съдържание, което им се придава. Следните примери, които авторът е цитирал, показват, че не само единично събирателните съществителни, а и една част от чисто събирател-

¹³ В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик, *Современный английский язык*, Москва, 1956, с. 28.

¹⁴ *Собирательные существительные со значением объединительной и раздельной собирательности в английском языке*. Учёные записки Ленинградского университета, № 262, Ленинград, 1958, с. 50.

ните съществителни могат да имат тези две значения: „*The poultry are being fed*“ (Hornby) — разделяща събирателност.“ „*All the poultry is concentrated in folds, and the organization of labour is comparatively simple.*“ (Poultry Farming) — обединяваща съобразителност (във второто си значение на обединяваща събирателност *poultry* се среща в английски език, макар и много рядко).

Такова влияние на лексическото значение на тези съществителни върху синтактическите отношения съществува, разбира се, и в български език, макар и различно по степен и посока на развитие. В български език обикновено, когато подлогът е единично събирателно съществително в единствено число, сказуемото е също в единствено число. По-редки са случаите, когато лексическото съдържание на тези съществителни влияе върху техните синтактически отношения, за да създаде различни варианти на съгласуване. В своя синтаксис на съвременния български език К. Попов, като разглежда употребата на единично събирателното съществително *дружина*, изтъква следното: „Събирателното съществително *дружина* изисква сказуемо в единствено число. Според една по-стара употреба, застъпена в народното творчество, сказуемото може да бъде и в множествено число, например: „Събрали са се дружина, па са в София отишле“ (нар. п.) „Ей дружина, хай станете“ (Хр. Ботев).

Често пъти съществителните *дружина* и *бригада* в първото изречение се съгласуват със сказуемо в ед. ч., а в следващите — със сказуемо в мн. ч., например: „Вечер зимно време, когато *се събереше дружината* около огъня, да си *сушат* навушката, от дума на дума *минаваха* най-после на други въпроси, въвн от техния кръг“ (З. Сгоянов).¹⁵

От казаното дотук и от направеното сравнение става ясно, че в английски език логическото съгласуване между сказуемо и подлог, изразен чрез единично събирателно съществително, е характерно явление, докато в български език то е слабо проявено, има случаен характер.

Тук е интересно да се отбележи, че разликата в употребата в двата езика не е така голяма, когато подлогът е съставен от единично събирателно съществително в единствено число и конкретно съществително в множествено число. В такива случаи и в двата езика сказуемото може да се съгласува по число и с едното, и с другото в зависимост от това, кое от тях изпъква по-силно при дадени обстоятелства, например:

„*Групата* конници, ръководени от майора, *не беше* единствената, която напусна Форд Индж“ (К. Попов).
A group of students is going on an excursion tomorrow. „A number of cars were parked on the lot before a two-storey building“ (Maltz).

¹⁵ К. Попов, Съвременен български език, София, 1963, с. 140.

Според К. Попов единият от тези два варианта на съгласуване в български език, а именно тенденцията „да се съгласува сказуемото не с абстрактното, а с конкретното съществително, все повече се разширява и е във връзка с аналитичния характер на нашия език, при който логическото съгласуване играе определена роля, особено ако абстрактното съществително е твърде избледняло в семантично отношение, например:

„Цял взвод войници се втурнаха и загониха мисирките“ (И. Йовков). „В ранната есен без звук, ято подгонени птици дружно отлитат на юг“ (Н. Лилиев).¹⁶

От съответните два варианта на съгласуване в английски език по-чести са случаите, когато сказуемото се съгласува с подлог, изразен чрез конкретното съществително, например:

„There were a number of paper-covered booklets“ (Cronin). A number of people were sitting and standing about. A great number of students were present at the conference.

Логическо съгласуване между сказуемо и подлог, изразен чрез събирателно съществително, има и в руски език. В своя синтаксис на английски език Смирницки отбелязва: . . . „необходимо помнитъ, что хотя связь сказуемого с подлежащим действительно существует, она осуществляется не непосредственно, а косвенным путем — через субъект. Подлежащее и сказуемое оказываются связанными друг с другом, лишь в той мере и постольку, в какой мере и поскольку они оба ориентируются на реально един и тот же предмет — ряд вопросов показывает и ряд вопросов показывают. . .“¹⁷

Въз основа на примери, които потвърждават логическото съгласуване, проф. В. Илиш даже изказва съмнение, че съществува съгласуване между подлога и сказуемото на изречението изобщо:

„As we have seen above, there is much to be said in favour of the view that the category of number in the predicate verb is independent of the number in the subject. This is especially confirmed by sentences like „My family are early risers“, where the plural number in the link verb shows the plurality of the acting persons, though the subject noun is in the singular“. (B. Ilysh, „The Structure of Modern English“, Москва, 1965, p. 207).¹⁸

Това негово гледище е отразено и в определението, което той дава на сказуемото в изречението в съвременния английски език. Според тази дефиниция една от характерните черти на сказуемото е, че то не зависи от никаква друга част на изречението.¹⁷

¹⁶ Цит. произв.

¹⁷ А. Смирницки, Синтаксис англ. языка, Москва, с. 147.

¹⁸ В. Ilysh, The Structure of Modern English, Moscow, 1965, p. 207.

¹⁹ Пак там, с. 207.

Съществуват събирателни съществителни както в български, така и в английски език, при които събирателното значение е изразено морфологически чрез наставки. Характерно за тези наставки и в двата езика е, че те са многозначни — наред със събирателното значение могат да имат и някои други значения.

В български език събирателните наставки имат връзка с определен граматичен род на съществителното например:

- ак(як) — за съб. същ. от м. р. — *дъбак, крушак, коренак* и други;
 —ств-о за съб. същ. от ср. р. — *човечество, гражданство, студентство*;
 —и-я за съб. същ. от ж. р. — *сиромашия, железария, стъклария* и др.

Наред с тези по-широко разпространени събирателни наставки от славянски произход в български език има и събирателни наставки от чужд произход. От тях по разпространени са:

- аж — м. р. — *екипаж, километраж, антураж, тонаж* и други.
 —ци-я и —тур-а за имена от ж. р. — *агентура, мускулатура, интелигенция, конфекция* и др.

Събирателните наставки в английски език, както самите съществителни, не се различават по род. Най-широко разпространените от тях са: —асу, —гу, —аге.

- гу: soldiery, peasantry, citizenry, Englishry, crockery, jewelry, confectionery, cutlery, stationery, ironmongery, dowery, greenery, Jewery.
 —асу: delegacy, aristocracy.
 —аге: clientage, readerage, cellarage, flowerage, fruitage, leafage, oarage, tonnage, voltage, footage, yardage.

В български и английски език събирателните наставки могат да образуват както единично събирателни, така и чисто събирателни съществителни, т. е. морфологически оформените чрез събирателни наставки, съществителни могат да имат една форма за категорията число или две форми — за ед. и мн. ч., например:

- грамаж* — само в ед. ч.; *ръководство* — *ръководства* — ед. и мн. ч.
cutlery — „ — „ — *delegacy-delegacies* — „ —

Тук прави впечатление фактът, че морфологически оформените чрез събирателните наставки съществителни в английски език в повечето случаи имат само една форма за число, обикновено ед. ч., докато така образуваните събирателни съществителни в български език по-често имат съответна форма за мн. число. Това се отнася главно до производни събирателни съществителни с наставка —ак (як):

- гъстак* — *гъстащи*; *коренак* — *коренащи*; *трънак* — *трънащи*; *буренак* — *буренащи* и др., но *листка* само в ед. ч.

Някои събирателни съществителни в български и английски език са образувани от конкретни съществителни, които са разширили основното си значение и се явяват в ново, събирателно значение. Това са обикновено съществителни, които с основното си значение означават определено място, а с допълнителното, събирателно значение — хората, които се намират там или се изразяват от това понятие, например:

аудитория, галерия, катун и др.
the village, the neighbourhood, the country.

В български език тези, получени по метонимичен път, събирателни съществителни обикновено изискват сказуемо в ед. ., което показва, че влиянието на лексическото значение върху синтактичните отношения и на тези съществителни не е така силно, както на съответните в английски език, например:

„Щялото село се изсипа да посрещне гостите.“ Излизаше на катедрата и *аудиторията притихваше*“ (А. Гуляшки, МТ Станция).. „Никога *галерия* не е присъствувала на по-вълнуваща комедия“ (Вазов, Из сенките на нашия живот). „Зад тях *катунът* струпал се пъстрей / на всичките в лицата волност грей“ (К. Христов, Чета на Балкана).

В английски език тези съществителни в новото си събирателно значение във форма за единствено число могат да се съгласуват с глагол в единствено число, или в множествено число в зависимост от това, дали представата за единичност или за множественост изпъква по-силно в съзнанието на говорителя, макар че глагол в множествено число се среща по-рядко.

„Does the country want war? ..(Hornby)“ He was liked by the *whole neighbourhood*“ (Hornby) и много други, но и някои от рода: „All the country *have* cried shame of him“ (T. Jones, Fielding); „Cornell University *have* gone a long way in investigating poultry pastures“ (Poultry Farming) 49) „...you are not of the same opinion with the town for *they* are all agreed that Hamlet is acted by the best player who ever was on the stage“ (T. Jones, Fielding, p. 789).

COLLECTIVE NOUNS IN BULGARIAN AND ENGLISH

Sonya Dyacova

summary

Collective nouns in Bulgarian and English are a group of common nouns whose characteristic feature is that they denote a collection of indefinite number of similar individualus and things regarded as a single unit.

On the basis of their category of number, collective nouns both in Bulgarian and English fall under the following groups:

1. Collective nouns that have one number, usually singular.
2. Collective nouns that have two numbers: singular and plural.

If we compare these two groups of collective nouns in Bulgarian and English we shall arrive at the following conclusion:

1. The English collective nouns of the first group though singular in form can require a verb either in singular or in plural. The Bulgarian collective nouns of the same group usually require a verb in the singular.
2. Some collective nouns can have only one number in one of these two languages, and two numbers (sg. and pl.) in the other language and vice versa.
3. The English collective nouns of the second group can express the idea both of oneness and plurality syntactically.

*My family is small,
My family are early risers.*

Such influence of the lexical meaning of these nouns on their syntactical relations is found in Bulgarian too, but quite different in degree. In Bulgarian this phenomenon is restricted only to some nouns of this group, whereas in English this depends on what is uppermost in the mind (the idea of oneness or plurality).

4. There are collective nouns both in Bulgarian and English whose collective meaning is imparted to them by suffixes.

Some collective nouns in Bulgarian and English are formed from concrete nouns by means of metonymy: *the village*, *the neighbourhood*, *the country*.

In Bulgarian these nouns usually require a verb in the singular, whereas in English they can require a verb both in the singular and plural. With this group of nouns as well as with the others mentioned above, the logical principle of agreement between the predicate and the subject is more powerful in English than it is in Bulgarian.

СОБИРАТЕЛЬНЫЕ ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В БОЛГАРСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ;

София Дякова

Резюме

Собирательные имена существительные в болгарском и английском языках представляют собой группу нарицательных существительных, объединенных общим признаком собирательности, совокупность неопределенного количества однородных единиц.

На основании категории числа собирательные существительные как в болгарском, так и в английском языке можно разделить на две группы:

- I. Собирательные существительные, которые могут иметь только одну форму числа, обычно форму единственного числа.
- II. Собирательные существительные, которые могут иметь две формы числа — форму единственного и форму множественного числа.

Проводя аналогию между этими двумя группами в обоих языках, можно сделать следующие выводы:

1. Английские собирательные существительные первой группы, хотя и в форме единственного числа, могут требовать глагола в формах единственного и множественного числа.

Болгарские собирательные существительные той же группы требуют глагола в форме единственного числа.

2. Некоторые собирательные существительные могут иметь только одну форму числа в одном языке, а в другом — две формы, — единственного и множественного числа, и наоборот.

3. Английские собирательные существительные второй группы могут выражать синтаксически как единство, так и множественность.

My family is small.
My family are early risers.

Такое влияние лексического значения этих существительных в их синтаксических отношениях существует и в болгарском языке, хотя и очень различное по степени.

В болгарском языке это явление ограничено только некоторыми существительными этой группы, тогда как в английском языке это зависит от отношения говорящего.

4. Существуют собирательные существительные как в болгарском, так и в английском языке. в которых собирательное значение выражено при помощи суффикса. В болгарском языке эти суффиксы имеют категорию рода, в английском языке они не различаются по роду.

Некоторые собирательные существительные в болгарском и английском языках образованы из конкретных существительных, которые расширили свое основное значение, чтобы явиться в новом, собирательном значении.

Аудитория, галерея, катун.
the village, the neighbourhood, the country.

В болгарском языке эти собирательные существительные, полученные метонимическим путём, обычно требуют глагола в форме единственного числа, тогда как в английском языке они могут требовать глагола в форме единственного или в форме множественного числа. И у этой группы собирательных существительных, как и у других, указанных выше, логический принцип согласования подлежащего, выраженного собирательным существительным, с сказуемым в английском языке сильнее, чем в болгарском.

ТРУДОВЕ НА ВИСШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI, „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969

Филологически факултет

TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VI, „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1968/1969
Faculté philologique

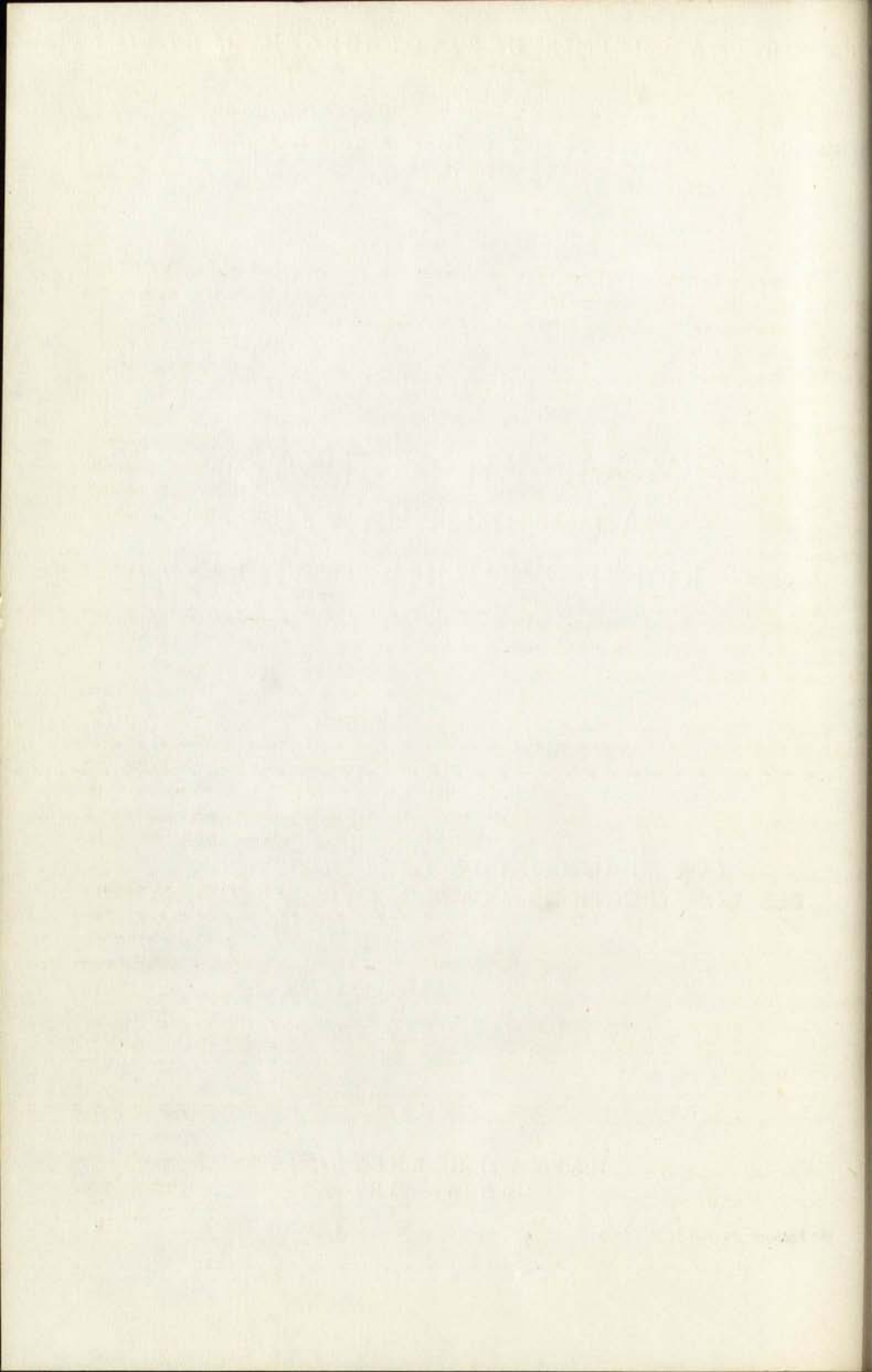
ХР. ИВ. СТАНЕВА

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА
НА СРАВНИТЕЛНИТЕ
КОНСТРУКЦИИ С **КАТО**

CHR. STANEVA

CONTRIBUTION A LA CARACTERISTIQUE
DES CONSTRUCTIONS COMPARATIVES AVEC „КАТО“

НАУКА И ИЗКУСТВО
София — 1970

Сравнителните конструкции в езика са форма за образно онаредяване чрез съпоставянето на предмети, лица, картини, явления и действителността. Най-често се сравняват непознати предмети, ачесива, свойства с познати, конкретни с абстрактни, близки с далечни. Сравняването е средство за опознаване на действителността; чрез него се прави образна характеристика на героите от художествени произведения, а се среща много често и в разговорната реч. Сравнителните конструкции се оформят в изречението чрез предлога като, наречието-съюз както, наречието сякаш и др. В настоящата статия ще се спрем само върху сравнителните конструкции с като, най-често употребявани и срещани в съвременния български език.

Според РСБКЕ¹ като е наречие-предлог, който служи за сравняване, уточняване, или е частица в изречението. В Българския тълковен речник² като се смята за предлог, който „означава сравнение, съпоставяне на предмет с друг предмет“ и за съюз, който извежда подчинено изречение за време. Като в съвременния български език има особено развитие, понеже по начало е наречие³ за „уподобяване, за сравнение“. Същото определение му дава и Стефан Младенов⁴. В старобългарския език като не се среща, а за сравнение се употребява яко — старо наречие. С употребата на като в съвременния български език ни запознава по-пълно Кр. Чолакова⁵, която сочи, че като по произход е наречие, но днес „остава наречие по форма, а функционално и семантично е преминало към категорията на служебните думи“.

Днес като се употребява в службата на „чист съюз“ в сложни изречения и „особен предлог“, запазил смислова връзка с местоимението в простото изречение. В граматиките по съвременен български език като е подчинителен съюз⁶ за време⁷ и наречие ва начин⁸. Л. Андрейчин сочи, че като е предлог, който „означава сравнение с дадения предмет“⁹. Като предлог го определят Ст. Стоянов¹⁰, Ю. Маслов¹¹, а като съюз и наречие се посочва в Съвременен български език, ч. II¹². К. Попов¹³ също го разглежда като предлог. Фактът, че като се определя ту като наречие, ту като съюз и предлог, говори за особеното развитие на тая лексема в съвременния български език. Ние ще разгледаме като в качеството на предлог, който оформя сравнителни конструкции в простото изречение, и в качеството на съюз, който свързва подчинени изречения в сложното изречение.

Сравнителните конструкции с като не са специално проучвани в съвременния български език. Съпоставка с руски език прави Ив. Васева¹⁴, която разглежда функциите на наречието-предлог изразяващо сравнение или уточняване. Тя посочва, че в съвременния български език, както в гръцки, като управлява винителен падеж, докато в руски — именителен. За разнообразните функции на като в простото изречение се споменава в посочените граматички. В съветската граматична литература сравнителните конструкции са предмет на специални изследвания в работите на Л. А. Киселева, А. Г. Руднев, Ван Юй-Фу, Я. Г. Биренбаум, М. Л. Ванслова, Н. Мальшакова, Н. А. Широкова и др.¹⁵ Мальшакова разглежда подчинените сравнителни изречения и сравнителни изрази в простото изречение, като отделя от тях конструкции-обстоятелства, нямащи сравнително значение, и сравнителни конструкции, показващи признака време. М. Л. Ванслова разглежда функцията на *как* в сложното и простото изречение. Я. Г. Биренбаум разграничава образни сравнения от предметно-логически в съвременния английски език. Най-пълно и задълбочено разработва сравнителните конструкции Н. А. Широкова¹⁶. Тя класифицира сравнителните конструкции в простото изречение, изяснявайки характера на техните граматически връзки с частите на основното изречение и установява кръга на изпльняваните от тях синтактични функции. Тя посочва, че „среди сравнительных конструкций, употребляемых в составе разновидностей синтаксических единиц, различие между ними лежит прежде всего в характер выражаемых ими отношений: с одной стороны, мы имеем конструкции, выражающие образное сравнение, с другой — конструкции, выражающие сравнительно-сопоставительные отношения. Эти различия отражены в грамматическом положении тех и других синтаксических единиц и являются определяющими для их синтаксического профиля“¹⁷.

На образните сравнения в съвременния български език съответствуват (в най-общи линии) конструкциите с като за сравнение, а на сравнително-съпоставителните — конструкции с като за логическо уточняване. Не можем да поставим знак за равенство между тях, защото аналитичният характер на съвременния български език е причина за съответствие на падежна флексия, която в руски език обуславя някои функционално-граматични особености на сравнителните конструкции, каквито в български език няма, и обратно. В руски език в повечето случаи се търси генетична връзка на сравнителните конструкции с подчинени изречения, докато в български език в повечето случаи те са ясно свързани с частите на изречението. Обособените сравнителни конструкции в руски и български език също се различават, но във всички случаи те носят характер на самостоятелни, по-независими морфологично и семантично оформени части в простото изречение. По-подробно ги разглежда Елена Георгиева¹⁸.

В простото изречение в съвременния български език сравнителните конструкции с като в зависимост от характера на изразяваните отношения, от семантиката на съществителното член (главен член на конструкцията), от връзката с останалите членове в изречението позиционно и интонационно се характеризират във функционално-смысловото отношение като конструкции за сравнение и конструкции за логическо уточняване чрез съпоставяне или противопоставяне на предмети, явления, картини от действителността. Точна граница между тях не може да се постави, тъй като в много случаи сравнението уточнява, а с логическото уточняване се прави образна характеристика. Това обуславя и разнообразната синтактична функция на сравнителните конструкции с като, при определяне на която понякога се затрудняваме, защото морфологичният и семантичният характер на сравнението играе роля за синтактичната му служба в изречението. Конструкциите с като, които изразяват компаративни (сравнителни) отношения в изречението, изпълняват функцията на обстоятелства за начин, обстоятелства при определение, приложения, сказуемни определения. А сравнителните конструкции, които логически уточняват чрез съпоставяне на общото към частното и обратно, чрез приписване на временни или постоянни качества на субекта, чрез косвено застъпване от глаголно действие, при функционално-граматично разглеждане в зависимост от семантиката на сказуемното и главния им член, са уточняващи определения. Особено място заемат обособените сравнителни конструкции, които „не носят същността на изказа, обаче по-силно изразяват едни или други качества, свойства чрез друг предмет, образ, взет като типичен представител, притежаващ в най-голяма степен даденото качество, свойство“¹⁹.

Конструкциите, които изразяват сравнителни отношения, имат характер на образно сравнение²⁰, което не само съдържа черти на образна характеристика, но в художествената литература играе роля и на метафорична характеристика на подлога или допълнението, а така също след определения показва степента на признака и качеството. Сравненията за логическо уточняване чрез съпоставянето на предметите и качествата не характеризират образно, а само установяват тъждество между сравняваните явления, като уточняват или посочват качеството, съответстващо на другия предмет или явление, с който съпоставят. Например: „Те шетаха из къщи начумерени и фучаха като змии“ (Ел. П.). „Думите на този човек течаха като река“ (И. И.). „Пала като камък — ще се убие“ (А. К.). „Тя хушна като сърна“ (К. Хр.). „Той досега не беше видял кръв, но турците му се видяха като мухи“ (И. В.). „Стоя настрана като треснат, гледам наоколо“ (Т. Вл.). „И се убеди, че

* Под главен член на сравнителната конструкция ще разбираме мислен представен от пълнозначна дума.

хората като баща му, Оля, Ваня са твърде много“ (Г. Ст.). „Ега сме видели такива като тебе“ (Кр. К.). Сравненията за уточняване заемат синтактично и смислово по-самостоятелно място в изречението, тъй като те служат за по-пълно, по-точно разкриване на мисълта, докато образните сравнения служат за метафорична характеристика. Между конструкциите за сравнение и конструкции за логическо уточняване има голяма група промеждутъчни хибридни, за които е трудно да определим какъв характер имат. Разликата между образните сравнения и предметно-логическите е преди всичко в семантиката на изразяваните от тях отношения. Затова тя се установява в контекстуално-семантичния анализ. Образните сравнения са тясно свързани със структурата на изречението, като в някои случаи те образуват неделимо смислово и интонационно съчетание с прилагателното или наречието, след което стоят. Например: „Търкаляха бъчви с *гъсто като катран вино* от островите на старата Гърция и Илирия“ (А. К.). „Това извърши той чрез *малка като черупка* и прекеждлива варка“ (И. В.). При предметно-логическите имаме характер на вметнат израз, несвързан тясно с пояснявания предмет. „Като виждах страданието народно и аз *като отец Сисой* се усъмних в божията правда“ (Л. Ст.). „Ти *като Караджата* /ревеше на врагът!“ (И. В.).

При конструкциите за сравнения главният член е съществително-нарицателно, а при предметно-логическите може да бъде собствено име или местоимение. Например: „Ризниците им пукат *като охлюви черупки*, копията се трошат *като сламки*“ (О. В.). „Потекоха *като на съне* дните /пониса се скиталец по светът. . .“ (К. Хр.). „Навалищата се затласка и потегли *като един поток* из улицата, с *викове*“ (И. В.). „Господ, байчо, да те пази от богатство *като мойто*. . .“ (Хр. С.). „Ученият свят си е доставил вече убеждение, че и цял народ е *като един честен човек*. . .“ (Л. К.).

Образните сравнения в повечето случаи се съгласуват по число с подлога или допълнението, докато предметно-логическите нямат числов паралелизъм. Например: „*Като пиленца* ще си писукат за нея. . .“ (Ел. П.) „Тогавя придойдоха водите — *като бесни вълци* се спуснаха от високите планини, плъзнаха *като скорпиони* над труда и потта човешка, безсънни, жадни и лишени от милост“ (Л. Ст.). „Тя не е *като последните му работи*, но пак е дълбока, мъдра и високо художествена“ (Ел. П.).

Конструкциите за сравнение се характеризират с ранообразни синтактични функции и експресивен оттенък, особено когато са употребени в художествената литература. Предметно-логическите разкриват още черти към съдържанието на изречението, като предлагат допълнителна работа на мислене. Например: „Американските вестници и радиостанции съобщават *като най-важна новина на деня* кацането на съветската автоматична станция „Венера — 4“ на първата достигната от човечеството планета на слънчевата си-

стема“ (Р. д.). „Лопатага лъщи високо над главата му като копие“ (Г. К.). „За да си живеем братски и да служим като образец тук, по околните села, трябва да се слушаме. . .“ (О. Ст.). „Моето име като писател може да Ви е известно“ (Ел. П.). „С тези нови заводи Кремиковци придоби нова мощ, израсна като голяма металургична база, с която България заслужено днес се гордее“ (Р. д.). „Да съм като него, сега бих си отишел, вярвайте бога“ (Ел. П.).

При конструкциите за образно сравнение, изпълняващи функцията на обстоятелства за начин, можем да имаме синтактична синонимия — с обстоятелство за начин, изразено с наречие. Например: „И тя като вихрушка (бързо) изскоква навън“ (И. В.). „ . . . тъкмо заиграха вчера не срещу друг, а срещу „сините“ като равни с равни (равностойно) — и ето ти нова загуба“ (Н. С.).

При предметно-логическите сравнения пред името, което уточняват, може да стои съюзът **и**, който тук има характер на усилвателна частица. Например: „ . . . и той като учител Александра е копрившенец“ (Т. В.). „Ще има и той време като нас с много неща да се примери — и още как“ (П. Я.). „И той като тях беше облечен просто и грубо“ (Ем. Ст.). Предметно-логическите са по-характерни за научния стил, а образните — за разговорния и художествения.

А. КОНСТРУКЦИИ С КАТО ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА СРАВНИТЕЛНИ ОТНОШЕНИЯ

1. КОНСТРУКЦИИ ЗА СРАВНЕНИЕ В РОЛЯТА НА ОБСТОЯТЕЛСТВА ЗА НАЧИН

Конструкции за сравнение, оформени само с като

Те са най-често неразширени, здраво свързани със сказуемото, с което образуват една синтагма и много рядко се обособяват, най-вече при обратен словоред и след други обстоятелства, за да изпъкнат по-добре, или когато са разширени. Според семантиката на сравненията те показват образно действие, свойство, качество, състояние, признак. В стилистично отношение са характерни за художествения и разговорния стил, като придават живост, образност и калоричност на израза, особено ако пада върху тях логическото ударение. Съдържанието им се черпи от културните и битовите навици на народа, от условията на материалния живот. Понякога те са почти невероятни, изненадващи и се отличават с духовитост, неповторимост и конкретна значимост. Повечето от тях стават щамповани сравнения, което обуславя и честата им употреба. Те характеризират пълнозначни глаголи, като разкриват и допълват тяхното лексикално съдържание въз основа на сравнението с друг

предмет, за който това качество е постоянно, характерно. Например: „Ех, лъжеш ти, Любене, лъжеш като брадат циганин“ (Л. К.), „Крачи назад-напред като ранена тигрица“ (Л. Ст.), „Подобни питания се засипаха като дъжд“ (И. В.).

Сравнителните обстоятелства в едни случаи имат оттенък на мярка и степен на признака на действието, в други дават качествена характеристика на субекта. Те се характеризират с двойна връзка, защото, допълвайки действието на сказуемото, поясняват до известна степен и подлога. П. Калканджиев²¹ ги разглежда като „предложни обстоятелствени допълнения“, разграничавайки ги от предложните допълнения, които са членувани. Например: Той ме посрещна като враг (как?) и Като врага си ме посрещна той (като кого?). А. Т.-Балан²² също го разглежда като „обсказ от сравнение“. Л. Андрейчин²³ ги отделя като „сравнения за начин“, които принадлежат към обстоятелствата за начин. Циганчето гореше като свешица от тъмни, неясни надежди. М. Иванов²⁴ сочи, че „Към обстоятелствените пояснения за начин спадат и обстоятелствените пояснения за сравнения. Те характеризират действието чрез сравнение и се изразяват с качествени обстоятелствени наречия, със съществително име и наречието подобно и чрез сравнителни изрази със съюза като, например: Самолетът лети като птица“. К. Попов също ги отбелязва: „чрез обстоятелствените пояснения може да се направи сравнение“. „Гледаше снаха си като керкенец“ (Л. К.). Има много случаи, когато се колебаем при определяне синтактичната природа на сравнителната конструкция — дали е обстоятелствено сравнение, или допълнение. Ст. Стоянов отбелязва, че „съществителните имена като дателни предложни допълнения при непреходни глаголи се употребяват предимно членувани“. К. Попов²⁶ има пред вид „семантиката на глагола и членуването на имената“. Но и това не може да бъде абсолютен критерий и затова има много хибридни случаи. Ю. Д. Апресян²⁷ разглежда експериментален критерий за разграничаването, им: „...добавить к спорному элементу с помощью сочинительного союза типа и, но несомненное обстоятельство и проверить, получается ли при этом правильная фраза. Если получается правильная фраза, то спорный элемент является обстоятельством“. Например: „Лиже като куче (и непрестанно — как?) гноясалите си рани“ (О. В.). Тук е налице несъмнено обстоятелство. Има и други случаи, като например „Храмът уцелява, но нерадостната съдба на злочестниците потисва като гнетителен укор (като какво?) душите на зидарите...“ (П. Сл.). Но този начин не може да бъде общовалиден, защото, когато мислим, че имаме предложно допълнение, в същност то е сравнение за логическо уточняване.

Както казахме, конструкциите за сравнение — обстоятелства, характеризират процеса на действието, но поясняват и подлога. Със сказуемото се осъществява адвербиална връзка, а с подло-

га — атрибутивно-предикативна. Сравнителните конструкции се отличават с голяма подвижност. Ще се спрем на главните структурни разновидности на този модел в съвременния български език, зависими непосредствено от словоредата.²⁸

Вариант А. Подлог — сказуемо — сравнителна конструкция

Най-често срещана схема, при която сравнителната конструкция е носител на признака на действието, посочен със сказуемото, който е постоянен, присъщ за главния член на сравнителната конструкция. Тя засилва проявата на признака, пояснявайки го откъм начин на осъществяване, като посредствено засяга подлога и част от качеството на сравнявания предмет преминава върху него. Например: „При последната дума, казана с трепет в гласа, девойката пребледня *като платно* и все тъй бърже пламна *като божур*“ (П. Я.). „Патриотичните стихове на Юго, които звучат *като призив към победа*, вдъхновяват цяла Франция“ (Н. Л.). „Ятото се събра, спусна се ниско и се понесе над блатото *като черно ядро*, което ту се състяваше, ту се разпадаше на отделни точки“ (Ем. Ст.). „Аз те чакам просто *като съдържание на моя живот*“ . . .“ (П. Я.).

1. При глаголи, които означават преминаване към някакво състояние или действие, което трябва да се онагледява — зачервявам се, свивам се, да заседна, разпирям, попуквам се, люлея се, грепкам, да прегърна, да увисна, тупам, пазя, нареждам и др. Например: „Слава се зачерви *като чукундур*, скокна на крака и отиде си“ (Л. К.). „Запустя земята, ръждяса, покри се с плесен и хората се свиха *като охлюви*, потаиха се *като къртици* и страшно бе да се гледа това непрестанно погребение на живия човешки дух“ (Л. С.). „И маргаритите, що трепкат на босилковите и клепки се сипнат един след други *като градушка*“ (Ел. П.). „Моторът, който непрекъснато донесе и ноще беше тупал горе в железния комин *като сръце*, изведнъж спря и замлъкна“ (И. И.). „Ти нареди всичко това *като заучен урок*“ (П. Я.).

2. При глаголи за движение — движа се, нося се, бягам, възлизам, вървя, хвъртам, скачам, препускам, пристъпям, при които сравнителната конструкция пояснява начина на самото протичане на действието. Връзката с действието е по-слаба. Например: „Ян Библия вървеше след Мирилалай *като сънен*“ (Ел. П.). „Превит и слаб, той се движи безшумно *като сянка*“ (Г. К.). „Любовта, истинската любов, много често пристъпя прага на гроба с радост *като праг на брачна стая*“ (П. Я.). „Да бе имал зрение, той би хвъркнал *като орел*, да погледа какво има в новия свят“ (И. В.).

3. При глаголи, които означават начало, еднократно действие, процес на преминаване на субекта в ново състояние, чувства, въз-

приятие, образно разкрити от сравнителните конструкции. Например: „... утеша сърцето на твоята сиромашкиня майчица, която те е гледала като очите си“ (Л. К.). „Сред непрекъснати кръсъци и свиркания те прозвучаха като детски плач под *Ниагарския водопад*“ (Н. с.). „Винаги, като те видя, мое щастие, аз чувствавам желание да се моля като един *грешник*...“ (П. Я.). „Земята е изпръхнала и се рони като *захар*“ (Ел. П.).

Главният член е съществително име, което назовава растение (елха, цвете, чукундур), животни (охлюв, къртица, стадо, жребец, звяр, орел, змия, сърна, риба, котка, лъв), природни явления и предмети от заобикалящата действителност (облак, бвря, градушка, дъжд, море), лица (човек, разбойник, дете) и др. Между сравнителната конструкция и сказуемото може да стои друго обстоятелство за начин, време, място, а сравнителната конструкция да бъде разширена от определения на името. Структурно-интонационната неделимост при този вариант на сравнителната конструкция със сказуемото е най-ясно изразена.

Вариант Б. Подлог — сравнителна конструкция — сказуемо

По-малко срещан структурен вариант, при който варира двустранна връзка на сравнителната конструкция с подлога и сказуемото. Когато образува структурно-интонационно цяло с подлога, се засилва образният характер, а със сказуемото — предикативният. Например: „Че блясъкът на твоята зора /раздра световната тъма/, че ти като *възторжена сестра* събра на цялата земя /и радостта, и бурната печал/“ (Хр. С.). „Тия думи като *курушум* се забиваха в сърцето й“ (Т. Вл.). „От нейде лъхна прохладата, като *ветрило* ме повя“ (Ел. Б.). Когато подлогът е пояснен от друго определение, сравнителната конструкция е по-ясно свързана със сказуемото. Например: „Ръмеше дъжд и вятъра студен /като *въздишка* стенеше в полето“ (П. П. Сл.). Ако подлогът е местомимно, сравнителната конструкция има далечен оттенък на приложение. Обаче интонационно, независимо до коя част на изречението сравнителната конструкция стои по-близо, тя се отделя и когато е разширена, върху нея пада логическото ударение. Тогава се обособява. Например: „Той, като *добър съсед*, идваше да поразговори и успокои бай Марко“ (И. В.)²⁹. „Сабичата, като *едно бяло змиче*, лажеше красива на килима“ (И. В.). Глаголите, които поясняват сравнителната конструкция, са за движение, действие, преживявания, чувства, придобиване на ново качество. Вариантът е характерен за поезията.

Вариант В. Сравнителна конструкция — подлог — сказуемо

Структурен вариант, при който сравнителната конструкция показва по-голяма самостоятелност. Например: „*Като плувец над бурното море, /към нови брегове към нов простор/ душата ми ле-ти*“ (Л. Ст.). „*Като млечен стълб високо /в небесата дим се вие*“ (П. П. Сл.). „*Пред просънени народи /като факел аз пламтя...*“ (Хр. С.).

Въвеждайки изречението, сравнителната конструкция подсказва цялата мисъл, набелязва основната линия на това, което ще бъде съобщено. Тя може да бъде разширена, пред нея да има друго обстоятелство за място, време, да се обособява, ако носи същността на изказа. Среща се в поезията. Например: „*Като дете, погалено след несправедлива обида, Тошка избухна в неударжим плач*“ (Г. К.). „*Пиян от милост и любов, като същински патриот, Той чувствуваше се готов /за подвизи за чест и род*“ (Хр. С.). „*Като лека перушина, /седем очи преброени/ чук извива юначина, /бий метала разкален*“ (П. Я.).

Вариант Г. Сравнителна конструкция — сказуемо — подлог

При този вариант сравнителната конструкция образува една синтагма със сказуемото, ставай-и заедно с него носител на новото, което се съобщава в изречението. Например: „*Като облак високо, високо се носи /и боботи червения гняв*“ (Хр. С.). „*Като вихър кръстосваше той цялата страна*“ (П. Я.). „*Като лекокрила птица над равнината се разнася песента им*“ (Н. мл.). В едни случаи връзката със сказуемото е по-ярка и имаме несъмнени обстоятелства за начин. „*Като лъв се хвърли подпоручикът в средата на неприятеля*“ (Г. Ст.). „*Като безчислени ята, подгонени от есента, /далеч отлитат/ шеметни пълчища*“ (Хр. С.). В други случаи характеризирацията подлога елемент се чувства по-осезателно. „*Като сребро лъщеше слънчевия ден в глетча на новите стомни и делви...*“ (Ем. К.). „*Като сока на земните жили /ще избликнеш, задрямала кръв*“ (Л. Ст.). Често пред сравнителната конструкция има друго обстоятелство, което я предполага. „*Струваше му се, че хвърчи и напред му като тъмни пеперуди скачаха и се надпреварваха да го гонят две женски очи*“ (Л. Ст.). „*В дъното като призрак се мярна воденичарят — бос по долни гащи*“ (Ем. Ст.). „*През дима на злокобните черни руини /през гърма на жестоката бран/ над света като пролетна буря ще мине /мълнекрил, ведрокрил великан/*“ (Хр. С.). Този вариант се среща най-често в поезията в определено-лични изречения. „*Като опалено дръвце си сам*“ (Ил.

В.). „Като деца се радваха, че ще се запознаят със своя писател“ (О. В.). „И в нощта, сред безбройни звезди, (като двойна звезда ще засветим“ (Ел. Б.).

Вариант Д. Сказуемо — подлог — сравнителна конструкция

В този случай сравнителната конструкция е по-тясно свързана със сказуемото, въпреки че се намира след подлога, тъй като интонационно се отделя и когато е обособена, има характер на определена предикативна единица или присъединителна конструкция. Например: „Че като съм порасла здрава и хубава. Като рижа. Като топола“ (А. К.). „Не спяха ли се тъй и нашите сърца (като очез дее капчици роса“ (П. Сл.). „Аз те храня тебе — викаше Рахив като луд.“ (Г. И.). „Плавах аз като гемия, също плавайки след мен.“ (Хр. С.). Между сравнителната конструкция и подлога, от една страна, и сказуемото, от друга, се създава своего рода паралел на мисълта, което я прави по-самостоятелна. Когато е обособена, тя разкрива допълнителни нюанси, които засилват нейната значимост. Например: „Лъщи она ми ти човеу, като огледало.“ (Кр. К.). „Патат и стават и отминуват другарите, като нмакати сенки пред очите ми“ (П. Я.). „Отмина то без шум, кат погребение.“ (И. В.).

Вариант Е. Сказуемо — сравнителна конструкция — подлог

Сравнителната конструкция е тясно свързана със сказуемото, като то разрушава и коментира образно не само откъм начин, но по количество и степен. Връзката с подлога е по-слаба, особено ако между тях има други второстепенни части. Например: „Затекоха като отпришен поток из устата му люти вкори, негодуващи волци“ (И. В.). „Мълчи като пукал“ (Кр. К.). „Летеше като хала страцна“ (Ел. П.). „Взе да рита като заклано пиле“ (И. П.). „Скупчиха се като стада овце, нападнати от вълча глутница“ (А. К.). Този вариант е характерен за определено-личните изречения, среща се и обособен. Например: „Тъй, тръгнали сме, като луди, посред зима, да ходим на гости“ (И. В.). „Па изведнъж току изскочим овардаляни и покрити със сено, като рошави мечета“ (Т. Вл.). „Спираме на Александровския площад, цял настръхнал със стълбове, като едно пристенище с корабни мачти“ (И. В.).

Конструкции за сравнение, оформени в съчетание на като с други предлози.

Сравнителните конструкции, оформени с като и друг предлог, се срещат често. Те поясняват само сказуемото, без да правят обрза характеристика на подлога, но до известна степен имат ха

рактър на приложение към прякото и косвеното допълнение. Предложната сравнителна конструкция може да се отнася към друго обстоятелство, като го пояснява, коментира и синтактично изпълнява функции на обстоятелства за мярка и степен. Различни обстоятелствени оттенъци сравнителните конструкции с *като* и предлог придобиват зависимост от предлога, който ги е оформил. При тях сравнението не става между две предметни понятия, а те са съотнесени най-често с обстоятелството, което доизясняват, или както посочва Н. А. Широкова³⁰, „сравнителна конструкция могла явиться результатом опущения сказуемого сравнительного предложения, в составе которого имелось обстоятельство, получившее значение сравнительного члена“. Не трябва обаче да се стига до крайност и при всяка сравнителна конструкция с *като* и предлог да се търси изпуснато сказуемо, което тя да пояснява. Интересен проблем тук е замената на *като* с *както*, който подлежи на специално изследване.

Сравнителните конструкции с *като* и предлог са интересни структурни единици, защото, от една страна, показват засиленото абстрактно значение на *като*, а от друга — изменението в семантиката на съответния предлог. В семантично и синтактично отношение те поясняват сказуемото и са обстоятелства за начин, време, място и др., а когато са при прякото и косвеното допълнение, имат оттенък на приложение.

1. Конструкции за сравнение с като и предлог на

Те са най-често срещани, тъй като предлог *на*³¹ е „най-много употребяван и с най-разнообразни значения български предлог“. Пространственото значение на *на* се запазва до известна степен в сравнителната конструкция, когато съчетанието от *на* и съществителното име се е утвърдило в езика ни като устойчиво съчетание, при което *като* засилва образния характер. Например: „Но Йоргов не я забеляза дори, той седеше *като на тръни*...“ (Г. К.). „И открихме, че покривът му представлява грамадна тераса, от която целият град и околността му се виждат *като на длан*“ (Г. К.). Тук предлог *на* означава положение, състояние върху повърхността на даден предмет, а цялата конструкция показва начина на действието. При глаголи, които показват по-продължително действие, предлогът *на* запазва в известни случаи своята насоченост. При глаголи за движение сравнителната конструкция е непосредствено след сказуемото, образува с него едно интонационно цяло и характеризира начина на действие. Например: „Румънските войски, срещу които нямаше никакви български части, стигнаха *като на парад* до София“ (Г. К.). „Моля! — настръхна поетът и се изправи *като на пружини*“ (Г. К.). При глаголи, които задължително управляват дателен падеж, сравнител-

ната конструкция може да има за главен член възвратно местоимение, което засилва „възвратната“³² функция на *като* по отношение на подлога. „След дълго и мъчително мълчание той, без да мръдне, проговори *като на себе си*“ (Ел. П.). „Ах, бедни — жегнат малко, каза *като на себе си* чичо Джуро“ (Т. Вл.). Най-многобройни са случаите, при които сравнителната конструкция е съотнесена с косвено допълнение, което е въведено също с предлог *на*. Сравнителната конструкция, от една страна, характеризира начина на протичане на глаголното действие, а, от друга, прави известна образна характеристика на косвения допълнение и синтактично е вариант с особен оттенък на приложение. Например: „От този ден той започва да гледа *на себе си като на дребна, жалка, недостойна твар*“ (Г. К.). „Ние гледахме на нея *като на най-велика школа*, с действията на болшевиките ние трябваше да сверяваме своите“ (Р. д.). „Невястата ми целуна ръка и ми се поклони *като на кум*“ (Т. Вл.). Понятието, което се посочва със сравнителна конструкция, се привлича, за да допълни характера както на косвения допълнение, така и на глаголното действие. Сравнителната конструкция при глагола *гледам* има двойка функция, като, от една страна, чрез съпоставянето на две предметни явления изпълнява определителна функция, а, от друга страна, доизяснява протичането на глаголното действие дотолкова, колкото да охарактеризира косвения допълнение, без което смисълът се губи. Например: „Затова, защото самите жени са ги свикнали да гледат *на тях като на вещи*, а не *като на умни създания*, равни на мъжете“ (Л. К.). „На измяна в любовта българинът гледа *като на божие наказание*“ (П. П. Сл.). „Турците гледаха и гледат *на християните като на товарни животни или като на работници*, годни само за да се събира от тях оброк“ (Л. К.). „На Рахни който го хранеше, той гледаше *като на баща*“ (И. И.). Сравнителната конструкция е при глаголите *говоря*, *кимам*, *усмихвам се*, *покланям се*, *давам*, *угаждам*, *моля се* и др., които изискват детелно допълнение. „Тя се сепна и като го видя, усмихна му се *като на свой вътрешен човек*“ (Г. К.). „Като своя шерка ще я гая, *като на дете* ще ѝ угаждам“ (Г. К.). „Като на майка ти се моля“ (Г. К.). „Дотук ти говорих *като на приятел*, като баща; сега ще ти говоря като господар“ (И. В.). Сравнителната конструкция може да стои и след пряко допълнение, което пояснява чрез сказуемото. „Ако той не те прегие, аз ще ти откъсна главата, *като на враг*“ (И. В.). „Вий ми дадохте работа *като на един начинаещ млад човек*, чието име бяхте чули тук-там“ (Ел. П.). Понякога сравнителната конструкция изпълнява функцията на несъгласувано определение, което може да се замени със съгласувано. „Най-зла от всички в къщи беше Божаница, суха, висока жена, с дълго, кокалесто, грубо лице, посечно с едри месести брадавици, с мустаци *като на мъж*“ (Ел. П.) Сравнителните конструкции с *като* и *на* могат да се обособя-

ват, когато са разширени. „И гледах на стареца, като на водопад, като на стихийна, творческа, голяма сила“ (Н. Л.). „И пак сълзят очите, /без да искат,/ като на малко някое дете“ (Кр. К.).

2. Конструкции за сравнение с като и предлог в

Те се характеризират с това, че предлог *в* е запазил своето пространствено значение за статичност или финалност, докато е намалил своето абстрактно значение и затова тук е наречие-предлог. В семантично отношение сравнителните конструкции показват някакво определено затворено място, пространство или време, свързани са адвербиално, най-често стоят след сказуемото и порядко се обособяват. Главният член е съществително име, което показва затворена площ (храм, рог, геатър, стробоскоп, клетка, гроб), или по-голямо пространство (поле, пустиня, родина). Например: „И цяло, пламнало от гладна треска, /юри детето като в пещ“ (Хр. С.). „Вече е тъмно като в рог“ (Г. К.). „Дали заглъхна, ще те бий в тоз робския въздух — като в сърце болно“ (К. Хр.). „Когато пристигаха, отмятаха гугли и мокри връхни дрехи, гасяха фенерите и влизаха като в храм“ (В. Н. К.). „Но светът си все живее като в старо време“ (Л. К.). „Като в някаква просъница знамето се раздипла. . .“ (И. И.). При глаголи, които показват движение, сравнителната конструкция е в ролята на обстоятелство за начин. Ако е след допълнението, без него тя смислово не е свързана с останалата част, което още веднъж показва тясната структурна зависимост с останалите компоненти в изречението. „Боляркиня сиротиня /трепна тогава,/ като в треска там завеска /бърже отвалява“ (П. Я.). „Като в приказки невидим зъл дух ги е затворил тук. . .“ (Г. Ст.). „Дано таз вяра и мечтание /не се разбие в някой бряг,/ и твоя зов да не остане като в пустинята без ек“ (И. В.). „Пази старо грозно харо/ Клеопатра красна, /като в клетка зад решетка/ птичка сладкогласна“ (П. Я.). „Седя и гледам как луна-та слиза/ надолу, все надолу като в гроб“ (Л. Ст.).

3. Конструкции за сравнение с като и предлога от

При тях значението на предлога *от* за означаване на „отделяне, отдалечаване, отмахване“³³ се запазва до известна степен, но лексемата *като* преосмисля цялата конструкция. Например: „Изведнъж потръпна като от студ. . .“ (О. В.). „Той изтъкна, че спъван години наред от фашисткото мракобесие, нашият народ се нуждае от истинско народно изкуство като от хляб и въздух“ (Г. К.). „Остра болка идеше отвътре. като от разгорещени въглени“ (Л. Ст.). „Лицето на пристава побледня, после почервения малко, като от срам“ (Кр. К.).

4. Конструкции за сравнение с като и предлог с

При тях значението на предлога се запазва слабо, тъй като семантичният облик на сравнителната конструкция дава *като*. „Не видях и аз, казвам *като с чужд глас*“ (Т. Вл.). „Дирите на лицата се познаваха по туй, че тук-там снегът беше поприбръснат *като с метла*“ (И. И.). „Атанас с всекиго се здрависва и разменя по една приятелска дума *като с познайници*“ (И. В.). „И тъй като не знаел да стреля, замахнал с пушката *като с толга*“ (О. В.). Обособените сравнителни конструкции са разширени или стоят след друго обстоятелство. „С нея, *като с вярна дружка*, тя споделя всички свои тайни“ (Т. Вл.). „И аз, *като с двайсет крила*, щях да хвърча към бойното поле“ (И. В.).

5. Конструкции за сравнение с като и други предлози (по, из, за, у, към, без, пред, през, край)

Голяма част от предлозите запазват до известна степен своето конкретно значение, придобиват нови семантични нюанси, което се обуславя от наличието на *като*, словоредата и връзката с останалите части на изречението. Например „Говори *като по писано*“ (Кр. К.). „И *като по даден знак* народът се окашля и зашумя подобно лес, ударен от лъх на вятър“ (Г. К.). „Неусетно *като по команда*, хората се изнизиха навън“ (Г. К.). „Изскокнаха *като из земята* ратници, готови да идат срещу татарите“ (И. В.). „Те приказваха за любовта, за изкуството, страданието, смъртта не изтежко, *като за съдбовни неща*, а леко, *като за кражбите на черешите в лозята*“ (О. В.). „В далнини, *като през облаци*, загътнаха глъмежи, прекъсваха и пак“ (П. П. Сл.). „Не оставяй да изтине / буйно сърце на чужбина, / и гласът ми да премине / тихо *като през пустиня!*“ (Хр. Б.). „Спря се на двайсетина крачки и се загледа *като пред някакво чудо* в широките още бледозелени листа“ (Ем. К.). „То без жена си *като без ръце*. . .“ (Ил. В.). „Като край своята изгора / аз крача и надзъртам вред“ (Хр. С.). „Мътните и силни води на водата го обливаха до пояса и се разбиваха о коравото му тяло на пяна *като о скала*“ (Ел. П.). „Когато секнах клепни уморени, / по устните ми лепнеше нектар / и бледен дим се виеше над мене / *като над новоосветен олтар*“ (Д. Д.). „Стражарят спря и с мързелив жест *като при нарушен сън рече*“ (Г. К.). „Някъде в безкрая отлетели *като към пред начална цел*. . .“ (Ел. Б.). „Да си призная, в малките провинциални градчета съм се чувствувала *като у дома си*“ (Г. К.).

Конструкции за сравнение с като при съставно именно сказуемо и сказуемо определение

Тия сравнителни конструкции са характерни за разговорната реч и художествения стил, тъй като голяма част от тях са станали устойчиви съчетания. Те се характеризират с двустранна връзка както със сказуемото, така и с подлога и семантиката им се определя от именната част на съставното сказуемо, която може да бъде прилагателно, причастие или наречие. Например: „И на яве и на сън ти си все пред мен, / дивна като ясна нощ, / свидна като ден“ (П. П. Сл.). „И ето че се зададе учителката Ангелина, роклята ѝ беше червена като мак сред нивите, лицето ѝ мургаво, като на жътварка“ (И. И.). „Целият кичур под челото ти е станал бял като сняг“ (А. К.). „Сотирави бил червен като рак“ (Л. К.). „Нощта беше мека като душа“ (А. К.). „Неговият „френски“ беше гладък, правилен, мек и разточен като коприна“ (Н. мл.). „Тя ми се вижда дълга като вечността“ (И. В.). „Всичко стана ясно като ден“ (И. И.). „Борислав е предан като вярно псе на Асения“ (И. В.).

1. Конструкции за сравнение при именно сказуемо, изразено с прилагателно име

При тях признакът, който прилагателното дава на подлога, е характерен за съществителното име на сравнителната конструкция, а качеството е само вероятно, временно за подлога или е постоянно, придобито за по-дълго време. „Очите ѝ били черни като тая черна нощ.“ (Ел. П.). „Дребни са като буболечки“ (Т. Вл.). „Нежна като гълъбица е „къщата на трите девойки“, с която са свързани толкова лирични песни на Франц Шуберт“ (Р. д.). „Очите му са черни като въглени, не — очите му са сини като лятно небе“ (А. К.). „Краката му — черни като биволска кожа“ (А. К.). „Лицето му е мургаво, изпито и безкръвно като кожа на барабан и безстрастно като скитско изваяние“ (Л. Ст.). „За оная, дето е хубава като ясно слънце“ (И. В.). „Райските мухи са кротки като овцици, кацаат по ушите на човека, ама не хапят“ (А. К.).

Конструкцията много рядко променят своето място, защото образуват със сказуемото шампован израз, който се отличава в много случаи с експресивен оттенък и има пейоративно значение. „Имам страшен апетит, / тлъст съм като селски поп, / и стражарски важен вид“ (Хр. С.). „Трябва да е голям като даначе — помисли си Рахни и се почеса под калпака“ (И. И.). „Да не бяха те, невястата и сега да не е весела и засмяна като лястовица, каквато си беше и напред“ (Т. Вл.). При тях в художествената литература говорим за постоянни сравнения, което обуславя и тяхната значимост и честа употреба. Синтактично ги определяме ка-

то обстоятелствени определения, характеризиращи сказуемото и подлога. Те се срещат и при сказуемно определение, което не образува съставно именно сказуемо с глагола. „Тя ми се вижда дълга като вечността“ (И. В.). „Когато нощ се спусне над земята / и морний ден в незнаен край замине, сам *кат плаха сянка в тъмнината* / заскитвам аз сред тъмните градини“ (Д. Д.).

2. Конструкции за сравнение при именно сказуемо, изразено с причастие

Причастиято може да бъде минало действително или страдателно. В семантично отношение конструкцията е определящо обстоятелство и в много случаи тя също е постоянно сравнение. „*Като катрин* е почерняла“ (Ил. В.). „Паметта ще остане запазена *като приказка бяла*. . .“ (Ел. Б.). „... изправи се преbledнял *като мъртвец*, спусна се въз Емексиза, който стоеше гърбом, и заби брадвата в тила му“ (И. В.).

II. КОНСТРУКЦИИ ЗА СРАВНЕНИЕ С КАТО В РОЛЯТА НА СКАЗУЕМНО ОПРЕДЕЛЕНИЕ И СЪСТАВНО ИМЕННО СКАЗУЕМО

Употребата на *като* при сказуемно определение в почти всички граматички се смята за характерен случай на сказуемно определение. Ст. Младенов³⁴ отбелязва, че „безглаголен чисто именен изказ е: свѣт като цвят, различен от именно глаголният: „Светътъ е като цвятъ“. П. Калканджиев³⁵ споменава, че „поякога сказуемното определение се взема със съюз за сравнение *като*“. Л. Андрейчин³⁶ определя употребата на *като* при сказуемно определение във „възвратен“ смисъл. К. Попов³⁷ отбелязва, че „сказуемното определение може да се употребява с предлог или да изразява сравнение и степен“. Примерите, които изследвахме, показват, че сказуемното определение, оформено с *като*, не е случайно и единично предложно сказуемно определение, а е често срещана конструкция, която се характеризира със специфично семантико-граматични и функционални особености. Аналитичният характер на българския език обуславя все по-честата ѝ употреба. За разширяване кръга на глаголите, които могат да бъдат пояснени от сказуемното определение, пише М. Рожновска³⁸, като посочва нови семантични групи, пояснени от „предикативни определения“.

1. Конструкции за сравнение в ролята на сказуемно определение при спомагателния глагол съм

Сравнителната конструкция образува със спомагателния глагол съставно именно сказуемо, при което тя е носител на лексикалното значение, което е посоченият признак на субекта, а спо-

магателният глагол определя граматическите признаци на сказуемото — време, число, лице. Признакът, посочен със сравнителната конструкция, не е просто констатация, назоваване, а има характер на образна характеристика на подлога, направена по пътя на сравнението между две предметни понятия или качества. Това съществено отличава съставното именно сказуемо с именна част прилагателно или причастие от съставното именно сказуемо със сравнителна конструкция. „Ръцете му *бяха като отсечени*. . . (Г. К.). „Тази вечер Витоша е тъй загадъчна и нежна — *като теменужен остров в лунно сребърни води*“ (Хр. С.). Сравнителната конструкция заедно със спомогателния глагол образува тричленна конструкция с подлога, която се явява в различни варианти. Съществителното чме в сравнителната конструкция може да бъде нарицателно за лица, за животни, които най-често са носители на качества, с които се предава образност на подлога. „Къщите *са като хората*“ (Н. мл.). „Все едно. *Като сте такива магарета* — рече Лазо“ (Ел. П.). „Силата му е над мене *като орел с остър клюн*“ (А. К.). Съществителното име е нарицателно за предмети, които приписват почти невъзможен, метафоричен признак на подлога. „Животът ми е *като бистър поток*, родил се от снега“ (Хр. С.). „Стига да се съгласят родителите — човек е *като вода*. . .“ (Г. К.). „Тя е *като дясна ръка*“ (Ил. В.). „Тя е *като оазис* в тая степна равнина, изгоряла, тъжна, гола като длан лете“ (И. В.). „Сега мостът е *като кале*. . . (А. К.). „Очите ѝ *бяха като небесна синева*. . .“ (Л. К.). Сравнителната конструкция в състава на именно сказуемо е винаги необособена, тъй като тя образува с подлога предикативното ядро на изречението.

2. Конструкции за сравнение в ролята на сказуемо определение при глаголи с избледняло лексикално значение

Това са глаголи, които „се отличават със следните семантични и граматични признаци: а) променили са в една или друга степен основното си значение, б) употребяват се като преходни или възвратни глаголи“³⁹. Най-много случаи има при глагола *изглеждам*, именната част при който може да бъде и фразеологично съчетание. „Слънцето *изглеждаше като бледа златиста монета*“ (Г. К.). „В здрача те *изглеждаха като някакви зверове*. . .“ (Ем. Ст.). „Очите ѝ бяха студени и сухи, цялото ѝ лице *изглеждаше като изляно от дърво*“ (Г. К.). Други групи глаголи, които образуват съставно именно сказуемо със сравнителната конструкция, са за появяване, изчезване, поведение, чувства, състояние, положение и др. Признакът е предпологаем, допустим, въображаем и при глаголите *проверявам се, представям се, излизам, изявявам се, играя* (роля) се допуска синонимна замяна с глагола *явявам се*, което показва тяхната несамостоятелност. „Говедаров *играе* роля в „Хъ-

шове“ като секретар на комитета“ (И. В.). „... само той се изяви като истински претендент за златния медал“ (Н. сп.). „Но Вие излязохте като актьор, а не като човек“ (Н. Л.). Главният член на сравнителната конструкция е съществително име, което показва в повече случаи лице, професия, които се приписват или само допускат като възможни за субекта. Те не са членувани, тъй като посочват временен признак. „Торгов си представляше този нов богаташ като обикновен селяндурин...“ (Г. К.). „Царица Теодора може да остане в палата като законна съпруга на нашия велик господар“ (И. В.). „С това Вазов се проявяваше като истински народен певец“ (Т. Вл.). Най-често срещан вариант е прав словоред, при който сравнителната конструкция образува предикативното ядро на изречението и е носител на основната мисъл. Тя може да бъде изразена и с причастие и при това признакът, който се приписва на подлога, е до голяма степен реализиран в момента на говоренето. „И после, в душевна борба, не падам като осъден“ (Л. Ст.). „Някон се хвърлиха в езерото, други паднаха като умрели на пода“ (Ел. П.).

3. Конструкции за сравнение в ролята на сказуемно определение при пълнозначни в лексикално отношение глаголи

Сравнителната конструкция се характеризира с двустранна връзка както със сказуемото, така и с подлога и по пътя на сравнението между два предмета показва признак на подлога, който става актуален в момента на говоренето⁴⁰. Наблюдава се голямо разнообразие в семантиката на глаголите, които се поясняват от сравнителната конструкция. При глаголи за движение сравнителната конструкция уточнява лексикалното им значение, като въз основа на сходството между два предмета тя образно разкрива признака на подлога. Признакът се реализира в процеса на самото действие, назовано с глагола. Главният член може да бъде съществително име за лице, прилагателно или причастие. Сравнителни конструкции имаме при почти всички глаголи за движение и положение. „Аз бях изпратен тук като кореспондент на ТАСС...“ (Р. д.). „И днес аз броя в тоя скръбен град / единичък дом на моята скръб бездомна“ (Д. Д.). „Те вярваха като стари и добри приятели“ (И. В.). „Връщам се изморен, препълнен с нови впечатления и като замаян“ (Т. Вл.). „Златната птица на щастие то ще ни води като библейски гълъб“ (Св. М.). „На таз, която в нощи мълчаливи / кат призрак свя дохожда в моя кът“ (Д. М.). „Работникът Димитър Кацарски избягва като войник през Първата световна война...“ (Р. д.). „Бяха решителни, хвърляха се от лодката и плуваха като дяволи“ (Л. Ст.). „Цял ден ходя като занесен и мисля“ (А. К.). При глаголи, които показват начало на действието, сравнителната конструкция ги допълва, като чрез тях приписва

на подлога допълнителни качества по пътя на сравнението. „Той започна борба срещу него още като учител“ (П. Сл.). „Баба Катина отвори вратата и ме загледа като пришелец от небето“ (О. В.). Сравнителните конструкции могат да бъдат сказуемни определения и при глаголи, които показват някакво състояние, положение, продължително действие, желание, преминаване в ново състояние и др. Например: „Той умрял като млад войник“ (Г. К.). „Не може да бъде — викаше той и гледаше като греснат“ (И. И.). „Тук се губеше като придворен в свитата“ (Г. Ст.). „Длъжен съм като доктор да влязам в къщата на всеки подлец“ (Л. К.). „Максимов застана като буден страж на поста“ (Т. Вл.). „Мама, клетата стара женица, дълго време лежа като мъртва“ (Л. К.). „Сега се намирам като преводчик в канцеларията на Свищовският губернатор.“ (И. В.). „И към Тошка се носеше като същинска майка“ (Г. К.). „Пред шатъра стои като изтукан часовят Кубла“ (Л. Ст.). „Той възмъжа като гражданин и атлет в ученическата спортна школа.“ (Н. сп.). „Христо служеше като държавен архитект в столицата“ (И. В.). „Бих желал като древен рабод по широкия свят да се скитам“ (Л. Ст.). „Той се почувствува като ученик.“ (Г. К.). „Надарен с практически ум и търговски способности, той бе съумял да направи и пари и да се издигне между съселяните си като пръв човек“ (Ел. П.). „Със своята дейност Раковски се очертава като един от най-светлите, най-преданите и най-изтъкнатите патриоти и борци за национално освобождение“ (Р. д.).

4. Конструкции за сравнение с като във функцията на сказуемно определение при прякото допълнение

Сравнителната конструкция се среща при преходните глаголи, които означават действие, състояние, движение, мислене и др. и пояснява прякото допълнение чрез тях, като разкрива признак, изграден въз основа на сходството, приликата, връзката между два предмета, две явления от действителността. Главният член на сравнителната конструкция е съществително име, което се съгласува по число и не винаги по род с прякото допълнение, което може да бъде кратка винителна местоименна форма. Например: „Женското общество в градеца ни свикна да я вижда в своята среда и да я смята като незаменима участница и развеселителка при всички срещи и събрания“ (Т. Вл.). „Защото един предател го погочил като обществен работник“ (Г. К.). „Борислав ми е близък приятел, с него съм делил опасностите в битката, при Клокотница той ми спаси живота, считам го като пръв ючак в царството“ (И. В.). „Посрещнаха го като роден брат“ (Р. д.). „Неговият дар да типизира само с няколко черти го сочи като добър ученик на големите европейски майстори“ (Т. Вл.). „Наистина, преди да те познавах, преди да те чувствувах като моя, и подобни чувства, и

подобни мисли са ме налитали. . .“ (П. П. Сл). „Господарите му гледаха да го имат като свой, макар в душите си да го ненавиждаха и презираха“ (Г. К.).

III. КОНСТРУКЦИИ ЗА СРАВНЕНИЕ С КАТО ВЪВ ФУНКЦИЯТА НА ОБСТОЯТЕЛСТВА ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Сравнителните конструкции влизат в състава на адекватни словосъчетания, образуват устойчиви словосъчетания, които се срещат най-много в разговорния и художествения стил, придавайки образност, изразителност на речта на героите. Изпълняват експресивна роля. Сравнителната конструкция образува структурно-семантично съчетание с определението, при което се намира. Понякога се наблюдава синтактична изолация на израза.

1. Сравнителна конструкция при определения на подлога

Сравнителната конструкция винаги се намира след определението на подлога, което може да бъде морфологично изразено с прилагателно име, причастие, като граматически се съгласува с него и като засилва признака, посочен с него, прави образна характеристика на подлога и показва степента на качеството, което му се приписва. Синтактично сравнителната конструкция е обстоятелство, което определя степента на признака, показвайки цвят, външен белег на лице, някаква характерна физическа черта и др. Тези качества са характерни, постоянни, присъщи на съществителното име от сравнителната конструкция. Например: „Жените и децата мълчаливо се измъкнаха в близката люлякова горичка, където бяха нацъфтели червени като кръв божури“ (А. К.). „Черен като въглен гарван се навърташе наоколо да изпие яйцата“ (Ем. Ст.). „Неговите черни като въглен очи горели изпод черните му вежди и гледали мирно, кротко и привлекателно“ (Л. К.). „Черна като катран коса украсява Грозданиното бяло лице и лежи над челото, като две тънки гарванови крилца, по средата с пътека, отгоре забодено алено лале“ (Ел. П.). „Воал, тънък като слънчева мъгла я обгръща от главата до петите“ (Ел. П.). „Човекът хваща животното за шията, силните като желязо пръсти се впиват все по-дълбоко и каменната брадва се стоварва върху темето на ревящия звяр“ (Л. Ст.). „Подемат се из краището нейде дружни момински гласове, залюлее се песен млада, волна, широка като полето, света като любовта“ (Ел. П.).

Мястото на сравнителната конструкция спрямо подлога се определя от мястото на определението на подлога, с което тя образува структурно, интонационно и семантично цяло.

2. Сравнителна конструкция при определение на прякото допълнение

Сравнителната конструкция при определение на прякото допълнение се характеризира със същите структурно-синтактични и семантико-граматични особености, които са характерни за сравнителната конструкция при определение на подлога. Например: „Забелизва на лявата страна под окоето *мъничка като леца* луничка“ (Г. Ст.). „Книжарят извади една *жълта като лимон* топка, напомни я и я предаде в ръцете на Лальо“ (О. В.). „Над широкото й бяло чело като тъмен облак се рееше *буйна коса, която спущаше от страните й черни като гарванови крилца* сколуфи“ (Ел. П.).

3. Сравнителна конструкция при определение на косвеното допълнение

Сравнителната конструкция при определение на косвеното допълнение определя степента на признака, приписан на косвеното допълнение, съпоставяйки с предмет, вещество, явление, понятие, растение, които притежават това качество. Например: „Търкаляха бъчви *с гъсто като катран* вино от островите на Стара Гърция и Италия“ (А. К.). „Но *пламъчетата бързо пълеха, прехвъркваша по изсъхналите и възпламеняющи като прахан* класове“ (И. В.). „Черна главичка *с бяло като сняг* лице, зачервено от страстта, топлината и съня, безгрижно почиваше на възглавницата“ (Г. Ст.). „Баба Вълкана се позамисли малко и плювна на върха на показалеца на своята *изсъхнала като мощи ръка*“ (М. Г.). „Това извърши той чрез *малка като черупка* и премеждлива варка“ (И. В.). „Сбогом, тате! — *подвикна синът към зиналата като незарит гроб* врата на къщата“ (О. В.). „Понякога лете *около дебелия като винарска бъчва* ствол избуяваше пръстен от трева и буренак“ (Ем. К.). „Той напомняше за *нещо преминало и старо като земята*, после напрегнато се вслуша в себе си“ (Ем. Ст.). „Тогава се случи една от най-големите изненади за мене: другарите изтеглиха из джобовете си едно стъкло *със зелена като смарагд* ракия с чирози“ (И. В.). „Беше мека пролетна вечер *с нанизани като огърлица* облачета на хоризонта (Ем. К.). „Нона не му отговори, не каза нищо, не му кимна дори с глава, а когато се отдалечаваше габриолетът, гледаше го *през почернялото си като въглен* рамо и очите й доволно се смееха“ (И. И.).

4. Сравнителна конструкция в състава на обособено определение

Като че ли сравнителната конструкция няма пряка връзка с изказа, но в същност тя дава образност, колоритност на израза и в синтактично отношение свои по-близо до подчинено-определително изречение. Без сравнителната конструкция обособената част ще бъде неясна, недовършена, неразбираема. Понякога тя е задължителна.

Сравнителната конструкция е най-често в състава на обособено определение, изразено с качествено прилагателно. Тя показва степента на признака, посочен с качествено прилагателно, сравнявайки го с други предметни понятия, за които това качество е характерно и присъщо. Мястото ѝ в структурата на изречението се определя от мястото на обособеното прилагателно. Например: „*Ранобудна като всякога*, сестра ми отдавна е на крак и сега премина на пръскания на колела отвод“ (Т. Вл.). „В градината на землянката бяха наредени сламените кошери на пчеларя дядо Трак, а в предния двор мяташе сянка стара лозница, която раждаше гроздаци със зърна, *едри като биволски очи*“ (А. К.). „И трепет и любов златиста, / *чиста като първи сняг*, / в моята душа лъчиета / възвишила светъл стяг“ (Н. Л.). „*Извити като дъга на лък*, те се очертаваха нашироко и стегнато въвяха напред“ (И. И.). „Има рога, остри като игли“ (А. К.). „Каква хубава беше Донка, какви чудни очи имаше, *сини като небето, светли като звездички*, а на бузите ѝ имаше две трапчинки, които оцветяваха от радост, когато тя се смееше“ (Ел. П.). „Лицата си оставаха все тъй загорели от слънцето, *изпечени и зачервени като тухла*, ръцете бяха груби, напукани и хванали слин“ (И. И.). „Едно от тях, черно, рунтаво, *голямо като един овца*, тичешком мина край мене с къс месо в уста“ (Хр. С.). „Дружба, *необятна като морето*“ (Р. д.). „Дългата му фигура, осветена от месечината, се носеше полека и предпазливо, *черна като привидение*“ (Ел. П.).

Сравнителната конструкция е в състава на обособено определение, изразено с причастие, което може да бъде минало действително, страдателно. Признакът, посочен от причастиято, се засилва от сравнителната конструкция, която може да бъде от една дума или разширена. Например: „Качи кошника на коленете си! — занарежда най-старата селянка, *повяхнала като сърмените шарки на сукмана си*“ (Ем. К.). „Петров видя в отделалото закачения на огрещната стена уголемен портрет на жеча си, обвит в траурна, *посивяла стена като косата ми панделка*“ (О. В.). „От своята вятърна мелница, спряла сред маранята и *отпуснали крила като болна птица*, дядо Шерю гледаше двете самотни дървета на юг и мислеше за двата Сенебирски братя“ (И. И.). „Кервани с бегълци открай морските земи донесоха страха *повит като буйно отроче в пелени*, вечно пискащо за нянка“ (Л. Ст.). „То ле-

геше ниско, *събрано на куп като блестящо сребърно ято*" (Ем. Ст.). „До него, облечен като хайделбергски мъдрец, върви Чапрашкин-ков" (Хр. С.). „Пак в Търговска улица, *осветена като ден от електрически слънца*" (И. В.). „Ония ми ти елечета от ален и зелен атлаз, *грейнали като слънца*" (И. И.).

IV. КОНСТРУКЦИИ ЗА СРАВНЕНИЕ С КАТО В РОЛЯТА НА ПРИЛОЖЕНИЕ

Сравнителните конструкции в ролята на приложение се характеризират със семантико-граматични особености, които ги поставят на границата между приложенията като разновидности на определенията и конструкциите с като за логическо уточняване от една страна, и сравнителни конструкции в ролята на сказуемни определения, от друга.

Това са най-често словосъчетания, които се изграждат върху асоциацията между качествата на сравняваните предмети. Качествата могат да се посочат и изтъкнат от прилагателни, определения към съществителните имена, за да станат изходна база за сравнение, но могат да се съдържат и непосредствено в значението на самите съществителни, които по своята семантика предполагат подобие, качествена аналогия между означаваните от тях предмети.

При сравнението най-често предметът, означен от зависимото съществително име, се застъпва с качество, което е неотменна негова същност, и изтъква същото или подобно качество в сравнявания с него предмет⁴¹.

Приложението „уточнява, характеризира определяемото или дава друго название на предмета, означен чрез определяемото"⁴². К. Попов, разглеждайки обособените приложения, посочва, че „обособените приложения могат да приемат вид на сравнение"⁴³. Л. Андрейчин отбелязва, че „за приложение могат да се смятат и съществителни, свързани чрез „възвратен“ предлог като с други съществителни, например: *Вазов като поет*"⁴⁴. Тази синтактична функция на сравнителните конструкции е особено характерна за заглавията, за научния и публицистичния стил.

1. Сравнителна конструкция — приложение на подлога

Когато е при подлога, сравнителната конструкция му дава качествена характеристика, посочва някакво постоянно качество, професия, черта на характера, като при премахване на като не се изменя смисълът. В зависимост от словоредата наблюдаваме няколко структурни варианта, които се характеризират с определени семантико-функционални особености. Когато сравнителната конструкция-приложение е пред определяемото, логическото ударение пада върху нея и тя посочва лаймотива на цялото изказване. При по-

ложение след определяемото сравнителната конструкция не само го характеризира образно, но в известен смисъл показва степента на протичане на глаголното действие. Морфологически-сравнителната конструкция е изразена със съществително име, което може да бъде пояснено от определение. Например: *„Като революционер-демократ той се бореше не само за освобождението на селските и градските народни маси от експлоатацията. . . но и за радикално разрешение на аграрния въпрос“* (Р. д.). *„Като революционер и политик Раковски се отличаваше също с широк държавнически ум и голямата си ерудиция“* (Р. д.). *„Стоян, като по-млад син на баща ни, той каза, че нему се пада покъщнината. . .“* (Л. К.). *„Като учител аз не правех услуга никому, защото изпълнявах дълга си“* (И. В.). *„Като директор на Националната банка на Куба и по-късно министър на индустрията той се занимаваше с основните стопански проблеми на младата република“* (Р. д.). *„Като съпруга тя не можеше да се оплаче, но като жена тя страдеше“* (Г. Ст.). *„Като вестникопродавец той повикал на помощ и деветгодишния Данчо“* (Г. К.). *„Никон като истински просветен пастир не можел да гледа равнодушно как много хора неразумно, даже не по християнски почитали светите икони. . .“* (Л. К.). *„Преди няколко часа той ми обяви, че аз като сиромашко момиче съм длъжна да му мия краката и да изпълнявам всяка негова прищявка. . .“* (Л. К.). *„Ние като автори положихме големи усилия. . .“* (Р. д.). *„Защото, колкото градусът на самомнението, от една страна, се дига нагоре, толкова, от друга, господин Христов като поет слаза надолу“* (П. Я.).

2. Сравнителна конструкция-приложение на прякото допълнение

По-скоро това е образно сравнение, което, пояснявайки прякото допълнение, показва степента на качеството, присъщо на двата сравнявани предмета. Например: *„Съюзниците“* стояха на позицията, че докато не се развие капитализмът в България до степен да се създаде многобройна работническа класа, не трябва да се организира и социалдемократическа партия *като предач, организиран политически отряд на работническата класа* (Г. К.). *„Тя утвърди редица основни закономерности на социалистическата революция като главно съдържание на световния революционен процес: установяване диктатурата на пролетариата като първа крачка на революцията, работническо-селския съюз като политическа основа на освободителната борба. . .“* (Р. д.).

3. Сравнителна конструкция-приложение на косвеното допълнение

Сравнителната конструкция стои непосредствено след косвеното допълнение, посочвайки качество, признак, които са постоянни за него. В някои случаи тя има обстоятелствен оттенък. Например: „Ние може би сме жестоки егоисти по отношение на Гоце *като личност и революционна фигура*, когато съжаляваме, заедно днес го няма между нас“ (П. Я.). „... установяването на постоянна и добре охранявана граница даде неблагоприятно отражение върху ненормалното развитие на Западен Берлин *като „фронтен град“* (Р. д.). „По-късно на преден план изпъкна въздействието на съзидателния революционен опит, на съветската социалистическа държава *като важен фактор в световните отношения*, на строителството на новия обществен строй“ (Р. д.).

4. Обособени сравнителни конструкции в ролята на приложение

Когато са разширени или логическото ударение пада върху тях, сравнителните конструкции-приложения се обособяват. Тяхната значимост се определя от словоредата им. Например: „А може би той, *като истински модерен поет*, не е искал да определя онова, което пред читателите само трябва да излезе определено и ясно от общото настроение“ (П. П. Сл.). „Българският народ реши да не признава гръцкия патриархат и ние, *като членове на общината*, не можем да вземем участие в избора на патриарх“ (Л. К.). „Тя, *като съседка*, влязла да я споходи“ (Т. Вл.). „Тук, *като ученик в прогимназията*, инженер Димов е играл на криеница...“ (Г. К.). „... Георги Димитров, *като истински ръководител, учител и вожд на българския народ*, даде редица напътствия на работниците от областта на науката, просветата и изкуството“ (Г. К.). Сравнителните конструкции-приложения са особен вид предложни определения, които по пътя на сравнението на две предметни понятия посочват качество на предмет, на лице. В зависимост от семантико-граматическите си особености те имат обстоятелствен оттенък и Н. А. Широкова⁴⁵ ги разглежда като „обстоятелствени приложения“, които посочват признак, реализиран в момента на говоренето.

Б. КОНСТРУКЦИИ С КАТО ЗА ЛОГИЧЕСКО УТОЧНЯВАНЕ

В зависимост от семантиката на изразяваните отношения ние различаваме конструкции за сравнение и конструкции за логическо уточняване. За някои техни семантични, структурни и формално-граматически особености говорим в първата част на статията. Тук не можем да изчерпим всички особености и различия, които ги характеризират и отличават.

Конструкциите за логическо уточняване са също богата граматическа категория в съвременния български език, която би трябвало да бъде изследвана задълбочено. При конструкциите за логическо уточняване се потвърждава предмет, явление, признак от действителността чрез съоставяне или противопоставяне с други.

Синтактично конструкциите за логическо уточняване са с характер на допълнения, несъгласувани определения, уточняващи обстоятелства, вметнати изрази или присъединителни конструкции. В морфологично отношение главният член на конструкцията за логическо уточняване е местоимение, съществително собствено, съществително нарицателно, което може да бъде пояснено от друго местоимение или да се съпровожда от частици за усилване. В структурно отношение конструкциите за логическо уточняване образуват различни варианти, които притежават разнообразни семантични нюанси.

Ще се спрем бегло върху основните случаи на употреба в простото изречение, които не изчерпват разнообразните синтактични и функционално-граматични случаи.

1. КОНСТРУКЦИИ ЗА ЛОГИЧЕСКО УТОЧНЯВАНЕ В РОЛЯТА НА ДОПЪЛНЕНИЯ

При много от случаите не можем да говорим за „чисто“ допълнение, тъй като семантиката на изразяваното отношение към глаголното действие е по-особена.

1. Уточняване чрез свеждане на по-обща категория към по-частна в значение на „от рода на“, „от вида на“

При тия конструкции може да имаме съотносителна дума — показателно местоимение (тажъв), което изисква наличието на сравнителна конструкция, за да го уточни. Местоименната главна част на сравнителната конструкция е във винителен падеж и уточнява цялото съдържание на изречението, като конкретизира подлога, прямото или косвено допълнение. Понякога има характер на вметнат израз или несъгласувано определение. Например: „Не само ти си ходил на бой: но хората не реват *като тебе*“ (И. В.). „В решаване на въпроси *като той*, за заемане мотиви учениците-изследвачи няма да стигнат до никакъв край. . .“ (П. П. Сл.). „Аз такъв професори *като той вътре*. . .“ (Ем. Ст.). „Кой знае, не е ли оставил той по-светни хора да загинат, а е прибрал такива типове *като тебе* (Г. П. Ст.).

В повечето случаи няма съотносително местоимение. Например: „Нас ни са много пъти поводили, и то хора добри и дори песнопойци *като вас*“ (И. В.). „И ние *като тях* няма защо да ангажираме за в бъдеще духът си с патологични измислици за раз-

ни декаденти на културата“ (П. П. Сл.). „Аз и после се убедих колко безценен беше тоя планински кон за кекави пътници *като мене*“ (И. В.). „... сърцето ми се свива от песни *като таз*, пред гробове такива“ (П. П. Сл.). „... *като знам* по опит, колко е убийствено за млади хора, *като нази*, с полет, с високи стремления, да бъдат лишени от тази добрина — здравето“ (И. В.).

2. Уточняване чрез свеждане на по-частна категория към по-обща

Тия конструкции се срещат по-често в научния и публицистичния сгил. Например: „И той *като тях* беше облечен просто и грубо...“ (Ем. Ст.). „Господ, байчо, да те пази от богатство *като моето*“ (Хр. С.).

3. Уточняване чрез съпоставяне с друго лице

Например: „*Като Паусия, като Софрония* той е прибягнал в манастирската ограда...“ (И. В.). „Лично Стойчев, дете е написал книжката, и той, *като учителя Александра*, е копривщенец“ (Т. Вл.). „Да потъваш надолу *като Данте* в подземния свят...“ (Л. Ст.).

II. КОНСТРУКЦИИ ЗА ЛОГИЧЕСКО УТОЧНЯВАНЕ ВЪВ ФУНКЦИЯТА НА СКАЗУЕМНОТО ОПРЕДЕЛЕНИЕ

При тия случаи сказуемното определение (съставно именно сказуемно) не приписва признак на подлога, а само се прави логическо уточняване, като го отъждествява, уподобява с друг предмет, който е одушевен и морфологически изразен с лично местоимение във винителен падеж, съществително нарицателно, което може да бъде одушевлено ли неодушевлено. Например: „И аз *съм като тебе* човек благороден — родил съм се с хаджийски корен“ — (Л. К.). „Да *съм като него*, сега бих си отишел, вярвайте бога — рече подигравателно Благолажът“ (Ел. П.). „Ние *сега сме като роднина*, бабо попадийо“ (И. В.). „Едно време, преди сто години, и аз *бях като тебе* момиченце“ (А. К.).

Сравнителните конструкции за логическо уточняване са също в ролята на сказуемни определения, когато *като* се съчетава с наречие, изразяващо подобие, еднаквост, идентичност, изключителност, единственост: само, също, единствено и др. Например: „И *също като нея* бяха хорските души: претръпнали, отегчени, сиви като върби над пресъхнала река“ (Л. Ст.). „Съвсем не приличаха на познатите му зверчета и лицата им — особени, жестовете, усмивките, движението — *също като в киното*“ (Л. Ст.). „И макар за основа на „Зидари“ да е зета познатата за нас стара легенда, в драмата на нашия поет тя служи *само като прост скелет*, който е облякъл в плътта на жива идея“ (П. П. Сл.).

III. ПРЕДМЕТНО-ЛОГИЧЕСКИ КОНСТРУКЦИИ С ПОЯСНИТЕЛНО ЗНАЧЕНИЕ, В КОИТО ПЪЛНОЗНАЧИЯТ ЧЛЕН Е СЪЩЕСТВИТЕЛНО СОБСТВЕНО.

Предметно-логическите конструкции с пълнозначен член съществително собствено в някои отделни случаи имат характер на вметнат израз, като пред *като* може да се постави уточняващо наречие *например*, което потвърждава, че има поясняване на общото чрез частно, в смисъл: от рода на, от ръста на, от величината на, от вида на. Синтактично пояснителната предметно-логическа конструкция с *като* е несъгласувано определение, а в отделни случаи и косвено допълнение. Например: „Поети *като* *Гео Милев*, родени за „подвизи и слава“, не могат дълго да останат затворени в „Кулата на слоновата кост“ (Н. Л.). „Другите съветски народи също имат свои писатели *като* *Сюлейман Сталски, Джамбул Джабаев и други*“ (Г. К.). „Велики лекари *като* *Пирогов, знаменити педагози като* *Ушински. . .*“ (Г. К.). „Срещал съм малцина *българи като* *Дебелянов* — открити в своите мнения“ (Н. Л.). „*Като* *Димчо Дебелянов, Христо Смирненски, Никола Вапцаров и Гео Милев* беше изтръгнат от живота много рано“ (Н. Л.).

От анализа на конструкциите за сравнение с *като* въз основа на характерните им особености, които се изразяват във връзката им с частите на изречението, семантиката на изразяваните отношения, морфологичното им оформяне и синтактичната им функция, различаваме конструкции с *като* за сравнение и конструкции с *като* за логическо уточняване. Докато конструкциите за сравнение в семантично отношение са образни сравнения, които метафорически характеризират по пътя на сравнението между предметите, явленията, понятията, действията от действителността, то предметно-логическите конструкции с *като* само правят съпоставка между сравняваните предмети или явления, като установяват тъждество между тях и по тоя начин ги поясняват. Докато във функционално-синтактично отношение образните сравнения са членове на изречението — обстоятелства за начин, мярка, степен, приложение, то предметно-логическите са най-често допълнения, несъгласувни определения, вметнат израз. И двата типа сравнения могат да се явят в ролята на сказуемно определение, присъединителна конструкция и обособена част. Образните сравнения са по-често разширени и затова имат експресивна и естетическа функция, а предметно-логическите — само уточняват съдържанието на пояснявания член в изречението. В това проучване не бяха разглеждани всички варианти на предметно-логическите конструкции, които могат да се обособят като предмет на отделно изследване.

Б Е Л Е Ж К И

- 1 Речник на съвременния български книжовен език, БАН, София, т. I, 1955, с. 591.
- 2 Български тълковен речник, София, 1963, с. 306.
- 3 Найденов Геров, Ръчникъ на българскый языкъ Пловдив, т. I, 1895, с. 345.
- 4 Стефан Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.
- 5 Кр. Чолакова, Някои особености в семантико-граматическите функции на наречията „как, както и като“, Сб. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, с. 309—317.
- 6 Никола Костов, Българска граматика, София, 1939, с. 167.
- 7 Петър Калканджиев, Българска граматика, Пловдив — София, 1938, с. 314.
- 8 Ст. Младенев, Ст. П. Василев, Граматика на български език, София, 1939, с. 387. Александър Теодоров-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, с. 452.
- 9 Любомир Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1942, с. 379.
- 10 Стефан Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, с. 420.
- 11 Юрий Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, с. 282.
- 12 Любомир Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, с. 286.
- 13 Константин Попов, Съвременен български език, Синтаксис, София, 1964, с. 420.
- 14 Ивanka Васева, Една интересна разлика между българския и руския език. Сравнителни конструкции с като и рус. как, Народна просвета, 1967, кн. I, с. 68—71.
- 15 Л. А. Киселева, Конструкции с сравнителными союзами — члены простого предложения. Уч. записки. ЛУ, № 277, сер. Фил. наук, вып. 55, 1959, с. 129—140. А. Г. Руднев, Сравнительные обороты в современном русском литературном языке, Уч. записки, ЛГПИ, 1948, т. 59. Ван Юй-Фу, Разграничение конструкции со сравнительным союзом как. Русский язык в школе, 1959, кн. I, с. 86—89. Я. Г. Биренбаум, Образные сравнительные обороты в современном английском языке, Филологические науки, 1966, кн. IV, с. 131—139. М. Л. Ванслова, Об употреблении союза „как“ и о правилах постановки запятой перед ним. Русский язык в школе, 1947, кн. II, с. 35—41. Н. Мальшакова, Сравнительные обороты с союзом „как“, Русский язык в школе, 1953, кн. VI, с. 16—18. Н. А. Широкова, Типы синтаксических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения. Казань, 1960. Типы сложно-подчиненных предложений, выражающих отношения сравнения в современном русском языке. Казань 1963. Из истории союзных конструкций выражающих отношения сравнения. Казанский университет, 1966, с. 183.
- 16 Н. А. Широкова, Типы синтаксических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения. Казань, 1960.
- 17 Н. А. Широкова, цит. съч.

- 18 Елена Георгиева, Обособени части в българския книжовен език, София, 1964, с. 179.
- 19 Елена Георгиева, цит. съч., с. 180.
- 20 Термилт е от Н. А. Широкова.
- 21 П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив — София, 1938, с. 358—359.
- 22 Г. Балабан, Нова българска граматика, София, 1940, с. 452.
- 23 Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1942, с. 454—455.
- 24 Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, с. 239.
- 25 К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1964, с. 179.
- 26 К. Попов, цит. съч., с. 182.
- 27 Ю. Д. Апресян, Идеи и методы современной структурной лингвистики, Москва, 1966, с. 151.
- 28 Н. А. Широкова ги разглежда като структурни модели.
- 29 Ел. Георгиева, Обособени части в българския книжовен език, София, 1964, с. 181.
- 30 Н. А. Широкова, Типы синтаксических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения, Казань, 1960, с. 50.
- 31 Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1942, с. 380.
- 32 Л. Андрейчин, Пак там, с. 343.
- 33 Български тълковен речник, София, 1963, с. 540.
- 34 Ст. Младенов, Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939, с. 235.
- 35 П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив — София, 1938, с. 342.
- 36 Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1942, с. 434.
- 37 К. Попов, Синтаксис. . ., 1962, с. 130.
- 38 М. Ружновска, Към характеристиката на глаголи, които се свързват с предикативно определение, Български език, 1962, кн. VI, с. 495.
- 39 К. Попов, Синтаксис. . ., с. 124.
- 40 К. Попов, Синтаксис. . ., с. 125.
- 41 Ст. Георгиев, За някои смислово-синтактични особености на субстантивните словосъчетания, Български език, 1968, кн. I, с. 16.
- 42 К. Попов, Синтаксис. . ., с. 160.
- 43 К. Попов, пак там, с. 210.
- 44 Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1942, с. 465.
- 45 Н. А. Широкова, Типы синтаксических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения, Казань, 1960, с. 64.

ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

А. К. — Ангел Каралийчев	Л. Ст. — Людмил Стоянов
Г. К. — Георги Караславов	М. Г. — Михалаки Георгиев
Г. Ст. — Георги Стаматов	Н. мл. — Народна младеж
Д. Д. — Димчо Дебелянов	Н. сп. — Народен спорт
Ел. Б. — Елисавета Багряна	О. В. — Орлин Василев
Ел. П. — Елин Пелин	П. П. Сл. — Пенчо Славейков
Ем. К. — Емил Коралов	П. Сл. — Петко Славейков
Ем. Ст. — Емилиян Станев	П. Я. — Пейс Яворов
И. В. — Иван Вазов	Р. д. — Работническо дело
И. Й. — Йордан Йовков	Св. М. — Светослав Минков
К. Хр. — Кирил Христов	Т. Вл. — Тодор Влайков
Л. К. — Любен Каравелов	Хр. С. — Христо Смирненски

CONTRIBUTION A LA CARACTERISTIQUE DES CONSTRUCTI- ONS COMPARATIVES AVEC „COMME“

Chr. Staneva

Resumé

Les constructions comparatives avec „comme“ représentent une catégorie syntaxique intéressante avec la sémantique des rapports exprimés aussi bien qu'avec leur structure.

Le sujet de l'article présent c'est les constructions comparatives avec „comme“ dans la proposition simple. Il fut établi d'après l'analyse des matériaux rassemblés que parmi les constructions comparatives avec „comme“ de la proposition simple d'après le caractère des rapports exprimés, la forme morphologique, des constructions comparatives et leur fonction syntaxique, on distingue des constructions avec „comme“ de comparaison et des constructions avec „comme“ de détermination logique. Les constructions de comparaison sont des comparaisons imagées au point de vue sémantique qui caractérisent métaphoriquement tandis qu'au point de vue fonctionnel et syntaxique elles représentent des parties de la proposition: compléments circonstanciels, appositions, attributs. Les constructions de détermination logique sont le plus souvent des compléments, des attributs, des expressions intercalées, des compléments déterminatifs sans accord préalable.

Les constructions de comparaison et surtout celles composées de plusieurs éléments ont une fonction esthétique et expressive et c'est pourquoi elles sont propres au style des belles-lettres et à la langue parlée tandis que les constructions de détermination logique et objective ne font que déterminer le contenu de la partie expliquée de la proposition. Elles sont propres au style scientifique et publicitaire. Toutes les variantes des constructions de détermination logique et objective ne sont pas étudiées dans cet ouvrage. Elles font l'objet d'une étude à part.

Les constructions comparatives avec „comme“ représentent une catégorie syntaxique riche caractérisée par leurs particularités sémantico-structurales qui leur sont propres et qui déterminent leur rôle syntaxique et fonctionnel dans la proposition simple. D'autre part les constructions comparatives avec „comme“ déterminent le mot „comme“ (qui n'est autre par son origine qu'un adverbe) comme préposition dans la proposition simple.

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРИСТИКЕ СРАВНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ С КАТО

Хр. Станева

Резюме

Сравнительные конструкции с като — это интересные синтаксические конструкции как семантикой выражаемых отношений, так и своей структурой.

Объектом данной статьи являются сравнительные конструкции с като в составе простого предложения. Из анализа собранного материала выяснилось, что при сравнительных конструкциях с като в простом предложении в зависимости от характера выражаемых отношений, от морфологического оформления сравнительных конструкций и их синтаксической функции различаем конструкции с като для сравнения и конструкции с като для лексического уточнения. Конструкции для сравнения в семантическом отношении — это образные сравнения, которые метафорически характеризуют, а в функционально-синтаксическом отношении являются членами предложения — характеризуют обстоятельства, приложения, составные именные сказуемые, обстоятельственные определения. Конструкции для логического уточнения — это чаще всего дополнения, предикативные определения, вводные выражения, несогласованные определения.

Конструкции для сравнения, особенно, когда они развернуты, имеют экспрессивную и эстетическую функцию, и поэтому они характерны для художественного разговорного стиля, а предметно-логические только уточняют содержание поясненного члена в предложении, и поэтому они характерны для научного и публицистического стиля. В этом исследовании не были рассмотрены все варианты предметно-логических конструкций, которые можно обособить как предмет отдельного исследования.

Сравнительные конструкции с като — это богатая синтаксическая категория со своими характерными семантико-структурными особенностями, которые обуславливают и их разнообразную синтаксико-функциональную службу в составе простого предложения. С другой стороны, сравнительные конструкции с като определяют лексику като, которая по происхождению является наречием, как предлог в простом предложении.

REPORT OF THE COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE
ON THE PROGRESS OF THE LAND SURVEY DURING THE YEAR 1861

By the Hon. the Secretary of State

1862

The following is a summary of the progress of the land survey during the year 1861. The survey has been carried on in accordance with the plan approved by the Board of Commissioners in the year 1859. The progress has been very satisfactory, and it is believed that the survey will be completed in the year 1862. The following is a list of the surveys which have been completed during the year 1861:

Name of Survey	Area (Acres)
Survey of the land of the State of New York	1,000,000
Survey of the land of the State of New Jersey	500,000
Survey of the land of the State of Pennsylvania	300,000
Survey of the land of the State of Maryland	200,000
Survey of the land of the State of Virginia	100,000
Survey of the land of the State of North Carolina	100,000
Survey of the land of the State of South Carolina	100,000
Survey of the land of the State of Georgia	100,000
Survey of the land of the State of Florida	100,000
Survey of the land of the State of Alabama	100,000
Survey of the land of the State of Mississippi	100,000
Survey of the land of the State of Louisiana	100,000
Survey of the land of the State of Texas	100,000

The following is a list of the surveys which are in progress during the year 1861:

Name of Survey	Area (Acres)
Survey of the land of the State of New York	1,000,000
Survey of the land of the State of New Jersey	500,000
Survey of the land of the State of Pennsylvania	300,000
Survey of the land of the State of Maryland	200,000
Survey of the land of the State of Virginia	100,000
Survey of the land of the State of North Carolina	100,000
Survey of the land of the State of South Carolina	100,000
Survey of the land of the State of Georgia	100,000
Survey of the land of the State of Florida	100,000
Survey of the land of the State of Alabama	100,000
Survey of the land of the State of Mississippi	100,000
Survey of the land of the State of Louisiana	100,000
Survey of the land of the State of Texas	100,000

ТРУДОВЕ НА ВИШИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
ТОМ VI „БРАТЯ КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ — В. ТЪРНОВО 1968/1969
Филологически факултет
TRAVAUX DE L'ECOLE NORMALE SUPERIEURE
TOME VI „CYRILLE ET METHODE“ — V. TIRNOVO 1968/1969
Faculté philologique

ДИМИТЪР ЧИЗМАРОВ

ЗА УПОТРЕБАТА НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ
В ЗАВИСИМОСТ ОТ СТИЛИСТИКАТА
НА ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ ИЗРЕЧЕНИЯТА

DIMITAR TCIZMAROV

DE L'EMPLOI DES MAGUSCULES D'APRES LA SHILISTIQUE
DES LIENS DES PROPOSITIONS.

НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ — 1970

THE STATE OF TEXAS,
COUNTY OF [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

WITNESSED MY HAND AND SEAL
THIS [illegible] DAY OF [illegible] 19[illegible]

I. ОСНОВНИ ФУНКЦИИ НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ В БЪЛГАРСКОТО ПИСМО

Старобългарските текстове не познават употребата на главните букви в съвременните им функции. Наистина там срещаме богато украсени и орнаментирани букви, обикновено в началото на текста или в началото на части от текста, но те имат предимно естетическа функция: да украсят писмото, а не да разчленяват текста на синтактичните му единици или да означават особени категории от думи. А това са двете основни функции на главните букви в съвременното писмо.

Употребата на главните букви в тези именно функции преминава у нас под влияние на чуждата печатна литература, която прониква в България от началото на миналия век, и преди всичко под влияние на руските книги.

2. Не само в нашата писменост, но и в графиката на почти всички народи, които си служат днес с кирилица, латиница или гръцки алфавит, главните букви изпълняват две основни функции: *синтактична и морфологична*.

Синтактична можем да наречем функцията на главните букви да отделят (да отбелязват началото на) основните единици на речта — изреченията. В този случай главна буква се пише в началото на първата дума, с която започва изречението.

Морфологична можем да наречем функцията на главните букви да означават морфологичната категория собствено име. Тази морфологична категория се представя от два вида думи. Едни, които са граматически собствени имена, т. е. не се употребяват в речта като нарицателни, и други, които са преносно употребени като собствени имена, т. е. употребяват се и като нарицателни. Когато чрез тяхното изписване в началото на думата превръщаме нарицателното съществително в собствено име (напр. „Теменуга, собствено име на жена, или сладкарница „Теменуга“, символично собствено име на заведение), главните букви имат и идеографична функция, т. е. служат и като знак за унищожаване на обикновеното значение и употреба на думата и за предаване на нов, по-особен смисъл на съдържанието ѝ и на ролята ѝ в изречението. При писане на такива имена десемантизиращата функция на главните букви се обединява с морфологичната.

В съвременното писмо главните букви са получили и една по-

нова, *стилистична функция*: да означават, че в съдържанието на думата при определени контекстуални условия се влага освен обикновената ѝ семантика и едно по-особено експресивно и стилистично значение (напр. „За него — Живота — направил бих всичко“, Вапцаров).

3. Нужно ли е да се пишат главни букви за разграничаване на изреченията, щом като се поставят след употребен вече за тази цел знак — точка, удивителен, въпросителен или многоточие?

В същност този въпрос би трябвало да се реши по-специално с оглед на точката, тъй като тя най-често се употребява като знак за завършек на изречението и няма онази допълнителна идеографична служба (да отразява нещо и от съдържанието на изречението), каквото имаг другите знаци на пунктуацията, стоящи в края на изречението: удивителен, въпросителен и многоточие.

Писменото отбелязване на точката сред твърде сложната конфигурация на съвременното писмо няма достатъчно сигнализираща сила. Тя се губи и поради това, че, както показват експериментите, движението на погледа следи главно горната половина на буквения ред, поради което точката се забелязва трудно и главно — доста късно, за да сигнализира навреме необходимата промяна в интонационното оформяне на четената фраза. Ето защо създаването на по-ясна перспектива за края и началото на изреченията чрез употребата на главни букви има много важно значение за правилното и изразително четене. Но и обикновеното четене (негласно) без главните букви би било трудно и уморително поради много по-големите усилия, които биха се изразходвали за разграничаване на изреченията, особено в текстове, където има съкращения.

Ето защо не може да се окачестви като излишно в знаковата система на писмото съчетанието точка + главна буква. Именно големите удобства, които създават при четенето главните букви като знак за начало на следващо изречение, оправдават загубата на време, усилия и средства, предизвиквани от тяхната употреба при писане и печатане.

II. СИНТАКТИЧНАТА ФУНКЦИЯ НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ

4. В знаковата система на съвременното писмо, използвано като средство за общуване във всички сфери на практическата дейност на обществото, главните букви са писмени знаци с „двойна“ фонетична стойност (за разлика от малките букви). Те сигнализират както елемент от фонемния състав на думата, така и интонацията, с която започва ново самостоятелно изречение. А понеже в тази функция винаги са съчетани с препинателен знак за завършек на предходното изречение, те се явяват и графически рупор

на функцията на точката и другите препинателни знаци, приключващи изречение, т. е. сигнализируют и „завършващата“ интонация на предното изречение. Именно поради това би могло да се каже, че при синтактична употреба главните букви са елементи на пунктуационната система, определяща употребата на препинателните знаци за отразяване на фонетичните средства на езика, които отделят, съотнасят или свързват частите на синтактичните цялости. Това фонетично (интонационно) разграничаване и съотнасяне на синтактичните съчетания (словосъчетания и изречения) се прави в живата реч именно за да се отрази и схване по-точно и ясно мисълта. Следователно, за да се употребяват правилно главните букви в синтактично отношение, нужно е вярно да се определят краят на предишното и началото на следващото изречение, като се изхожда от конкретните смислови и структурни отношения в контекста между основните единици на речта — словосъчетанията и изреченията. Върху фона на тези отношения именно се установява вярно и характерът на синтактичната връзка, която трябва да се възприеме между изреченията. А от това, каква ще бъде тази връзка, зависи и употребата на главна или малка буква в началото на всяко следващо изречение.

Поставя ли това елементарно наглед изискване някакви правописни затруднения?

Отрицателният отговор би бил в известен смисъл логичен, защото жизнената езикова практика създава достатъчно стабилно чувство както за оформеността и завършеността на изреченията, така и за отчленяването или свързването на изреченията по един или друг синтактичен модел. И все пак съществуват в писмената практика, особено когато тя отразява битово-разговорна или полекспресивна реч, или пък художествено-образно мисловно съдържание, нерядко и немалко колебания за завършъка и началото на изреченията, което най-често означава в същност колебание за характера на синтактичната връзка, която трябва да се установи между тях. Съмненията възникват по две причини: 1) поради известна неформеност и синтактично преливане на изреченията в разговорната реч и 2) поради интонационната вариантност на синтактичните връзки между изреченията. Тук предмет на по-специално разглеждане ще бъдат причините от втория тип, тъй като в писмената реч изобщо и в практическите стилове на писмената реч в частност тези причини именно преобладават. Разговорната реч с някои свои особености се противопоставя на останалите практическите стилове. Колебанията за завършъка на изреченията тук са от по-друг тип.

5. Основните единици на свързаната реч, изреченията, отразяват съзнателния мисловен живот на човека. Те са или съждения, или повече или по-малко сподобливи описания на преживявания, отношения, чувства. Смесовите отношения между изрече-

нията се разкриват както лексикално (т. е. в самото съдържание на изреченията), така и граматически (със специални думи-съюзи или съюзни думи и съчетания), които са граматическа (морфологическа) форма на определено смислово съдържание. Това означава, че с определени формални средства се разкриват някои общи категории на отношенията между явленията: едновременност, последователност, съотносителност, причинност, следствие, взаимообусловеност, принадлежност и т. н.

В някои случаи обаче съюзите се заместват от особен вид фонетични (интонационни) средства, които също са формален израз (както и съюзите) на определени, макар и не така точно и ясно както при съюзите, смислови отношения. Разбира се, фонетичните средства за оформяне и свързване на изреченията (ударения, паузи, мелодика) функционират и при наличието на съюзи между изреченията, но при безсъюзно свързване те могат да имат и по-специални функции (както поотделно, така и във взаимното им съчетаване), могат да се изпълнят с по-специално съдържание, да разкриват определени синтактични отношения между изреченията.

Изобщо всички прозодически средства играят нерядко и немалка фонологическа роля в речта. Този въпрос далеч още не е напълно изследван и изяснен. Но от това, разбира се, не се променя фактът за стандартизираното (от относително точно определени функции) участие в строежа на речта и при нейното функциониране на такива фонетични явления като фразово и евфонично ударение, градация на словесните ударения в изречението, темп и пауза, мелодика. Тази роля естествено не бива да се преувеличава, тя е ограничена в рамките на определени стандарти и синтактични ситуации, които обаче не са все още напълно и точно установени, както не са напълно уточнени по своята акустична същност и по отношение на значението им за семантиката и съдържанието изобщо на речта и самите средства на прозодията. Сравнително по-ясна е ролята на интонацията за разкриване на синтактичните отношения между предикативните единици. Интонационните средства на речта обикновено се споменават в системните синтактични ръководства, но самият термин интонация различно се схваща. В едни случаи под интонация се разбира само мелодиката на речта (извисяването и понижаването на тона), в други случаи — сложният комплекс от мелодика, ритъм, темп, тембър и логическо ударение. Тук ще използваме термина интонация в традиционното му за нашата граматика значение на изменение в тоналния спектър на речта при реализиране на фразите, синтактичните цялости и текста. Една от най-ясно изразените функции на интонацията (в този смисъл) несъмнено е уточняването на смислово-синтактичните отношения между фразите при строежа на речта в някои по-особени случаи. Особената роля на интонацията в такива случаи се отбелязва със специални препинател-

ни знаци: двоеточие, тире, точка и запетая или само запетая. Така е например в изреченията:

Мама гали повече Гинчето, сестра ми: тя била слаба, тя била малка, аз съм мъж (П. Велков, „Чиста работа“, сп. Пламък, 1967, 15, с. 18); Приклекна, прималя му: тук бяха всичките! Брилянтните обици, пръстени, накитът пендари и златният часовник — емайлираният — с тройния ланец, змийски меки (Ант. Страшимиров, „Хоро“); Бях готов да отрека на Здравко Петров и на Тончо Жечев това мъжество. Но изведнъж се сепнах — ще бъда несправедлив (ЛФ, 13. VIII. 1967); Душа давам — коня си не давам, / коня давам — мома не менявам (Ц. Церковски, „Бекярски песни“, V).

В първите три примера двоеточията и тирето сигнализируют съединителна интонация, разкриваща причинни отношения между свързаните изречения, а в четвъртия пример тирето отбелязва интонация за противопоставяне на мислите в свързани изречения.

6. Когато изреченията съществуват като завършени и обособени за себе си смислови и интонационни единици в даден контекст, те се приключват с точка или друг, равностоеен по „обособяващата“ си сила препинателен знак: удивителен въпросителен многоточие, и започват с главна буква. Тази графика на простото изречение отговаря на определена интонация, с която се оформя съответно съобщително, въпросително, възклицателно (повелително, подбудително) или недоизказано (прекъснато) изречение. Но интонацията в този случай, ако и да спомага за оформяне на изреченията, сама по себе си не подсказва нищо за съществуващите между тях логически и синтактически отношения. При липса на свързващи думи (сюзни и сюзни думи) или свързваща интонация между самостоятелните прости изречения логическите и синтактическите отношения между тях се изразяват само чрез собствената им синтактична структура и чрез смисловото им съдържание. Затова пък по-силно се акцентира на самото това съдържание, то по-определено изпъква и се натрапва на съзнанието.

Получат ли специален граматически показател (сюзни думи, сюзна интонация), логическите и синтактическите отношения между простите самостоятелни изречения изпъкват по-ясно и подчертано, а това хвърля известна сянка върху конкретното им съдържание. Затова пък впечатлението от сюзно или интонационно свързаните изречения е по-единно, по-цялостно, по-общо. Графически това се отразява в писането им с малка буква в началото на първата от съставящите ги думи след съответен препинателен знак или в писането с малка буква на свързващия ги сюз. Но изречението може да започва с главна буква, ако и в началото му да стои сюз, при по-обособени, присъединителни синтактически отношения или ако между изреченията няма пряка (непосредствена) логическа връзка. Следователно в такава връзка, съчинителна, създава-

ша по-големи синтактични цялости (сложни изречения), могат да се поставят само предикативни единици, които лежат в един логически план, т. е. ако изразяват действия, явления, съждения, съобщения, между които има естествена (природна) или пряка логическа връзка и взаимообусловеност. Тази вътрешна връзка и взаимообусловеност между съдържанието на самостоянителните, но свързани в сложни синтактични цялости изречения получава и други някои (освен съюзните думи или съюзната интонация) показатели: общ глаголен вид и време, понякога общ подлог, паралелизъм в строежа и пр. Най-ясно е изразена смисловата и синтактичната зависимост и взаимообусловеност между самостоятелни прости изречения, когато се намират в пояснително-уточнителни смислови отношения, представят градационна верига или се конкретизират взаимно. Тъкмо заради това при подобни отношения простите изречения обикновено се свързват (съчиняват), пишат се с малка буква в началото след подходящ препинателен знак (запетая, двоеточие, тире, както е в следните примери:

Горнякът разпиля листата / далеко из полята: / стоят samotни черни стволи / и скръбно махат вейки голи (П. К. Яворов, „Есенни мотиви“); Пък истина е, тейко: искаме се (И. Йовков, „Боряна“); И когато откъм другите села долитаха смътни слухове те се замисляха мрачно: властта арестувала, биела жестоко (Ст. Ц. Даскалов); Клетнико, лъжата нека бъде с мяра: / ако е Павлета, как да хвана вярa (П. К. Яворов, „Павлега делия и Павлетича млада“); Въпросът, какво, колко и как се превежда, е важен — увлеченията са излишни, пакостни, подозрителни. Това важи особено за поезията. Четеш преведена книга стихотворения; от предговора се убеждаваш, че поетът наистина е голям, а когато четеш стихотворенията му — нищо. Очевидно, че са преведени думите — не чувствата; пренесен е речникът, черупката — не ядката, атмосферата (сп. Септември, 1967, 1. с. 100); В истинската литература няма тезисност (не е ли тъй и в самия живот?) (ЛФ, 2. XI, 1967).

Но и тези изречения могат да получат друго синтактическо, а следователно и графическо оформяне, друго разположение на препинателните знаци и главните букви:

Горнякът разпиля листата / далеко из полята. / Стоят samotни черни стволи / и скръбно махат вейки голи; Пък истина е, тейко. Искаме се!; И когато откъм другите села долитаха смътни слухове, те се замисляха мрачно. Властта арестувала. Биела жестоко; Старецът знае от опит. Лошото никога не иде самичко; Клетнико, лъжата нека бъде с мяра! / Ако е Павлета, как да хвана вярa?; Въпросът, какво, колко и как се превежда, е важен. Увлеченията са излишни. Пакостни. Подозрителни. Това важи особено за поезията. Четеш преведена книга стихотворения. От предговора се убеждаваш, че поетът наистина е голям. А когато

зачетеш стихотворенията му — нищо. Очевидно, че са преведени думите. Не чувствата. Пренесен е речникът, черупката. Не ядката, атмосферата; В истинската литература няма тезисност. Не е ли тъй и в самия живот?

При това обаче е ясно, че се променят не само синтактичестките, но и смисловите отношения. Естествено възниква въпросът: от какво зависи изборът? Разбира се, от контекста, от по-широката синтактичестка цялост, в която съществува контекстът, а немалко и от вкуса, стила, идеята на автора. Следователно изборът на връзката в такива случаи е преди всичко стилистичен въпрос, въпрос на индивидуални авторски съображения (постигане на различен смислов, експресивен, изобразителен, емоционален ефект), но играят роля и смисълът, и синтактичесткият строеж на по-широко синтактичестко цяло, чиито елементи са свързващите се прости или сложни изречения.

7. Както вече се изтъкна по-горе (виж т. 6, с. 7), съдържанието на контекста се възприема различно в зависимост от характера на синтактичестките връзки между самостоянителните изречения. Съединяването създава полутонове, по-цялостна картина, епично настроение, единно впечатление; синтактичесткото отделяне на изреченията ги акцентира, подчертава смисъла им, води до емоционално или интелектуално напрежение. Разбира се, в зависимост от съдържанието на текста разликата в свързването на изреченията може да има голямо или малко значение и да постига най-различни експресивни, емоционални или интелектуални оттенъци и ефекти (напр. да се очертае по-ясно важноста на изказаните мисли, да се установи различната степен на тяхната близост и връзка, да се разкрие отношението на автора към едни или други детайли, вътрешната му ангажираност от цялостната картина или от някои нейни подробности и мн. др.). Ето защо при един и същ синтактичестки строеж, при еднакви по форма синтактичестки структури едни автори употребяват едни или други препинателни знаци, а други се въздържат от тяхната употреба или пък избират такива, които им се струват по-подходящи за изразяване на тяхната идея.

А това от гледна точка на поставения правописен проблем за синтактично-разграничителната употреба на главните букви е много важен факт. Щом като при пълен граматически и лексикален паралелизъм (т. е. без да се променят) логически свързаните изречения могат да се поставят в различни синтактичестки отношения (да се отделят или да се съчиняват, да се съчиняват или да се присъединяват, да се подчиняват или да се присъединяват подчинително), като се изговорят само с различна интонация и акцентуация, с различна продължителност на паузите между тях (V мелодиката, ударенията, паузите са в случая единствената езикова форма на установяваната връзка), щом като съществу-

ват, казано другояче, интонационни връзкови опозиции и щом като изборът на единия от компонентите на тези опозиции се отразява графически чрез препинателни знаци и главни или малки букви в началото на синтактичните единици, ясно е, че трябва да се разбира добре и правилно как и в зависимост от какво се прави изборът, за да има и правилно графическо оформяне на текста и правилна употреба на главните букви. Така че не бива да се смята за изкуствено свързването в тази работа на правописния проблем за употребата на главните букви със синтактико-стилистичния проблем за отделянето или свързването на изреченията в текста. Доколкото писмото е трета сигнална система за човека, кодираща речта, трябва да бъде изяснявана всяка връзка между двете системи (език и писмо), която има по-особено функционално значение. Азб пишещият се чуди как трябва да напише, дали: „Чакането на пръв поглед е просто нещо: само стоиш и чакаш“ (Б. Райнов, „Няма нищо по-хубаво от лошото време“, Пламък, бр. 17, 1967, стр. 6) или: „Чакането на пръв поглед е просто нещо. Само стоиш и чакаш.“, и ако изборът на един от тези графически варианти има или няма някакви смислови-стилистични последици, ясно е, че е налице не само стилистично-синтактичен, но и правописен проблем. А понеже съществуват и точно противоположни случаи, когато характерът на интонацията, а следователно и на синтактичната връзка между контактно разположените и логически свързаните изречения е смислово и структурно предопределена и обусловена (напр. при присъединяване) и свързването или отделянето на изреченията няма някакво особено забележимо стилистическо значение, трябва да се заемем и с изясняването на тези случаи, защото това има най-непосредствено отношение към употребата на главните букви, към правилното графическо оформяне на текста.

8. Следователно наличието на интонационни връзкови опозиции е, което поражда съмнение или колебание за употреба на главни или малки букви в началото на свързваните изречения (разбира се, и за употребата на съответните препинателни знаци), доколкото може да бъде възприета — при едно и също разположение на лексикалния материал, но при различна интонация — различна синтактическа връзка (една от противопоставящите се в определени интонационни връзкови опозиции) и доколкото на пишещия не е ясно кога може да си позволи свързване или отделяне, съединяване или присъединяване на изреченията, от какво се определя изборът и какво се постига с него.

Известно е, че интонационните модуляции имат по-важна и по-разнообразна роля в разговорната и в диалогичната реч, поради което пунктуационното оформяне, синтактичното членение и вариантността на синтактичните връзки са много по-богати при писменото предаване на разговорната реч, а останалите стилове

(особено научният, административният) са по-ограничени и еднообразни в това отношение. Художественият стил, който съединява стилистически черти от всички останали стилове, ще обединява и техните възможности за разнообразие на синтактичeskото членение и свързване на изреченията в текста. Възможността за синтактико-стилистическа трансформация на текста посредством главните букви и препинателните знаци позволява в самата структура на речта, в графическите варианти на синтактичeskото свързване и синтактичeskите отношения между синтагмите и изреченията да се отразяват значения и съдържания, чието описателно разкриване би затруднило, обременило или чувствително снижило художественото впечатление от текста или логическата му яснота и смисловата му кондензация. Това е така, защото интонацията (мелодика, паузи, ударения), с които говорителят изрича фразите и чрез които ги свързва или отделя, съединява или присъединява (т. е. установената посредством интонацията синтактичeskа връзка), асоциира в съзнанието на адресата винаги едно или друго схващане за отношението, което говорителят има към изказаните мисли (важност, дълбока ангажираност, целенасочено внимание, рзвълнуваност, общ поглед, незначителност и редица други оттенъци), а и за тяхното членение (завършеност, приключване, продължение, изброяване, добавяне, съотнасяне, поясняване, уточняване и т. н.), тъй като интонационните средства еднакво се използват и от адресата в неговата езикова практика (и тъкмо затова те са елементи на езиковата структура). И това е, което дава възможност да се избягва описателното (лексикално-граматическо) изразяване на тези значения и съдържания.

Да видим сега в какви случаи интонационното модулиране сменя характера на синтактичeskите връзки и предизвиква необходимост от различно графическо оформяне, а следователно и употребата на главни или малки букви в началото на стоящите в логическа връзка изречения, т. е. да видим какви са интонационните връзкови опозиции.

А. СЪЕДИНЯВАНЕ / ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ В ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

9. Вариант на нормалната синтактичeskа връзка между частите на изречението се явява присъединяването (прекъсълчната синтактичeskа връзка), т. е. добавянето. Присъединителната връзка, без да унищожава характера на синтактичeskите отношения, съществуващи при различните форми (типове) на съединяване на думите в изречението (съгласуване, прилагане, словоред, управление, предложно свързване), чувствително ги модулира чрез особена интонация и пауза, а понякога и със специални граматически (а не само интонационни) показатели (съюзи), като извежда присъединените части въвн от рамките на изречението и ги акцентира.

тира. Графически присъединените части се оформят като отделно изречение, т. е. започват с главна буква след точка или друг препинателен знак за отделяне на предходната част. Следователно присъединяването в изречението е възможно само в крайна позиция.

Понеже присъединяването не променя характера на синтактичната зависимост на присъединените части от предшествуващото ги синтактично съчетание, явно е, че те могат да се свързват с него и като нормално съединени части (ако няма специални граматически показатели за присъединяване — присъединителни съюзи), щом се отстрани присъединителната интонация, т. е. могат да се пишат и с малка буква след съответен препинателен знак или без него, ако такъв не се изисква от цялостната синтактичната структура на изречението. Но при това ще изчезне стилистичният и смислов ефект на присъединяването. Тъкмо затова може да кажем, че прекъслената синтактичната връзка (присъединяването) е интонационен вариант (от връзкова позиция) на нормалната синтактичната връзка (съединяването) в изреченията. Няколко примера:

Бездарията отпадат, слабите отстъпват. Устояват само онези, чиято страст към „черния“ труд на литературни ценители е била най-силна, най-истинска. *Въпреки горчивините, въпреки несполуките или укорите* (ЛФ, 3. VIII. 1967); И така, нека преди всичко измерим добре времето. Да го измерим не просто по слънчевия кръговрат, а по преживяното и извършеното. *По напрежението на волите и смелостта на сърцето. По кипежа на мисълта и замаха на делата. По дълбочината на брадите, които плувет на революцията изора върху планетата* (ЛФ, 2. XI. 1967); На сцената няма певци. Няма артисти. Няма роли. Няма заучаване. Има хора. *Човеци. Личности. Има безначален и безкраен път към една същност, към един образ* (НК, бр. 27, 1967); Марк и Тимоша се разделят! *За винаги! За цял живот!* Марк се колебае между слепите, но истински очи на Тимоша и миражния блясък на далечния Памир. . . (НК, 20. I. 1968); И не намирате ли, че да се държи днес на литературната образovanост и прочие е старомодно? *Сантиментални работи!* (НК, 8. IV. 1967); Към друга книга на Бьол не са отправяли толкова упреци, граничеши с пълно отричане, казионните критики. Твърде дълбоко е бръкнал той. *И твърде болезнено* (НК, 8. IV. 1967); Един народ предприема важни и необходими стъпки. *Към своя икономически просперитет. И към своя културен разцвет. Към своето все по-добро бъдеще* (НК, 6. I. 1968); Тя се отпусна на леглото и продължи: — Всяко момиче бленува, нали? *За мъж с кола, за мъж със софийско жителство. Глупости. Аз бленувам за друго: една вечер да създам радост на хиляди. От сцената. Или от радиото, от телевизора* (Б. Глогински, „Улица на усмивките“, роман, София, 1967, с. 130); Комисиите за

настаняване на работа изпращаха младежите в предприятията. но оттам ги връщаха. Просто липсваха места в щата. Един директор в Берковица дори беше глобен. *С десет лева* (НМ, 23. VII. 1967); Свечерява. Плисва дъжд. *Едър. Проливен*. Учителката съблича шлифера и билетката си — покрива децата. Буен поток препращада пътя им. Тя нагазва във водата — пренася ги. *Премръзнала. Със залепнали по тялото мокри дрехи. Пет километра*. И — вече в тъмното — се връща. . . (Георги Райчевски, „Моите родопчани“, очерк, сп. Септември, 5, 1968, с. 20—21); Операцията е рискована. *Почти колкото постъпката на Любо*. С тая разлика, че Любо не беше длъжен да поема риска, а аз съм заставен да го поема (Б. Райнов, „Няма нищо по-хубаво от лошото време“, сп. Пламък, 1967, 17, с. 16); Ний сме герои положителни. Ний сме герои отрицателни. / Ний сме хора. / *Силни. / Или слаби. / Или смели. / Или пък страхливи. / Или тъжни. / Или пък щастливи. / Лековерни. / И немилостиви. . .* (Л. Левчев, „Размисъл“, стихосб. „Позиция“); Като заваля дъжда, та цяла неделя. *Тихо, кротко ден и нощ* (Ел. Пелин, „На браздата“).

Ако се промени характерът на синтактичното свързване, т. е. вместо присъединяване се приеме само обособяване, прилагане, предложно свързване или съгласуване (а това означава да се отстрани прекъслечното изговаряне на крайните части или да се промени само интонацията), частите в горните примери, шрифтово подчертани, ще започват с малка буква направо след предхождащата ги синтактическа структура (от която зависят в синтактично отношение) или след запетая, двоеточие или тире.

Както се вижда, при пълен лексикален и граматически паралелизъм частите на простото изречение и по-точно синтагмите (думи или словосъчетания със собствено синтагматично ударение), когато стоят в края на изречението, могат различно да се свързват с предхождащите ги части (съединително или прекъслечно), което се отразява в писмото чрез употребата на различни препинателни знаци и главни или малки букви. Отделен въпрос е кой от двата начина на интонационно-синтактично и графично свързване по-добре отговаря на контекста и на по-широкото комуникативно поле, т. е. на идеята и логиката на текста, и трябва да се приеме в конкретния случай. Важното е, че от синтактична гледна точка, а и от гледна точка на графичните норми и двата начина са възможни в такива и много други подобни случаи. А това, разбира се, има съвсем определено отношение към употребата на главните букви. Но е ясно, че, за да се употребяват те правилно в тези случаи, трябва добре да се разбира смисълът и синтактично-стилистичната роля на присъединителната връзка.

10. Изваждането (в писмената реч) на части от изречението извън неговите рамки и оформянето им като отделно изречение откроява тяхното съдържание и значение в съобщението. Интона-

ционно това се постига със засилена пауза (означавана обикновено с точка, но понякога и със запетая, точка и запетая или многоточие; виж по-нататък, с 17) и възходяща интонация на изречение, което започва с дума, носеща логическо ударение. Отделената чрез присъединителна интонация част получава собствено синтагматично (или логическо) ударение, равно по сила или по силно даже от логическото или синтагматичното ударение в предходната част. В това усилване смисловата значимост на присъединената част, в това изравняване на частите по комуникативна значимост, а понякога и в по-силното изтъкване на присъединената структура се състои основната смислово-стилистика функция на присъединяването. Най-ясно това проличава при присъединяване на еднородна част, защото тя получава по-голяма смислова тежест от еднородните части в предходното изказване, както е в примера. Тази реквизиция ще е нещо като ламя — гълта волове, коне. *И овце*. Дядо казва, че сме имали много брави овце, а сега са само трички (П. Велков, „Чиста работа“, сп. Пламък, 1967, 15, с. 17).

Присъединяването е ново синтактично явление, поне що се отнася до писмената литературна реч. Източник на присъединителни конструкции е естествено непринудената разговорна реч, предимно битовата, където интонационното отделяне на някои части от края на изречението в едни случаи ги подчертава, а в други обратно — изтъква тяхната маловажност, случайния им характер. Разбира се, в литературния език тази конструкция е получила своеобразно развитие, защото тук възникват по-разнообразни и по-сложни постройките, във връзка с което се изразяват и по-разнообразни допълнителни оттенъци в значението и стилистическата роля на присъединените части. В художествената литература присъединяването се използва не само в авторската реч за постигане на необходимата експресия, но и в речта на героите и понякога не с акцентиращо предназначение, а за възпроизвеждане на присъщите на устната разговорна реч интонации, когато възникват в хода на изказването допълнителни характеристики, забележки, хрумвания и т. н.

В съвременната художествена литература и в публицистичния стил това явление все повече си пробива път. Впрочем още в 1925 г. Г. Милев използва присъединяването като нещо вече установено в литературната реч:

Днес има само Народ и Човек. *Човекът пред лицето на народа. Човекът посред Народа.*

Поетът добива своето истинско призвание: да бъде преди всичко и само — Човек. *Човек посред Народа.*

Твърде изчерпателна синтактично-смислова характеристика на присъединяването намери за пръв път в българската лингвистична литература в труда на Йордан Пенчев „Присъединяването в

съвременния български книжовен език¹. Една от най-съществени-те констатации на автора е, че на присъединяването трябва да се гледа като на една от синтактичните норми на българския книжовен език, защото има свой строежен модел и се реализира при определени синтактични условия, най-съществените от които са: а) възможност да се изкаже предходната част като завършено съобщение и б) необходимост да се изкажат със собствено синтагматично или логическо ударение две части на едно изречение, от които второто идва след изразен вече предикат. Това трябва да се подчертае, защото има определен правописен и стилистичен смисъл, тъй като не е възможно (и е излишно, ненужно) присъединително свързване на части от просто изречение (с главна буква след точка), ако 1) не е налице условието в точка „а“ и 2) ако с присъединяването не се постига условието, формулирано в точка „б“. Когато не е използвано в рамките на тази норма, присъединяването се превръща в една маниерност, която не само противоречи на синтактичната норма, а и не постига желаните стилистичен ефект, или пък точно обратното — може да предизвика само усмивка и недоумение, както е в приведените от автора примери:

— Точка е това, което няма части.

Лаконично. И просто. Като самата точка. Написано в Александрия 400 години преди новата ера. От колос на древността (в Литературни новини).

Как на практика се решава обаче въпросът за избора между нормална синтактическа връзка и прекъслено присъединяване на части, стоящи в края на изречението? Разбира се, в обикновената практика това не е резултат от езиковедско-теоретичното мислене на автора, а се контролира само от здравето му езиково чувство, от неговата езикова и стилистична култура, от почувствуваната и наложена във и от контекста, от логическата или художествена идея, необходимост по-силно да се открият някои части. „В същността организацията на широкото комуникативно поле определя необходимостта те (частите на простото изречение и самостоятелните прости изречения — б. м.) да съществуват или само разделени, или само обединени²“.

11. Но присъединителна интонация и присъединително свързване може да се означава графически не само с точка (или друг препинателен знак за завършване и отделяне на изречението) и главна буква в началото на присъединената част, а и със запетая, тире, двоеточие или точка и запетая, след които естествено ще стои малка буква. Това е възможно по няколко причини.

а) Има съюзи, които са типично присъединителни (разбира се, в крайна позиция), т. е. свързаните с тях части в крайна пози-

1 Вж. Известия на Института за български език, кн. XIII, 1967, с. 3—70.

2 Виж Йордан Пенчев, пос. съч., с. 67.

ция винаги се присъединяват, та не е нужно да се разграничават непременно с главна буква и да се пишат като отделно изречение. Такива са например: *и то, хем, дори, само че, пък и, при това, тоест, па и, а и, освен това, също така, сиреч, особено* и др. Добавени части, свързани с тези съюзи (т. е. части, стоящи в края на изречението след тези съюзи) могат, разбира се, да започват и с главна буква (след точка или друг препинателен знак), но това не ще отрази изменение на присъединителната конструкция. Отношенията остават същите — присъединителни. Отменя се само ефектът на съчиняването. Засилва се паузата, подчертават се начеващите интонации на ново изречение. Ето няколко примера:

Ще ти отговоря, *само че* утре (но може и: Ще ти отговоря. *Само че* утре); Ще дойдете, ще дойдете, *при това още днес* (но може и: Ще дойдете, ще дойдете. *При това още днес*). (Това важи и за останалите примери); *Говорих му, и то че малко*. Но разбира ли!; *Житие, велико, заради което той забрави всичко, дори и небето* (Ив. Вазов, „Пансий“); Такива като нас често се износват *дори* преди да се оплешивели. *Обаче* занаята той го владееше *Поне на времето* (а може и: *Обаче* занаята той го владееше, *поне на времето*) (Б. Райнов, пос. ром. с. 13, с. 15); В живота можеш да разчиташ само на себе си. *И то не винаги* (Гр. Бернар).

б) Добавянето на повторена част (обикновено с някакво поясняващо или уточняващо разширение към нея) в крайна позиция винаги се чувства като присъединяване. Такава част се изговаря с типично присъединителна интонация, та писането ѝ с малка буква след запетая или тире не променя характера на връзката и нейната синтактично-стилистична роля. Но при синтактично отделяне с главна буква след точка (въпросителен, удивителен или многоточие) повторената част се откроява и акцентира по-ярко поради засилената пауза. Примери:

Той едва е вдигнал ръка към звънца, когато аз вече оставям на масата приготвената отпреди банкнота и с бързи крачки прекосявам площадчето. *Бързи в границите на възможното* (може и: . . . с бързи крачки прекосявам площадчето, бързи в границите на възможното) (Б. Райнов, пос. ром. на с. 13, с. 7); Беше тъмно и по земята не личеше нищо освен кал, *дълбока и гъста кал* (Ел. Пелин, „Андрешко“); Облачно небе, намръщено и схлупено над кръгозора, и кал. *Ужасна, гъста, черна, лепкава, непроходима селска кал* (Ел. Пелин, „Кал“); Още през IX в. в българските земи като черковен и литературен език се възприема един от местните български говори — *говорът на солунските братя Кирил и Методий* (сп. „Български език, 1959, 4–5. стр. 336); С тези слова завършва първата част на книгата. *Частта за тайгата на Якутия* (може и: . . . завършва първата част на книгата, *частта за тайгата на Якутия*) (Чавдар Добрев, „Овлабяване на човешкия свят“, сп. Септември, 1967, 8, с. 134); — Да, ти имаш право! — рече тихо

той. — Това е Съветският съюз. Това е Русия. *Русия на Иван Грозни и Петър Велики*. Хората там знаят какво е нашественик и умеят да се борят. . . (Иван Мартинов, „Нощта е дълга“, София, 1967, с. 240); Създадена е материално-битовата основа за изграждане на качествено нов човек. *Съветският човек* (но може и: . . . за изграждане на качествено нов човек, съветският човек) (НК, 4. XI. 1967); Обяснението е правдоподобно и то се потвърждава от практиката на редица други страни с развита телевизионна мрежа. *Правдоподобно, но не изчерпващо* (НК, 23. IX. 1967).

в) Когато добавената част е еднородна с пояснение на опорната си дума (съществително или глагол), т. е. еднородна е с пояснение на думата, от която е синтактично зависима, и го уточнява в смислово отношение, добавената част се изговаря с присъединителна интонация и е еднакво възможно писането ѝ с главна или с малка буква след съответен препинателен знак, но с изтъкнатата вече разлика в открояващата пауза. Примери:

Не са ли такива и героите от „Диви разкази“ — с порив и сърце? (може и: Не са ли такива и героите от „Диви разкази? С порив и сърце?) (ЛФ, 22. II. 1968); Как? Да остане тук! *Всред блатото! Всред тоя студена, зелена блатиста вода, краят на която не се виждаше* (Ел. Пелин, „Андрешко“); И някак други / станяхме и ний — / по-мъдри, по-добри и по-красиви (Бл. Димитрова, „Сред бригадите“); Радичков преминава тази страна като поет и като гражданин. *С любов и признателност. И с поука за нас, за днешните хора* (Чавда Добрев, пос. рец. на с. 16, с. 134); В тази неравна битка Димитров пожена и друга — не по-малка ценна победа. Тръгна като равен с равни със светилата на времето: Ромен Ролан, Анри Барбюс, Горки. . . И те го почувствуваха и разбраха. Сложиха го до себе си. *Дори над себе си*. Той им стана знаме (НК, 24. VI. 1967); Такава е и мисията на поетите. *Голяма и тежка, но велика* (НК, 30. IX. 1967); Всичко е вече спомен. И все пак всичко е още живо. *И паролата на „Аврора“. И кронщадските полкове. И онова безсмъртно „Вся власт съветам“* (НК, 4. XI. 1967). Цитирам тези стихове от някогашната „Веселушка“. От Вилхелм Бюш са, а звучат като написани направо на български. *Живи. Пластични. С тънък хумор И с претеливостта, присъща на Елин Пелин* (Калина Малина, ЛФ, 27. VII. 1967); Какво ще гледате на Виената, град като град: хора, къщи, салтанати. И дете идеш все гут морниг, все пари искат (Ал. Константинов, „Бай Ганьо“); Изведнъж Радойнов се отклони от равния, почти студен тон, прозвучаха нотки на вълнение: — Какъв момък е той! *Поет-революционер. Ботевска душа. Ентузиаст*. Гори в поезията. Гори в живота (М. Геновски, „Цвятко Радойнов пред фашисткия съд“, сп. Септември, 1967, 7. с. 97); За тях това беше нещо рядко и изключително — като освежителна баня (Иван Мартинов, пос. ром. на с. 17, с. 61); Яворов е една от неугасващите звезди на нашия

литературен небосклон: *трагично-червена, съдбовна* (ЧК. 20. I. 1968); Нали ти казах, тук се явила, в *Манджилари* (И. Йовков, „По жицата“); И защо, защо аз не мога да ги забравя? Защо те ме преследват навсякъде, не ми дават ни да ям, ни да спя? . . . Защо аз немах сили още първия ден да ги премахна и двамата? *Него поне?* Защо аз живея сега? Какво чакам? *Повишение?* *Пенсия?* Защо ми е това? За когото. . . (Г. П. Стаматов, Съчинения в два тома, т. I, 1961, с. 244); Тя не познаваше човека, тя знаеше подполковник Никушева. На въпроса, какъв е той — *млад?* *стар?* *умен?* *глупав?* *добър?* *лош?* — тя би отговорила само — той е подполковник Никушев (Г. П. Стаматов, пак там, с. 80).

Както се вижда от дадените в т. „а“, „б“, „в“ примери, присъединената част може да има различна структура: да бъде не-разширена, да бъде разширена или даже да има за пояснение подчинено изречение. Освен това крайните части на изречението могат да се присъединяват като цяло съчетание, а могат и помежду си, вътре в това съчетание да се свързват присъединително.

От казаното за присъединяването в простото изречение се вижда, че писането на една крайна част с главна буква отразява определен стилистичен и интонационно-смыслов ефект на добавяне, присъединяване и акцентирание, когато тя може да се изговори и без присъединителна интонация и да се свърже и с обикновените форми на съединителното свързване (прилагане, предложено свързване и т. н.) или пък да получи обикновено обособяване. Ако синтактическата структура създава възможност само за присъединително свързване на крайната част, писането ѝ с главна буква не променя синтактическите отношения, но все пак повече (обикновено) подчертава и изтъква присъединяването. Затова в такъв случай присъединената част по-често се пише пак с главна буква.

Б. СМИСЛОВО СВЪРЗВАНЕ / СЪЧИНТЕЛНО СВЪРЗВАНЕ МЕЖДУ ПРОСТИ И СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Известно е, че при безсъюзно свързване простите самостоятелни и сложните съставни изречения (с по-опростен състав, обикновено двучлени), стоящи в един логически план (т. е. между които има логическа, смислова връзка), могат различно да се съчетават при строежа на речта за комуникативни или художествени нужди. Те могат да се обособяват като логически и акцентни цялости, завършващи с низходяща интонация и отделени от следващото изречение с точкова (изреченска) пауза. При такова отчленяване на изреченията като самостоятелни логически или психологически цялости по-акcentирано се изтъква тяхното съдържание, но връзката между тях се установява само въз основа на лексическото им допълнение и не изтъква подчертано. В зависимост от целта на

изказването или от експресивността им точката може да бъде заменена с удивителен знак, въпросителен знак или многоточие, които по отношение на отделящата си функция се равняват на точка. Реч, изградена от логически свързани изречения (т. е. от изречения, намиращи се в непосредствена логическа връзка), отделени с точкова пауза, звучи по-напрегнато, изразява по-живо и раздвижено мислите и преживяванията поради засиленото подчертаване на всяко от изреченията и по-бързото му изговаряне под натиска на увеличените паузи. Такава реч се състои, както вече беше подчертано, като че ли от отделни детайли, от отделни цветни петна или щрихи без прехода на полутоновете. Този вид връзка се предпочита, разбира се, толкова повече, колкото е по-голяма логическата самостоятелност на изразените в предикативните единици съдържания. Предпочита се при разговора, в диалога, при всекидневното битово общуване за обмяна на мисли, чувства или подтици. Нейните експресивни възможности се използват и за цели на художественото изображение, а и в публицистичните произведения, но употребата ѝ е все пак винаги контекстово или ситуационно обусловена. В писмената реч само по-широкото комуникативно поле може да определи дали точковото отделяне на изреченията или съчиняването им ще постигне целения стилистичен, експресивен или смислов ефект.

Его няколко примера, от които ясно личи, че интонационното и синтактично отделяне на простите изречения действително постига раздвиженост на картината, отразява напрежението на мислите и чувствата, по-ярко открочва подробностите.

Тя през лятото беше си ходила дома. Прекара седмицата в Русе. Чувствуваше, че навред се вгледваха в нея. Сама се застояваше пред огледалото (Ан. Страшимиров, „Кръстопът“); Цяла планина се свлече от гърба ми. Олекна ми. Станах весел, безгрижен като хората. Запах, хванах пак акордеона. Светът ми се видя красив като никога досега. (Бл. Димитрова, „Родопски записки“, сп. Септември, 1967, 10, с. 113). Да, всичко това, което Сталин каза, е хубаво, много хубаво! Всичко това е прекрасно. Но защо досега мълча? Защо досега нищо не направи? Защо се остави да го изненадат и да нападнат коварно Съветския съюз? Защо? Защо? (Ив. Мартинов, пос. ром. на с. 17, с. 276); Но аз горя! Но аз живея! Аз няма да ти изменя! (Хр. Радевски, „Към Партията“): Армията е гладна, гола и боса. Шинелите са излинали от ногене и не са щит срещу лютата зима. От ботушите са останали само кончовите. Войниците носят налчи. Бобената чорба е бистра и в нея зърната са рядкост. Войник съм от седма рота на първа железопътна дружина. Квартироваме в Гюмюрджина. . . Моят приятел от детинство е офицерски кандидат. Надежден и буден младеж, пенен от началниците си. Затова му е поверена радиостанция. По чудна случайност и неговата част квартирува в Гюмюр-

джина. . . Седемнадесета година. Из ефира се носят първите сигнали на великата революция. Старата, безкрайна и свещена Русгореше (Неделчо Бранев, „Началото“, сп. Септември, 1967, 8, с. 143); Хайде, Сивушке! Стани! Виж, Белчо ти се смее. . . Стани. . . Не шегувай се, мила! (Елин Пелин, „На браздата“); А когато вечер си легнеш уморен, но доволен и радостен, сънят никога не му идваше изведнъж. Колко ниви ще му отделят? Колко ще му се паднат? За колко години ще ги удвои? (Г. Караславов, „Селкор“);

Ще кажа на всички:
на песните,
на хората
и на земята —
обичам един мъж!

Млад не е.
Не е дори вълшебник.
А ми дава слънце,
топла тишина.

Като радост той ми е потребен.
Аз съм негова
жена.

(К. Константинова, „За тебе“,
сп. Септември, 1967, 8, 161).

Не чакам. Не искам. Не мога.
Не бдя. Не сънувам. Не спя.
Сърцето за всяка тревога
и всякакъв страх ослепя.

Не чувам. Не чувствавам. Не страдам.
Не мисля. Изстинал и твърд,
стоя неподвижен. Не падам —
живея след своята смърт.
(Н. Боздуганов, „Раздяла“, сп.
Септември, 1967, 5, с. 189)

Няма никакво съмнение обаче, че много от простите, а заедно с тях и някои от сложните изречения в дадените примери могат да се свържат и в по-сложни изречения, да започват с малка буква след подходящ препинателен знак, ако такава синтактическа структура беше по-необходима на автора, ако му изглеждаше по-целесъобразна за художествено-изобразителните, естетическите или комуникативни цели на неговата реч. Разбира се, като синтактично обособени и точково отделени предикативни единици могат да се подреждат и свързват смислово не само двусъставните или по-сложните изречения, а и именни изречения или думи-изречения. И при тях са възможни твърде разнообразни комбинации в редуването на паузите и интонациите, които определят употребата на главни или малки букви в началото на предикативните съчетания. В дадените по-долу примери номинативните изречения и думите-изречения са отделени с точка или удивителен знак (те могат да се разграничават и с многоточие, въпросителен знак, когато са синтактично отделени), но след тях би могла да стои и запетая и те да се съчиняват, при условие че с това се постига друга и необходима за контекста експресивност или емоционалност, или някакъв синтактично-смислов оттенък, нужен на автора за изразяване на неговата идея.

Вечерта слиза над Кремъл, над Манежния площад. Пред входа на хотела постоянно пристигат таксите. *Мъже. Жени.* Едни влизат в „Национал“. Други си отиват (ЛФ, 24. VIII. 1967); *Ширина, ниви, ливади. Пак ниви, пак ливади, пак поле. Сред полето бяло параклисче. Вътре скрит контрабанда тютюн. Вън кръст стърчи. До параклиса бунар. В бунара студена вода, извряла от сърцето на маката земя. Над бунара кобилица. Кофата от кобилицата открадната* (Ел. Пелин, „Мила родна картинка“); *Брей!* Уитро момче излезе, да е живо на баща си, синца ни измами (Ал. Константинов, „Бай Ганьо“); *Уви!* Нямаше Колча тука да го предупреди (Ив. Вазов, „Под игото“); *Не!* Те ще платят и ще платят скъпо! А сетне му остава само пътят за затвора и нищо друго (Г. Караславов, „Селкор“); Пророчество ли беше това? *Не.* Само точен, научен, марксистко-ленински анализ и точен научен извод (НК, II. XI. 1967); Фактът, че след полувековна дейност революцията не е свършила работата си, съвсем не е свидетелство за слабост или неефикасност. *Не.* Този факт само говори за гигантските мащаби на целите ѝ (ЛФ, 2. XI. 1967);

Вечерен здрач.

Гога.

Пътека.

Благословен дълбок покой...

И както е било от века,

до него — тя.

до нея — той.

(Л. Исаева, „Орбити“, ЛФ,

9. VI. 1967)

Бяла улица. Бяла река.

Капризи на времето! Изненада!

Дръпнеш пердето внезапно с ръка —
зад прозореца сняг пада...

(П. Караангов „Зима“, сп. Пламък,
1967, 5, с. 36)

В тържествената градска тъмнина
затихват гласове, не вче вятър
и виждаш: *Стачки. Арести. Война.*
Въстание в септември. Знамена.
Безмилостно започва се борбата.
(б. Божилов, „Димитров“)

13. Трябва да отбележим, че въпросът за структурните особености на предикативните единици, които могат да се свързват съчинително посредством интонацията в сложни изречения, в същност е малко проучен и изяснен. Разбира се, не при всички структури на предикативните единици и при всякакви смислови отношения простите изречения (а и някои сложни съставни) могат да се свързват по такъв начин в по-сложни цялости. Най-ясно изразена е тази възможност, когато между изреченията съществуват пояснително-уточнителни, съотносителни или градационни отношения, но не е тука мястото за изследване на този проблем в неговите подробности, защото сега нас ни интересува само фактът, че съществува възможност за интонационно модулиране на свързването при една и съща структура на свързващите се изре-

чения. А кога чрез такова модулиране може да се променя синтактичната връзка, достатъчно определено сочи и обикновената езикова практика на всеки автор.

Реч, изградена от безсъюзни сложни съчинени изречения (съставени от интонационно свързани прости или сложни съставни изречения), има по-друга мелодика и ритмични особености в сравнение с текстуален строеж от същите изречения, но синтактично отделени с главна буква и точка (или друг, завършващ изречението знак). Поради краткостта на запетайните паузи (точка и запетая, използвана като знак за съчинително свързване, също означава пауза, по-кратка от точковата) и възходящата интонация, с която завършват, простите изречения не са така интонационно притиснати, изговарят се с по-плавно преливане на гласа от едно към друго изречение, а това в края на крайщата означава преливане на подробностите, изграждане на по-цялостно и единно впечатление от фактите, по-епично настроение, по-спокоен тон. В този случай впечатлението от полученото е като от произведение на изобразителното изкуство, в което бите са майсторски прелети в цветни полутонове, та по-ярко изпъква цялостната картина, а не детайлите. И все пак впечатлението от безсъюзните сложни изречения може да бъде твърде различно. Това зависи до известна степен от синтактичната структура на свързаните прости (или съставни) изречения. Колкото паралелизмът в синтактичната им структура е по-голям, толкова и интонацията им ще бъде по-близка и единна и впечатлението от тях по-цялостно и единно. Стилистичният и смислов ефект обаче от съчинителното свързване зависи и от характера на текста, в който е използвано. На фона на един текст с богато развита система от съюзни сложни изречения безсъюзното съчинително свързване (особено ако е придружено от някои други явления на непълнота в изреченията) ще придаде живост, естественост или разговорност и емоционалност на речта, по-особена психологическа окраска или известно интелектуално, психологическо напрежение (необходимо е в такъв случай логическите връзки да се осъзнаят, защото не са пряко изразени с думи-съюзи). В други случаи то може да създава впечатление и за известна примитивност, недооформеност на синтактичния строеж. Именно тези богати стилистични възможности определят и засиленото му използване в битовата и в художествената реч. Примерите, които даваме, илюстрират (до известна степен) стилистичните функции на безсъюзното съчиняване, а и възможността при други текстуални условия или авторски съображения да се отделят изреченията (прости и сложни), които съставят сложните с главна буква и да се обособяват като самостоятелни синтактични единици.

Облегна се на лакти и се надвеси навън. *Дворища и покризи засипал сняг до комини чак, лека синкава мъгла прибулила сне-*

га, а в мъглата едва-едва се долавя как се разгръща и стели вечерната тъма. Гъст чер дим се вие от всеки комин, татък през побелелите, сякаш разцъфтели дървета се чуе топор на дървник, потсам някой притваря врата и бърза да се прибере в къщи (П. Ю. Тодоров, „През прозореца“); Всред кервана се изви тънък дим. Отсам-оттатък, през процепите на колята захванаха да прескачат керванджиите — един съчки носи, друг гърнето за боба плакне, а трети с Бо̀ка хванали няколко мрени и раци по дола, ще ги пекат на жаравата (П. Ю. Тодоров, „Несретник“); Тя удвои, утрои училията си, нѐните изпечени селски ръце се напънаха, мишците ѝ добиха стоманена пъргавина и сила, кокалите ѝ изпращаха от напъгане и горещи пот рукна от челото ѝ (Ив. Вазов „Една българка“), Винаги той влиза при нас със същата приятна усмивка, винаги неговият открит поглед дружески ни облъхва, винаги със своето сладко и изтънчено увлекателно разказване всецяло овладява нашето внимание (Т. Г. Влайков, „Преживяното“); Навсякъде гледката беше една и съща, тя навяваше само страх и ужас пред войната. Стърчаха железни колове и дървени греди, преплиташе се гъста телена мрежа. висяха огромни късове железобетон, разхвърлено беше повредено и вече никому ненужно оръжие, бойно снаряжение, дори лични вещи и не една стоманена каска, и не един празен ръкав, и не една кърпа или торба се виждаха разхвърлени наоколо по изгорялата трева, га дори не липсваше зацапаната с кал четка за зъби, случайно паднала или захвърлена през време на боя (Ив. Мартинов); Навлякох едно дебело палто, преласях револвера, напълних джобовете си с патрони, свих в една връзка цървулите и навуцата, тикнах на главата си капачето с пиринчения лев, взех приготвената шарпня с едно шишенце лекарство за рани и тръгнах. Баша ми и майка ми се простиха с мен, без да проронят сълза (К. Величков, „В тъмница“); — *Карай, карай, карай! Блъскай, ма̀йка му стара, пред нищо недей се спира, пред нищо! Блъскай!* — гърми Данко Харсьина, като че командва някое артилерийско оражение: — *О-о дъбър сен, бай Иречек, как си, добре ли си?* — извиква бай Ганьо с един приятелски тон, щом влиза в кабинета на стопанина (Ал. Константинов, „Бай Ганьо“); Но ето той получи хабер, който го замая: *Рада го викаше да слезе в село; баща ѝ им даваше благословията си, Мирад бе ѝ му прощаваше* (И. Йовков, „Шибил“); *Кресла, канапета, маси, масички, вази. Всичко потънало в цветя и парфюми* (Г. П. Стаматов. Съчинения в два тома, т. I, с. 311); — *Оскърбих ли ви?* — попита тя уплашено. — *Не, никак* — отговори той, като я гледаше съсредоточено (Д. Димов, „Роман без заглавие“, Пламък, 1967, 12, стр. 26). В същност апологетите на стария свят разбиват тази истина и у себе си навярно я признават: *Не, те не биха вдигали такава връва, ако наистина смятаха, че ко-*

мунистическата революция се е изчерпала (ЛФ, 2. XI. 1967); Какво пък, нека най-сетне угодим на тази пропаганда и приемем нейната терминология. Да, московско злато има. Само че друго, не-звонково: златото на фактите, златото на примера (пак там); Прекрасна е Галата от ранна пролет до късна есен. Тихо, спокойно, без шум, без прах. Романтика, слънце, въздух и вода (ОФ, 3. VIII. 1967).

В тези примери шрифтово отделените едносъставни или двусъставни прости изречения и думи-изречения, съчинително свързани (отделени със запетая или точка и запетая), биха могли да започват и с главна буква след точка или друг знак за завършване на изречение. Това няма да промени смисловите отношения, а ще има само (повече или по-малко) един или друг стилистичен и експресивен ефект. Но тъкмо заради това все пак писането на простите изречения с главна или малка буква (т. е. синтактично-то им съчиняване или отделяне) не е безразборно и абсолютно свободно в такива случаи, а е следствие от смисловите (до известна степен) и особено от експресивните и стилистични изисквания на едно по-широко комуникативно поле. В зависимост от сполучливия избор на синтактичната организация на текста, в зависимост от варирането на синтактичната връзка между изреченията, отделните детайли, съобщени в тях могат различно да се групират, да се установява различна перспектива в тяхното значение, различна степен на близост или отдалечаване, на акцентирание или приглушаване и т. н. В този смисъл именно може да се каже, че препинателните знаци (в които могат да се включат и главните букви) са съществени стилистични средства, когато те умело и правилно се използват от авторите за изобразителни и експресивни цели. Чрез тяхната подходяща смяна и редване се постига най-ясна перспектива в развитието на мисълта и художествената идея на автора, в очертаването на синтактичната структура и синтактическите взаимоотношения в сложното синтактическо цяло. Така например в следния текст точката и главната буква са използвани последователно два пъти по различен начин за маркиране смисловата тежест на някои от частите на синтактическото цяло: първия път за отделяне и подчертаване съдържанието на втората част на синтактическото цяло (сложното съставно изречение), а втория път за изтъкване значението на обособеното приложение: Човекът, разпънат върху кръста на тази материална и духовно-нравствена основа, губи своята природна същност. Става роб на онова, което сам е създал. Отчуждението (НК, 4. XI. 1967).

14. Съчинителната пауза може да бъде означена не само със запетая или точка и запетая, но и с двоеточие или тире. При двоеточие и тире е по-различна не само паузата (по-продължителна от запетайната, но по-малка от точковата), но и интонацията на

свързаните изречения (възходяща, ускорена, напрегната в първото изречение и с по-бавен темп и понижение на тона във второто изречение — при тире; а при двоеточие интонацията на първото изречение е низходяща, а второто, произнесено също с понижаване на тона, се изговаря със значително ускорение). Чрез употребата на тези препинателни знаци при съчинително свързване на простите изречения се изтъкват по-особени пояснително-уточнителни, съпоставителни, противопоставящи, обуславящи, присъединителни и други отношения. В нашата национална граматична школа съществува традицията безсъюзните сложни изречения от този тип да се включват в опозицията съчинение / подчинение. К. Попов в своя „Синтаксис“ тъкмо така и ги разглежда (виж § 446—449, с. 312—316, изд. 1964 г.), изтъквайки, че при подчинените безсъюзни изречения (обстоятелствени, подложни, определителни, допълнителни) се подразбира изпуснат съюз. В същност не винаги такъв съюз може да се определи, понеже нерядко характерът на синтактично-смысловите отношения между безсъюзно свързаните изречения (когато свързването се отбелязва графически с двоеточие или тире) е недостатъчно диференциран (не е ясно дали е съчинение или подчинение, а ако е подчинение, към кой вид да се отнесе). В съветската лингвистична литература е правен не един опит да се класифицират сложните изречения въз основа на чисто езиково-структурни признаци, за да се избегне противопоставянето съчинение / подчинение, имащо до голяма степен логическо съдържание. Въз основа на такъв именно опит В. А. Белошапкова¹ стига до заключение, че: „В безсъюзните сложни изречения няма никакви формални показатели, ролята и значението на които да съответствуват на ролята и значението на съюзите, затова в сферата на безсъюзното противопоставянето съчинение / подчинение изчезва“. Независимо от това, дали ще възприемем цитираното схващане (защото то елиминира структурната роля на интонацията, която в този случай е достатъчно стандартизирана, за да играе ролята на формален показател), от правописна гледна точка се оказва еднакво възможно и при съчинение, и при подчинение (посредством двоеточие или тире) да пишем свързаните изречения и разделено, т. е. след точка (или друг знак), и с главна буква. И тук стои като корелативен вариант на синтактичното свързване — синтактичното отделяне на свързаните изречения. При това в едни случаи смяната на синтактичната връзка (свързване → отделяне) не се отразява върху изявата на смысловите отношения между изреченията. Тяхната смыслова взаимообусловеност продължава да се чувствава, да се схваща, но значително или по-слабо избледнява. В други случаи тя вече трудно се долавя или даже свър-

¹ Виж: „Сложное предложение в современном русском языке“, Москва, 1967, с. 101.

сем изчезва. Именно този стилистичен и смислов резултат е, който определя в тези случаи (най-често) избора на свързването между такива изречения, а следователно и употребата на главните букви и препинателните знаци. В зависимост от перспективата на синтактично-смисловите отношения за едни автори става необходимо да наблегнат по-силно на съществуващите смислови отношения, затова те предпочитат синтактичното свързване (двоточие или тире между изреченията). В други случаи това не е толкова важно за контекста, а повече да се подчертае съдържанието на самите изречения. Затова те се отделят като самостоятелни синтактически единици с главна буква.

В първата група от дадените по-долу примери първият от синтактичните варианти при всеки пример е избран от автора, а вторият може да се възприеме поради изтъкнатата вече корелация на свързването между безсъюзните (започващи без съюзи) изречения. При сравнение между двата начина на графичко оформяне (с главни и малки букви в началото на изреченията) лесно може да се почувствува интонационно-смисловата разлика и стилистичният ефект. При синтактичното отделяне смисловата взаимоотношеност (пояснително-уточнителните отношения) се очертава по-неясно (необходимо е интелектуално напрежение, за да се осъзнае), съвсем изчезва или пък продължава да се чувствува със същата сила. Във втората група примери (II) авторите са избрали синтактичното отделяне, но вторият от вариантите на всеки пример графически и синтактично е също така изпълно възможен. И тук сравнението разкрива същия смислов и стилистичен резултат.

I. — Елате тук бе, какво философствувате там? — извикаха към троицата събеседниците. Но те нито се обърнаха: разговорът беше горещ. (Може и: Но те нито се обърнаха. Разговорът беше горещ.) (Ив. Вазов, „Под игото“); Под едно такова знаме само вие един ще се намерите: народът няма да го разбере. (Може и: Под такова знаме само вие един ще се намерите. Народът няма да го разбере.) (Ив. Вазов, „Под игото“); Една дъщеря имаме — да я настаня искам в къща, дето и нази знаят, и ний тях знайме (Може и: Една дъщеря имаме. Да я настаня искам в къща, дето и нази знаят, и ний тях знайме.) (П. Ю. Тодоров, „Несретник“); Въпросът, какво, колко и как се превежда е важен — увлеченията са излишни, пакостни, подозрителни. (Може и: Въпросът, какво, колко и как се превежда е важен. Увлеченията са излишни, пакостни, подозрителни.) (Септември, 1967. 1, стр. 99—100); Но в „Капиталът“ съзираме нещо повече — той разкрива структурата на човешкото общество, откак историята записва развоя му (ЛФ, 6. X. 1967) (Може и: Но в „Капиталът“ съзираме нещо повече. Той разкрива структурата на човешкото общество, откак историята записва развоя му); Една единствена дъщеря имаше Генчо То-

пуза — Ябла се казваше.) (Може и: Една единствена дъщеря имаше Генчо Топуза. Ябла се казваше.) (Кр. Григоров, „На гости“); Скоро за всички стана явно — не е вече оня Рале с открито сърце: таи нещо в себе си и не иска никому да се изкаже. (Може и: Скоро за всички стана явно. Не е вече оня Рале с открито сърце. Таи той нещо в себе си и не иска никому да се изкаже.) (П. Ю. Толоров, „През прозореца“.)

II. — Не ща ти казвам! Не чу ли камбаната! Нашата смяна влиза в тунела. (Може и: Не чу ли камбаната: нашата смяна влиза в тунела!) (Анг. Каралийчев, „Тунелът го вика“); Реши се „Геновева“ по две причини. . . Трябваше да се угоди на вкуса. Целта нали е за повече доход? (Може и: Трябваше да се угоди на вкуса: целта нали е за повече доход?) (Ив. Вазов, „Под игото“); Сега пък ни е съблазнила мисълта да обиколим наведнъж — кое мислите? — цялото земно кълбо! Услади ни се! (Може и: . . . да обиколим наведнъж — кое мислите? — цялото земно кълбо: услади ни се!) (Ал. Константинов, „До Чикаго и назад“); Те пият. . . В пиянство щат лесно забрави / предишни неволи и днешни беди. (Може и: Те пият: в пиянство щат лесно забрави / предишни неволи и днешни беди.) (П. К. Яворов, „Арменци“); Не питай, а веднага ставай и тичай! Командирът те вика! (Може и: — Не питай, а веднага ставай и тичай: командирът те вика!) (Ив. Мартинов, пос. ром. на с. 17, стр. 212); Позвънявам спокойно, сиреч нито с излишна плахост, нито много настойчиво. Никакъв звук. Изчаквам десетина секунди и отново позвънявам. Пълна тишина. Апартаментът изглежда необитаем. (Може и: Позвънявам спокойно, сиреч. . . нито много настойчиво: никакъв звук. Изчаквам десетина секунди и отново позвънявам: пълна тишина. Апартаментът изглежда необитаем.) (Б. Райнов, „Няма нищо по-хубаво от лошото време“ сп. Пламък, 1967, 17, с. 17); — И гук не е по-добре! Не се ли измъкнем навреме, живи сме погребани! (Може и: И тук не е по-добре — не се ли измъкнем навреме, живи сме погребани!) (Д. Гулев, „Колкото по-гъста е кръвта“, сп. Пламък, 1967, 15, с. 56).

15. Заслужават по-специално внимание случаите на безсъюзно свързване с двоеточие или тире (рядко с точка и запетая), когато между логически свързаните изречения се установяват и поособени синтактично-смислови отношения на присъединяване (добавяне), при което добавените (присъединените) изречения се изтъкват и акцентират от самия факт на своето добавяне по-силно.

Присъединителни можем да наречем ония изречения, които представят като че ли допълнително съобщение, възникнало по повод съобщението на предходното изречение. Това съобщение допълня по някакъв начин съобщението на първото изречение, защото не е дадено (и възникнало) като момент от едно цялостно и единно логическо отношение (т. е. като нещо, което се е имало пред вид още в началото на изречението, а като допълнително

хрумване, като добавка, като допълнително разширяване комуникативното поле на предходното съобщение). В това се състои именно и синтактично-стилистичното значение на този вид връзка между изреченията. Това добавяне може да бъде изразено със специални лексикални средства — присъединителни съюзи и съчетания (гогава имаме смислово присъединяване, т. е. присъединяване поради присъединителния смисъл на съюзните думи) или с интонационно-структурни средства (прекъслечно присъединяване), когато присъединяването се чувства поради това, че изречението се добавя след структура, която е завършена в интонационно-смислово и синтактично отношение. Тогава присъединяването се изразява само чрез особената присъединителна интонация и паузите. При прекъслечното присъединяване добавеното изречение може да се присъединява направо, без съюз, а може да започва и с някой съчинителен или подчинителен съюз. В този случай обаче присъединяването, отново трябва да подчертаем това, не е вече резултат от смисъла на съюзите, а от по-особената структура на изреченията и съществуващите между тях смислови отношения или от желанието на автора със средствата на присъединителната интонация да подчертае съдържанието на присъединеното изречение.

Според Йордан Пенчев¹ (който засега единствен е изследвал по-задълбочено това явление в синтаксиса на нашия книжовен език) между две смислово и безсъюзно свързани и контактно (последователно) разположени изречения се установява присъединително отношение (т. е. второто се чувствава като добавяне, като допълнително съобщение), ако второто изречение има за изходна част (т. е. отнася се към съдържанието на) цялото предходното изречение и ако по отношение на неговото съдържание, първо, е синонимно, второ, изразява причината или целта на неговото действие или е следствие от неговото съдържание, трето, изразява модално отношение към първото, четвърто, отнася се към изпуснатата изходна част, пето, уточнява съдържанието на местоимение в изходното изказване и шесто, при трансформация на синтактическото цяло би се превърнало в изходно изказване. Както и в другите случаи на смислова връзка между две изречения (при които няма присъединяване, обусловено от структурно-смислови причини), изходното и присъединяването изречение могат да се съчиняват или да се отделият. Обаче писането на присъединеното изречение с малка буква след запетая, тире или двоеточие сега не променя неговия присъединителен характер и не се отразява изобщо на присъединителната интонация, защото тя е структурно обусловена като присъединителна. Изборът на главна или малка буква в началото на присъединеното изречение е въпрос на субективни съображения от стилистично-експресивен характер, т. е. е

¹ Виж. пос. съч., с. 59—60.

въпрос на избор между съчиняване и отделяне, стилистичното значение на който е съвсем бледо и незначително, защото на преден план изпъква присъединителната акцентуация. Примери за безсъюзно присъединяване на изречения поради изтъкнатите по-горе структурно-смысловни причини:

1. На пръв поглед чакането изглежда проста работа: само стоиш и чакаш (Б. Райнов, „Няма нищо по-хубаво от лошото време“, сп. Пламък, 1967, 17, с. 6). Не се променя нищо, ако е: *На пръв поглед чакането изглежда проста работа. Само стоиш и чакаш.* Разбира се, увеличава се паузата, първото изречение в края зазвучава с „приключваща“ интонация, но това не изтъква забележим смислов или стилистичен резултат: акцентировката на присъединеното изречение е все същата. Така е и в следващите примери: Дъската ѝ хлопа на моята каруца, господине. Плеще като учен човек: ни сама разбира, ни другите ѝ разбират (Ел. Пелин, „Андрешко“). Може и: *Дъската ѝ хлопа на моята каруца, господине — плеще като учен човек. Ни сама разбира, ни другите ѝ разбират.*

2. И подир година-две, като ми казаха и даскалите, че и той прилегнал към книгата, оставих го — хайде пък, нека заляга там, с перо, с книга ще помине с тях как да е в света (П. Ю. Тодоров, „Под липата“). Може и: *... И подир година-две, като ми казаха и даскалите, че и той прилегнал към книгата, оставих го. Хайде пък, нека заляга там, с перо, с книга, ще помине с тях как да е в света; Но че беше тука, то се разбираше: нощем надалеч в полето, в тъмнината, се чуваше да вие (И. Йовков, „Вълчицата“).* Или: *Но че беше тука, то се разбираше: нощем надалеч в полето, в тъмнината, се чуваше да вие; — Нищо ми няма — размислям. Втори петли пеят. Време е да нагледам добитъка (Анг. Каралийчев, „Соколова нива“).* Може и: *Нищо ми няма. Размислям. Втори петли пеят — верме е да нагледам добитъка; Той се оттегли мълчешката и след малко време изляя над главите им като дърто овчарско куче — момите изпискаха уплашени, а после се разсмяха (Ив. Вазов, „Под игото“).* Може и: *... като дърто овчарско куче. Момите изпискаха уплашени и т. н.*

3. Но някой махва с ръка и вика. „Индже знае какво прави. Нека!“ Може и: *„Индже знае какво прави — нека!“ (И. Йовков, „Индже“);* Ето там Рада Милкина; тя е песнопойка, като славейчето на нашата слива е, но е нехра — тук да си остане! (Ив. Вазов, „Под игото“). Все същото е: *... но е нехра. Тук да си остане!; Летят немските оръжейни складове! На огъня — с огън! На смъртта — смърт! (Орлин Василев, „Щастие“).* Може и: *Летят немските оръжейни складове — на огъня с огън, на смъртта — смърт!*

4. — Мустафа, от три дни сеймените на кърсердара леят кур-

шуми и точат ножовете си; опитва ги с пръст да видят дали са остри, косъм да спуснат върху тях, косъма ще разсекат (И. Йовков, „Шибил“). Тук е изпуснатата фразата: *А те са толкова остри, че косъм. . .*¹ Може и: . . . *да видят дали са остри. Косъм да спуснат върху тях, косъма ще разсекат.*

5. Не бързай. Аз вече му изясних това. Ще отидем не вкупом, а на групички. Или: *Аз вече му изясних това: ще отидем не вкупом, а на групички.*

6. Една дъщеря имаме — да я настаня искам в къща, дето и нази знаят, и ний тях знайме (П. Ю. Тодоров, „Несретник“). Тук при трансформация на синтактичното цяло втората част може да се превърне в изходна част. Изразът може да се оформи графически и така: *Една дъщеря имаме. Да я настаня искам в къща и т. н.* Стилистична разлика няма. Същото е и в следващите примери: Аз ходя из селото, продавам хума — хубава хума излиза в наше село. Хубава е, купуват я жените (И. Йовков, „По жицата“). Или (все същото): *Хубава е. Купуват я жените;* Лайпцигският процес не е негова лична победа — с това съзнание той гледа на развилите се на процеса събития (НК, 24. VI. 1967). Второто изречение може да започне и с главна буква — без стилистична отсянка.

Като присъединени трябва да се схващат и изречения, в които се повтаря глаголът на предходното изречение, защото и тук имаме добавяне към вече изказано съобщение. И тези изречения могат да започват с главна или малка буква (т. е. могат да се съчиняват или отделят), без да се променя присъединителното отношение, а следователно и без чувствителна стилистична разлика, например:

Една вечер, на стъмняване, вълчицата се нахвърли неочаквано на стадото и грабна една овца — грабна я пред очите на Давидка (И. Йовков, „Вълчицата“). Или: *Една вечер, на стъмняване, вълчицата се нахвърли неочаквано на стадото и грабна една овца. Грабна я пред очите на Давидка.*

— Е, ама почакай, жено селяшка — властта се лесно не лъже! Пипа тя — здраво пипа (Ел. Пелин, „Андрешко“). Или: *Пипа тя. Здравео пипа.*

Един картечен откос пронизва ръката на Кръстьо. Той стреля с останалата здрава ръка. Стреля със сърцето си. Стреля с очите си. С ума си. Стреля. (Ст. Чирпанлиев, „В бурята“, сп. Пламък“, 1967, 15, с. 108). Все същото е: *Един картечен откос пронизва ръката на Кръстьо. Той стреля с останалата здрава ръка, стреля със сърцето си, стреля с очите се, с ума си, стреля. . .*

Пък може и да има. Може. Бял бивол, бяла мишка и бяла врана — има. Може и да има и бяла лястовица (И. Йовков, „По жицата“). Или: *Пък може да има, може. . .*

¹ Примерът е на Йорд. Пенчев, с. 60.

В. СЪЮЗНО СЪЧИНЯВАНЕ / СЪЮЗНО СЪЧИНТЕЛНО ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ МЕЖДУ ПРОСТИ И СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

16. В съюзните сложни съчинени изречения (или в съчинително свързаните съставни изречения) по-ярко се открояват логическите отношения между частите на сложното изказване (в сравнение с безсъюзните), защото тези отношения получават свой граматически показател. Съчиняващите съюзи са показатели за някои от логическите категории за отношение (едновременност, последователност, причинност, следствие, съпоставяне, изреждане, противопоставяне, ограничаване), ясното изтъкване на които е по-необходимо в научната или деловата реч, защото тук експресивната страна на речта играе малка роля, а, обратно, трябва точно и категорично да се укажат логическите отношения между направените съждения. От това, разбира се, не следва, че този вид изречения са характерни именно и само за посочените стилове и че не се срещат или рядко се срещат в другите стилове. В същност те са едни от най-оперативните синтактични структури например в художествения стил поради разнообразието на смисловите оттенъци и нюансите на изображението, които могат да се постигат при съчетаването им с другите видове свързвания на предикативните единици. Способността им да открояват смисловите отношения в изтъкнатите по-горе посоки само обяснява засилената им употреба в логическите стилове.

С какво са интересни този вид сложни изречения от гледна точка на тук поставения правописен и стилистичен проблем?

При употребата им в художествения и в публицистичния стил (рядко и в научния) те могат да се „дислоцират“ с определена експресивна и стилистична цел на части, като втората, получавайки характер на присъединено изречение, ще започва с главна буква и съчинителен съюз. Така постъпва пишещият, когато почувствува нужда да акцентира второто от свързаните със съюз изречения или да изрази субективно-модално отношение към неговото съдържание, като го изговори с по-особена, присъединителна (емоционална или експресивна) интонация след точкова пауза. От това следва, че в тези случаи синтактичното отделение (графически с главна буква) посредством по-особената присъединителна интонация на изречението след съчинителния съюз е стилистична фигура за постигане на определен стилистичен резултат и зависи от субективното намерение на автора в рамките на по-широкото комуникативно поле. Интонацията играе различна роля за изразяване на присъединяването. Тази роля зависи от причините, които са предизвикали появата на присъединеното изречение. Ако тези причини се крият в структурата и смисъла на предходното изречение (т. е. ако интонационно-смисловата завършеност на предходното изречение определя присъединителния ха-

рактър на следващото изречение), ролята на интонацията отпада и присъединеното изречение се изговаря с интонация, зависеща само от собствените му синтактични особености, при което неговото добавяне се изразява пак съвсем определено. Ако обаче присъединяването е резултат от модално-стилистични причини (т. е. ако е предизвикано само от желанието с прекъслечната структура да се постигне акцентиращ ефект), тогава интонацията е именно, която може да изрази присъединяването. В този случай графически то може да се отрази само чрез писане на второто изречение с главна буква, т. е. чрез синтактичното му отделяне. Така е на пример в следващите изречения:

Някога Вазов („Кардашев на лов“) ходеше на лов за теми. *А тук темите в голямо изобилие сами налитат на поета, на белетриста* (Г. Бакалов, „Изобразете героичното“); Понякога също така неговият реализъм граничеше с натурализъм. *Но, общо взето, Вазов беше и си остана един от основоположниците на реализма в нашата поезия и особено в нашата белетристика* (Т. Павлов, „Делото на Иван Вазов“); Ето го най-големия син Божан. Той е наследил от баща си упоритостта и любовта към земята. *Но отива много по-далеч* (сп. Родна реч, 1967, 9, с. 37); Гавраил дълго не отговори. Не му се спеше. *Нито пък усещаше глад, след като бе утолил жаждата си* (Д. Гулев, пос. ром. на с. 27, с. 15); Тъй мислеше той, че ще бъде и Пауна. *Но усмивката на тая жена и погледът на очите ѝ заседнаха дълбоко в душата му* (И. Йовков, „Индже“).

Подчертаните изречения в горните примери могат да започват и с малка буква след запетая (или без запетая, щом започват със съюз *и, или*). но в такъв случай ефектът на присъединяването ще отпадне и ще се замени с друг стилистичен ефект — на съчиняването, на съединяването на синтактичните единици (виж с. 26—27). И, обратно, няма структурно-смилови причини, които не биха позволили пък разкъсването в отделни прости изречения на следните (а и на всякакви съюзно съчинени сложни изречения) сложни съчинени и сложни смесени изречения:

Учителят имаше право, но той беше много млад и хората не искаха да му вярват, а продължаваха да разнасят страшната зараза по селото (Ел. Пелин, „Напасть божия“); Секретарят се бил опитал да говори с града, но оттук пощата не работела, не давали връзка, а после му отговорили, че частните разговори са забранени (Иван Бурин, „Стоян Глога“, сп. Септември, 1967, 6, с. 41); Той гледаше тая обширна буренлива земя, облещена към небето за благодат, и мислите му се носеха над нея черни и нерадостни като орляк врани (Ел. Пелин, „Гераците“). Човечеството срина един господар — тиранията, робството изчезна, но личната свобода роди нов господар — капитала! (Ал. Константинов, „До Чикаго и назад“).

Когато се „дислоцира“ сложно смесено изречение, естествено подчинените изречения остават в състава на съответните присъединени сложни съставни изречения, но и подчинените изречения могат да се присъединяват вътре в съставното, например: *Аз исках да отида на кино. Но сега няма да дойда. Защото ме обиди. И защото си лош и невъзпитан човек.*

В редица случаи обаче отделянето с главна буква (след точкова пауза и с интонация на самостоятелно изречение, т. е. присъединяването) на изречението след съчинителния съюз е обусловено от структурно-смысловите особености на предходното изречение или от собствените структурно-смысловни особености на присъединителното изречение. Тъкмо поради това или поради съществуващите конкретно-смысловни отношения между двете изречения или най-после поради това, че второто се явява израз на ясно изразено модално отношение, то и се обособява като присъединено.¹ Ясно например се чувства присъединителният характер (а това означава и синтактичното добавяне, отделяне и акцентирание) на второто от смислово свързаните изречения, ако то: 1) получи въпросителна форма, например: Има си хас да очаквате да ви опишем всякой павильон отделно! *А питате ли успях ли аз да ги зърна сам всичките?* (Ал. Константинов, „До Чикаго и назад“); Знаем, че трябва да се науча още от малък да търпя критика, ако искам да стана пръв между първите граждани, ама това не е критика, ами бой. *А кой ще търпи бой?* (Ст. Ц. Даскалов, „Аз съм Ники“, НК, 18, XI, 1967); На Казака му беше мъчно да я гледа. *Но ако тя не беше саката, щеше ли да се падне нему?* (Г. Караславов, „Селкор“); 2) представя преход към нова тема, например: Ти видял ли си досега някого да прокопса с опозиция, а? *И как не ти омръзна, бре синко, тази пуста борба, тази пуста критика?* (Ал. Константинов, „Разни хора -- разни идеали“); 3) идва след изречение, което поради връзката му с предходното е интонационно-смыслово завършено, например: Сам ярък представител на „есеманията“ критика, той неочаквано и злъчно осъди „есеманията“ на част от младите. Не ли за да я запази като откупен периметър на неколцина? *Или за да ни убеди, че критиката не е за всяка уста лъжица?* Последното впрочем никой не оспорва (ЛФ, 3, VIII, 1967); Такъв брат и той имаше, но не искаше да мисли за него, беше го изпъдил завинаги от сърцето си. *Това ли е брат? Или пък брат е да минете заедно през смъртта и изпитанията* (П. Вежинов, „Втора рота“); Индже не мислеше да слезе, но погледна отгоре, видя лицето на момата и слезе. *Хубава беше, тънка, висока. Но хубави жени Индже беше виждал много* (И. Йовков, „Индже“); 4) се свързва смислово с изпуснато изречение, което се подразбира, например: Добър челяк инак, ама не знае да цени

¹ Йорд. Пенчев, пос. съч., с. 43—58.

хората. *А от мене по-предан човек няма да намери* (подразбира се: И мене не цени) (Ал. Константинов, „Разни хора — разни идеали“); 5) е отделено от изречението, с което непосредствено се свързва в смислово отношение, от друго изречение, например: *Оставише само един път: реката с гъстия си бряг зад боровци. По нея в този час те имаха още възможност да се измъкнат от смъртната клопка. Но до сутринта не се знаеше какво може да стане и с този път* (Кр. Велков, „Село Борово“); 6) явно се обособява като допълнително хрумване (някои съюзи — *а и*, *пък и* и др. — изразяват винаги отношение на добавяне), например: *Ще ме водиш ли? Или сам да вървя?*; Как ли е узнала? *И кой ли ѝ е съобщил?*; После той си отишъл и хората дълго се смели. *И все го имитирали* (Б. Глогински, пос. ром. на с. 12, с. 69); *Повече го телеше имането — от дяда си е слушал той за него, пък и не един селянин в полунощ срещу Благовец е виждал сам — там по върховете из клисурата да играй огън* (тук присъединеното изречение със съюза „пък и“ започва с малка буква, но това не отстранява присъединяването, защото съюзът е типично присъединителен) (П. Ю. Тодоров, „През прозореца“); 7) следва след изходно изречение, което е изградено в субективно-модален план, например: *Ако питаш мене, омраза трябва! — Омраза към врага! Но към своите и доверие трябва, и обич* (Д. Гулев, пос. ром. на с. 27, с. 57); 8) изразява субективно-модалното отношение на говорещия (пишещия) към съдържанието на предходното или следващото го изречение, което се постига или чрез интонацията, или чрез специални лексикални средства (модални думи: *и наистина, и ето, вярно* и др.), или с цяло модално изречение, например: *Бяхме вързани жестоко. . . А бяхме млади, бяхме толкоз млади!* (Н. Й. Вапцаров, „Писмо“); Юни е чаканият с най-много надежди и любов месец в Исландия. *И не случайно* (ВН, 22. I. 1968); *Лед, ледена гора!* — извика опитният морски служител. *И наистина, откъсната от Ледовития океан. . .*, към нас величествено се приближава една чудесна, с няколко остри върхове ледена планина (Ал. Константинов, „До Чикаго и назад“); Като си помисля шо труд, шо чудо си изхабил. . . *и за какво?* За вятъра. . . (Ал. Константинов, „Разни хора — разни идеали“). (Тук присъединеното изречение „и за какво“ изразява модално отношение едновременно и към съдържанието на предходното изказване, и към следващото; понеже е структурно и смислово обусловено, писането му с малка буква в началото не отстранява присъединителния ефект); *Нищо да не правите на туй дете! Ни косъм да не падне от главата му! Аз тъй искам* (И. Йовков, „Индже“).

Разбира се, могат да се посочат още доста случаи, когато структурните или смисловите особености на едно от изреченията, свързани със съчинителен съюз, или пък особеностите на синтактичното цяло, в което те участвуват, налага присъединяване на

изречението след съчинителния съюз (т. е. то се чувствава като добавено към първото, като допълнително разширяване на неговото комуникативно съдържание). Това са случаи, в които обикновено присъединяването доста ясно се чувствава и от обикновената езикова практика, та в тези случаи, ако и да започва със съчинителен съюз, изречението без колебание се отделя с главна буква. Възниква обаче въпросът могат ли тези изречения, присъединени след съчинителен съюз поради структурно-сислови причини, да се пишат с малка буква. Присъединяването само по себе си не отменя, не трансформира съчинителната или подчинителната връзка. То е особен род синтактично отношение (на добавяне), което може да съществува и при съчиняване, и при подчиняване, и при отделяне на изреченията. Така че ако присъединяването на едно изречение е структурно-сислово обусловено, писането му с малка буква (т. е. съчинителното му присъединяване) ще носи и оня ефект на съчиняването, който съществува и при обикновените съчинителни конструкции (които нямат присъединителни отношения между членовете си). Така например, ако две изречения от речта на автора, свързани съчинително със съюз, се разделят от пряка реч, второто авторско изречение, зазвучава с присъединителна интонация, чувствава се като добавено, отчленява се (тъкмо затова) в синтактично отношение и обикновено се пише с главна буква. Но в разказите например на Йордан Радичков тъкмо в такава синтактична структура срещаме писане на второто изречение с малка буква: „Акцизните се спряха в един двор, само там не можаха да намерят къде е скрито виното. Стопанинът се бие в гърдите и вика, че няма вино, а акцизните викат: Няма начин да няма!, *и изпромушиха всички, дето можеше да бъде намушено*“ (тук само запетаята загатва за присъединителното звучене на изречението след съюза и). Писането с малка буква на присъединеното изречение в този случай е средство да се разкрие типичното в речта на разказвача, като чрез свързване на присъединеното изречение се изтъкнат народно-разговорните интонации в речта му. Свързването на съчинително присъединеното изречение в една синтактична цялост с предхождащото го (т. е. писането му с малка буква) несъмнено има свой стилистичен ефект и значение, който авторите с тънко чувство за разнообразните интонации и експресивни ефекти на речта умеят да използват. Известно е, че тоналните средства на речта имат значение не само за влагане на едно или друго емоционално съдържание в изреченията, не само за изразяване на различни оттенъци в отношението на изказващия се към съдържанието на изказването, но и за отсеняване на синтактично-сисловите отношения. Несъмнено е, че изговарянето със съчинителна интонация на структурно-сислово обусловени присъединени изречения, стоящи след съчинителен съюз (а това означава и писането им с малка буква, обикновено след запетая,

рядко след тире или двоеточие) изразява по-друго отношение към съдържанието на присъединеното изречение и отсенава неговата роля и значение в синтактическо цяло. Несъмнено е също така, че смисълът на всичко това не е стандартен, а се конкретизира в текста. Най-често обаче тези изречения се пишат с главна буква, защото присъединяването акцентира съдържанието на присъединеното изречение, а синтактическото отделяне на такива изречения (като се съчетава с присъединяването им) допринася за засилване на акцента върху съдържанието им. Изключителното разнообразие от жизнени ситуации и смислови отношения, които може да изразява речта, а и голямото богатство от интонации за субективно-модално отношение към изказваното в изреченията е причина авторите различно (твърде субективно) да схващат значението на интонационните оттенъци и смисловите отношения в присъединителните конструкции, та в едни и същи или подобни синтактични ситуации пишат присъединеното изречение едни с малка, а други с главна буква. Разбира се, тук играе главна роля, както вече се изтъкна, това, дали е нужен на автора ефектът на съчиняването (в случая на съчинителното присъединяване) или, обратно, на синтактичното отделяне, на прекъснатото присъединяване.

Когато липсват структурно-смислови причини за присъединяване, ефектът на присъединяването може да се постигне само при писане на второто изречение с главна буква след точка, т. е. при оформяне на прекъснатна конструкция. Така например в изречението: *„Три дни след гуляя Казака се цани ѝ брата на Злека. Но това не беше вече предишният Казак“* (Г. Караславов, „Селкор“), второто изречение няма да звучи като добавено, а следователно няма да бъде така акцентирано и модално интонирано, ако се пише след запетая с малка буква в началото. В този случай очевидно изборът на присъединителния вариант е само стилистично обусловен.

Г. ПОДЧИНТЕЛНО СЪЕДИНЯВАНЕ / ПРИСЪЕДИНИТЕЛНО ПОДЧИНЯВАНЕ В СЛОЖНИТЕ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Обикновено подчинените изречения се свързват съединително с главното изречение. При нормално подчинително свързване главното изречение най-често има изходяща интонация, а подчиненото е отделено със запетайна пауза пред подчинителния съюз. Но подчинените изречения подобно на частите на простото изречение могат да се отделят и с главна буква след точка, отделяща и приключваща главното изречение, т. е. могат да се присъединяват. Зашто такава графика означава и по-друга интонация. Така отделено, подчиненото изречение започва с интонация на самостоятелно изречение след удължена пауза и получава засилено логическо

ударение, т. е. изравнява се по своето акцентирание с основното предходно изказване. Причините, предизвикващи подчинителното присъединяване, са стилистично-смислови или структурно-смислови, което означава, че има подчинени изречения, които винаги се изговарят с присъединителна интонация (т. е. независимо от пирането). Присъединителна интонация могат да получават при определени стилистични съображения подчинени изречения, започващи със съюзите *ако, когато, който, да, като, като че ли, сякаш, защото, каквото, само че, за да, та да* или със съчетание от съчинителен и подчинителен съюз: *и то ако, и то каквото, и то колкото, и то защото, и който, но ако*. Винаги обаче се присъединяват (звучат като присъединени, като добавени) подчинени изречения, започващи със съчетание от съюза *и то* + частицата *особено* + подчинителен съюз, със съчетанията *още повече* *че, толкова повече* *че* или пък ако се повтаря пред тях дума, която е вече изказана в главното изречение. Когато не е структурно обусловено, присъединяването на подчинено изречение трябва да се използва само ако с него се постига необходим за контекста смислов резултат или стилистичен ефект. Щом е структурно обусловено, присъединеното подчинено изречение може да започва и с малка буква, тъй като актуализирането му в такъв случай зависи не от графиката, а от съюзите (от техния смисъл) или от повтарянето пред него на дума от главното изречение. Разбира се, такива подчинени изречения могат също така да започват с главна буква, за да се засили изтъкването им чрез синтактичното им отделяне.

Сложните съставни изречения имат твърде богати оттенъци в значенията си и разкриват по-разнообразни възможности за отразяване на субективно отношение към действителността поради способността си да предават повече детайли, взаимоотношения и взаимозависимости на понятията и явленията. В тях тези взаимоотношения и взаимозависимости получават специални лексикални показатели — съюзи и съюзни думи. Затова те богато се използват във всички стилове. В разговорния стил те отстъпват обаче на съчинените и простите изречения поради по-опростените функции на биговата реч. Присъединяването на подчинени изречения е характерно за по-експресивната реч поради самия характер на смисловите и стилистични причини, които го предизвикват. Затова то е сравнително рядко явление. Ще го срещнем предимно в художествения стил и в по-емоционалните публицистични жанрове. Ето няколко примера за присъединяване на подчинени изречения, в едни от които присъединяването е предимно стилистична фигура, а в други е структурно обусловено от повторението, когато, както се каза, присъединените изречения могат да се пишат и с малка буква, без да се унищожава ефектът на присъединяването.

Но нима Октомври е само в цифрените величини, характери-

ращи нашата съвременност? Не. Той е в новия климат на земята. В дълбоко обновителния дух, който все по-обхватно завладява трудовото човечество, изменя обществото, решава съдбата на днешния свят. *За да възтържествува навред социализмът и мирът. За да грейне навсякъде свободата и правдата* (НК, 4. XI. 1967); Катастрофа има, за нея нито аз, нито другите началници по линията са виновни. *Следователно виновният си ти!* (ЛФ, 17. VIII. 1967); Социализмът няма никакви резерви към времето. *Защото то работи за него. Защото и социализмът работи за времето.* Съюзили са се, за да се приближават из ден в ден към материалното изобилие и духовната висота, към непреходната младост и очарованието на комунизма (НК, 4. XI. 1967); И тръпне пред този поток империализмът. *Защото самата история го е обрекла* (пак там); Това какво е — поезия или химн на убийството? И поезия, и химн на убийството. *Убийството на един престъпен свят, който хилядолетия е унижавал гордото достойнство на човека* (ЛФ, 2. XI. 1967); Аз съм Ники. Всички се грижат за мене. Всички ме съветват. Разбирам защо е. *Да стана знатен гражданин на републиката* („Аз съм Ники“, НК, 18. XI. 1967); Отпечатани на груба хартия с романтичния шрифт на бедната партийна печатница, те са силният вик на истината. *Викът, който разбиваше ледовете. Викът, който убеждаваше и водеше. Викът, който казваше на България: „Не се страхувай! Революцията е жива!“* (НК, 4. XI. 1967); Рецензията е груден жанр; *защото с нея наистина се поема серпантиненият критически друм; защото тя е нещо като стрелба от движение* — нямаш достатъчно време, нямаш опора, залагаш само на собствената си сръчност (ЛФ, 3. VIII. 1967); Ето на тая плоскост се корени моята тревога. *Защото гражданският патос на нашата литературна критика наистина спадна напоследък* (пак там); Следователно съветският човек не може да бъде равнодушен към заобикалящия го свят. *Да бъде затворник в себе си* (НК, 4. XI. 1967); Както на времето Старият отиде по дяволите само защото не може да издържи докрай. Не може да издържи да стои така, без да прави нищо. *Да стои и да чака* (Б. Райнов, пос. ром. на с. 29, с. 6); Доларът и лирата стерлинга туй чакат. *Да излезем всички в отпуска, да го ударим на търпение* (Б. Глогински, пос. ром. на с. 12, с. 74).

З а к л ю ч е н и е

Изводите от казаното за синтактично-разграничителната употреба на главните букви могат да се сведат до следните няколко пункта.

1. Основната синтактична функция на главните букви е да означават синтактичното членение на текста. Като създават яснота и перспектива в това членение, те улесняват (заедно с другите

препинателни знаци) бързото и точно осъзнаване на смисловите отношения между изреченията, а заедно с това и поради това улесняват и вярното определяне на интонационните особености, количеството и мястото на паузите, което е много важно за художественото четене и изразителното интерпретиране на всеки текст.

2. Понеже отразяват и характера на синтактичните връзки, т. е. начина, по който са разкрити някои страни от смисловите отношения между самостоятелните изречения (синтактично отделяне или свързване, свързване или присъединяване), ясно е, че правописните норми за правилната синтактична употреба на главните букви са в същност нормите за вярното определение на синтактичните връзки между изреченията в зависимост от структурно-смисловите отношения между тях и изискванията на по-широкото комуникативно поле, в което те участват.

3. За да изразят точно, вярно и ясно логическите отношения между смисловите съдържания, които носят, самостоятелните изречения не само се подреждат в необходимата логическа последователност, но могат и да се свързват в по-големи синтактични цялости посредством специални граматически средства (интонационни или лексикални), посочващи някоя от основните категории за отношение, в рамките на която стоят изразяваните в изреченията действия, явления и съдържания.

4. В каква синтактическа връзка ще поставим самостоятелните (прости или сложни) изречения, зависи преди всичко от самото смислово съдържание, което те изразяват, от логическите отношения, в които се намира това съдържание, но и в зависимост от избраната и реализирана собствена синтактическа структура на всяко от свързаните изречения.

5. Важен от правописна гледна точка е фактът, че при еднакъв лексикален пълнеж и граматично оформяне може да се изменя характерът на синтактическата връзка между две самостоятелни изречения само със смяна на интонацията поради съществуващите в речта синтактично-интонационни връзкови противопоставяния, чрез които се разкриват различия от логически (смислов) или експресивен характер. Тези опозиции (противопоставяния) са: синтактично отделяне / синтактично съчиняване (безсъюзно); синтактично съчиняване (съюзно) / синтактично присъединяване (съюзно); синтактично подчиняване / синтактично подчинително присъединяване.

6. Кой от вариантите на тези интонационни връзкови опозиции между изреченията е избран във всеки конкретен случай от писмената реч, се означава чрез употребата на главни или малки букви и съответните препинателни знаци. Как се употребяват и взаимозаменят препинателните знаци и малки и големи букви за означаване на този или онзи от компонентите на въпросните опозиции, вече се изясни, като се разгледаха конкретно всички въз-

можни случаи за интонационно изразяване на синтактичните връзки. Отделен въпрос е какъв стилистичен или смислов резултат се постига при избора на единия или другия от тези компоненти на връзковите опозиции и при тяхното сменяне и взаиморедуване. Но именно от този резултат зависи изборът на връзката, а от това и употребата на главна или малка буква.

7. Присъединителният интонационен вариант на свързването между две изречения при определени структурно-смислови условия и отношения между тях се явява фиксиран и неизменен, т. е. не може да се редува с непрекъснато интонация. В такива случаи писането на присъединеното изречение с главна или малка буква ще изразява само разликата между съединяването и отделянето на синтактичните единици.

DE L'EMPLOI DES MAJUSCULES D'APRÈS LA STILISTIQUE DES LIENS DES PROPOSITIONS

Dimitar Tchizmarov

Résumé

Certaines hésitations dans l'emploi au début des propositions indépendantes logiquement liées dans la construction du texte de la langue bulgare écrite font l'objet de cette étude. Ce sont en effet les hésitations du lien syntaxique qu'on doit établir entre de telles propositions dans leur fonctionnement dans le discours. Ces hésitations résultent de la possibilité de changer le lien syntaxique à l'aide de la seule intonation sans aucun changement des propositions. On établit ainsi l'existence d'oppositions de liens d'intonation (coordination et juxtaposition dans la proposition simple; entre les propositions: séparation et coordination, coordination conjonctive et juxtaposition conjonctive de coordination, liaison de subordination et juxtaposition de subordination) en étudiant les différenciations stylistiques entre leurs membres. Il est souligné que de la compréhension de ces différences stylistiques dépend le choix correct de l'un des deux liens syntaxiques contenus dans les liens d'intonation d'opposition. En même temps on détermine le rôle des majuscules et des autres signes de ponctuation pour la juste réflexion graphique de la variante choisie. Les cas où l'intonation n'est pas en état de moduler les rapports syntaxiques entre les propositions indépendantes et logiquement liées (dans le cas où ce lien est conditionné par la structure même des propositions ou bien par des rapports de sens entre elles) sont concrétisés. Cette dépendance peut exister dans les propositions juxtaposées et alors le résultat stylistique d'écrire ou de ne pas écrire la proposition juxtaposée avec majuscule sera nul ou minime.

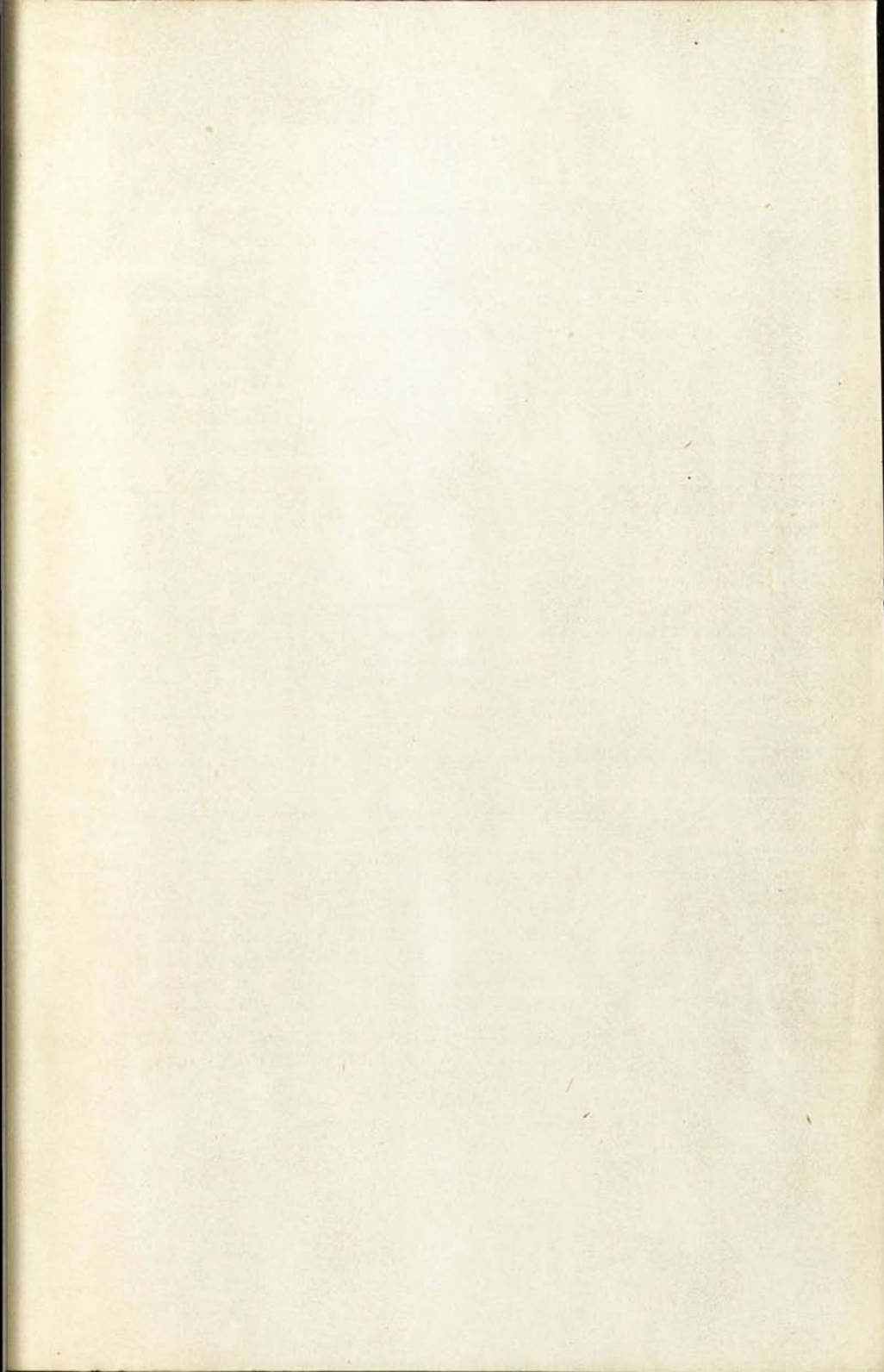
ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ПРОПИСНЫХ БУКВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СТИЛЯ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ

Д. Чизмаров

Резюме

Предметом настоящей работы являются некоторые колебания в употреблении прописных букв в начале логически связанных самостоятельных предложений в структуре текста болгарской книжной речи. Это и есть колебания в выборе синтаксической связи, которую нужно устанавливать между такими предложениями при их функционировании в речи. Так устанавливается наличие интонационных противопоставлений связи (присоединения в простом предложении, а между предложениями: разграничения / сочинения, союзного сочинения / союзного сочинительного присоединения, подчинительной связи / подчинительного присоединения и исследуются стилистические различия их членов. Автор подчеркивает, что от понимания этих стилистических различий зависит правильный выбор одной из двух синтаксических связей, которые находятся в установленных интонационных противопоставлений связи. Вместе с тем уточняется и значение прописных букв и других знаков препинания для правильного графического отражения выбранного варианта. Автором конкретизируются и случаи, в которых интонация не в состоянии модулировать синтаксические отношения между самостоятельными и логически связанными предложениями (когда эта связь обусловлена самой структурой предложения или существующими между ними смысловыми отношениями). Такая обусловленность может быть при присоединительных предложениях и в этом случае нет стилистического результата от написания присоединительного предложения строчной или прописной буквой или он совсем незначителен.

174103

174

VI

174-103